OSMANLI TARİHİ NASIL İNCELENİR?

SURAIYA FAROQHI

2.
BASKI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı yayınıdır.

Valikonağı Cad. Samsun Apt.
No. 57 Kat. 2 34365 Nişantaşı-İstanbul
Tel: 0 212 233 21 61
Faks: 0 212 234 32 90
www.tarihvakfi.org.tr
yayin@tarihvakfi.org.tr

Özgün Adı
Approaching Ottoman History

© Cambridge University Press, 1999

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999

Yayıma Hazırlayan
Ayşe Ozil

Kapak Resmi
Anonim bir çarşı ressamından at pazarı

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Kapak Tasarımı
Yonca Ören

Baskı
Step Ajans
(0212) 482 13 41

Birinci Basım: İstanbul, Ekim 2001
İkinci Basım: İstanbul, Haziran 2003
ISBN 975-333-154-1

SURAIYA FAROQHI

OSMANLI TARİHİ NASIL İNCELENİR?

KAYNAKLARA GİRİŞ

Çeviri
Zeynep Altok

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 121

Suraiya Faroqhi, Münih Ludwig Maximilians Üniversitesi Yakındoğu Araştırmaları Bölümü'nde Osmanlı Araştırmaları profesörüdür. Kitaplarından bazıları şunlardır: *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984 [*Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, 2. bas. 1994, 3. bas. 2000], *Pilgrims and Sultans, The Hajj under the Ottomans 1517-1683*, I.B. Tauris, Londra, 1994 [*Hacılar ve Sultanlar (1517-1683)*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1995], *Kultur und Alltag in Osmanischen Reich, Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, C.H. Beck, Münih, 1995 [*Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam (Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla)*, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, 2. bas. 1998]. Ayrıca, Halil İnalcık'ın Donald Quataert ile birlikte editörlüğünü yaptığı *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, kitabının yazarlarındadır.

Tülay Artan ve Halil Berktay'a,
birlikte, ortak bir bilgi projesine doğru...

TEŞEKKÜR

Her akademisyenin meslektaşlarına teşekkür borcu vardır. Bu, büyük ölçüde ikincil literatüre dayanan bu kitap için özellikle geçerli. Meslektaşım ve arkadaşım olan Marigold Acland, Virginia Aksan, Arzu Batmaz, Halil Berktay, Palmira Brummett, Eleni Gara, Erica Greber, Huricihan İslamoğlu, Barbara Kellner-Heinkele, Markus Koller, Sabine Prätor, Donald Quataert, Richard Saumarez Smith ve Maria Todorova'ya ben kitabı bitirdikten sonra yaptıkları katkılar için minnettarım. Kimisi çeşitli bölümleri okuyup fikrini belirtti, kimisi de kaynakçaya eklemeler yaptı. Manevi destekleri de benim için çok değerli. Özellikle, yardımları için Ekmeleddin İhsanoğlu'na teşekkür ederim. Dört anonim Cambridge University Press okurunun yorumları beni kendi yazdıklarımı tekrar tekrar tartmaya itti; bu da umarım sonuçta ortaya çıkan eserin kalitesini yükseltmiştir. Sadece nihai elyazmasının tamamını değil, birden fazla müsveddeyi de okuma sabrı gösteren Christoph Neumann'a ve dikkati, sabrı ve bilgisayara hâkimiyeti ile işleri büyük ölçüde kolaylaştıran Christl Catanzaro'ya özellikle müteşekkirim.

Bana cömertçe yardım eden kılavuzlarımın dediklerine harfiyen uyabilseydim bu kitap mükemelliğe çok daha yaklaşırdı. Ama ister istemez kalan kusurlardan arkadaşlarım kesinlikle sorumlu tutulamaz.

İÇİNDEKİLER

I.	GİRİŞ	1
II.	SAHAYA ADIM ATARKEN	27
III.	OSMANLI KAYNAKLARINA NASIL ULAŞILIR?	46
IV.	ARŞİVLERE YANSIYAN KIRSAL HAYAT: SEÇİLMİŞ ÖRNEKLER	82
V.	TARİHSEL KAYNAK OLARAK İMGE VE MİMARİ*	110
VI.	OSMANLI TARİHİNE İLİŞKİN AVRUPA KAYNAKLARI: SEYAHAT ANLATILARI	177
VII.	OSMANLI TARİHÇİLERİ NASIL YAZARLAR VE NASIL OKUNMALIDIRLAR?	210
VIII.	İMPARATORLUĞUN ALGILANIŞI: GENEL TARİHLERDEN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA BAKIŞ	239
IX.	SONUÇ	269
	KAYNAKÇA	287
	DİZİN	322

* Kitabın İngilizce baskısında bulunmayan bu bölüm, Türkçe baskıya yazar tarafından eklenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Bu kitapta aşağı yukarı son on yıldır giderek daha erişilebilir hale gelen Osmanlı arşiv belgeleri ile görsel ve anlatısal kaynakların bende uyandırdığı heyecanı okurlarımla paylaşmak istiyorum. İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nin kataloglanması çalışmaları hızla ilerliyor; hem Türkiye'de hem de yurtdışında, araştırmacıların işini kolaylaştıran çeşitli kütüphane katalogları yayımlandı. Bu kaynaklar sayesinde, daha otuz yıl öncesine kadar ikincil literatürde sık sık karşılaşılan Osmanlı tarihine ilişkin alışıldık imgeleri sorgulamak, değiştirmek, hatta tamamen terk etmek mümkün hale geldi. Artık Osmanlı devlet görevlilerinin, şehir ekonomilerinin karmaşık yönlerini anlamaktan aciz olduğunu düşünmüyoruz ya da Osmanlı köylülerinin para ekonomisiyle hiçbir ilişkiye geçmeden temel hizmetleri takas ederek yaşadığını varsaymıyoruz. Osmanlı topraklarındaki Avrupa ticaretinin, ekonomik ve siyasi bakımlardan önemsiz olmamakla birlikte, bölgelerarası ve yerel ticaretin ve tabii Hindistan'dan baharat, itriyat, kozmetik malzemeleri ve kaliteli pamuklu dokuma ithalatının etkisiyle çok yaygınlaşamadığını anlamış bulunuyoruz.

Metodolojik bakımdan, bu yeni kaynakların vaat ettiği olanakları değerlendirecek noktaya vardığımız pek söylenemez. Ama ufuk açıcı bazı yenilikler gözleniyor. Osmanlı çalışmalarında sanat tarihi ile siyasi tarihin kesiştiği bir alanın ortaya çıkması, Hindistan ve Avrupa tarihi uzmanları ile ortak karşılaştırmalı projelere ilgi duyulmaya başlaması bu yeniliklerden bazıları. Pek çok Osmanlı tarihçisi artık kendi uzmanlık konularına saplanıp kalmaktansa araştırmalarının sonuçlarını başka sahalardan uzmanlarla paylaşmaya hevesli görünüyor. Paradoksal bir biçimde, son zamanlarda ulaşılabilen kaynak sayısının artmasıyla, Osmanlı tarihi uzmanlarının, me-

tinleriyle ve bu metinlerdeki bakış açılarıyla özdeşleşmeleri yönündeki belirgin eğilim, gücünü yitirmeye başladı. Gerçekten de pek çoğumuz "belge fetişizmi"nin tehlikelerinin farkına vardık. Egzotik bir havası olan bu terimle, belgelerde söylenenlerin neredeyse kelimesi kelimesine tekrarlanmasını ve mantık yürüterek ve/veya söz konusu döneme ilişkin birikimden yararlanarak bu belgeleri yorumlamaktan kaçınılmasını kastediyoruz (Berktay, 1991). Görünen o ki artık eskisine göre daha fazla Osmanlı tarihi uzmanı, ilgili disiplinlerde yapılan araştırmaları takip ediyor, ama tabii Osmanlı tarihinin tam anlamıyla dünya tarihinin bir kolu haline gelmesi için daha çok yol kat etmemiz lazım.

Avrupa ya da Hindistan tarihi uzmanlarının bu gelişmelere Osmanlı toplumuna belli ölçüde ilgi göstererek karşılık verdiği durumlar oldu. Meslek loncaları, savaş, altın ve gümüş akışı gibi konularla ilgili uluslararası projelerde artık genelde bir Osmanlı tarihi uzmanı da bulunuyor (her ne kadar biraz "misafir" gibi kalsa da). Yakın zamana kadar Avrupa ekonomik tarihi hakkında bir derleme hazırlanırken Balkanlar'daki bazı bölgelerin Osmanlı öncesi veya sonrası tarihleriyle ilgili bölümler koymakla yetinilirken, artık bu tür çalışmalarda Osmanlı tarihi uzmanlarının katkılarına yer verilmediği pek nadir oluyor. Bu kitabın, Osmanlı tarihine çeşitli yaklaşımlar içinde metodolojik bakımdan en ilginç olanlarını vurgulamasıyla, Osmanlı tarihi uzmanları ile Avrupa, Hindistan ve hatta Çin tarihçileri arasında böyle bir alışverişin gelişmesine katkıda bulunacağını umuyorum.

BİRİNCİL VE İKİNCİL KAYNAKLAR

Bu kitapta Osmanlı tarihçisinin yararlanabileceği arşiv kaynakları, anlatısal metinler, görsel kaynaklar ve bir ölçüde de araştırmacıların bu malzemeyi kullanarak inşa ettikleri tarihyazımı ele alınmaktadır. Kitapta birincil kaynaklara öncelik veriliyor. Bu tabii ki eleştirilebilecek bir tercih, çünkü bir tarihçinin hangi soruları sormasının anlamlı olacağını ulaşılabilir durumdaki birincil kaynaklar belirlese de uzmanlık eğitimi almaya başlamamızdan çok önce, gazete ve dergi gibi akademik olmayan kaynaklar da dahil pek çok ikincil kaynak okuduğumuz bir gerçektir. Dolayısıyla, birincil kaynaklara nasıl baktığımızın, çoğu zaman biz farkında bile olmadan, o zamana kadar okumuş olduğumuz ikincil kaynaklarca belirlendiğini söylemek mümkün. Mesela, Osmanlı-Habsburg ya da Osmanlı-Lehistan ilişkilerini araştıran Avrupalı tarihçilerin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ya da Lehistan'ı "Hıristiyanlığın tabyası" olarak yüceltmekten kurtulmaları epey zaman almıştır; hatta yakın geçmişe kadar böyle bir mesafe

koyma becerisini gösteremeyenler olmuştur (Barker, 1967). Sefer ve zaferlerin yüceltilmesi Türk tarihyazımının da bir parçası olagelmiştir; bu paradigmayı yıkmak isteyen uzmanlar zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Daha az bariz bir diğer husus da ikincil literatür bilgimizin hangi birincil kaynakları arayıp bulduğumuzu belirleyebilmesidir. Daha on beş-yirmi yıl öncesine kadar kimsenin varlığından bile haberdar olmadığı belgeler, tarihyazımında o konulara yoğun bir ilginin gelişmesi ve uzmanların bu belgeleri aramaya başlamasıyla bulundu. Son dönemden bir örnek olarak Osmanlı kadınlarının tarihini verebiliriz; ama bugüne dek gün ışığına çıkarılan belgeler pek çok önemli soruyu cevaplamamaktadır.[1]

Tüm bu sebeplerle birincil kaynaklardan önce, günümüzde ya da daha eski dönemlerde yapılmış ikincil çalışmaların ele alınması gerektiği pekâlâ savunulabilir. Bu ikincil kaynakları ele almak tercih edilirse, Osmanlı devlet ve toplumunun "temel özellikleri", sosyal bilimcilerin az çok kabul edeceği bir soyutlama düzeyiyle toparlanıp sunulabilir. Ya da ikincil araştırmalar tartışılırken birincil kaynaklara bir giriş yapılabilir. Stephen Humphreys'in Osmanlı öncesi Ortadoğu tarihiyle ilgili çalışması, bu yaklaşımın en başarılı örneklerinden biridir (Humphreys, gözden geçirilmiş basım, 1995). Ama bu kitap tam tersi bir yaklaşıma sahip; yani birincil kaynaklardan bahsettikten sonra ikincil kaynaklara geçiyor. Birincil malzemeye kafamızda herhangi bir önyargı ya da önkabul olmaksızın yaklaştığımız gibi bir hüsnü kuruntuya kapılmadığımız sürece vakayinameleri, padişah fermanlarını, paraları ve vakıfnameleri inceleyerek Osmanlı tarihini araştırmaya başlayabiliriz. Ve bu kitabın yazılmasının başlıca sebeplerinden biri, ulaşılabilen kaynakların sayısında son on-on beş yılda yaşanan patlama olduğu için, araştırmamızın çıkış noktası birincil kaynaklar olacak.

Arşiv kaynaklarının ve vakayinamelerin böyle önemsenmesinin bir de öznel bir nedeni var. Arşivlerdeki çalışmalarım boyunca, beklenmedik bir anda ortaya çıkıverip eski sorulara yeni cevaplar getiren ya da araştırmacıyı bambaşka bir hatta çeken belgeler beni hep heyecanlandırmıştır. Bu özellikle 18. yüzyıl için geçerli ama her dönemin kendine göre sürprizleri vardır. Uzun uzun düşünülerek tasarlanan tez konularıyla, bazen arşive girince hiçbir şey yapılamayabilir; ama genelde, araştırmacılar, tez konusu tasarlarken hiç akılda olmayan yeni yaklaşımlar ilham eden belgeler bulurlar. Bu gibi durumlarda tarihçi, tüm engellere rağmen baştaki planda diretebilir ya da kendini kaynakların akışına teslim edebilir. Ama sürprizlere

1 Örneğin bkz. Jennings (1975) ve Tucker (1985). Bundan kırk-elli yıl önce elit olmayan kadınlar hakkında böyle çalışmalar yapılabileceğine kimse inanmazdı.

açık olmak ve önceden kestirilemeyeni insanlığın ortak kaderinin bir parçası saymak, akıl sağlığı bakımından daha faydalı olacaktır.

Bu kitapta benimsenen yaklaşım, postmodernist bir bakış açısından gayet muhafazakâr görünecektir. Avrupa tarihçiliğinde son yirmi-yirmi beş yıldır tarihsel araştırmanın temelleri üzerine canlı bir tartışma yaşanmakta. Yazarların geçmişte olanları gün ışığına çıkarmaya yönelik çalışmalarında kişisel, toplumsal ve siyasi tutum ya da önyargılarının büyük rolü olduğu ileri sürüldü. Bu savın uzantısı, herhangi bir tarihsel olay hakkındaki farklı farklı hikâyelerin "hakikatte olmuş olanlar"la bağdaştırılmasının imkânsızlığıdır. Tarihyazımı tarihçileri, bu savın gerisinde yatan etkenler olarak şunları sayabilirler: Yeni bir akademisyenler neslinin ortaya çıkmasıyla, 1960'larda ve 1970'lerde tarihsel araştırmanın ana damarını teşkil eden toplumsal ve ekonomik tarihin er ya da geç eleştiriye uğraması kaçınılmazdı. Toplumsal ve ekonomik tarihle elbette sadece Marksistler uğraşmaz ama bu alan sosyalistleri, sosyal demokratları ve sol liberalleri cezbedegelmiştir. Bu nedenle, 1980'lerin başında Soğuk Savaş geriliminin yeniden artması, ekonomik liberalleşme, küreselleşme ve tabii önceki on yılda "bürokratik sosyalizm"in çöküşü de bu araştırma dalını eleştiri oklarına açık hale getirdi. Postmodernist paradigmanın Michel Foucault gibi tarihe büyük bir ilgi gösteren, norm dışı ve engelli insanların haklarına ilişkin toplumsal bir kaygı besleyen kimi temsilcileri varsa da postmodernistlerin çoğu toplumsal olaylara gayet az ilgi duyan edebiyat uzmanları arasından çıkmıştır. Bu uzmanlar, bir yandan toplumsal çatışma ve tabakalaşmanın fazla bir önemi olmadığını ileri sürüp bir yandan da birincil ve ikincil tarihsel kaynakları inceleyecekleri edebi malzeme öbeğine ekleyerek araştırma sahalarını genişletme eğilimindedirler. Postmodernizmin daha uç savunucularının gözünde birincil kaynaklarla ikincil kaynaklar arasındaki ayrımın kendisi bir yanılsamadan ibarettir. Var olan, birbirine gönderme yapabilen, ancak dışarılarındaki bir gerçekliğe asla gönderme yapamayan bir metinler yığınından ibarettir (bu tartışma için bkz. Evans, 1997).

Ama Osmanlı tarihçiliği bağlamında, tarihin meşruiyeti ile ilgili bu tartışma şimdiye kadar pek bir iz bırakmış değildir. Bu durumun, disiplinimizin gelişmemişliğinin bir başka göstergesi sayılıp sayılmaması gerektiği tartışılır. Bir Osmanlı tarihçisi çıkıp da hakikati ne derece yansıttıklarına kafa yormadan "hikâyeler"le uğraşmalıyız derse, bu yaklaşım şüphesiz ahlaki ve siyasi bakımlardan şiddetli eleştirilere uğrayacaktır. Başka bir sahadan örnek verelim: Aşırı tarihsel görecilik, mesela Avrupa tarihi uzmanlarının Nazilerin işlediği suçların, düşmanlarınca uydurulduğu iddialarına cevap vermesini imkânsız kılmaktadır (Evans, 1997, s. 241-42). Aynı şe-

kilde, disiplinimize sık sık musallat olan milliyetçi ve başka türden mitlere karşı bir şey söylenemeyeceği fikri, bu kitabın yazarı dahil pek çok Osmanlı tarihi uzmanını üzecektir. Belki de sahamızın gelişmemişliğinin ilk bakışta fark edilmeyen bazı avantajları vardır.

UFUK TURU: OSMANLI VE AVRUPA TARİHİ

Osmanlıların ve Osmanlı tarihi uzmanlarının yaptıkları, ancak dünyanın geri kalanı ile ilişkili olarak anlamlandırılabilir. Bu nedenle ufuk turumuza imparatorluğun içinde ve dışında Osmanlıların etkinlik gösterdikleri ya da karşılaştırma için özellikle elverişli çeşitli bölgelerin tarihleri ile başlayacağız. Türkiye dışındaki Osmanlı tarihi araştırmacılarının çoğu, belli ölçüde Avrupa tarihi de öğrenirler. Türkiyeli olmayan Osmanlı tarihi uzmanları arasında İspanya, Rusya ya da Hollanda tarihi çalışırken karşılaştıkları tarihsel meseleleri daha iyi kavramak için Osmanlı malzemelerine yönelerek sahayla tanışmış olanlar vardır. Mesela 16. yüzyıl Hollanda tarihiyle ilgilenen bir araştırmacı, birkaç kez isyan eden bu ülkeyi (1565-68, 1569-76, 1576-81) zapt etmeye çalışan İspanyol ordularının tuhaf bir davranış sergilediğini görecektir. İspanyol komutanlar defalarca zafer kazanmalarına rağmen genelde düşmanlarını daha da sıkıştırmak için ilerlemek yerine geri çekilmişlerdir ve sonunda İspanya kralı savaşı kaybetmiştir. Önde gelen bir uzman bu tuhaf davranışı İspanya kralının Akdeniz'de Osmanlılarla yaptığı savaşlarla açıklamayı denemiştir (Parker, 1979, s. 22-35). Ne zaman İspanyolların Hollanda'yı ele geçirmelerine ramak kalsa, İspanya İmparatorluğu'nun tüm kaynaklarının kendilerine karşı seferber edilmesini istemeyen Osmanlı padişahları Akdeniz'deki savaşı tırmandırıyorlardı. Hazinesinde bol ama sınırsız olmayan miktarlarda gümüş ve altın bulunan İspanya sarayı, kaynaklarının bir kısmını Hollanda'dan çekmekten başka çare bulamıyordu. Bunun sonucunda Hollandalı asilerin beli bükülemedi. Bu tez bile bizi iki dünya imparatorluğu olan İspanya ile Osmanlı imparatorlukları arasındaki ilişkileri araştırmaya kışkırtabilir. Buna yönelen pek fazla araştırmacı olmaması ilginç. İki imparatorluğu ayıran "unutulmuş sınır" hâlâ büyük ölçüde bir "bilinmeyen kıta"dır (Hess, 1978).

Osmanlı tarihinin Avrupa'daki gelişmeleri daha geniş bir çerçeveye oturtmamızı mümkün kılmasına bir başka örnek de 16. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısı arasındaki dönemde mutlak monarşi meselesiyle ilgili. Geleneksel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal arazilerde özel mülkiyet olmadığı ve kırsal kesimin denetimine sahip, hükümdarların bastırıp zapturapt altına alması gereken soylular bulunmadığı için, sultanların hâkimiyetinin Avrupa mutlakıyetinden tamamen farklı bir şey olduğu ka-

buledilegelmiştir (Anderson, 1979, s. 365-66). Ancak son zamanlarda yapılan araştırmalar, bu net ayrımın geçerliliğini sarsmıştır. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda padişahların hareket alanının, mensupları köklü ailelerden gelen bir yüksek bürokrasi tarafından kısıtlandığını anlamış bulunuyoruz. Bu padişahlar mutlak bir güce sahipmiş gibi görünmelerine rağmen, karar alırken resmi ideolojinin ileri sürdüğü kadar serbest davranamıyorlardı (Abou-El-Haj, 1991, s. 44). Bazı padişahların payitahttaki ve taşra vilayetlerindeki asiler karşısında hâkimiyetlerini güçlendirmek için Avrupa devletlerinin desteğine başvurmasıyla, 19. yüzyılda mutlak monarşinin gücünün doruk noktasına ulaşması da ilginç bir nokta (Akarlı, 1988). Tüm bu bilgiler ışığında yakınçağ Avrupa'sındaki mutlakıyet ile padişahlık rejimi arasında yeni bir gözle karşılaştırma yapılabilir.

Avrupa tarihi eğitimi almış araştırmacılar başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa dünyası arasındaki ilişkilere ilgi duyabilirler. Ama zaman içinde vurgu başka yere kayabilir. Eskiden, İngiliz Doğu Akdeniz Şirketi'nin (*Levant Company*) ya da Marsilya Ticaret Odası'nın zengin arşivlerini inceleyen tarihçiler Suriye, İzmir ya da Mısır'daki Avrupa kuruluşları üzerinde odaklanırlardı. Ama daha yakın dönemlerde yapılan çalışmalar, Avrupalıların ticari kayıtlarının sağladığı müthiş zengin sayısal verilerin, bu kuruluşları çevreleyen Osmanlı toplumu hakkında neler söylediği üzerinde yoğunlaşmaktadırlar. Mesela Daniel Panzac, Doğu Akdeniz'den Marsilya'ya gelen gemilerle ilgili belgeleri böyle bir yaklaşımla kullanmıştır (Panzac, 1985). 18. yüzyılda Doğu Akdeniz'den gelen gemiler Marsilya limanına girebilmek için yolculuğun başladığı yerdeki Fransız konsolosundan aldıkları bir belgeyi göstermek zorundaydılar. Yetkililer bu belgeye bakarak İzmir, İstanbul ya da Sayda'da veba salgını olup olmadığını öğrenebiliyorlardı. Bu uygulama sayesinde Marsilya'da Doğu Akdeniz'in belli başlı tüm limanları hakkında büyük miktarda veri toplanmıştır. Panzac da bu belgeleri kullanarak veba salgınlarının seyrini yeniden inşa etmiştir.

Fransız arşivleri kullanılarak incelenebilecek tek konu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki salgın hastalıklar değildir. Panzac, İskenderiye'deki (Mısır) eski Fransız konsolosluğunun arşivinde bulunan çok sayıda deniz nakliyatı kontratını inceleyerek 18. yüzyılın ortasına gelindiğinde, bu limanda Fransız gemileriyle mal taşıyanların büyük çoğunluğunu hâlâ Müslüman tüccarların oluşturduğunu ortaya koymuştur. Eskiden, tarihçiler epey geç sayılabilecek bu tarihe gelindiğinde Müslüman tüccarların yerlerini çoktan Hıristiyanlara bıraktıklarına inanıyorlardı (Panzac, 1992). Tunuslu tarihçiler de 18. yüzyılda henüz bir Osmanlı vilayeti olan ülkeleri-

nin ticari tarihini yeniden inşa etmek için Marsilya belgelerinden gayet iyi yararlanmışlardır (Sadok, 1987).

Avrupa arşivlerinin bu şekilde Osmanlı tarihini aydınlatmak için kullanılmasının, alışıldık Avrupa-Osmanlı ilişkileri araştırmalarından daha zor olduğu söylenebilir. Çünkü tarihçinin Doğu Akdeniz Şirketi ya da Ticaret Odası arşivlerindeki belgelere doğru sorular yöneltebilmesi için Osmanlı devleti ve toplumu hakkında epey bilgi sahibi olması gerekir. Ama bu tür çalışmalar, yakın zamana kadar hayal bile edilemeyen yeni açılımlar sağladıkları için zahmete değer. Ve böyle çalışmalar için şart olan Osmanlı tarihi ile ilgili temel bilgiler bir kez edinildi mi, uzman bir Osmanlı tarihçisi olmaya karar veren araştırmacılar bile çıkabilir.

BİZANS'TAN OSMANLI'YA GEÇİŞ

Batı Avrupa tarihinden başka Osmanlı tarihiyle yakından ilişkili bir diğer saha da Bizans tarihidir. Bu sahanın özel konumu, kısmen yüzlerce yıldır geçerliliğini koruyan klasisizm geleneklerinden faydalanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sayede mevcut kaynakların epey bir kısmının nitelikli basımları yapılabilmiştir. Yazmalar ya da güvenilirlikten uzak bir biçimde yayımlanmış kaynaklarla çalışmaya alışık olan Osmanlı tarihçileri bu yüzden genelde Bizans tarihçilerine haset ederler. Ama kelimenin dar anlamıyla Bizans tarihi 15. yüzyılda sona ermiş, Osmanlı tarihi ise 20. yüzyılın başına kadar devam etmiştir. Dolayısıyla da arşiv malzemelerinin ağırlıklı olduğu Osmanlı belgeleri yakınçağ ve yeniçağ kayıt pratiklerinin bir türü sayılabilir. Buna mukabil, tarihçinin bol miktarda anlatısal tarih ve az sayıda arşiv malzemesiyle uğraşmasını gerektiren Bizans belgeleri "ortaçağ" örüntüleri sergilemektedir.

Ancak Osmanlı ve Bizans tarihi uzmanlarının birbirleriyle iletişim kurmaktaki zorlukları kaynaklardaki farklılıklardan ziyade bu sahaların Türk ve Yunan milliyetçi tarihyazımları tarafından adeta "evlat edinilmiş" olmasından kaynaklanmaktadır. Bu elbette değişemeyecek bir şey değil. Anadolu üzerine çalışan bir Türk arkeoloğu bir keresinde, keşke Türk cumhuriyet ideolojisi Bizans uygarlığını Türklerin göçünden önce Anadolu'da boy vermiş pek çok "yerli" uygarlıktan biri olarak görmüş olsaydı, demişti. Çünkü böyle olsa Bizans kazıları için çok daha fazla para bulunabilecekti. Her yerde Bizans "etkisi" görmeye çalışan Avrupa Helenseverliği işleri daha da karıştırmıştır. Fuad Köprülü'nün 1931 tarihli makalesinden sonra Türk tarihçileri ve onları takiben yabancı Osmanlı tarihi uzmanları savunmacı bir tutumla Bizanslılar ile Osmanlılar arasındaki bağlantıları azımsama eğilimi göstermişlerdir (Köprülü, 1931, yeniden basım 1981).

Bazı araştırmacıların bu sığ yaklaşımlara kapılmadan çalışmalarını yürütmek için ciddi çaba sarf etmeye başlamaları ancak son yirmi küsur yılda olmuştur. Bunu başaran uzmanların kariyerlerinin bir safhasında "tarafsız" iki kurumdan biriyle yani Washington DC'deki Dumbarton Oaks Center ya da İngiltere Birmingham'daki Center for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies'le [Bizans, Osmanlı ve Modern Yunan Araştırmaları Merkezi] bağlantılı olmaları tesadüf olmayabilir. Venedik ve Ceneviz kaynaklarının kullanılması kavgayı en azından dil düzeyinde "soğutmuştur". Noter kayıtları ve ticari yazışmalar, 15. yüzyıla ait Osmanlı ve Bizans belgelerinde pek yer almayan ekonomik meseleler hakkında bilgi sağlar. İşte böylece kendi konferansları ve makale derlemeleri olan ayrı bir "geçiş dönemi araştırmaları" alanı ortaya çıkmıştır (Bryer, Lowry, 1986; tarihyazımı konusunda Klaus-Peter Matschke'nin yakında önemli bir makale yayımlacağını umuyoruz). Hatta Elizabeth Zachariadou gibi önde gelen bir akademisyen hayatının en önemli eserini bu konuya ayırmıştır (Zachariadou, 1985).

UFUK TURU: OSMANLI VE ASYA TARİHİ

Osmanlıların Asya'daki komşuları ile olan ilişkilerinin araştırılması ve büyük Asya imparatorluklarının karşılaştırmalı incelenmesi, görece yeni tarihsel araştırma dallarıdır ve bu alanlarda çalışan tarihçiler henüz el yordamıyla ilerlemektedirler. Halil İnalcık 1948 gibi erken bir tarihte, Osmanlı yöneticilerinin 16. yüzyılda nasıl Orta Asya hanlıklarıyla ilişkileri sürdürmeye ve o bölgeden Mekke'ye hacca giden Sünnilere hamilik etmeye çalıştıklarına işaret etmiştir (İnalcık, 1948). İnalcık, 16. yüzyılda Osmanlı padişahlarının ve danışmanlarının sistematik bir biçimde bir "kuzey politikası" tasarladıklarını ileri sürüyordu. Bu fikir, Fransız Orta Asya uzmanları Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelquejay'den kabul görmedi. Bu iki araştırmacı, daha ziyade, karşılaşılan her soruna göre farklı tepkiler verildiğini düşünüyorlardı (Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, 1976). Öte yandan, 16. yüzyıl Osmanlı sultanlarının tutarlı bir "güney politikası" geliştirdikleri fikri uzmanlar arasında çok daha yaygın bir kabul görmüştür. Cengiz Orhonlu, N.R. Farooqi ve Palmira Brummett gibi tarihçiler, Osmanlıların Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı verdiği mücadelelerin, Memlük sultanlığının fethinin, Kızıl Deniz'in Afrika kıyılarında, Hint Okyanusu kıyılarında üsler kurulmasının ve Hicaz ile Yemen'in denetim altına alınmasının kapsamlı bir siyasi tasarının parçaları olarak birbirleriyle ilişkili olduğunu belirtmişlerdir (Orhonlu, 1974; Farooqi, 1986; Brummet, 1994). Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-66)

Osmanlı devleti Hint Okyanusu kıyılarındaki toprakları fethetmek için fırsat kolluyordu. Ne var ki, Portekizlilerle yapılan deniz savaşları kaybedildi ve Yemen ile Batı Hindistan kıyıları üzerinde kalıcı bir denetim gücü elde etmenin son derece zor olacağı anlaşıldı. Osmanlı devlet adamları bunun üzerine Hint Okyanusu'nun fethinden vazgeçerek Kıbrıs'ın fethi ve Habsburglara karşı verilen mücadele gibi daha makul hedeflere yöneldiler. Yeni önceliklerin bu şekilde belirlenmesiyle Osmanlılar güneydoğu Avrupa'daki siyasi mücadelelere dahil oldular. Hem Akdeniz'i hem de Hint Okyanusu'nu denetim altına almayı içeren o büyük siyasi tasarı da geri plana atılmış oldu (Özbaran, 1994).

Osmanlı İmparatorluğu ile Hindistan arasında birtakım bağlar yine de varlığını sürdürdü. Hindistan ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye ve Mısır vilayetleri arasındaki önemli ticari ilişkiler tarihçilerin ilgisini çekmiştir. André Raymond, K.N. Chaudhuri, Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu ve Katsumi Fukazawa, pamuklu dokuma ürünleri, pirinç ve baharat ithalatının önemine ve pazardaki paylarından vazgeçmek istemeyen yerli üreticilerin Hint kumaşlarını taklit etmelerine dikkat çekmişlerdir (Raymond, 1973-74; Chaudhuri, 1985; İnalcık, 1960a ve b; Sahillioğlu, 1985b; Fukazawa, 1987). Bu çalışmalar, 17. ve 18. yüzyıllarda bile Hint Okyanusu'nda ticaretin hiç de Hollandalı ve İngilizlerin tekelinde olmadığını, Arap-Osmanlı ve Hint tüccarlarının doğrudan bağlantılarını koruduğunu ortaya koymuştur.

Osmanlılar ile rakipleri olan İran Safavileri arasında sayısız savaş ve fethe rağmen kuzey kısmı bugün İran'la Türkiye arasındaki sınıra aşağı yukarı tekabül eden uzun bir sınır vardı. Ancak, Farsça'nın Osmanlı sarayında edebi dil olarak kabul görmesine ve 16. yüzyıl İran'ında Türkçe konuşan aşiretlerin önemli bir rol oynamasına rağmen, Osmanlı-İran etkileşimleri üzerine yapılan araştırmalar hem sayıca hem de kapsamca yetersizdir. İran hanedanlarının arşivlerinin büyük ölçüde tahrip edilmiş olması ciddi bir zorluk yaratıyor. Bu nedenle Osmanlıların İran hakkında ne düşündüklerini yeniden inşa etmek, İranlıların Osmanlı İmparatorluğu hakkında ne düşündüklerini anlamaktan daha kolay. Dolayısıyla da konuya el atan araştırmacıların çoğu, Osmanlı-İran ilişkilerini Osmanlı bağlamında incelemişlerdir. Bekir Kütükoğlu, 16. yüzyılın ikinci yarısındaki savaşları ve diplomatik krizleri ele almıştır (Kütükoğlu, 1962). Cornell Fleischer, Mustafa Âli ile ilgili çığır açan çalışmasında İranlı göçmenler üzerine ilginç bir tartışmaya yer vermiştir (Fleischer, 1986, s. 154). Gülru Necipoğlu, Süleymaniye kitabeleriyle ilgili muhteşem çalışmasında Kanuni'nin kendini nasıl Şiiliğe karşı Sünni İslam'ın savunucusu olarak betimlettiğini orta-

ya koymuştur (Necipoğlu, 1989). Yeniçağ İran'ı üzerine çalışan tarihçilerin Osmanlı İmparatorluğu'na yöneldikleri ender durumlardan biri de Ermenilerin İstanbul ve Halep'i de içeren geniş bir şebekede yürüttükleri ticaretle ilgili incelemelerdir (Ferrier, 1973).

Osmanlıların Çin'le olan bağlantıları hakkında bilinenler ise daha da az. İki ülke arasındaki bağlar doğrudan değil, bugün Hindistan ve Endonezya'da bulunan limanlar dolayımıylaydı. Pek çok Osmanlı padişahının Çin porseleni topladığı uzun zamandır biliniyor ama Saraçhane'de (İstanbul) yapılan son kazılar, en geç 17. yüzyıla gelindiğinde Çin fincanlarının Osmanlı payitahtında neredeyse bir kitle tüketim malı haline geldiğini göstermiştir. Hatta İznik çiniciliğinin gerileyişinin kısmen Çin'den yapılan ithalatın rekabetiyle ilgili olduğu dahi ileri sürülmüştür (Atasoy ve Raby, 1989, s. 285). Osmanlılar ile Japonların birbirlerini keşfi ise esasen 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarında olmuştur ve bu yüzden Abdülhamid, özellikle de Jön Türkler döneminin kültürel tarihinin bir parçasıdır. Selçuk Esenbel ile çalışma arkadaşlarının araştırmaları sayesinde bu büyüleyici hikâye hakkında bir fikir edinmeye başlayabildik (Esenbel, 1995).

Osmanlıların Asya imparatorluklarıyla olan bağlantıları ile ilgili araştırmalar kesintili de olsa ilerlerken, karşılaştırmalı girişimlerin önünde hâlâ önemli engeller bulunmaktadır. Kaynak tabanlarındaki farklılıklar burada da işleri zorlaştırmaktadır. Osmanlı tarihi uzmanları Osmanlı merkezi yönetiminin arşivlerine muhtemelen haddinden fazla ağırlık verme eğilimindeler; oysa Safavi İmparatorluğu uzmanları daha çok vakayiname ve yerel arşivleri kullanırlar. Hindistan tarihi uzmanları, ekonomik konular üzerine çalışırken Portekiz, Hollanda ve Britanya arşivlerinden bilgi devşirmede çok ustalaşmışlardır. 18. yüzyıl üzerine çalışıyorken bu malzemeyi yerel ve hatta özel arşivlerle desteklerler.

Farklı kaynaklardan, farklı yöntemlerle devşirilen imgeleri karşılaştırmanın ne kadar zor olduğu malum. Ama daha da ciddi bir engel "öteki taraf" hakkındaki genel bilgi kıtlığından kaynaklanmaktadır. Pek çok Osmanlı ya da Hindistan tarihi uzmanı makul düzeyde Avrupa tarihi bilir. Ama Hindistan tarihine amatörce de olsa ilgi duyan bir Osmanlı tarihçisi bulmak hâlâ çok zor. Aynı şekilde Osmanlı tarihi hakkında bir şeyler bilen Hindistan uzmanı da yok denecek kadar az. Osmanlı İmparatorluğu'nu Asya tarihi bağlamında incelemek için belki henüz erken ama bu tür bir yönelim uzun vadede umut vaat ediyor (Togan, 1992).

Şimdi, Osmanlı tarihi uzmanları ile sosyal bilimcilerin birbirleriyle nasıl bir ilişki içinde olduğuna –ya da ilişki kurmaktan nasıl kaçtığına– bir göz atacağız. Osmanlı tarihçileri kullandıkları paradigmaların neredeyse hiçbirini kendileri üretmemişlerdir. Bu nedenle onların sosyal bilimcilerle olan ilişkilerine bakmakla, başlangıçta Osmanlı tarihi alanının dışında olan ama zaman içinde Osmanlı tarihçilerinin de dahil olduğu genel bazı tarihyazımı meseleleriyle ilgili tartışmalara kabaca göz atmış olacağız. Osmanlı tarihine ilgi duyan iktisatçılar, sosyal antropologlar ve sosyologlar çıkabiliyor. Ancak artık sosyal bilimler, bölgelerin kendilerine özgü niteliklerivle eskisine göre daha az ilgilendikleri ve bir Amerikan geleneği olan bölge çalışmaları şiddetle eleştirildiği için günümüzde bu tür sosyal bilimcilere on beş-yirmi yıl öncesine nazaran daha az rastlanıyor.

Bugün Türkiye'de faal olan akademisyen kuşağı içinde pek çok başarılı tarihçi ekonomi, sosyoloji ya da bölge planlamacılığı geçmişine sahiptir. Sosyal bilimlerden gelen öğrenci ve akademisyenler, genelde modern Türk toplumunu oluşturan süreçleri bilmek isterler. Şevket Pamuk işte bu tür soruları yanıtlamaya çalışan bir kitap yayımlamıştır (Pamuk, 1988). Kırsal mülkiyet ilişkileri, loncalara bağlı ya da serbest zanaatkârlar, para akışları ya da siyasette dinin rolü gibi konular kalkınma ekonomisi, işletme ya da sosyoloji alanında belirli bir birikimi olan tarihçiler için özellikle caziptir. Huri İslamoğlu, Murat Çizakça ve Şerif Mardin'in çalışmaları bu eğilimin kayda değer örnekleri arasındadır. İlber Ortaylı'nın İstanbul'un kentsel tarihi ile ilgili canlı ve bazen de kinayeli bir anlatım taşıyan çalışmalarına, yazarın şehir planlamacılığı geçmişinin muhtemelen katkısı olmuştur (İslamoğlu, 1994; Çizakça, 1996; Mardin, 1962; Ortaylı, 1986).

Günümüz Türkiye'sinin köy ve kasabaları üzerine saha çalışması yapan sosyal antropologların öncelikleri genelde farklıdır. Osmanlı tarihini sosyal bilimler açısından yorumlamak yerine inceledikleri yerlerin tarihi arkaplanı hakkında bilgi edinmeyi muhtemelen tercih edeceklerdir. Benzer bir şey mimari tarihçileri, özellikle de yerel mimariler üzerine çalışan uzmanlar için de söylenebilir. Antropologlar ve mimarlık tarihçileri, genelde, inceledikleri yerlerle ilgili çok az "akademik" çalışma bulabilirler. Bu yüzden de 1930'larda ve 1940'larda tarih meraklısı amatörlerce yazılmış monografilere bel bağlamak zorunda kalırlar. Sosyal antropologlar ve mimarlık tarihçileri böyle bir durumda bir Osmanlı tarihi uzmanına başvurarak bu monografilerin ne derece güvenilir olduğu ve bulunması zor birincil kaynakların yerinin tespit edilip edilemeyeceği hakkında bilgi edinebilir.

Bu tür sorular, sürekli olarak disiplinimizin dar dünyası içinde kaybolup gitme tehlikesiyle karşı karşıya olan Osmanlı tarihçisi için de zenginleştirici olacaktır.

Falanca köyün tarihinin 15. ya da 16. yüzyıla kadar geri götürülebileceği fikri, esas ilgi alanı günümüz ve yakın tarih olan sosyal antrolopologları genelde heyecanlandırır. Bazıları, 19. yüzyıldaki yerleşim hikâyelerini öğrenmek için sözlü tarih çalışmalarına başvurmuşlardır. Ya da mesela Malatya'nın meyveleri veya doğu Karadeniz kıyılarının bademi gibi meşhur yöresel ürünlerin buralarda birkaç yüzyıldır yetiştirildiğinin fark edilmesi antropologların saha çalışmalarına tarihsel derinlik katabilir. Artık çıkıp da tarihin "deli saçması" olduğunu söyleyecek pek az sosyal bilimci kaldığına göre, Osmanlı tarihi uzmanlarıyla saha antropologlarının işbirliği etmesi gerçekten mümkündür. Osmanlı tarihçilerinin bu imkânı göz ardı etmeleri kendi zararlarına olacaktır (Benedict, 1974, s. 74-90).

OSMANLI DEVLETİ, OSMANLI TOPLUMU

Avrupalı tarihçi ve tarihsel sosyoloji uzmanları, 1980'lerde, ekonomik ve toplumsal tarihin hâkim olduğu önceki yirmi yılın tarihyazımına karşı çıkarak, "devleti yeniden işin içine soktular" (bkz. Tilly, 1985). Osmanlı tarihi uzmanları da çok geçmeden tarihyazımındaki bu yeni akıma ilgi duymaya başladılar. Ama bu biraz paradoksal bir durumdu, çünkü Osmanlı tarihyazımı zaten hep son derece devlet-merkezli olmuştu ve hiç "dışarıda" olmamış bir şeyi yeniden işin "içine" sokmaya uğraşmanın pek bir anlamı olamaz gibi görünüyordu. Ama görünüşe aldanmamak gerek. Osmanlı tarihçiliğinin "geleneksel" devlet-merkezliliği, bir yanda yeni tarz Marksizan tarihyazımına, diğer yanda da Marksist olmayan devlet kuruluşu teorilerine dayanıyordu. Perry Anderson gibi karşılaştırmalı bir yaklaşıma sahip araştırmacılar, belirleyici nitelikteki sınıf mücadelelerinin gerçekleştiği arenanın hep devlet olduğunu ısrarla vurguluyorlardı (Anderson, 2. basım, 1979, s. 11). Anderson'u takip ederek Marksizan anlamda devlet yapısı meselesiyle uğraşan Osmanlı tarihi uzmanları için en önemli hususlardan biri, devlet bürokrasisinin kendisini çevreleyen toplumdan ne derece bağımsız hareket edebileceğiydi (Haldon, 1993, s. 140 vd.). Bu soru Avrupa bağlamında daha farklı formüle ediliyordu; burada esas mesele, devlet bürokrasisinin toprak sahibi ya da tüccarlardan oluşan egemen sınıftan ne kadar bağımsız olduğuydu.[2] Ancak Osmanlı bağlamında toprak tasarrufu sıkı denetim altında olduğu için devlet aygıtı dı-

2 Osmanlı ve Bizans devletlerinin bu bakımdan karşılaştırılması için bkz. Haldon, 1993.

şında bir egemen sınıf bulunmamaktaydı; bu da sorunsalın yeniden formüle edilmesini gerektiriyordu. Osmanlı bürokrasisinde hizipçilik çok yaygın olduğu için devlet aygıtının egemen sınıf içindeki hiziplerden ne derece bağımsız olduğu ya da ne ölçüde bunlar tarafından kontrol edildiği anlamlı bir tartışma konusuydu (Kunt, 1974; Fleischer, 1986, s. 159-161 ve başka yerler).

Devlet oluşumu ile ilgilenen ama Marksizan geleneğin dışında yer alan Osmanlı tarihi uzmanları için Charles Tilly'nin çalışmaları hep önemli olmuştur (Tilly, 1992). Bu kısmen yazarın canlı ve polemikçi üslubuna ve sıradan insanlar ile bunların tepesindeki devletler/egemen sınıflar arasındaki çatışmaya ağırlık vermesine bağlıdır. Savaşın Osmanlı siyasetindeki rolünü yeni bir yaklaşımla anlamaya çalışan uzmanlar için Tilly'nin sermaye birikiminin yanı sıra savaşları devlet oluşumu teorisinin merkezine oturtması önemli bir avantajdır. Üstelik bu tarihsel sosyoloji uzmanı yeniçağ Fransa'sı üzerine somut verilere dayalı araştırmalar yapmıştır. 1789 öncesi Fransa'sı, kırsal toplumu yoğun olarak sömüren bir hâkim sınıfın bulunduğu büyük ölçekli bir krallık olarak, karşılaştırmalı yaklaşımlara ilgi duyan Osmanlı tarihi uzmanları için özellikle cazip olagelmiştir. Kentsel kapitalizmi bir devletin uyguladığı zulüm ve baskının derecesini belirleyen değişkenlerden biri olarak ön plana çıkaran Tilly, maalesef Osmanlı örneğine özel bir ilgi duymuyor gibi görünmektedir. Tilly'nin bu vurgusu, onu Avrupa sınırları içinde kalan bir tarihçilikte ve günümüz söz konusu olduğunda da, askeri rejimler ile ABD'nin Üçüncü Dünya siyaseti üzerinde yoğunlaşmaya götürmüştür.

MİLLİYETÇİ TARİHYAZIMI

Tilly'nin "ulusal devlet"i, çeşitli bölge ve şehirleri denetimi altında tutan ve yönetilen toplumdan nispeten bağımsız, güçlü bir bürokratik aygıta sahip bir örgütlenmedir (Tilly, 1992, s. 2-3). Dolayısıyla, Tilly'nin insanların "güçlü bir dinsel, dilsel ve simgesel kimlik"i paylaştığı bir devlet türü olarak gördüğü ulus-devletle aynı şey değildir (s. 3). Bu tanıma göre Fransa, Almanya ve İngiltere kesinlikle ulus-devlet sayılamazlar (en azından pek çok Fransız tarihçi Tilly'nin bu savına karşı çıkacaktır tabii). Ne var ki Tilly'nin tanımına göre ulus-devlet olmayan devletlerin çoğunun hâkim sınıflarının bir ulus-devleti idare ettiklerini söylemeleri ve nüfusun büyük kısmının onlarla aynı fikirde olması bu savı biraz sorunlu kılıyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla ortaya çıkan devletlerin çoğu, ulusal ideolojileri tarafından çok net bir biçimde ulus-devlet olarak tanımlanmaktadırlar ve genelde Osmanlı dönemini çok sorunlu bir tarzda

işleyen ulusal tarihçilikler üretmişlerdir. Bu devletlerin akademik ya da popüler tarihyazımında Osmanlı döneminin nasıl bir imgeyle temsil edildiğine ilişkin pek çok çalışma yapılabilir. Osmanlı etkisinin nasıl daha farklı şekillerde kavramsallaştırılabileceği üzerine düşünülmeye daha yeni başlanmıştır. Bu tür sorgulamaların temelinde, kısmen, yaşanan hayal kırıklıkları vardır. Bazı rakip ideoloji ve programlar, pek çok durumda ulusal devletin kurulmasının söz konusu nüfus için hayatı hiç de daha yaşanır hale getirmediği (veya getirmeyeceği) gerçeğine parmak basmışlardır. Bu çıkış, ulus-devletin erdemleri üzerine yeniden düşünülmesi için cesaretlendirici olmuştur. Türkiye ve Arap ülkelerinde İslam'ın bir versiyonu, tarihçilerin, ulus-devletin kaçınılmaz olarak beraberinde getirdiği "ulusal düşmanlıklar"ı sorgulaması için ortak bir zemin işlevi görmüştür. Laik kesimde de ulusal azınlıkların ulus-devlet olma iddiasındakiler yüzünden çektikleri, genelde hayal kırıklığı yaratmıştır ve eski Yugoslavya'daki iç savaş bu duyguyu kuvvetlendirmiştir.

İşin olumlu tarafı, ulus-devlet modelinin hayal kırıklığına uğrattığı tarihçilerin çoğul toplumun avantajlarını keşfetmesidir. Uzun zaman, etnik-dini cemaatlerin, hatta aynı kentsel mekânı paylaşan toplulukların arasındaki etkileşimin kısıtlılığı, Osmanlı toplumunun çok önemli bir kusuru olarak görüldü. Artık bu yaklaşımdan vazgeçilmiştir. Son araştırmalar, kent içi etkileşimin daha önce varsayılandan daha yoğun olduğunu göstermiştir (Faroqhi, 1987, s. 157 vd.). Daha da önemlisi, Osmanlı İmparatorluğu gibi imparatorlukların 18. yüzyıla kadar birbirinden farklı ve eşit olmayan cemaatleri içerme ve bir arada yaşatma konusundaki istekliliklerı saygınlık kazanmıştır. Bu, en azından, 19. ve 20. yüzyıllarda "ulusal birliği sağlama" adına yapılan caniliklerle karşılaştırıldığında böyle görünmektedir.

Türkiye bağlamında, milliyetçi tarihyazımına tepki duyan tarihçiler, Türkçe'de "biz bize benzeriz" gibi sevimli bir sözle ifade edilen, Osmanlı toplumunun benzersizliği varsayımını hedef almışlardır. Zaten dünyanın dört bir yanındaki milliyetçiler, ulusal bir özün önceden beri var olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Son yıllarda geliştirilen devlet oluşumu teorilerinin çoğu, aralarındaki tüm farklara rağmen, hep milliyetçi özcülüğün temelsizliğini göstermeye çalışmaktadırlar. Bunu yapmak için de hem ulusal sınırların hem de bu sınırlarla ilişkilendirilen bilincin tarihsel olarak oluştuğunu ortaya koyarlar (B. Anderson, 1983). Milliyetçi "benzersizlik" fikrini eleştiren Osmanlı tarihi uzmanları, genelde Osmanlı tarihini uluslararası karşılaştırmalara açma kaygısı taşırlar (Berktay, 1991). Ancak ve ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun komşularıyla çok önemli bakımlar-

dan benzeştiğini kabul edersek kimsenin karşı çıkamayacağı bazı çok bariz özelliklerini anlamlandırabiliriz. Dışarıdan gelenlerin işlettiği tarımsal arazilerde çalışan kırsal emekçiler değil de, kendi çiftliklerini işleten küçük köylü hanelerine dayalı bir köylü tabanı, imparatorluğun en temel özelliğidir. Osmanlı toplumuyla ilgili her türlü karşılaştırmalı çalışmanın bu noktadan hareket etmesi gerekir (İnalcık, 1994; Berktay, 1992).

ORYANTALİZM TUZAĞI

Milliyetçiliğin ürettiği su götürür iddiaların yanı sıra hâkim kültürel varsayımlar değişmediği sürece Osmanlı tarihi uzmanlarının düşebileceği bir başka tuzak da oryantalizmdir. Edward Said ile öğrencilerinin eleştirel çalışmaları, geçmişten günümüze ikincil eserlerin nasıl oryantalist varsayımlarla dolu olduğunu ortaya koymuştur. Oryantalizm, İslam dünyasını ısrarla ebedi "öteki" olarak tanımlar ve Ortadoğu toplumlarının kendilerine ait bir tarihleri ve dinamikleri olduğu gerçeğini teslim etmeye yanaşmaz. Bazen böyle bir dinamiğin varlığı kabul edilse bile Ortadoğu tarihinin kendine has bir şey olduğu ve tarihsel karşılaştırmaya uygun olmadığı varsayılır. Avrupa'da yüksek kültürün Rönesans'tan bu yana Doğu'daki gibi otoriteye bağlılığa değil, "orijinal gözlem"e dayandığı söylenegelmiştir. Ama oryantalizm de çok eski zamanlardan kalma edebi kaynaklara aşırı derecede bel bağladığı için, önyargılar, yüzyıllar boyunca tarihsel gerçekler pek kaale alınmadan nesilden nesile aktarılır (Said, 1978, s. 202 vd.). Osmanlı tarihiyle ilgili Avrupa kaynakları ele alınırken bu sorun hiç akıldan çıkarılmamalıdır.

Oryantalist dünya görüşünün pek çok unsuru ilk olarak 17. ve 18. yüzyıl gezginlerinin yazdıklarında şekillendi. Bu gezginlerin en ünlülerinden biri Jean Baptiste Tavernier'dir (Tavernier, ed. Yerasimos, 1981). Müthiş girişimci bir tüccar ve mücevheratçı olan Tavernier, Hindistan yolculukları sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan birkaç defa geçmişti.[3] Seyahatnamesinde, "şark despotizmi" olarak gördüğü şeyle ilgili pek güvenilir olmayan betimlemeler vardır ve bu kavram o zamandan beri Avrupa siyasi düşüncesine musallat olmuştur. Ama yine de, Tavernier'nin 17. yüzyılda Osmanlı yollarındaki hayatla ilgili kapsamlı bir tablo sunan ve çağdaşı Osmanlı gezgini Evliya Çelebi'nin anlattıklarını tamamlayan eseri vazgeçilmez bir kaynaktır (Evliya Çelebi, 1896-1938).

---

3 1685'te Protestanlara hoşgörü gösterilmesi uygulaması kaldırıldığında Fransa'dan ayrılmış ve Rusya üzerinden Hindistan'a ulaşmaya çalışırken seksen küsur yaşında ölmüştü.

Dönemin Avrupalı gezginlerinin siyasi yaklaşımlarının yanı sıra, genelde söz konusu bölgeyi kendilerinden önce gezmiş olanların yazdıklarını okumuş olmaları da sorun yaratmaktadır. Bazen, diyelim kendi notlarını kaybettiklerinde, kaynak belirtmeden çeşitli alıntıları alıp birleştirdikleri bile oluyordu. Bu yüzden günümüz okuru bazen nahoş sürprizlerle karşılaşabiliyor: 17. yüzyılda Osmanlı-İran sınırında yer alan Erivan (Revan) üzerine çalışırken, 1700 civarında Anadolu ve Kafkaslar'ı gezen saygın Fransız botanikçi Joseph Pitton de Tournefort'un kent hakkında yazdıklarının tamamını Jean Chardin ile Tavernier'nin eserlerinden "aparttığını" anlamam epey zaman almıştı. Evet, Pitton de Tournefort bu yazarların eserlerinden bahsediyor; ama Erivan hakkında yazdığı *her şeyin* daha önceki gezginlerden alındığına dair hiçbir ibare yok (Tournefort, ed. Yerasimos, 1982, c. II, s. 221-24; Tavernier, ed. Yerasimos, 1981, c. I, s. 82-86; Chardin, 1711, c. II, s. 218 vd.). Günümüzde araştırmacılar kaynak belirtme konusunda daha dikkatli olsalar da "eski otoriteler"i kopyalama eğilimi ortadan kalkmış değildir. Gezginlerin söylediklerinin sorgulamadan kabul edilmesi, Avrupalıların Ortadoğu üzerine yazdıklarının pek çoğunda görülen (ve Edward Said'in haklı olarak eleştirdiği) tarihdışı yaklaşımı perçinliyor. Tüm bunlara bakınca Avrupalı gezginlerin tanıklıklarını tamamen yok saymak daha makul gibi görünebilir. Ama bugün büyük ihtiyaç duyduğumuz farklı türlerden bilgi sadece bu yazarlarca kaydedilmiş olduğu için, son derece temkinli yaklaşmak gerekse de bu eserleri kullanmayı öğrenmek zorundayız.

17., 18. ve 19. yüzyıl gezginleri ile 19. yüzyıl oryantalistleri arasında belirli bir devamlılık olduğunu gördük. Prusyalı A. J. Mordtmann Sen. (1811-1879) ve Çek Alois Musil (1868-1944) gibi bazı uzmanlar hem akademisyen hem de gezgindiler (Mordtmann, ed. Babinger, 1925). Bu gibi uzmanların bir kısmı akademik çalışmalarla kimi zaman casusluğa kayan diplomatik görevleri bir arada yürütüyorlardı. Mesela ünlü Hollandalı İslam uzmanı Christian Snouck Hurgronje, 19. yüzyılın sonunda Mekke'de o sırada Şerif olan kişinin konuğu olarak bir süre kalmayı dahi başarmıştı. 19. yüzyılın sonunda Mekke'ye hacca giden (bugünkü Endonezya'da yaşayan) Cavalılar'ın ve Hollanda'ya tabi başka grupların sayısında artış olmuştu. Snouck Hurgronje, Mekke'de Panislamizme kapılıp döndüklerinde adaların Hollandalı yönetimi için bir tehdit oluşturabileceklerinden korkulan bu gruplar hakkında bilgi toplaması için hükümet tarafından gönderilmişti (Snouck Hurgronje, 1931, s. 290-92). Böyle kısa bir giriş çalışmasında, yakın geçmişin tüm Osmanlı tarihi uzmanlarının yazdıklarının siyasi uzantılarını ele almak elbette mümkün

değil. Ama yer yer verilen örnekler, bizi en azından meseleye karşı duyarlı kılmalı.

ÜRETİM TARZLARI VE DÜNYA SİSTEMLERİ TEORİSİ

Günümüzün tarihsel araştırmalarında egemen olan paradigmaları adil bir biçimde betimlemek eski paradigmaları tartışmaktan bile zor. Minerva'nın baykuşu nasıl gece uçarsa, bir paradigmanın ana hatları da genelde o paradigma geçerliliğini yitirdiğinde görünür hale gelir. Ama burada en azından "Asya Tipi Üretim Tarzı" (ATÜT) ile ilgili tartışmalarda Osmanlı araştırmalarının rolünden bahsedebiliriz. 1960'larda özellikle Fransız antropologlar arasında yeniden rağbet görmeye başlayan bu Marksizan kavram, Türkiyeli bazı iktisatçı ve sosyal bilimciler tarafından da kullanılmıştır (Divitçioğlu, 1967). Aynı dönemde bir başka grup siyasi entelektüel de "feodalizm" kavramının olanaklarını araştırmaktaydı. İçinden bazılarının araştırmalarında çerçeve olarak ATÜT'ü kullandığı bir grup Osmanlı iktisat tarihçisi ise Immanuel Wallerstein ve okulu tarafından ortaya konan "dünya sistemleri" paradigmasını benimsediler (İslamoğlu-İnan, 1987).

Çeşitli sorunlar ve yanlış anlamalar yüzünden "Asya Tipi Üretim Tarzı" ile "feodalizm"in avantajları hakkındaki tartışmanın kalitesi düşmüştür. Konuyla ilgisi olmayan sol siyaset stratejileriyle ilgili kaygılar, sık sık tartışmaya karışmış ve entelektüel içeriği fakirleştirmiştir. Ayrıca ATÜT'ün Osmanlı bağlamı dışında, uluslararası tartışmalarda ele alınış şekli de Osmanlı tarihi uzmanları için zorluklar doğurmuştur. Bu kavram başlangıçta, tüm toplumların kaçınılmaz olarak aynı "aşamalar" silsilesinden geçeceğini varsayan bir tarih anlayışına karşı çıkmaya yarayan bir araç olarak rağbet görmüştü. Bu "tarihsel aşamalar" fikrine, Marksizm'in gerek içinde gerekse dışında, 19. yüzyılın ve 20. yüzyılın ilk yarısının toplum teorilerinde sık sık rastlanmaktaydı. Bazı toplumların ne "ilkel", ne "feodal", ne de "kapitalist" olduğunun kabul edilmesiyle, Stalinist dönemde kaybedilen görece esnekliğe sahip Marksizan eğilimli bir toplum teorisi kurulmuş oluyordu. Ancak 1980'den sonra ATÜT pek çok uzmanca Avrupa merkezli olmakla suçlandı ve sonuçta ATÜT'ün Türkiye'deki taraftarlarının çoğu bu bakış açısından ya tamamıyla vazgeçti ya da görüşlerini büyük ölçüde değiştirdi.[4]

---

4 Abou-El-Haj'ın Anderson'a yönelik eleştirisini karşılaştırınız: Abou-El-Haj (1991), s. 105-6; Anderson (1979), s. 361-94. Keyder Bizans, Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemleri arasındaki sürekliliğe dair ilginç bir açılım getiriyor (Keyder, 1987) ve bu, muhtemelen, yazarın önceleri ATÜT'ü benimsemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Tartışmanın "feodalizm" cephesinde ise pek çok kişinin bu terimin iki farklı anlamda kullanılabildiğinin farkına varmadığını söyleyebiliriz. Bu kullanımlardan biri, Osmanlı dünyasında hiç yeri olmayan vasallık, feodal bağlılık gibi şeyleri içerdiği için Osmanlı tarihi bağlamına uymaz. Ancak öteki kullanım, kendi çiftliklerini işleten, dolayısıyla da geçim kaynaklarıyla doğrudan ilişkisi olan bir köylüler toplumunu ifade eder. Kendi emeklerinin ürünüyle kendi kendilerini doğrudan yeniden üretebilen bu köylülerin ürettiklerinin bir kısmını vermeleri, ancak ekonomik olmayan yollarla baskı ve şiddet uygulanarak sağlanabilir (Berktay, 1985). "Feodal" terimi bu geniş anlamıyla endüstri öncesi çağın insan topluluklarının büyük çoğunluğu için kullanılabilir. Dolayısıyla, tartışma şu soru üzerinde odaklanmıştır: Ürettiklerinin bir kısmını feodal bir lorda kira olarak değil de merkezi bir devlete vergi olarak veren köylüler "feodal" kategorisine girer mi? Osmanlı tarihi uzmanı için bu tartışmanın esas faydası, herhalde karşılaştırmalı tarihçiliği kışkırtmış olmasıdır.

"Feodalizm tartışması" son yıllarda siyasi anlamını büyük ölçüde yitirdi. Ama Immanuel Wallerstein adıyla özdeşleştirilen dünya sistemi kavramı etrafında dönen tartışma için aynı şeyi söyleyemeyiz (Wallerstein, 1974, 1980, 1989). Osmanlı İmparatorluğu'nun önce kapitalist Avrupa, daha sonra da Amerika Birleşik Devletleri'nin hâkim olduğu bir dünya sistemi ile bütünleşmesi meselesinin hâlâ siyasi bir içeriği vardır. Bu yüzden Osmanlı tarihinin bir açıklama modeli olarak dünya sistemleri teorisi tartışması ile ilişkisi pek çok tarihçiye bugün de rahatsızlık vermektedir. Ama profesyonel bir bakış açısıyla, bazı Osmanlı tarihi uzmanlarının Wallerstein okulu ile bağlantılarının çok olumlu sonuçları da olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı tarihi son yirmi-otuz yıl boyunca kendi uzmanları dışında kimsenin pek ilgilenmediği dar bir saha olmuştu, ama dünya sistemleri teorisi tartışması sayesinde Osmanlı tarihi uzmanlarının daha geniş kapsamlı tarihsel tartışmalara dahil olması kolaylaştı. Bu da sahaya yeni adım atan öğrenciler için önemli bir avantaj olsa gerek.[5]

OSMANLI TARİHİNDE ARAŞTIRMANIN TASARLANMASI: İLK ADIMLAR

Yukarıdaki paragraflardan da açıkça anlaşılabileceği gibi, tarihçi olarak çalışmak insanın kendi saiklerini sorgulamasını gerektirir. Bu, tabii, dile

5 Wallerstein'ın paradigmasına yağun bir ilgisi alan tarihçiler arasında Murat Çizakça, Huricihan İslamağlu-İnan, Reşat Kasaba, Çağlar Keyder ve Donald Quataert'i sayabiliriz.

kolay; çünkü bizi veya bizden önceki araştırmacıları şu veya bu konuda çalışmaya iten sebepleri görebilir hale gelmemiz için belli bir mesafeden bakabiliyor olmamız gerek. Yaşadığımız dünyadaki siyasi değişimler, genelde uzmanların yönelimlerinin değişmesinin önkoşuludur; ama bu değişimler gerekli bir koşul olmakla beraber, tek başına yeterli değildir. 19. yüzyılın ve 20. yüzyılın ilk yarısının Avrupalı ve Amerikalı oryantalistlerinin görüşlerini sorgulayabilmemiz için II. Dünya Savaşı sonrası dönemin sömürgecilik karşıtı mücadelelerinin yaşanması gerekti. Bu insanların çoğunun ya kendilerinin sömürgelerde idareci olduğu ya da bu tür görevlileri yetiştirdiği ve bu siyasi kaygıların, uzman olarak verdikleri ürünleri etkilediği gibi basit bir gerçeği kabul edebilmemiz için epey zaman ve düşünsel çaba gerekti (Said, 1978). Osmanlı tarihi alanında bugün faaliyet gösteren neslin de şüphesiz kendi siyasi duruşları vardır ve bu nesil de sonrakiler tarafından –çok büyük ihtimalle olumsuz bir tarzda– eleştirilecektir. Ama daha da kötüsü olabilir –belki de bizim yaptıklarımız yıkmaya değmeyecek kadar değersiz bulunacaktır.

Tarihçi olarak yaptıklarımız üzerine düşünmeye, öğrencilerin tez ya da bir derse ödev yazmak için başladığı yerden başlayabiliriz. Kişi, çalışmasının ilk aşamasında işleyeceği konu hakkında sadece çok muğlak bir fikre sahip olabilir. Bazıları da bir birincil kaynağı çok heyecan verici bularak çalışmalarını bunun üzerine kurmaya karar verebilir. Mesela bir vezirin ya da padişah annesinin mektupları veya bir dervişin günlüğü üzerinde tarihsel ve filolojik bir inceleme yapılabilir. Metin yayıma hazırlanır, tercüme edilir veya metin buna müsait değilse, özetlenir ve açıklayıcı notlar yazılır. Bir sonraki aşamada, artık daha rahat okunup anlanabilen bu metin, Osmanlı sarayı içindeki iletişim süreçlerini, saray kadınlarının hareket alanlarını ya da bir tekkedeki eğitim sürecini anlamak için kullanılacaktır. Bu tür bir çalışma son derece meşrudur; ama epey bir filolojik çalışma gerektirir ve iddialı araştırmacılar "daha teorik" bir şeylerin peşine düşmeyi tercih edebilir. Bu durumda genelde, hem Osmanlı tarihi hem de başka alanlardaki ikincil literatürde yer alan araştırmalardan çıkarılan bir sorunsal üzerinden çalışılır. Mesela bir öğrenci, 18. yüzyıl Osmanlı âyanlarının, denetimleri altındaki yerleri mümkün olduğu kadar dış müdahale olmaksızın yönetmek istemelerine rağmen genelde bağımsız devlet kurmaya çalışmadıklarını fark etmiş olabilir. Sonra da bu gözlemden yola çıkarak, taşradaki âyanları Osmanlı devlet dokusuyla bütünleştiren mekanizmalar (mesela iltizam) hakkında araştırma yapmaya başlayabilir (Salzmann, 1993). Öğrenciler ilk adım olarak mesleğin bugünkü saygın temsilcilerinin yaptığı sorunsal-yönelimli tarihyazımı çalışmalarını gözden geçirmeyi de tercih

edebilirler. Sonra da ikinci adım olarak, sofistike sorunsallardan çıkardıkları sorularla belli bir birincil kaynağı yorumlamaya geçebilirler. Cemal Kafadar'ın Osmanlı günlük ve mektupları üzerine yaptığı çalışmalar bu bağlamda ilk akla gelen örnek (Kafadar, 1989, 1992).

ZAMAN, MEKÂN VE KONULAR

Bu kitap giriş niteliğinde bir çalışma olduğu için, her şeyi kapsama iddiasında değilim. Bazı 19. yüzyıl romanlarının anlatıcıları gibi her şeyi bilen, tarafsız ve görünmez bir yazar olma iddiasında hiç değilim. Bu kitabın şekillenmesinde, benim kuvvetli olduğum konuların ve belki de daha büyük oranda, zayıf noktalarımın bariz bir etkisi oldu. 16., 17. ve 18. yüzyıllardan verilen örnekler, bu yüzyıllardan önceki ya da sonraki dönemlerden verilen örneklerden çok daha fazla. Çünkü benim kendi çalışmalarım, genelde "yeniçağ" olarak adlandırılan bu dönem üzerinde yoğunlaşmaktadır. Konu 19. yüzyıl olduğunda Abdülhamid döneminden çok, Tanzimat'tan bahsedilmekte; 20. yüzyılın başından ise Abdülhamid döneminden bile daha az örnek var. Bunun için okurlardan özür diliyorum. Ama Osmanlı tarihinin son dönemleriyle ilgili müthiş zengin bir malzeme artık ulaşılabilir durumda olduğu için bu konuyu II. Abdülhamid ve Jön Türkler uzmanlarının ele alması daha uygun olacaktır.

Ancak İstanbul ile Anadolu üzerindeki vurgu ve Osmanlı nüfusunun gayrimüslim kesiminden ziyade Müslüman kesimi üzerinde yoğunlaşmam nedeniyle pek özür dilemem gerektiğini sanmıyorum. Öncelikle, İstanbul ve Ankara'da bulunabilen belgelerde bu gruplar ağırlıklı bir yere sahip ve ben de kendimi kaynakların akışına bırakmayı tercih ettim. Kaynakların bolluğuna rağmen, Anadolu, tarihçilerin en fazla ihmal ettiği Osmanlı vilayetlerinden biri gibi görünmektedir; ben bu dengesizliğin telafi edilmesine katkıda bulunmak istiyorum. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap, Rum, Sırp, Boşnak ve Bulgar vilayetleri üzerine, bu bölgelerde kurulan ulus devletlerin dillerinde her geçen gün zenginleşen bir ikincil literatür mevcuttur. Maalesef ben bu dillerdeki çalışmaları okuyamıyorum ve bu kitaptaki tartışma Osmanlıca, modern Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca eserlerle sınırlı. Önce bu kitaba koymak üzere bu çalışmalardan kabaca bahseden kısımlar yazmıştım. Ancak dilsel yetersizliklerimin ne çok şeye ulaşmamı engellediğini fark edince pek üzüntü duymadan taslakları çöpe attım.

Bazı bölümlerde ya da bölümlerin alt başlıklarında, dördüncü bölümdeki kırsal tarih gibi, az çok sınırlı bir konu örnek olarak işlenecektir. Bu sayede, uzman olmayan kişilerin belli kaynak türlerine ilişkin güncel me-

todolojik tartışmalar hakkında fikir sahibi olacağını umuyorum. Ancak ikinci, üçüncü ve yedinci bölümlerde böyle bir düzenleme sonucunda ortaya biraz yapay bir metin çıkınca, bu bölümleri sıradan birer literatür taraması olarak yeniden yazdım. Konuları kendi ilgilendiğim ve kuvvetli olduğum alanlardan seçtim ama yazılabilecek her şeyi yazdığım iddiasında olmadığımı bir kez daha vurgulayayım. Siyasi ve askeri tarihe fazla yer verilmedi ama elbette önemsiz oldukları için değil. Kişisel eğilim ve becerilerin yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik meselelere tamamen ilgisiz bir üst sınıf tarafından yönetilen bir savaş makinası olduğuna dair hâlâ epey yaygın olan düşünceyi değiştirmek gibi bir kaygım da var. Bunu öteki tarafa ağırlık vermeden yapmak herhalde pek mümkün değildir. Her halükârda, Osmanlı siyasi tarihinin yeniden keşfi hızla ilerliyor (Har-El, 1995; Hickok, 1997) ve buradaki seçimler arasındaki boşlukları doldurmak okur için çok zor olmasa gerek.

Bu kitap iki tür kullanıcı için düşünüldü: Osmanlı tarihi öğrencileri ve diğer tarihsel disiplinlerden belli bir tür kaynağın nasıl değerlendirilebileceğine ilişkin bilgi edinmek isteyen araştırmacı ve uzmanlar. Bu okurların kitabı, yeni araştırma imkânlarını ve yer yer de kaçınılması gereken engel ve çıkmazları gösteren bir harita olarak kullanacaklarını umuyorum. Bunlardan başka, gerek öğrenci gerekse öğretmen olarak Ortadoğu tarihiyle ilgili genel derslerle uğraşanlar burada yardımcı okumalar bulabilirler. Bu farklı kategorilerden okurların ihtiyaçları ancak bir yere kadar kesişiyor; bazı bölümler kimine çok basit, kimineyse karmaşık gelebilir. Başlangıç seviyesindeki okurlarla ileri seviyedekiler için ayrı kitaplar yazılsaydı ortaya çok daha bütünlüklü iki kitap çıkabilirdi. Ama disiplinimizle ilgilenen öğretmen ve öğrencilerin sayısı görece az olduğu için bu pek pratik bir çözüm olmayacaktı. Yine de bölümlerin çoğu az çok müstakildir; dolayısıyla ihtiyaca göre bölümler seçilerek okunabilir. Her bölümün sonunda verilen okuma listelerinin de başlangıç aşamasındakilerin işini kolaylaştıracağını umuyorum. Bu listeler kısa oldukları için, kişisel tercihleri yansıtmaları kaçınılmaz; parantez içindeki yorumlar da bir hayli öznel. Umarım okurların elde edeceği fayda, yazarın bu listeler yüzünden maruz kalacağı eleştiri oklarının acısını telafi edecek kadar büyük olur.

KİTABIN KAPSAMI: BİRİNCİL KAYNAKLARIN PEŞİNDE

Kitabın amaçlarından biri sahaya yeni adım atan öğrencilere yardımcı olmak olduğu için, bir sonraki bölümde (ikinci bölüm), deneyimli araştırmacıların atlamayı tercih edeceği bilgilere yer verilmiştir. Kitabın sonundaki "Başvuru Kaynakları" başlıklı kısımda belli başlı sözlük ve kaynakça-

lar tanıtılıyor. Kütüphane ve arşivlere ayrılan üçüncü bölümde, araştırmacılara bu kurumlarda neler bulabileceklerine ilişkin bir fikir veren yayınlardan da bahsediliyor. Dördüncü bölümde bu bilgilerin devamı olarak, sık başvurulan belge tiplerinden bazıları tanıtılıyor ve bu kaynakların ne şekillerde kullanılabileceği tartışılıyor. Örnek olarak, Osmanlı kırsal toplumu hakkında bilgi veren belgeler ele alınıyor. Bu seçimin iki sebebi var. Birincisi, Osmanlı tebaasının büyük çoğunluğunun köylü ya da göçebe olmasıdır. Yönetici grupların ve şehirlilerin gerçek hayattaki ağırlıklarından çok daha fazla temsil edildikleri belgelere gömülünce bu basit gerçeği unutabiliyoruz. İkinci sebep de bu tartışmanın, en iyi bilinen ve en yoğun incelenen Osmanlı birincil kaynağı olduğu söylenebilecek 15. ve 16. yüzyıl tahrirlerinden bahsetmemiz için bir vesile olmasıdır.

Osmanlı arşiv kayıtları böylesine zengin olduğu için olsa gerek, araştırmacılar görsel kaynaklara genelde "üvey evlat" muamelesi yapmışlardır. Oysa Osmanlılarda 16. yüzyıl kadar geriye giden bir haritacılık ve tabii Sultan Süleyman ile ondan sonra hüküm süren padişahların siparişiyle yapılmış, aşağı yukarı o zamanın olaylarını resmeden minyatürler vardır. Ayrıca, Süleyman döneminden itibaren Osmanlı ve Avrupa ressamları padişahların portrelerini yapmışlardır. Görsel kaynaklara ilişkin eksiksiz bir tartışma tek başına bir kitap doldurabilir ama yine de beşinci bölümde okurları bu kaynakların içerdikleri hazinelere ve temkinsizce yaklaşıldığında düşülebilecek tuzaklara biraz olsun aşina kılmaya çalıştık.

KİTABIN KAPSAMI: TÜR MESELESİ

Ne birincil ne de ikincil kaynaklar topraktan bitmez, hepsini insanlar yazar. Bunları eleştirel bir tarzda değerlendirebilmek için, nasıl yazıldıkları hakkında bir şeyler bilmemiz gerekir. Konunun en sinsi, en kolay atlanan vechelerinden biri, türlere özgü yerleşmiş uygulamalardır. Söylediğimiz ya da yazdığımız her şey, geçmişte söylenmiş ya da yazılmış her şey, ya belli bir türe ya da birkaç türün özelliklerini birleştiren "karma" bir türe dahildir. Her türün de kendine özgü kuralları vardır ve bu kuralların tarihçilik üzerindeki etkileri, altıncı bölümde Avrupa bağlamında, yedinci bölümde de Osmanlı bağlamında ele alınacaktır.

Avrupa bağlamında gezi yazılarına özel bir ilgi göstereceğiz. Tek tük tarihleri ve arşiv belgelerini saymazsak, 16. ve 17. yüzyıl Avrupalılarının Ortadoğu hakkındaki görüşlerini öğrendiğimiz esas tür seyahatnamedir. En yaygın seyahatname çeşidi, Kudüs'e ya da Filistin'deki diğer kutsal yerlere yapılan hac yolculuklarının anlatıldığı eserlerdi. Maalesef hac anlatılarının "tür kuralları" yolculuk sırasında yapılan kişisel gözlemleri içermi-

yordu. Kuralı kanıtlayan birkaç istisna dışında (bunlardan yeri gelince bahsedeceğiz) Ortadoğu tarihçileri bu türü şaşırtıcı ölçüde faydasız bulacaklardır. Diğer bir gezi anlatısı çeşidi de, son derece yerleşmiş kurallara göre yazılan diplomatik raporlardır. Daha önce de gördüğümüz gibi, gezi anlatısının herhangi bir çeşidini kullanmak için, çoğu yazarın kendinden öncekileri kopyalama eğilimi taşıdığını kabullenmek gerek. Bu nedenle, yazarların orijinallik iddialarının, 16., 17. ya da 18. yüzyılda pratikte ne anlama geldiği konusunda bir fikir sahibi olmak şarttır.

Osmanlı bağlamında da yerleşik tür kuralları yazarların neleri söyleyip neleri söyleyemeyeceğini belirliyordu. Mesela çoğu Osmanlı vakanüvisi ellerindeki malzemeyi, padişahların hüküm sürdükleri dönemlere göre düzenliyordu. Bu aşağı yukarı bizim "yüzyıl" kavramını kullanışımıza benzer ve en az onun kadar keyfidir. Bir vakanüvis şu ya da bu sebeple bu formatın dışına çıktığında, düşünme tarzında önemli bir değişiklikle karşı karşıyayız demektir ve vakanüvisin neden böyle yaptığını araştırmamız gerekir (Neumann, 1994, s. 53-54). Arşiv belgelerini yazanlar bile, türlerin edebi kurallarına uymak zorundaydılar. Mesela Osmanlılar arzuhalde bulunurken mektuba "arz-ı bende-i bî-mikdar" gibi bir ifadeyle başlar ve "ferman efendimizindir" sözüyle bitirirlerdi. Daha değişik bir örnek vermek gerekirse, 16. yüzyılda padişah fermanlarında, şikâyet sahibinin ya da suçlanan kişinin, yani yaptıklarıyla devlet görevlilerinin padişah adına söz konusu kanunu koymasına sebep olanların ağzından kelimesi kelimesine aktarılmış sözlere sık sık yer verilmekteydi. Bu "alıntılar"ın, edebi olmayan, muhtemelen konuşma diline yakın bir dili vardı. Bu sözleri hakiki alıntılar olarak okumak insana cazip geliyor; belki de bazıları öyleydi. Ama bu sözde alıntıların sırf üslup kaygısıyla, paralı askerlerin ya da haydutların kaba saba diliyle, belgeleri hazırlayan bürokratların incelmiş dili arasındaki tezatı göstersin diye oraya konmuş olması pekâlâ mümkün. Yani bu "alıntıları" mesafe koymadan okumak temkinsizlik olabilir (Veinstein, 1996).

Bugünkü haliyle tarihsel metin yazımı da, her ne kadar pek çok tarihçinin edebi yetenekleri epey kıt olsa da, kendi başına bir "edebi" türdür. Demek ki ikincil literatürü okurken, belli bir dönemin tarih metinlerinde neyi söylemenin meşru olacağını belirleyen yerleşik üslup kurallarını da görmeye çalışmalıyız. 1950'lerin sonu, 60'ların başında bir yeniyetme olarak ikincil tarih literatüründen örnekler okumaya başladığımda, kendi deneyimlerime göre hayatın belirleyici unsuru olan aile ilişkilerinin elime geçen tarih kitaplarında hiç işlenmemesi beni çok şaşırtmıştı. Bu tabii epey doğru bir gözlemdi; o dönemde ulaşabildiğim çalışmalarda sıradan insanların "özel" hayatlarına yer yoktu. Bugün bazı Osmanlı tarihçilerinin de

yazdığı türden aile çalışmalarının, "tarihyazımı" türünde yapılabilmesi için bu türün kurallarının biraz eğilip bükülmesi gerekti (Duben, Behar, 1991). Tür kurallarının kısıtlayıcılığına bir başka örnek vermek gerekirse, günümüzün yayıncılık pratikleri ve akademik terfi kuralları, elyazmalarını yayımlanması için yayınevine götüren yazarları, anonim okurların istediği birtakım değişiklikleri yapmaya mecbur etmektedir. Yazarlar kendilerini, kitaplarını yayımlatabilmek için şahsen pek doğru bulmadıkları birtakım sözleri sarf ederken bulabiliyorlar. Bu nedenle, çağdaşımız yazarların ürünlerini eleştirirken tür kurallarının hızlı değişimini, daha doğrusu esneklikten uzaklığını hesaba katmamız gerekir.

OSMANLI TARİHYAZIMINDA YENİ BİR ÜSLUBA DOĞRU

Osmanlı tarihi, artık yirmi-otuz yıl boyunca doğru kabul edilen temel varsayımların sorgulandığı bir döneme girmiştir (Abou-El-Haj, 1991; Berktay, 1991). Dolayısıyla, Osmanlı tarihyazımının tarihine kısaca değinmek yerinde olacaktır (sekizinci bölüm). Bu aslında ayrı bir kitapta incelenecek kadar geniş bir konudur. Bu nedenle yedinci bölüm, öğrencilerin çalışmaları sırasında genelde karşılaştıkları ve araştırmacıların Osmanlı tarihi alanında araştırma yapmanın ne demek olduğuna dair ilk izlenimlerini edindikleri, sentez niteliğindeki çalışmalarla sınırlı tutulacaktır.[6]

Bu, sahaya haksızlık gibi görünebilir. Çünkü başka her yerde olduğu gibi Osmanlı tarihinde de rehber kitaplar uzmanlar arası güncel tartışmaların hep gerisinde kalır. Uzmanlar kırk-elli yıllık makalelere başvururken arada geçen zamanda yeni araştırmaların yapıldığı gerçeğini de hesaba katarlar. Ama Lybyer'ın Kanuni Sultan Süleyman dönemi Osmanlı yönetimi hakkındaki çalışması gibi (Lybyer, 1913) yetmiş-seksen yıllık rehber kitaplar, uzman olmayan kişilerce sık sık, sanki son bilgileri yansıtıyormuş gibi kullanılır. Monografi ya da makalelere değil de rehber kitaplara odaklanan bir bölümün, okuyucuları bu kaynakları belli bir mesafeyle okumak gerektiği konusunda uyaracağını umuyorum.

Rehber kitaplar olgusal bilgi vermek için yazılır; daha sofistike olanları kavramsal gelişmeler hakkında da bilgi sunar. Son yıllarda sağlanan yeni bilgi birikimi, bugün sahamızda hâkim olan sorunsalların sorgulanması için gerekli ama tek başına yetersiz bir önkoşuldur. Hâkim paradigmaları sorgulamak isteyenler, bunun için gerekli verilere ulaşabilmektedirler; yirmi yıl gibi kısa bir süre önce bile bu genelde mümkün olmuyordu. Da-

6 Yerin kısıtlı oluşu sebebiyle tartışmayı İngilizce ve Türkçe kitaplarla sınırlandırmak zorunda kaldım. Fransızca ve Almanca kitaplara daha çok kaynakçalarda yer verdim.

ha da önemlisi, siyasi iklimdeki değişimler, ulusal devletin, Osmanlı İmparatorluğu gibi ulusal olmayan imparatorlukların performansını ölçmek için uygun bir mihenk taşı olup olmadığının sorgulanmasını mümkün kılmıştır. "İlerleme" fikrini içeren her türlü yaklaşıma artık şüpheyle bakılıyor olması da Osmanlı tarihinin yeniden gözden geçirilmesine katkıda bulunmuştur. Osmanlı devletinin ya da benzerlerinin "modern olmadıkları" için bir şekilde daha kötü ya da aşağı oldukları iddiası artık anlamsızlaşmıştır.[7] Toplumsal ve siyasi kavramların yenilenmesi süreci, farklı bir Osmanlı tarihini mümkün kılabilir; zaten giderek artan sayıda tarihçi bunun için uğraşıyor.

ÖNERİLEN ÇALIŞMALAR

Abou-El-Haj, Rifa'at A. (1991). *Formation of the Modern State, The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Albany NY: SUNY Press) (tartışmalı fikirler içeren, düşünmeye sevk eden bir çalışma) [*Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000].

Anderson, Benedict (1983). *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londra, New York: Verso) (güneydoğu Asya kaynaklı kanıtlara dayalı olan bu çalışma, ulusal cemaatlerin doğal varlıklar olmayıp insanlar tarafından, genelde de çok yakın geçmişte yaratılmış olduklarını ortaya koymaktadır) [*Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1995].

Anderson, Perry (1979). *Lineages of the Absolutist State* (Londra: Verso) (Marksizan bir çerçevede karşılaştırmalı tarih).

Bayly, Christopher A. (1983). *Rulers, Townsmen and Bazaars, North Indian society in the age of British expansion, 1770-1870* (Cambridge: Cambridge University Press) (merkezileşme/adem-i merkezileşmenin ticari hayat üzerindeki etkileri hakkında müthiş fikirler).

Braudel, Fernand (2. basım, 1966). *La Mediterranee et le monde mediterraneen à l'epoque de Philippe II*, 2 cilt (Paris: Librairie Armand Colin) (1. basımı tek

7 "İlerleme" fikrine ilişkin şüphecilik, düşünmeye ket vuran bazı klişe ve önyargılardan kurtulmamızı sağlamış olsa da, kendine göre tuzaklar içermektedir. Kendisine geçmiş zamanın methiyesini yazma misyonunu biçmiş, II. Mehmed, I. Süleyman ya da II. Abdülhamid dönemlerini idealize etmeye meyleden Osmanlı tarihçilerinin sayısı hiç de az değildir. Bu gibi tarihçiler entelektüel saygınlıklarını otoritesi kabul edilmiş metinlere ağırlık vererek sağlarlar; o vakit de bu metinleri sanki olayları gerçek haliyle anlatıyormuş gibi yorumlamak mümkün olur. Geçmişin bu şekilde idealize edilmesinin, Ortadoğu'nun oryantalistlerce tümden hakir görülmesine bir tepki olduğu doğru; ama yine de bu tutum ancak niteliği su götürür bir tarihyazımı üretebilir.

ciltte toplanmış, 1949) (Belki de bu eser, Osmanlı tarihinin dünya tarihi haritasına yerleştirilmesine en fazla katkıda bulunan eserdir).

(1979) *Civilisation materielle, economie et capitalisme*, 3 cilt (Paris: Armand Colin) (ticaret ve ticari tarım tarihi alanı için vazgeçilmez nitelikte, dört dörtlük bir kitap).

Esenbel, Selçuk (1995). "İslam Dünyasında Japon İmgesi: Abdürreşid İbrahim ve Geç Meiji Dönemi Japonları", *Toplumsal Tarih*, 19, s. 18-26.

Evans, Richard (1997). *In Defense of History* (Londra: Granta Books).

Haldon, John (1993). *The State and the Tributary Mode of Production* (Londra: Verso) (Marx'tan esinlenmiş bir Bizans tarihi uzmanından karşılaştırmalı tarih).

Hess, Andrew (1978). *The Forgotten Frontier, A History of the Sixteenth-century Ibero-African Frontier* (Chicago, Londra: Chicago University Press) (parlak bir çalışma; maalesef bu eserin açtığı yoldan giden olmadı).

Humphreys, R. Stephen (gözden geçirilmiş yeni basım, 1995). *Islamic History, a Framework for Inquiry* (Londra, New York: I. B. Tauris) (Ortaçağda Ortadoğu üzerinde odaklanan, yeni araştırmalar için pek çok öneriler içeren bir çalışma).

İnalcık, Halil (1969). "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, XXIX, 1, s. 97-140 (bir klasik; yazarı, Osmanlı tarihi sahasının en önemli ismi haline getiren metinlerden biri).

İslamoğlu-İnan, Huri (1987). "Oriental Despotism in World System Perspective", *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde, ed. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge, Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme), s. 1-26 (sorunsala ilişkin önemli bir tartışma).

Rodinson, Maxime (1987). *Europe and the Mystique of Islam*, İngilizceye çev. Roger Veinus (Seattle, Londra: University of Washington Press) (fikir ve bilgi açısından zengin bir çalışma).

Said, Edward W. (1978). *Orientalism* (New York: Vintage Books) (Ortadoğu çalışmalarının yönünü değiştiren kitap; Osmanlı dünyası yazarın ilgi alanının kıyısında kalsa da "okunması zorunlu") [*Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul, 1995].

Wallerstein, Immanuel (1974, 1980, 1989). *The Modern World-System*, 3 cilt (New York vs: Academic Press) (elinizdeki kitabın yazarı dahil pek çok Osmanlı tarihi uzmanı için "paradigma kurucu" bir çalışma).

İKİNCİ BÖLÜM

SAHAYA ADIM ATARKEN

ÖNKOŞULLAR: DİLSEL VE KÜLTÜREL DONANIM

Bu bölüm, sahaya yeni adım atan öğrencilere yönelik olduğundan, müstakbel Osmanlı tarihçilerinin araştırma yaparken ihtiyaç duyacağı diller hakkında bir iki söz söylemek yerinde olacaktır. Bu konuda gerçekçi olmak lazım; bir uzmanın ideal olarak sahip olması gereken beceriler ile elimizdeki pratik imkânları ayırdetmemiz gerekecek. Uluslararası uzmanlar topluluğuna ulaşmanın temel aracı olan İngilizcenin yanı sıra, Osmanlıca ve günümüz Türkçesi herkesin mutlaka bilmesi gereken diller. Önceden biraz Türkçe biliyorsanız Osmanlıcayı öğrenmek daha kolay oluyor; ama lisans düzeyindeki Türk öğrencilerle olan deneyimlerim bu işin onlar için bile pek kolay olmadığını gösterdi. Arapça konuşan kişiler ise kimi zaman, Türkçe dilbilgisinin temel kurallarını öğrenip, yazıyı ve kelime dağarının epey bir kısmını bilmelerinden de istifade ederek Osmanlıcayı anlayabiliyorlar. Bu gibi durumlarda, Osmanlıların Arapçadan geçen kelimelere bu dilde taşıdıklarından farklı anlamlar yüklediklerinin unutulmaması gerekir.

Başka hangi dillerin öğrenileceği, tarihçinin üzerinde çalışmayı düşündüğü sorulara göre değişir. Bazı tarihçiler ise bunun tam tersine, gelecekte çalışacakları alanları bildikleri dillere göre seçerler. Yeniçağ Balkan tarihiyle sıradan bir ilginin ötesinde haşır neşir olmak isteyen herkesin Osmanlıcanın yanı sıra Yunanca, Sırpça, Bulgarca ya da hangi dil gerekiyorsa onu öğrenmesi gerektiği bir gerçek. Ama gerçek hayatta bu kural sık sık ihlal edilir. Sadece imparatorluğun Arap eyaletleri üzerine çalışmak isteyenler için değil, aynı zamanda Osmanlı biliminin ya da hukukunun tari-

hini incelemek isteyenler için de Arapça bilmek şarttır. Fransızcanın eğitimli Avrupalılar arasında *lingua franca* olarak kullanıldığı 18. ve 19. yüzyıllarla ilgilenenlerin bu dili muhakkak öğrenmesi gerekir. Üstelik 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde "eğitimli Avrupalılar" kategorisinde Osmanlı üst sınıfına mensup pek çok kişi de bulunmaktaydı. Bu listenin uzatılabileceği aşikâr ama dili de bir tür fetiş haline getirmemek lazım. Bazı uzmanlar dil öğrenmek için o kadar çok enerji sarf etmişlerdir ki bildikleri çok sayıda dilin hiçbirinde söyleyecek pek bir sözleri olamamıştır. İki ya da üç uzmanın işbirliği ederek makale, hatta kitap yazması mümkün. Bu uygulama, dilsel donanımların gerçekleştirilmek istenen projenin gerektirdiği şekilde birleştirilmesini mümkün kılar. Bununla birlikte, bir kitabın ya da makalenin ortaklaşa yazılabilmesi için, katılımcıların hem sosyal becerilere sahip olması, hem de deneyimlerini paylaşma isteği duyması gerekir. Ama zaten takım ruhu, çağımızda pek çok insanın sahip olduğu bir erdemdir.

"Kültürel okuryazarlık" diye adlandırabileceğimiz bir diğer mesele daha büyük sorunlar getirmektedir. Çünkü bu eksikliği işbirliği yoluyla telafi etmek genelde mümkün olmaz. Etkisi hâlâ hissedilse de Osmanlı uygarlığı artık yok. Devamlılıkların izini sürmek tarihçilerin pek sevdiği bir oyundur ve kimi modern otoriteler Osmanlı toplumu ile çağdaş Türk toplumu arasındaki "büyük kopuşu" tarihte oldukça geç bir noktaya yerleştirirler [hem Keyder (1987) hem de Zürcher (1993) 1945-50 tarihlerini tercih ediyor gibi]. Ama hangi tarih seçilirse seçilsin, Osmanlı uygarlığının, hele de kabaca 1850'den önceki şekliyle, çağdaş Türk uygarlığından çok farklı olduğu gerçeğiyle barışmamız lazım. Bu, kendilerini muhafazakâr sayan çevrelerin, günümüzün Türk uygarlığı hakkındaki tipik anlatısı için dahi geçerlidir. Hal böyle olunca, 18. yüzyıla ait bir divandan bir parçanın tadına varabilmenin, kazanılması ne güç bir beceri olduğu kabul edilecektir. Herkes bir yana, Osmanlıca bilen Türk öğrenciler için bile bu böyledir.

Sözün kısası, kültürel okuryazarlığa erişmek, çoğu dili kullanabilecek kadar öğrenmek için gereken süreden çok daha uzun zaman gerektiren, uzun vadeli bir süreçtir. Osmanlı tarihçiliğinin sınırlı sayıda uzmanın uğraştığı, nispeten yeni bir disiplin olması da işleri iyice zorlaştırıyor. Bizim sahamızda, meraklı bir kimsenin, sözgelimi Fransız katedralleri ya da Mozart'ın müziğiyle tanışmasını mümkün kılan raflar dolusu kitaplar, filmler ya da video kasetleri bulunmuyor. Bu, kimi uzmanların, örneğin halen İslami süsleme sanatları üzerine çalışan sanat tarihçilerinin üzerine gitmeye başladığı bir sorun. Ancak bu neslin ömrü zarfında çözülmesi pek muhtemel değil.

NASIL BAŞLAMALI?

İlke olarak, bir tarihsel araştırmaya birincil kaynakların saptanması, karşılaştırılması ve yorumlanmasıyla başlanabilir. Bu kitabın düzenleniş şekli de bu işlemleri teşvik ediyor gibi görünebilir. Ancak uygulamada bu oldukça zor bir iştir. Konuyla ilgili malzemeler çoğunlukla yayımlanmış değildir ve bu malzemelerin sayısı çok fazla olduğuna göre, büyük çoğunluğu muhtemelen hiç yayımlanmayacaktır da. Daha da önemlisi, ne türden olursa olsun bir metin ancak üretildiği bağlama yerleştirilirse bir anlam ifade eder. Kim olduğunu bilmediğimiz sürece bir vakanüvisin kafasından geçenleri anlayamayız. Eğer bu mümkün değilse, en azından söz konusu eserin yazıldığı siyasi ve toplumsal ortam hakkında bir şeyler bilmemiz gerekir. Eserin yazılışında ne gibi edebi kalıpların belirleyici olduğunu ve kimin okuyacağı düşünülerek yazıldığını da saptamamız gerekir. Önemli bir nokta da yazarın kafasında ne gibi bir pratik kaygı olduğunu anlamamız gerektiğidir; sözgelimi, bir haminin dikkatini çekerek sarayda yükselme peşinde koşuyor olabilir. Yahut belki de bir zaviyenin kuruluşunu bir ermişe dayandırarak kuruma meşruluk kazandırma derdindeydi. Çünkü bir zaviyenin kutsallığı –uygun bir efsaneyle inandırıcı kılındığı takdirde– hayırsever kişilerden hediye alan insanlar için önemli olabiliyordu. Bu tür bilgilerin çoğu, söz konusu birincil kaynaklardan hemen elde edilemeyecektir ve ikincil kaynaklara bakmamız gerekecektir ki çoğu durumda bunlarda da tatmin edici bilgiler bulunmaz.

Dolayısıyla, İstanbul'da veya Şam'da bir vakfın kuruluşuyla ilgili bir belgeyi veyahut da İskenderun'daki dükkânların listesini veren bir gümrük defterini okuyarak, ele alabileceğimiz sorularla ilgili bir ön fikir edinebiliriz. Ama dipnotlarında konuyla ilgili birincil kaynaklara ilişkin referanslar bulabileceğimiz ikincil kaynaklarla işe başlamak genelde daha pratik olur. Ne var ki bu pratik yaklaşımın bir tehlikesi vardır: İkincil kaynaklarda doğru dürüst bir olgusal temeli olmayan görüşler sık sık önümüze çıkabilir. Nesiller boyunca bir yazardan ötekine nelerin aktarıldığını görmek çok şaşırtıcı oluyor. Hataların bazıları, Osmanlı İmparatorluğu'nda dinihukuki hiyerarşinin başı olan şeyhülislamların dev bir havanda dövüle dövüle un ufak edilerek idam edildiklerine ilişkin hikâye gibi (Majer, 1989) düpedüz komiktir. Her şeyi "Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi" ile açıklama eğilimi gibi bazı başka yanılgılarsa daha ciddidir ve araştırma yapılmasını epey engellemiştir (bu eğilimin bir eleştirisi için, bkz. Darling, 1996, s. 1-21). Mesleğinde ilerlemiş uzmanlar, genelde kendi alanlarındaki yanlış yaklaşımları, deyim yerindeyse, "ana sütüyle beraber emmiş"

olurlar. Buna karşılık, konuya yeni bir gözle yaklaşan genç araştırmacılar, bizim çağdaşlarımızın ve bizden önceki nesillerin söylediklerine kulak asmayarak önce birincil kaynakların arasına gömülürlerse ikincil kaynaklardaki tutarsızlıkları daha kolay yakalayabilirler. Maalesef bu sorunun kolay bir çözümü yok.

Dahası, ikincil kaynaklarla mı, birincil kaynaklarla mı işe başlanacağı konusundaki karar, tarihsel araştırmadan ne anlaşıldığı hakkında bir şeyler gösterebilir. Geçen yüzyılın sonunda yaygın olan ve bazı uzmanların hâlâ benimsediği bir görüşe göre tarihsel araştırmalarımız geçmişin "hakikatte olduğu gibi" yansıtan bir imgeyi yeniden inşa etmelidir. Bu hedefe yaklaşabilmenin en önemli önkoşulu, birincil kaynakların dikkatle incelenmesidir; öncüllerin çalışmaları, sadece bu incelemeye yardımcı oldukları ölçüde faydalıdır. Dolayısıyla, tarihyazıcılığına bu gözle bakan uzmanların, dipnotlarında sadece birincil kaynakları referans gösteren bir meslektaşlarını takdir etmeleri doğaldır (Quirin, 1991, s. 39, bunun ilke olarak tüm tarihsel araştırmalardan talep edilmesi gerektiğini öne sürüyor).

Ne var ki 20. yüzyılın kazandırdığı deneyimler, pek çoğumuzu, geçmişi ne ölçüde "hakikatte olduğu gibi" anlayabileceğimiz ya da anlatabileceğimiz konusunda epey bir şüpheciliğe yöneltti. Kaynakların eleştirel bir gözle okunmasındaki gelişmeler, bir vergi mükellefleri listesinin dahi "nesnel" bir gerçekliğin dolaysız yansıması olmadığını, listeyi hazırlayanların, genelde farkında olmadan yaptığı varsayımların ürünü olduğunu ayan beyan ortaya koydu (Ludden, 1989, s. 102-14, meseleyi Hindistan tarihinden bir örneğe dayanarak ele alıyor). Birincil kaynaklar, derecesini hiçbir zaman tam olarak ölçemeyeceğimiz önyargılarla doluysa, aynı durum günümüz tarihyazımı için de elbet geçerlidir. Edward Said'in çalışmalarını okuyanlar, günümüz Batı kültürünün, "öteki" olarak tanımlanan ne varsa onun karşısında son derece kökleşmiş bir ırkçılık ve önyargı sergilediği, dolayısıyla da Ortadoğu'nun tarihini yazmaya yönelik herhangi bir girişimin daha başından başarısızlığa mahkûm olduğu yolunda karamsar bir düşünceye kapılabilirler (Said, 1978). Bu kadar ileri gitmesek bile, her nasıl bir şeyse "nesnel gerçekliğe" yaklaştığımızı dahi varsaymamız zor. En iyisi, meslektaşlarımızla ve öğrencilerimizle, zaman zaman da edebiyatçılar ve sinemacılarla diyaloğa girmektir. Bu diyalog sürecinde pek çok naiflikten ve yanılgıdan kurtulabiliriz –bu sırada, yenilerini üretsek bile bu önemli. Tarihçilik mesleğine böyle bir bakışa göre, bir araştırmacının çalışmasını tamamen birincil kaynaklara dayandırdığının söylenmesi, övgü değildir. Osmanlı tarihi uzmanlarının sık sık başına geldiği gibi, elde fazla bir ikincil literatür yoksa, bu bir durum tespiti olarak söylenebi-

lır. Ama başka her türlü durumda, yazarın ikincil literatüre başvurmadığı saptaması, övgü değil yergidir. Çünkü tarihçinin, bugün pek çoğumuzun tarihsel incelemelerde olması gereken en önemli özellik saydığı yöntemli ve ilkeli diyaloğa girmeyi ihmal ettiğini gösterir.

TRANSLİTERASYON*

Şimdi bu uyarıları akılda tutarak, yayımlanmış Osmanlı birincil kaynaklarına gözümüzü çeviriyoruz. Kütüphanelerimizde bulabileceğimiz basımlar içinde, kullanılan transliterasyon usulü bakımından dört ayrı kategorinin var olduğunu görüyoruz. Ulaşılabilen metinlerin büyük kısmı, muhtemelen, Latin alfabesinin günümüz Türkiye'sinde kullanılan biçimine yapılmış transliterasyonlar olacaktır. Bu alfabe, Türkiye Cumhuriyeti hükümeti tarafından 1928'de kabul edilmiş ve bu tarihten sonra Osmanlı dönemi boyunca kullanılan Arap alfabesi akademik ve dinsel bağlamlara sıkışıp kalmıştır. Türkçe hem (yanlış telaffuz edildiğinde kelimenin anlamını değiştiren) geniş bir ünlüler yelpazesi içermesi, hem de, en azından Arapçayla karşılaştırıldığında, sınırlı sayıda ünsüze sahip olması bakımından Arapçadan ayrılır. Sonuç olarak da, Arapçada ayrı harflerle temsil edilen iki-üç ünsüz Türkçede aynı şekilde telaffuz edilir. Latin alfabesinin Türkçeye uyarlanmış şeklinde de bu ünsüzler farklı harflerle temsil edilmez. Bu da, eski Osmanlıca sözlüklere başvurabilmek için bir kelimeyi tekrar Arap yazısına çevirmemiz gerektiğinde kullanmak üzere bir Türkçe-Osmanlıca sözlüğe ihtiyacımız olduğu anlamına geliyor.

Yayımlanmış birincil kaynaklar içindeki ikinci bir kategoride mevcut bilimsel transliterasyonlar kullanılmıştır. Bu çalışmalarda, Latin alfabesindeki harflere, okuyucunun Arapça telaffuzun nasıl olduğunu hemen anlayabilmesini sağlayan fonetik işaretler eklenir. Kullanımda olan çeşitli transliterasyon alfabeleri, farklı dil kullanıcılarının deneyimlerine göre hazırlanmıştır. Türkiye'de *IA*'nın [İslam Ansiklopedisi] benimsediği transliterasyon sistemi yerleşmiştir. *EI*'nin [The Encyclopedia of Islam] ikinci baskısı ile *The International Journal of Middle Eastern Studies* ise İngilizceye dayalı biçimleri kullanır. Fransız transliterasyonları da çeşitli ayrıntılar bakımından bu kullanımdan ayrılır. Bununla birlikte, kullanımda olan tüm bu sistemler arasındaki farklar nispeten küçüktür ve sistemlerden birine alışmış olan araştırmacılar, bir diğerine uyum sağlamakta genelde zorlanmazlar. Transliterasyonlar, Arap yazısında çoğunlukla gösterilmeyen ünlüleri, genelde 19. ya da 20. yüzyıl İstanbul Türkçesine dayanan stan-

* Bir alfabedeki bir sözcüğü vb başka bir alfabede o sözcüğün harflerine karşılık gelen harflerle yazmak. -ed. n.

dart bir çizelgeye göre bir harfe dönüştürürler. Buna mukabil, transkripsiyonlar [çevrimyazı], metnin yazıldığı tarihte kullanılmakta olduğu tahmin edilen ünlüleri içerir. Dolayısıyla, bir metnin transkripsiyonunu yapmak isteyen bir araştırmacının 15., 16. ya da 17. yüzyılda ünlülerin nasıl telaffuz edildiğine aşina olması gerekir.

Yayımlanmış birincil kaynaklar içinde üçüncü kategori, Arap alfabesinde basılmış olanlardır. Bu çalışmalar arasında, Osmanlı İmparatorluğu ile 1928 öncesinin Türkiye Cumhuriyeti'nde tutulan vakayiname ve kayıtların çeşitli basımları yer alır. Arap alfabesinin kendisini öğrenmek pek zor değil. Ancak hiçbir dilsel sorun yaratmayan Osmanlıca ya da Türkçe bir metnin dahi böyle yabancı bir kılıkta karşımıza çıkan kelimelerini tanımaya başlayana kadar belli bir süre geçer. Ortadoğu Araştırmaları bölümlerinin pek çoğunda bu beceriyi kazandırmak için özel dersler vardır. Nihayet, yazmaları fotomekanik olarak kopyalayan tıpkıbasımlar vardır. Edebi metinleri yazıya geçiren kâtiplerin kullandığı harfler genelde matbu eserlerde rastladığımız harflere benzediğinden, söz konusu tıpkıbasımlardan kitap ya da risale olanlarını okumak nispeten kolaydır. Ancak arşiv belgelerini içeren tıpkıbasımlar için paleografya donanımı gereklidir. Arşivlerdeki yazmaların pek çoğu ürkütücü görünür (ve öyledirler de), ama insan onlarla başa çıkmayı eninde sonunda öğrenir.

İŞİN İÇİNE GİRERKEN: BİRİNCİL KAYNAKLAR BİZE NELER SÖYLEYEBİLİR?

Diyelim incelemek istediğimiz konuyla ilgili bazı birincil kaynakları tespit ettik; bu bölümün sonundaki okuma listesinde önerilen çalışmalar bize bu konuda yardımcı olacaktır. Şimdi, bu metinleri 20. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan bir okuyucu için anlaşılır kılmaya çalışmamız gerekiyor. Bunun nasıl yapılabileceğini bir örnekle gösterelim. Rastgele, 1640'ların İstanbul'unda merkezi yönetim tarafından belirlenen fiyatları içeren bir listeyi seçiyoruz. Osmanlı yönetiminin belirlediği narhlar, özellikle de payitahttakiler, 1920'lerden bu yana uzmanların kafasını kurcalamaktadır. 1983'te Mübahat Kütükoğlu "bizim" narh defterlerimizi, kapsamlı ve çok öğretici açıklamalarla birlikte yayımladı (Kütükoğlu, 1983). Kütükoğlu, çalışmasının giriş kısmında bu gibi narh listelerinin ne amaçlarla kullanıldığına dair pek çok bilgi vermekte ve bu listelerin ilan edilme nedenlerini ele almaktadır: Bu türden kayıtların daha ayrıntılı olanları, genelde paranın maddesinde yapılan değişikliklerle bağlantılı oluyordu. Paralardaki gümüş miktarı artırıldığında yeni narh listelerinin ilan edilmesi özellikle gerekli görülüyor, tüccarların mallarının fiyatlarını yeni duruma göre ayarlaması

sağlanmak isteniyordu. Resmi emirlere uyulup uyulmadığını anlamak için, İstanbul ve civarındaki hakiki satış işlemlerinde ödenen fiyatları saptamak faydalı olacaktır [Kala vd'nin editörlüğünü yaptığı dizinin yayımlanmasıyla (1997) bu kolaylaştı. Ancak söz konusu kolaylık, bizim burada üzerinde durduğumuz 1640 dolayları için değil, sadece 18. yüzyıl için geçerli]. Sırf yayımlanmış hiçbir malzeme olmadığı için, söz konusu dönemden kalma orijinal kadı sicillerine bakmak gerekecektir. Cemal Kafadar bence gayet akla yatkın bir tahmin yürüterek merkezce belirlenen narhların, esasen, alıcıların Osmanlı sarayı ya da başka resmi kurumlar olduğu durumlarda dayatıldığını söylemiştir (Kafadar, 1986, s. 128). Bir diğer seçenek de yaklaşık aynı döneme ait narh defterlerine ulaşmak için taşra kasabalarının kadı sicillerini iyice taramak. Bu yapıldığında, kur değişikliklerinin taşrada epey bir gecikmeyle hissedildiği görülecektir (Ergenç, 1978-79).

Yayımlanmış Osmanlı kaynaklarını kullanan herkesin Harvard Üniversitesi'nde *The Journal of Turkish Studies*'in (Cambridge, MA) editörlüğünü yürüten Şinasi Tekin'e minnet duyması gerekir. Tekin, sık sık eşi Gönül Alpay Tekin'le beraber çalışarak pek çok başka kaynağın yanı sıra Evliya Çelebi'nin İstanbul tasvirinin tıpkıbasımını yayımlamıştır (Fahir İz'le beraber, 1989). Şinasi Tekin ayrıca Osmanlı kaynaklarının, Rhoads Murphey gibi tarihçilerin not ve açıklamalarıyla birlikte yayımlandığı bir dizinin editörlüğünü yapmaktadır (Murphey, 1985). Savaşçı derviş Sarı Saltuk hakkındaki efsaneleri bir araya getiren, 15. yüzyıla ait bir derleme olan ve Fahir İz tarafından yayımlanan *Saltuk-name* de toplumsal tarihçiler için özellikle ilgi çekicidir (Ebu'l Hayr Rumi, ed. İz, 1974).

ÇEVRİLMİŞ OSMANLI KAYNAKLARI

Son ama bir o kadar da önemli bir nokta: Osmanlıca kaynaklardan kafası karışan ve önce biraz kitap karıştırmak isteyenler için bir yığın çevrilmiş Osmanlı kaynağı bulunmaktadır. Zor ifadeleri açıkladıkları, dizin, yazarın yaşamöyküsüne ilişkin bilgi ve bazen de Osmanlı yazarın bilgilerini aldığı eserlere referanslar içerdikleri için uzmanlar bile sık sık mevcut çevirilerden yararlanırlar. Burada Osmanlı kaynaklarının çevrilmesi için büyük çaba sarf eden üç kişiyi tanıtacağız. Mustafa Âli'nin 1581 tarihli *Nushatü's-selatin*'inin (Âli, ed. Tietze, 1979-82) ve aynı yazarın Kahire seyahatini anlattığı metnin (Âli, ed. Tietze, 1975) İngilizce çevirilerini, yirmi-otuz yıl boyunca UCLA'da ders veren Andreas Tietze'ye borçluyuz. Bu çalışmaların ikisinde de metinlerin asılları da yer almaktadır. Osmanlı kaynaklarının çevrilmesinde emeği geçen bir diğer önemli editör, özellikle Evliya Çelebi üzerine yaptığı çalışmayla tanınan Robert Dankoff'tur (Evliya Çelebi,

1990 ve 1991). Dankoff'un çevirisi sayesinde 17. yüzyıl Bitlis sarayının ihtişamı İngilizce bilen okuyucular için erişilir hale geldi.

Almanca bilenler için, daha önceki dönemlerde Osmanlı kaynaklarından yapılmış çevirilerin yer aldığı "Türkische Bibliothek" dizisi değerli olabilir. Daha taze bir diğer kaynak ise editörlüğünü Richard Kreutel'in yaptığı ve Evliya Çelebi'nin 1665'te Viyana'ya yaptığı ziyaret hakkında anlattıklarının şahane açıklamalar içeren Almanca çevirisinin de yer aldığı çeviri metinler dizisidir. Bu dizide, pek çok başka şeyin yanında, iki Viyana kuşatması (1529 ve 1683) hakkında Osmanlı ve Avusturya folklorlarında anlatılanlar irdelenmektedir. Kreutel'in çalışması geniş kapsamlı olsa da çevirdiği metinlerin epey bir kısmı Balkanlar'da yoğunlaşıyor. Editörün ölümünden sonra çalışmasını Erich Prokosch ile Karl Teply sürdürdü (Evliya Çelebi, çev. ve açıklamalar Kreutel, Prokosch ve Teply, 1987). Bu dizide ayrıca Osmanlıca yazılmış en egzotik metinlerden biri olan, Evliya Çelebi'nin Nil'in kaynağını arayışını anlattığı parça da yer almaktadır (Evliya Çelebi, çev. Prokosch, 1994).

MAKALELERİN TASARLANIŞI

Birincil ve ikincil kaynaklarımızı tespit ettikten sonra, araştırma makalesi yazmaya başlayan kişilerin önünde beliren doğrultular üzerine kafa yormaya başlayabiliriz. Örnek olarak "tarikatlar ve Osmanlı devleti" konusunu alalım. İlk adım olarak, meseleyi hangi soyutlama düzeyinde ele alacağımıza karar vermemiz gerekiyor. Nakşibendiler (van Bruinessen, 1989), Halvetiler (Clayer, 1994), Bektaşiler (Faroqhi, 1981) ve Mevleviler (Gölpınarlı, 1953) hakkındaki monografiler, şeriat ile kanunun birlikte oluşturduğu çerçeve içinde, çeşitleme ve sapmalara pay olduğunu göstermektedir.[1] Dolayısıyla, farklı derviş gruplarının örgütleniş ve dini pratiklerini ele alırken, zaman içinde neyin aynı kaldığı, neyin ne kadar değiştiği sorularını sormamız gerekecektir.

Halvetiler gibi kimi tarikatlarla Osmanlı devleti arasında öyle sıkı bağlar vardı ki devlet belli bir bölgeden çekildiğinde, orada büyükçe bir Müslüman cemaatin kaldığı durumlarda dahi, dervişler devletin peşi sıra gidiyorlardı (Clayer, 1994, s. 273-306). Çok az Arap müridi olan Mevlevi ve Bektaşi tarikatları için de benzer bir durum söz konusuydu. Bu tarikatların Suriye ya da Mısır'daki tekkelerine gidenlerin büyük kısmı, o bölgelerde yerleşmiş, genellikle de devlet yönetimiyle ilişkili Osmanlı Türkleri olu-

1 Tarikatlarla ilgili Fransızca literatürün yakın zamanda yayımlanmış bir özeti için bkz. Popovic ve Veinstein (1996)

Resim 1. Ney çalan Mevlevi.

yordu. Buna mukabil, Nakşibendilerin Müceddidiye kolunu Hindistan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na getirenler, resmi çevrelerle ilişkisi pek güçlü olmayan bazı şeyhlerdi. Ne var ki 18. yüzyılın tipik özelliği olan bu manzara, 19. yüzyılda tamamen değişecekti. Bektaşi tarikatı, kısa süre önce kaldırılmış olan yeniçeri ocağı ile bağlantılı olduğu iddiasıyla 1826'da kapatıldı. Bunun aynı zamanda, vakıfları müsadere etmeye yönelik büyük bir hamleye girişen Osmanlı yönetimine ulemanın nasıl tepki vereceğinin tahmin edilmesini sağlayacak bir deneme olduğu da düşünülebilir. Ayrıca, Padişah II. Mahmud tarafından kayırılan Nakşibendiler, Bektaşilerin elinden alınan tekkelerin bazılarını devraldılar. Demek ki devletin bir tarikatı tutması ya da tutmaması, onun büyüme potansiyelini belirleyen önemli bir etken olabiliyordu. Ama elbette tek etken bu değildi.

18. yüzyıldaki ya da 19. yüzyılın ilk yarısındaki tarikatların tarihini ele alırken, bu kurumları az çok oturmuş örgütlenmeler olarak görmek yerinde olacaktır. Bazen şeyhlerin bir tarikattan kopup bir başkasına girdikleri olur. Pek çok Osmanlı beyefendisi de birden fazla tarikatın müridi olmuştur. Ama belli başlı derviş grupları geçmişe dönüp baktıklarında uzun, istikrarlı gelenekler bulabiliyor ve onlardan meşruiyet devşirebiliyorlardı. Ancak geriye, 16. yüzyıla gittiğimizde her şeyin çok daha belirsiz olduğunu görüyoruz. Celveti dervişleri çevresiyle bağlantılı birinin yazdığı, 16. yüzyılın ilk yarısına ait bir metin, Bektaşilerin, 18. yüzyılda ulema çevrelerinde adlarının kötüye çıkmasına yol açan tüm o heterodoks müritleri o dönemde henüz toplamamış olduklarını gösteriyor (Karamustafa, 1993). Bu kanıt, ilk olarak Fuad Köprülü tarafından ortaya atılan ve daha sonra Irène Mélikoff tarafından geliştirilen bir düşünceyi destekliyor. Bu iki uzman, 16. yüzyılda, İran hükümdarı Şah İsmail'in hakiki ya da maznun yandaşlarının müthiş bir zulme uğradığı sırada, inançlarının sorgulanacağı tehdidini hisseden pek çok insanın Bektaşi tarikatına sığındığını öne sürmüşlerdir. Bektaşiler o zamana değin heterodoksluklarıyla öne çıkmış değillerdi ve Şah İsmail'in yandaşı olduğundan şüphelenilenlerin tarikata dahil olmaları, tamamen asimile olmalarına giden yolun ilk aşaması sayılabilir. Ancak kültürlenme çift yönlü bir yoldur ve görünen o ki Bektaşiler Osmanlı dinsel sistemiyle bütünleştirmek istedikleri insanlar arasında yaygın olan fikirleri benimsemişlerdir (Köprülü, 1935; Mélikoff, 1975). Bu süreci biraz daha iyi anlamak istiyorsak, bize rehberlik etmesi için bu konudaki etnolojik kaynaklara başvurmak yararlı olabilir.

Daha da geriye, Osmanlı İmparatorluğu'nun erken dönemine gittiğimizde dervişlerin devlet kuruluşunda oynadıkları rolü anlamak iyice zorlaşıyor. Bu döneme ait çok az kaynak var ve bu yüzden tafsilatlı yorumlar

genelde bir vakayiname ya da vakıfnamede geçen bir iki cümleye yaslanmak zorunda kalır. Atılan önemli adımlardan biri, Anadolu Türkçesinin günümüze kalmış en eski anıtlarından biri olup Babai ayaklanması olarak anılan olay hakkında yeni bilgiler sağlayan, 14. yüzyıldan kalma bir evliya efsanesinin yayımlanmasıdır (Elvan Çelebi, ed. Erünsal ve Ocak, 1984, ayrıca bkz. Ocak, 1989). Bugün bildiğimiz kadarıyla, Anadolu göçerlerinin kendilerini yöneten Selçuklulara karşı çıkardıkları ve 1240'ta nihai olarak bastırılan bu isyan, Anadolu'da tarikatların oluşumunu hızlandıran bir etken olmuştur. Bu da özellikle ilginç; çünkü ayaklanmanın ardındaki ana kaygılar belki de dinsel değildi. Bektaşi tarikatının kurucusu kabul edilen Hacı Bektaş'ın, yenilgiye uğrayan asilere uygulanan zulümden kaçtığına inanılmaktadır. Aynı durumun, muhtemelen ilk Osmanlı padişahının kayınpederi olan Şeyh Edebalı için de geçerli olduğu kabul edilmektedir. Evliyaların, kuzeybatı Anadolu'da beylik kurmaya uğraşan Osmanlı hükümdarlarının meşruiyet kazanmasında belli bir rol oynamış olması gayet mümkün. Ancak bunu nasıl yaptıklarını hâlâ bilmiyoruz.

Osmanlı devleti ile toprakları üzerinde filizlenen tarikatlar arasındaki ilişki üzerine kısa ve yüzeysel bir irdeleme dahi bizi karmaşık ve sürekli değişen bir gerçeklikle karşı karşıya getirdi. Hem yeni fethedilen toprakların Osmanlı devletinin elinde kalmasını güvenceye almaya çalışan dervişlerle, hem de kurbanları arasında başlangıçta Osmanlı devletinin payandaları olan bu dervişlerin de bulunduğu büyük sindirme seferleri ile karşılaştık. Anlaşılan 14. yüzyıl ile 15. yüzyılın ilk yarısında padişahlar evliya ve dervişlere destek olmuş ve yeni fethedilen topraklara yerleşmelerine yardım etmişlerdi. Ancak 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman artık mülhit diye görülen dervişler ve diğerleri karşısında Sünniliğin savunucusu olarak hareket etmeye başlamıştı. Tüm bunlar, ikincil kaynakların üstünkörü taranmasıyla ortaya çıktı. Demek ki bu malzeme üzerinde çalışan bir araştırmacı sonunda zihin açıcı sorular sorabilir; bunlar daha sonra özgün bir araştırmaya dönüşebilir.

İkincil kaynaklara dayanan makaleler, eğer öğrencelik niyetine yazılmıyorlarsa, kullandıkları kuramsal çerçeve konusunda birincil kaynaklara odaklanan makalelere göre daha açık olmalıdırlar. Kuramsal çerçeveleri tartışmanın kendisi bile pek çok tarihçi için oldukça yeni bir şey; eski nesillerden uzmanlar, sosyoloji ve daha sonra ortaya çıkan antropolojinin toplumsal ve siyasi davranışlardaki düzenlilikleri incelediğini, tarihinse benzersiz olanla ilgilendiğini düşünüyorlardı. Bu koşullarda, konunun nasıl bir çerçeve içinde ele alınacağını irdelemek çoğunlukla gereksiz sayılır ve giriş bölümlerinde birincil kaynakların ne kadar erişilebilir ya da ne ka-

dar sınırlı olduğu gibi daha teknik meselelerden bahsedilirdi. Ama artık tarih ile sosyal bilimler arasında katı bir ayrım yapmakta ısrar eden uzmanların hem sayısı hem de etkisi azaldı ve pek çok tarihçi bugün tarihi beşeri bilimlerin bir parçası olarak değil, bir sosyal bilim olarak görüyor. Mütevazı bir soyutlama düzeyinde de olsa, toplumsal kuram, tarihçileri ilgilendirmeye başladı. Uzmanların makalelerinin de bunu belli oranda yansıtması lazım.

Dolayısıyla, bizden öncekilerin neler yaptığını, incelediğimiz konudaki ikincil kaynakların neden yetersiz olduğunu ve cevaplamayı tasarladığımız soruları sorarken hangi fikirlerden esinlendiğimizi açıklamamız çok önemlidir. Sonuç bölümü de hipotezlerimizin ne ölçüde doğru ya da yanlış çıktığını ve daha başka hangi çalışmaların yapılabileceğini tartışmak için uygun bir yerdir. Burada giriş kısmında ele alınan düşünsel çerçeveye geri dönüp yazıyı toparlamak mümkün. Bu aşamaları yerine getirmek kolay olmayabilir. Daha işin başında olan bir insanın yazdıkları, biraz fazla iddialı da olabilir. Ama bu aslında o kadar kötü bir şey değil. İnsanın kariyerinin başında neler bildiğini ve neden kendinden öncekilerden ve çağdaşlarından daha iyi olduğunu göstermek istemesi normal. Ama çok da ileri gitmemek lazım, ne de olsa her şeyin fazlası zarar. Giriş kısmını, incelemenin geri kalanında ampirik olarak ele alınan konuyla alakasız bir sorunsalı tartışarak doldurmak anlamsız olacaktır. Bu, master ve doktora tezlerinde yaygın olarak görülen bir kusurdur. Her iyi tarihçi aynı zamanda toplum teorisi üretme konusunda da yetenekli olacak diye bir kural yok. Ama toplum teorisi dünyasına yapılan yolculuklar, 20. yüzyılın başında orta sınıftan kızların aldığı, o hep alay edilen piyano dersleri gibidir; belki bu genç hanımların çoğu vasatın ötesine geçemediler ama yine de başka türlü sahip olamayacakları bir müzik beğenisi geliştirdiler.

"BELGE-YÖNELİMLİ" VE "SORUNSAL-YÖNELİMLİ" ÇALIŞMALAR

Araştırma tasarlama çabalarımızdan şimdi bazı genel sonuçlar çıkaralım. 20. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na olan ilginin ilk uyandığı dönemde, pek çok araştırmacı bir belge ya da belge grubu üzerine kurulu çalışmalar yaptı. Bu çalışmalarda metnin transliterasyonu veriliyor ve genelde belgenin bulunduğu yer hakkında açıklamalar yapılıyordu. Bu açıklamalar, belgelerin çoğunun esas muhafaza edildikleri yerden taşındığı ve henüz modern kütüphane ve arşivlere yerleştirilmediği o dönemlerde önem taşıyordu. Kapsamlı çalışmalarda, sayfalar dolusu birincil malzeme şema ve tablolar şeklinde özetlenirdi. Sonra da bu bilgiler daha önceki çalışmalardan bilinen tarihsel bağlama oturtulurdu. Bu tarz bir çalışma, da-

ha pek çok başka katkısının yanı sıra, Osmanlı vakıfname ve tereke defterlerini kullanılabilir hale getiren Ömer Lütfi Barkan tarafından özellikle tercih ediliyordu. Barkan'ın en önemli eserlerinde ikincil incelemelerle birincil metinlerin modern Türkçe transliterasyonları birlikte bulunur.

Ama pek çok tarihçi, araştırmaları belli bir safhaya gelince hayattaki tek amaçlarının metin çözümlemek olamayacağını hissetmeye başlar. Faal olarak Osmanlı tarihiyle uğraşan uzmanların sayısı pek fazla değil –belki tüm dünyada toplam iki yüz-üç yüz kişi kadar. Buna mukabil müthiş miktarda arşiv belgesi mevcut. Bu nedenle tarihçilerin "belge-yönelimli" çalışmalardan tatminsizlik duyması, önemli "tüm" kaynak metinlerin kullanılabilir halde olduğu anlamına gelmiyor. Hatta kimi araştırmacılar tüm tahrirler, vakıfnameler vesaire elden geçirilmeden daha geniş sorularla uğraşmanın meşru olmadığına inanıyorlar. Ama bu, nesillerce sürecek bir çalışma gerektiriyor. Araştırmacılar, sadece belge incelemelerine odaklanarak tarihyazımında olan bitenlerden kendilerini yalıtırlarsa kendi çalışmalarının kalitesini düşürmüş olurlar. Nitekim Halil İnalcık'ın 15. yüzyıl Arnavutluk (Arvanid) tahrirleri incelemesi (İnalcık, 1954a) ya da Barkan'ın yukarıda belirtilen çalışmaları gibi müstakil arşiv belgeleri üzerine yapılmış çalışmaların en iyi örnekleri, o sırada tarihyazımının gündeminde olan sorulardan esinlenmişlerdir. Mesela, Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyetinin nasıl kurulduğu tam da böyle bir sorudur ve günümüzde dahi bir tartışma konusudur.

SORUNSAL SEÇİMİ

Bu nedenlerle, sorunsal-yönelimli çalışmalar ile sayıca nispeten daha fazla olan belge-yönelimli çalışmaların yan yana var olacağı öngörülebilir. Bu da tabii bizi tarihçilerin ele aldıkları sorunsalları nereden buldukları sorusuna götürüyor. Dürüstsek, bu süreçte güncel kaygıların ne kadar büyük bir rol oynadığını kabul etmemiz gerekir. İran devriminden on-on beş yıl kadar sonra Amerika'nın önde gelen akademik dergilerinden birinin editörü, "Allah rızası için, bu konuda yazı göndermeyin" demek zorunda kalmıştı çünkü dergi artık bu tür yazılarla dolup taşmaktaydı. Aynı şekilde, Avrupa ve Hindistan tarihi uzmanları arasında bir süredir popüler olan ve biraz gecikmeli de olsa Osmanlı tarihi uzmanlarına da ulaşan "aşağıdan tarih" demokratik bir dünya görüşüyle bağlantılıdır. Çünkü sıradan insanların arzu ve ihtiyaçlarının tarihte bir rolü olduğu varsayımına dayanır. Fransız devrimi gibi incelene incelene tüketilmiş gibi görünen konulardakiler de dahil, hızlı paradigma değişiklikleri, pek çok türden tarihsel incelemeye damgasını vurmuş durumda. Yeni bir paradigmayı beğenmeyenler, E.G.

Hobsbawm'ın yeni yetişen uzmanların ancak kendilerinden öncekilerin çalışmalarını yıkarak kendilerini ıspatlayabildikleri yolundaki fikrini hemen onaylayacaklardır (Hobsbawm, 1990, s. 105). Paradigma değişimlerine daha düşmanca yaklaşanlar ise bunların birer moda olduğunu söyleyecek ve harcayacak parası olan genç bay ve bayanların "havailik"lerinin bir parçası gibi göstereceklerdir. Ama artık modaların incelenmesiyle ciddiyetle araştırılmayı hak eden pek çok kültürel değişim ortaya çıkarıldığı için, bu itirazı farklı değerlendirmek gerek (Micklewright, 1990).

Sorunsal-yönelimli bir tarzda çalışan tarihçiler, araştırmalarını genelde, mevcut belge-yönelimli çalışmaların üstüne inşa ederler. Birkaç sayfa önce bahsettiğimiz Osmanlı ticaret ve kent hayatını inceleyen uzmanlar, ulaşabildikleri belgeleri, Fernand Braudel'in Akdeniz ve ticari kapitalizmin tarihiyle ilgili çalışmalarında ortaya koyduğu türden daha geniş bakış açılarının ışığında yorumlamaya çalışıyorlar (Braudel, 1966, 1979). K.N. Chaudhuri'nin ticari bir sistem olarak Hint Okyanusu üzerine yaptığı çalışmalar ve Philip Curtin'in tüccar diasporalarının faaliyetleri hakkındaki kitabı da bu tarz bir çalışma yapacaklara ilham verecektir (Chaudhuri, 1985; Curtin, 1984). Bu uzmanların hepsi de Osmanlı İmparatorluğu ile ya çok az ilgilenmiş ya da hiç ilgilenmemişlerdir. Braudel dünya-tarihsel yaklaşıma sahip bir Avrupa tarihi uzmanıydı. K.N. Chaudhuri orta ve yeni çağlardaki Hint toplumu üzerine odaklanıyor. Curtin'in esas ilgi alanı ise Afrika ve Latin Amerika araştırmaları. Paradigma kurmuş bir başka araştırmacı da Cambridge Üniversitesi'nden Hindistan uzmanı Christopher Bayly'dir (Bayly, 1983, 1989). Bayly 18. ve 19. yüzyıllarda Hindistan'daki ticari gelişmeyle ilgili fikirlerine bazı Osmanlı tarihi uzmanlarının gösterdiği ilgiye mukabele etmiştir (1989, s. 16-74). Bu tarihçilerin burada tanıtılmalarının sebebi, çalışmalarının bana esin vermiş olmasıdır; bu kitabı yazan başkası olsaydı, muhtemelen bunların yerine başka isimlerden bahsederdi (daha kapsamlı bir tartışma için bkz. sekizinci bölüm).

Ama Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret ve kentsel gelişim üzerine çalışan bir tarihçi hangi paradigmayı kullanmaya karar verirse versin, bu paradigma, doğrudan ya da dolaylı olarak, Osmanlı tarihi alanının dışından gelecektir. Giriş bölümünde de vurgulandığı gibi Osmanlı tarihi şimdiye kadar bırakın başka alanlardaki tarihçilerin işine yarayacak paradigmaları, kendisi için dahi paradigma üretebilmiş değildir. Hatta yakın geçmişe kadar, disiplinin dışından Osmanlı tarihi uzmanlarının yazdıklarını okuyan araştırmacıların sayısı bile çok azdı. Bunun sebeplerinden biri, yapılan üretimin büyük ölçüde belge-yönelimli (ya da kimilerine göre belge fetişisti) olmasıdır denebilir. Bu durumun artık değişmeye başlamış olması, Os-

manlı tarihinin bir araştırma sahası olarak biraz olgunlaştığının göstergesi olsa gerek. Ama daha yapacak çok iş var. Umarım, yeni yetişen araştırmacılar, başka disiplinlerden tarihçilerin de kullanacağı paradigmalar üretmek gibi bir sınava heyecanla atılırlar.

Yine de ayrıntılı belge incelemelerinin miyadı dolmuş değildir. Güncel sorunsallardan haberdar olan araştırmacıların kütüphane ve arşivlere dönüp yeni keşifler yapması ve/veya bilinen metinleri yeni bir gözle yorumlaması pekâlâ mümkün. Hızla serpilen kadın araştırmaları sahası buna iyi bir örnek. Yeni arşiv çalışmalarının Osmanlı kadınlarının tarihine ilişkin epey bir belgeyi gün ışığına çıkarmasıyla, bu konunun kaynakların kıtlığı sebebiyle incelenemeyeceği yolundaki eski iddia geçerliliğini yitirdi (son zamanlarda yapılmış bir çalışma için bkz. Zilfi ed., 1997). Aynı şekilde, bu sahaya aşinalıkları olan gerek kadın gerekse erkek Osmanlı tarihçileri, Osmanlı hanedanına mensup kadınların siyasi etkinliğinin "Osmanlı'nın gerilemesinin" sebebi ya da belirtisi olduğu yolundaki yakın zamana kadar yaygın kabul gören düşünceyi sorgulamaya yöneldiler (Peirce, 1993) ve hanedan mensubu kadınların hanelerinin hesap defterleri gibi daha önce pek ilginç bulunmayan belgelerin iyice incelenmesine başlandı (Artan, 1993, ve aynı yazarın Osmanlı hanedanına mensup kadınlarla ilgili yakında yayımlanacak olan çalışması).

Bir başka örnek de Cemal Kafadar'ın, kadınların kültürel faaliyetlerine son zamanlarda yapılan vurgudan esinlenerek (son zamanlarda feminist edebiyat tarihçileri arasında popüler olan "Anonim, bir kadındı" sözünü düşünün) Makedonya'nın Üsküp/Skopje şehrinden, 17. yüzyılda yaşamış bir kadın dervişin mektuplarını yorumlamaya yönelmesidir (Kafadar, 1992). Metne ilişkin o incelikli yorumlar, yazar önceden kadınların tarihi sorunsalıyla haşır neşir olmasıydı ortaya çıkamazdı. Bir birincil kaynağın, "mesleğin" geldiği son aşama hakkında bilgi sahibi olunduktan sonra incelenmesi, tamamen "belge-yönelimli" nitelikteki çalışmalarda sık sık görülen bir kusurun da önüne geçecektir: Okurun, dünyada onca belge varken incelemek için neden özellikle bu belgenin seçildiği sorusu bu kez cevapsız kalmayacaktır.

... İŞTE SONUNDA KENDİ BAŞINIZASINIZ: KONU SEÇİMİ

Öğrenciler genelde kendilerine ödev verilen konular üzerinde araştırma yaparlar. Ama tez aşamasına varıldı mı, konu seçimi genel performansın önemli bir unsuru haline gelir; bu, öğrencinin yaratıcılığını ve sahaya hâkimiyetini sergileyebileceği bir faaliyettir. Konu seçiminde çoğu zaman gündelik kaygılar belirleyici olabiliyor. Siyasi ve askeri çatışmaların arşivle-

rin kapanmasına, dağılmasına ya da tahrip olmasına yol açtığı bölgelerle ilgilenen araştırmacılar için kaynaklara ulaşılıp ulaşılamayacağı önemli bir meseledir. Ama Sonia Combe'nin Fransız arşiv idaresiyle giriştiği düşündürücü ve zaman zaman da kara mizaha kayan polemiğin de gösterdiği gibi, daha sakin bölgelerde bile arşivlerden yararlanmak her zaman çok kolay olmayabiliyor (Combe, 1994). Tabii, bir araştırmacının dil ve paleografi donanımı da kısıtlayıcı bir faktör olabilir.

Ama iş, konu seçmekle bitmiyor –ya da bitmemeli. Mütevazı bir ödev ya da makale için bile epey emek harcamak gerekiyor ve bu emeğin iyi bir meyve vermesi biraz da yazarın yaptığı işe inanmasına bağlı. Bir konuyu, gerekli belgeler hemen el altında olduğu için, benzer bir konuyla uğraşmış daha yaşlı bir meslektaşın yol göstericiliğinden yararlanılabileceği için ya da gerekli dilsel ve paleografik beceriler edinilmiş olduğu için seçmek insana cazip geliyor. Ama konunun ne gibi açılımları olabileceği üzerinde dikkatle düşünmek ve eğer ciddi çekinceler varsa, bunların ne kadar öznel olduğuna aldırmadan başka bir konuya yönelmek gerek. Bir sanat dalı olarak minyatüre ilgi duymayan birinin gidip de Osmanlı minyatürlerini incelemesi pek anlamlı değil. Böyle gizli çekincelerin sıkıcı, hatta bazı uç durumlarda, çelişkilerle dolu gülünç bir çalışmaya yol açması tehlikesi her zaman var.

MESLEKTAŞLARLA BULUŞMA

Araştırma bulgularını sınıfın dışında, herkesin içinde tartışmak, işin başındaki öğrencilere uzak bir olasılık gibi gelebilir. Bu pek doğru değil. Amerika Birleşik Devletleri'nde lisansüstü öğrenci konferansları, yolun başındaki araştırmacıların –bazen daha yaşlı uzmanlardan bile zor tatmin olan– arkadaşları önünde "deneme turu koşması" için fırsat sağlıyor. Doktora adaylarının ve bazen de master öğrencilerinin, bir uzmanlar topluluğu önünde sunmaya değer taze bulguları olabiliyor. Ayrıca, kişinin kendi tebliğini sunmadan önce konferanslara dinleyici, hatta belki tartışmacı olarak katılması iyi olacaktır. İşte denemek isteyenler için bazı öneriler.

Artık, davet edilmediğiniz sürece tebliğ sunamayacağınız konferanslardan farklı olarak, yılda, iki yılda ya da üç yılda bir düzenlenen, sahadaki herkese açık çok sayıda kongre var. ABD ya da Kanada'da başvurulabilecek ilk yer, her yıl ABD'nin ya da Kanada'nın büyük şehirlerinden birinde düzenlenen Middle Eastern Studies Association (MESA) [Orta Doğu Araştırmaları Derneği] konferansı. Kardeş kurumlardan biri olan Turkish Studies Association da [Türkiye Araştırmaları Derneği] aynı yer ve zamanda toplanıyor. Tebliğ sunabilmek için MESA üyesi olmak gerekiyor ama özel bir öğrenci üyelik ücreti mevcut. Üyelere *MESA Newsletter* ad-

lı, haberler içeren bir yayın gönderiliyor; bunun düzenli bir profesyonel dergi olan *MESA Bulletin*'le karıştırılmaması gerek. *Newsletter*'da başvurunun tam olarak nasıl yapılacağı açıklanıyor. Koşullar, özellikle de son başvuru tarihleri yıldan yıla az da olsa değiştiği için en son sayıya bakmak gerek. American Historical Association'da da [Amerikan Tarih Derneği] bazen Osmanlı tarihi tebliğleri sunulabiliyor. Bu derneğin kongrelerine kendi sahalarına ilişkin konular işleyen sanat tarihçileri çok katılıyor. Son yıllarda Osmanlı tarihçilerinin özgüveni artmış gibi; başka sahalardan tarihçilerin önüne giderek daha sık çıkıyorlar.

Avrupa'da da, düzenli olarak toplanan, genel olarak tarih ya da özel olarak Ortadoğu tarihi üzerinde odaklanan ve Osmanlı tarihçilerinin sık sık katıldığı bazı kongreler var. Fransa'da Association Française d'Études du Monde Arabe et de la Méditerranée'nin (AFEMAM) yıllık kongreleri oluyor. Burada Arap dünyası ağır bassa da Osmanlı tarihçileri topluluğu da gayet iyi temsil ediliyor. Büyük Britanya'daki British Society for Middle East Studies (BRISMES) [Britanya Ortadoğu Araştırmaları Derneği], çok daha büyük bir kurum olan MESA'nın "küçük kardeşi" gibi ve o da düzenli olarak kongreleri destekliyor. Almanya'da, iki yılda bir toplanan Historikertag da bazen Osmanlı tarihi panellerine yer veriyor; yalnızca önceden organize edilmiş paneller kabul ediliyor ve panel metinlerinin bir yıldan fazla bir süre öncesinden teslim edilmesi gerekiyor. Deutsche Morgenländische Gesellschaft'ın [Alman Şark Derneği] kongreleri, Fransa'daki derneğin aksine, tüm Asya'yı kapsıyor. Aynı zamanda dilbilim ve filolojiye de yer verildiği için bu kongrelerde Osmanlı tarihi uzmanları kalabalık içinde kaybolabiliyor. Tüm bu sebeplerle, işin başındaki araştırmacılar Fransa ve Britanya'daki kongreleri tercih etseler daha iyi olur.

Türkiye'de ve Avrupa'da çeşitli yerlerde toplanan Osmanlı tarihi kongreleri de vardır. Ayrıca Tunus'ta, Temimi Vakfı'nın (Zaguan) ev sahipliğinde düzenli olarak toplanan ve Arap topraklarında Osmanlı dönemi üzerinde odaklanan özel kongreler mevcut; bu kongrelerde tebliğleri İngilizce ya da Fransızca sunmak mümkün. Bizim için en önemli olan düzenli kongreler Türk Sanatları Kongresi, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarih Kongresi ve Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi (CIEPO) tarafından düzenlenen kongrelerdir. Bazen organizatörler düzenledikleri kongreler için genel bir konu başlığı saptamaya çalışsalar da adını andığımız son iki kongredeki tebliğlerin konuları büyük çeşitlilik gösterir. Bu nedenle, bu organizasyonların genel içerikli kongreler olduğu söylenebilir.

Bu son üç kongre Türkiye'de sık sık toplanır; ama yine Türkiye'de dü-

zenlenip de yabancı araştırmacılara açık olan kongreler de vardır. Ankara'da Türk Tarih Kurumu düzensiz aralıklarla büyük kongreler düzenler. Bu kongreler, yalnız Osmanlı tarihini değil, Anadolu ile bağlantılı olmak kaydıyla, prehistorik ve klasik arkeolojiyi, ortaçağ araştırmalarını ve Türkiye Cumhuriyeti tarihini de kapsar. Son yıllarda, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı da Osmanlı tarihi kongreleri düzenlemeye başlamıştır; katılımcı adayları, vakfın İstanbul'daki merkezine yazabilirler.

Bu kongrelerde sunulan tebliğler organizasyonu yapan üniversite ya da bilimsel kurum tarafından genelde yayımlanırlar. Ama sunulan tebliğlerin sayısının çokluğu nedeniyle, kongreyi düzenleyenler seçim yapma haklarını saklı tutarlar ve bazen bir kongrenin tebliğlerinin hiçbirinin yayımlanmadığı olur. Bu yüzden yayımlamaya hazır olmadığınız bir makaleyi de sunabilirsiniz; işe daha yeni başlamış olanlar da böylece "kurusıkı"yla talim yapmış olurlar. Elbette eleştirilere hazır olmak gerek; ama bana sorarsanız bu zaten günümüz dünyasında ayakta kalabilmek için herkesin geliştirmesi gereken bir beceri. Osmanlı tarihi kongrelerine, genelde, önceki kongrelere katılan uzmanlar çağrılır. Çağrılılar listesine adını yazdırmak isteyen genç araştırmacıların bir sonraki kongrenin nerede yapılacağını öğrenmesi ve oradaki organizasyon sorumlularına yazması gerekir. Çoğu zaman, yaklaşmakta olan kongreler hakkında bilgi, sahada kendini ispatlamış meslektaşlardan kolaylıkla edinilebilir; bu meslektaşlar sizin gerekli kişilerle bağlantı kurmanıza da aracılık edebilir. Kongrenin düzenlendiği yerdeki kaynakların durumuna göre, öğrencilere parasal yardım yapılabilmektedir. Her halükârda, kongrelere erkenden katılmaya başlamak lazım; bizimki gibi küçük bir sahada, pek çok şey kişisel bağlantılar aracılığıyla sağlanır ve bu ilişki ağını kurmaya ne kadar erken başlanırsa o kadar iyi.

ÖNERİLEN ÇALIŞMALAR

Barkan, Ömer Lütfi (1942). "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, II, s. 279-386 (bir klasik).

van Bruinessen, Martin M. (1989). *Agha, Scheich und Staat, Politik und Gesellschaft Kurdistans* (Berlin: Edition Parabolis) (düşünmeye zorlayan bir kitap; Osmanlı zamanında doğu Anadolu üzerine yapılmış az sayıda önemli çalışmadan biri) [*Ağa, Şeyh ve Devlet*, çev. Remziye Arslan, Özge Yayınları, Ankara, tarih belirtilmemiş].

Clayer, Nathalie (1994). *Mystiques, état et société, les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siecle à nos jours* (Leiden: E. J. Brill) (tarikatların siyasi yönleri hakkında önemli bir monografi).

İlvan, Çelebi. *Menâkıbu'l-kudsiyye fî Menâsıbi'l-ünsiyye* (*Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi*), ed. İsmail Erünsal ve Ahmet Yaşar Ocak (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).

[Evliya Çelebi] (1988). *Evliya Çelebi in Diyarbekir, The Relevant Section of the Seyahatname edited with Translation, Commentary and Introduction*, ed. ve çev. Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten (Leiden: E. J. Brill) (Evliya Çelebi'nin çeşitli Osmanlı şehirleri hakkında yazdıklarından yayımlanmış olanlar içinde belki de en incelikli çalışma budur).

[Evliya Çelebi] (1991). *The Intimate Life of an Ottoman Statesman, Melek Ahmed Pasha (1588-1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels*, İngilizceye çeviren ve açıklayan Robert Dankoff ve Rhoads Murphey (Albany: SUNY Press) (öncü bir çalışma).

Gölpınarlı, Abdülbaki (1953). *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik* (İstanbul: İnkılâp).

İnalcık, Halil (1954a). *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* (Ankara: Türk Tarih Kurumu) (tahrirleri yayıma hazırlamak gibi zor bir zanaatın klasik örneklerinden).

Kafadar, Cemal (1992). "Müteredditbir Mutasavvıf: Üsküp'lü Asiye Hatun'un Rüya Defteri 1641-43", *Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık* V, s. 168-222 (giriş kısmı çok yaratıcı).

Karamustafa, Ahmet T. (1993). *Vâhîdî's Menâkıb-i Hvoca-i Cihân ve Netîce-i Cân: Critical Edition and Analysis* (Cambridge MA: Harvard).

Köprülü, M. Fuad (1935). *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi* ..., I. fasikül, Aba-Abdal Musa (artık yayımlanmıyor) (İstanbul).

Kütükoğlu, Mübahat (ed.) (1983). *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Kitabevi) (mükemmel yorum ve açıklamalar).

(1991). *Osmanlı Tarihinde Usul* (sahamıza giriş niteliğindeki ilk çalışmalardan biri; arşiv kaynakları hakkında bilgi).

Mélikoff, Irène (1975). "Le probleme kızılbaş", *Turcica*, VI, s. 49-67.

[Mustafa Âli] (1979, 1982). *Mustafa Âli's Counsel for Sultans of 1581*, 2 cilt, ed. ve çev. Andreas Tietze (Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaften) (meşhur bir metni bu çalışma sayesinde okuyabiliyoruz).

Peirce, Leslie P. (1993). *The Imperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (Oxford, New York: Oxford University Press) (yenilikler getirmiş temel bir eser) [*Harem-i Hümayun*, çev. Ayşe Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996]

Popovic, Alexandre ve Gilles Veinstein (ed.) (1996). *Les voies d'Allah, les ordres mystiques dans le monde musulman des origines à aujourd'hui* (Paris: Fayard) (çok geniş bir zamanı ve mekânı kapsayan bir çalışma).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI KAYNAKLARINA NASIL ULAŞILIR?

YAZMA VE BASMA KİTAP KOLEKSİYONCULUĞU

Matbuatın Osmanlı topraklarında yaygınlaştığı zamana, bir başka deyişle 19. yüzyılın ortalarına kadar kitapların büyük bir kısmı yazmaydı ve koleksiyoncular ile talep üzerine yeni nüshalar üreten müstensihlerin ellerinde bulunurdu. Pek çok kitap eninde sonunda bir vakıf kütüphanesinin rafında yerini alırdı. Özellikle İstanbul'da çok sayıda vakıf kütüphanesi vardı. Bunlar ya daha büyük vakıfların parçaları ya da (özellikle 17. yüzyıl sonrasında) müstakil kurumlardı. Bu yazma koleksiyonlarının çoğu bugün Süleymaniye Külliyesi'nin 16. yüzyıldan kalma binalarında toplanmış durumdadır. Taşrada ise bu tür vakıf kütüphaneleri İstanbul'a göre çok daha az bulunurdu [Türkçe yazmaların toplu kataloğu (katılımcı kütüphanelerdeki her yayını gösteren katalog) için bkz. Toplu çalışma, 1979-]. Ama Konya'da Mevlevi dervişlerinin meşhur bir yazma koleksiyonu vardı ve bugün de hâlâ vardır (kataloğu Gölpınarlı tarafından yayımlanmıştır, 1967-72). Bu kütüphanede daha önce de bahsettiğimiz, asi derviş Baba İlyas'ın 14. yüzyılda Elvan Çelebi tarafından yazılan biyografisi gibi hazineler bulunmaktadır (Elvan Çelebi, ed. Erünsal ve Ocak, 1984). Aynı şehrin İl Halk Kütüphanesi'nde bir başka ünlü 13. yüzyıl koleksiyonu olan mutasavvıf Sadreddin-i Konevi koleksiyonuna ait çeşitli yazmalar bulunmaktadır. Sadreddin-i Konevi tasavvufun önde gelen şahsiyetlerinden İbn Arabi'nin damadı ve müridiydi. Fatih Sultan Mehmed 15. yüzyılın ortasında Konya'yı Osmanlı topraklarına kattığında sultanın kendisinin veya bazı üst düzey Osmanlı görevlilerinin bu yazmalara hayran kaldığı anlaşı-

l:yor. Yazmalar fetihten hemen sonra hazırlanan vakıf defterlerine kaydedilmiş ve sonraki yüz yıllık sürede liste çeşitli kereler kopyalanmıştır (Uzluki 1958, s. 11).

Ama en önemli kitap koleksiyoncuları âlimler ya da şeyhler değil, padişahlardı; Fatih Sultan Mehmed'in bu alandaki faaliyetleri ayrıntılı olarak incelenmiştir (Raby, 1980). 16. yüzyılda Osmanlı sarayının maddi desteğiyle dönemin vakayinameleri minyatürlerle resimlenmişti. Bu vakayinamelerin Osmanlı kitap sanatlarının doruk noktasını temsil ettiği kabul edilmektedir. Daha sonraki hükümdarlar içinde Saray'ın üçüncü avlusunda bugün de hâlâ ziyaret edilebilen özel kütüphaneyi yaptıran III. Ahmed (hük. 1703-1730) ayrı bir yere sahiptir. Ama sarayın en önemli hazineleri Revan Köşkü ile Bağdat Köşkü'nü süsleyen kitaplıklarda ya da sarayın esas hazine dairesinde muhafaza edilmeye devam edildi. Bugün Topkapı kütüphanesini barındıran 16. yüzyıl yapısı sade bina aslında kütüphane değil, cami olarak kullanılmak üzere yapılmıştı. Kütüphane olarak kullanılmaya başlaması yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Topkapı Sarayı'nı müzeye dönüştürmesinden sonradır (yayımlanmış katalog: Karatay, 1961).

Süleymaniye ve Topkapı Sarayı kütüphanelerinden başka, Köprülü Kütüphanesi de araştırmacıların ilgisini çekmiştir (yayımlanmış bir katalog var: İhsanoğlu vd., 1406/1986). Artık İstanbul'un Taksim semtindeki Atatürk Kütüphanesi'nin bir parçası olan Belediye Kütüphanesi'nden de bahsetmeliyiz. Bu koleksiyonda sadece kitaplar değil, arşiv malzemeleri de bulunmaktadır: 20. yüzyılın başlarında yaşanan çalkantılar sırasında çok sayıda kitap ve belge orijinal yerlerinden alınıp götürülmüş ve şüphesiz çoğu da imha edilmiştir. Ama bir kısmı özel koleksiyoncuların eline geçebilmiştir (bu koleksiyoncuların en ünlüsü herhalde merhum İzzet Koyunoğlu'dur). Bu kişilerin çoğu ellerindeki hazineleri kamuya devretmişlerdir ve İstanbul'da bu bağışlardan en çok yararlanan kurum Belediye Kütüphanesi olmuştur. Kütüphane hiç kitap satın almadığı için elindekileri biraz şans eseri toplamıştır denebilir ama gerçekten de buradaki malzemenin çoğu çok değerlidir. Türkiye'de basılmış kitaplar için Beyazıt Devlet Kütüphanesi de önemli bir kaynaktır (bkz. İhsanoğlu vd., 1995).[1]

1 İhsanoğlu vd., 1995, koleksiyonlarında elyazmaları bulunan tüm Türkiye kütüphaneleri hakkında bilgi veren bir kılavuzdur; içinde gerekli adres ve telefon numaraları ve mevcut kataloglar hakkında kısa açıklamalar yer almaktadır. Ayrıca, önemli koleksiyonların tarihçeleri, Türkiye kütüphaneleri ile ilgili yayınları içeren bir kaynakça, bir de gerek Türkçe gerekse Avrupa dillerinde, bu koleksiyonlarda bulunan elyazmaları hakkında yayımlanmış akademik çalışmaları içeren bir kaynakça, bu kitapta bulunabilir.

Doğal olarak, kamunun kullanımına açık merkezlerde muhafaza edilen özel koleksiyonlar özellikle 19. ve 20. yüzyıllar üzerine çalışanlar için önemlidir. Bu alanda kütüphanelerle arşivler arasında ayrım yapmak çok kolay değil; ama koleksiyonların kütüphane yönü genelde çok önemli olduğu için burada bu kaynaklardan bahsedeceğiz. Kısa bir süre önce Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adlı bir vakıf kuruldu (ayrıca bkz. ikinci bölüm). Vakfın amaçlarından biri de geç dönem Osmanlı toplumsal ve ekonomik tarihi ile bağlantılı yayın ve şahsi belgelerin toplanması; ama ağırlık şüphesiz cumhuriyet döneminde. Merkezi İstanbul'da bulunan bu vakfın Ankara ve İzmir'de de şubeleri vardır. Kadınlar konusunda da yine İstanbul'da bulunan Kadın Eserleri Kütüphanesi benzer bir amaç gütmektedir. Bu kütüphane özellikle 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın ilk on yılında yayımlanmış kadın dergileri koleksiyonlarıyla öne çıkmaktadır. Orijinali bulunamayan yayınların reprodüksiyonları yapılmıştır.

Avrupa kütüphanelerinde de çok sayıda Osmanlıca yazma vardır. Avrupa'da Osmanlıca kitaplara ilgi görece geç uyandı; 16. yüzyılda Habsburg elçisi Ogier de Busbecq gibi koleksiyoncular Osmanlı İmparatorluğu'nda kitap satın alırken Osmanlıca değil, Yunanca yazmalarla ilgileniyorlardı. Kral I. François (hük. 1515-1547) ile Kanuni Sultan Süleyman'ın (hük. 1520-1566) ittifakı, Fransa'da Osmanlı'ya ilgi uyandırdı. Ve Bibliotheque Nationale'in [Ulusal Kütüphane] atası olan Paris kraliyet kütüphanesi erken bir tarihten itibaren Osmanlı yazmalarını satın almaya başladı (Blochet, 1932-33). Paris'te ve Viyana'da konsolosluk ve elçiliklerde çalışmak üzere yetiştirilen kişilere Osmanlıca okuma-yazma öğretilmesi de Osmanlı vakayinâme ve tarihsel belgelerine ilgi uyandırmış olsa gerek. Fransa'da "jeunes de langue" denen bu kişiler, diplomatik mektuplaşmaların yürütülmesi ya da risale tercümesi gibi işleri yapmak üzere yetiştiriliyorlardı. Öğretim sırasında alıştırma olarak dinsel metinlerden ziyade tarihsel metinler tercih ediliyordu. Öğrencilerin bir tür "mezuniyet tezi" olarak tarihsel bir metni tercüme etmeleri gerekiyordu. Kütüphanelerde dosyalanan bu tercümelerin çoğu bugün Bibliotheque Nationale'dedir. Bunların genelde birinci sınıf tercümeler olmadığını söylemeye gerek yok herhalde (Hitzel ed., 1997).

Habsburg toprakları dışında kalan Alman ülkeleri, 1871'e kadar bir başkente sahip olamadıkları için, yazma toplama işi sayısı epey fazla olan prensliklerin saraylarında sürmekteydi. 1871'den sonra Berlin koleksiyonlarını genişletmek için olağanüstü bir gayret gösterildi ve yaklaşık 1950'lere kadarki sürede bazı Osmanlı yazmaları alındı. Koleksiyonların bu kadar dağınık olduğu bir ülkede, 1960'lardan itibaren (Batı) Alman kütüphane-

lerindeki Osmanlı yazmalarını betimleyen bir dizi kitabın yayımlanması araştırmacılar için çok iyi oldu (Flemming, 1968; Sohrweide, 1974 ve 1981; Götz, 1968 ve 1979). Prag'daki Osmanlı yazmaları daha da geç bir tarihe ait. Çoğu 20. yüzyılın ilk otuz yılında satın alınmış olan bu yazmalar halen kataloglanmakta. Ama Bratislava Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Osmanlı malzemelerinin kataloğu uzun zamandır mevcut (Blaskovic, Petrácek ve Vesely, 1961).

Zengin Osmanlı kaynakları barındıran bir diğer Avrupa kütüphanesi, Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'dir. Koleksiyonda, vakfın kuruluşundan beri orada bulunan malzemenin yanı sıra 1537 ile 1980 yılları arasında 120 kişinin bağışladığı yazmalar da bulunmaktadır. Ayrıca daha küçük İslami vakıfların koleksiyonları da burada toplanmıştır. 1980 yılında kütüphanede çoğu Arapça, yaklaşık 7500 yazma toplanmış ve bunların yarısından biraz azı iki yayımlanmış katalogda betimlenmiş durumdaydı (Zirojevic, 1989). Bu koleksiyonun Yugoslavya'nın dağılması sürecinde yaşanan savaştan ne halde çıktığını göreceğiz.

Özetleyecek olursak, tarihsel metinleri içeren yazmaları ararken bize yol gösterecek kılavuzlar, Viyana'daki Nationalbibliothek [Ulusal Kütüphane] (Flügel, 1865-67), Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, Paris'teki Bibliothèque Nationale (Blochet, 1932-33), Londra'daki British Library (Rieu, 1881), Oxford'daki Bodleian adıyla bilinen kütüphane, Topkapı Sarayı Kütüphanesi (Karatay, 1961) ve artık Süleymaniye'deki yazma koleksiyonunda bir araya getirilmiş olan İstanbul vakıf kütüphaneleri (Toplu çalışma, 1943; İhsanoğlu vd., 1995) gibi belli başlı kurumların yayımlanmış kataloglarıdır. Yazmaları betimleyen bu kataloglar 20. yüzyıl boyunca giderek standartlaşmıştır. Ebatlar, satır sayısı, yazı çeşidi, süsleme ve ciltlemeyle ilgili ayrıntılar gibi fiziksel özellikler bu betimlemelerin bir parçasıdır. Ama bizim için daha önemli bir nokta, katalog yazarlarının metinlerin tarihini, çeşidini ve yazarlarının kim olduğunu saptamaya çalışmalarıdır. Çok az Osmanlı yazmasının eleştirel basımı olduğu için, bu, tarihçi için hayati önem taşımaktadır. Ayrıca, daha iddialı kataloglar, söz konusu metinlerin kim tarafından ve hangi sebeple tek bir ciltte toplandığını da açıklamaya çalışır. Pek çok katalog betimlemesinde o eserin başka yazmalarının, başka basım ve/veya tercümelerinin listesi de bulunur. Ancak Avrupa'daki kimi koleksiyonların katalogları, yüz yıl önce, hatta daha da eski bir dönemde hazırlanmıştır. Elbette o zamanlar yazarlar ve yazmalar hakkında bilinenler bugünkünden daha azdı. Bir kütüphanenin sonradan aldığı eserleri betimleyen bir katalog yayımlanmış olabilir de olmayabilir de. Bu nedenle ilgili kütüphaneye bir mektup yazmak yerinde olabilir.

BAŞBAKANLIK ARŞİVİ-OSMANLI ARŞİVİ

İstanbul'da, eski şehrin göbeğinde bulunan merkezî Osmanlı arşivleri, çoğu Osmanlı tarihçisi için ana kaynaktır. İçeriği olağanüstü zengin olan bu arşiv, tecrübeli araştırmacıların ve bu işe yeni başlayanların zaman zaman buluştukları bir mekândır da. Bu malzemelere ulaşmanın yolu yayımlanmış bir katalogdan geçer (Toplu çalışma, 1992; 1995'te yapılmış bir ek var). Son yedi-sekiz yıldır kataloglama işlemleri çok hızlandığı için, bu çalışmanın yeni basımlarının çıkıp çıkmadığı takip edilmelidir. Sürekli yeni kısımlar eklenmektedir. Bunların çoğu 19. yüzyılla ilgilidir ama daha eski dönemler de ihmal edilmiş değildir. Özellikle Baş Muhasebe Kalemi denen kısım, 18. yüzyıl tarihçisi için paha biçilmez bir kaynak niteliğindedir.

Başbakanlık Arşivi'nin araştırmacılara açık kısımlarını ayrı ayrı ele alan yayımlanmamış özel kataloglar vardır. Bunların kapsamı ve verdikleri bilgilerin doğruluk düzeyi değişkenlik gösterir. Bu tür kataloglardan nispeten eski olanlarında bazen ilgili altkısımların isimlerinden, buralardaki belgelerin katalog numaralarından ve bu belgelerin yazılış tarihlerinden başka bir şey bulunmaz. Hatta daha yeni katalogların pek çoğunda defterler ve evraklar sadece yıllarına göre düzenlenmiştir ve çalışmayı hızlandıracak bir dizin dahi yoktur. Ama bazı kataloglarda dizinler yok değildir.

Bu olağanüstü zengin arşivin önemli kısımlarını etraflıca ele almak için ayrı bir kitap yazmak gerek. Arşiv malzemelerinin bölümlenmesinin tarihi hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemi Türk yönetiminin tarihinin aynasıdır. Ama bu, alana giriş amacıyla yazılmış bir metne sıkıştırılamayacak kadar geniş bir konudur. Bu yüzden burada sadece araştırmacıların ilgisini kışkırtmak için birkaç örneğe yer verildi.

Maliyeden Müdevver denilen olağanüstü derecede kapsamlı bölüm, daha yakın zamana kadar araştırmacıların kâbusuydu. Mevcut tek katalog, okunması güç bir yazı tarzı olan rika ile ve kurşunkalemle yazılmış kartlardan oluşmaktaydı. Artık bu katalog Latin harfleriyle daktilo edilerek ciltler halinde toplanmış durumdadır. 16. yüzyıl üzerine çalışan araştırmacıların çoğu, zamanlarının epey bir kısmını Mühimme Defterlerini inceleyerek geçirirler. Bu defterler, Divan-ı Hümayun'dan taşradaki yöneticilere ve kadılara, ayrıca yabancı hükümdarlara yollanan mektupları içerir. 16. yüzyıla ait Mühimme Defterlerinin kataloglarında çoğunlukla evrakların ayrı ayrı özetleri bulunur. Ama daha sonraki dönemlerle ilgilenen araştırmacıların defterlerdeki belgeleri tek tek okumaya hazırlıklı olması gerek. Kısa bir süre önce, bazı defterlerin tıpkıbasımları yayımlandı. Bunlar arasında 1558 ile 1572 arasındaki yılları kapsayan 3, 5, ve 12 no.'lu defter-

ler (ed. Binark, vd., 1993; 1994; 1996) ile 1056/1646-1647 yılını kapsayan 44 no.'lu (1580-1584, ed. Ünal, 1995) ve 90 no.'lu (ed. Tulum vd., 1993) defterler de bulunmaktadır. Arşivlerde, sık kullanılan bu defterleri korumak amacıyla araştırmacılara genelde asılları değil, fotostatları verilmektedir.

17. yüzyılın ortasından itibaren belli konular üzerinde odaklanan özel defterler hazırlanmaya başlamış ve Mühimme Defterlerinin kapsamı giderek daralmıştır. Önce, alt kademelerdeki idarecilerden ve sıradan vergi mükelleflerinden gelen şikâyetlere verilen cevaplar Şikâyet Defterleri adıyla ayrı bir dizi halinde toplanmaya başladı. 18. yüzyılın ortasından itibaren de önemli vilayetler için Vilayet Ahkâm Defterleri denen ayrı defterler tutulmaya başladı. Yine de orijinal dizi 19. yüzyıla kadar sürdürülmüştür. Geç dönemlere ait defterler çok az araştırmacı tarafından incelenmiş olduğu için, bunlar keşfedilmemiş hazinelerle dolu olabilirler (hangi ciltlerin günümüze kadar geldiğini öğrenmek için bkz. Toplu çalışma, 1992).

Yeniçağla ilgilenen araştırmacıların başvurabileceği bir diğer kaynak da Mukataa Defterleridir. Bu belgeler yalnız Maliyeden Müdevver ve Kamil Kepeci gibi geniş kapsamlı bölümlerde değil, adından da anlaşılacağı üzere, Bursa'yla ve buradaki mukataalarla ilgili olan Bursa Mukataası Kalemi gibi daha özel bir kapsamı olan bölümlerde de bulunabilir. Bulunacak malzeme genelde defter şeklinde değil, belli bir mukataa ile ilgili ayrı ayrı evrakların bir araya getirildiği bir deste şeklinde olacaktır. Eğer mukataa evraklarındaki veriler bir ekonomi tarihi çalışmasında ana kaynak olarak kullanılacaksa epey bir yaratıcılık gerekecek demektir. Ama Halil Sahillioğlu (1962-63), Mehmet Genç (1975, 1987), Murat Çizakça (1985), Ariel Salzmann (1995) ve Neşe Erim (1991), yaptıkları çalışmalarla bu belgelerin müthiş potansiyelini gözler önüne sermişlerdir.

Osmanlı bürokrasisinin, Tanzimat adı verilen 1840'lar ile 1870'ler arasındaki dönemde yeni baştan örgütlenmesiyle evrak üretimi işlemleri değişti. Eski evrak dizileri elden geçirildi, yeni diziler başlatıldı ve üretilen belge miktarı büyük bir artış gösterdi. Burada yine mevcut diziler içinden az sayıda örnek vermekle yetinmek durumundayız. Bazı konularda, en azından bir süre boyunca, eski dönemlerde tutulan kayıtlarla devamlılık gözetildi. Hıristiyanların ve Musevilerin yaşadığı ve o dönemde hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde olan vilayetler için 1838 ile 1857 yılları arasında cizye defterleri tutulmaya devam edildi. Ama geç döneme ait bu defterler ayrı bir kısımda saklanmaktaydı. Eski cizye defterlerinin çoğu ise Maliyeden Müdevver'de bulunabilir. Eski bir bürokratik uygulamayı yeni bir isimle devam ettiren bir diğer dizi, Tanzimat öncesi dönemde Hatt-ı

Hümayun denilen İrade'dir. Bu iki terim, padişahın emirnamelerini ifade etmektedir. 1832'ye kadar, veziri azamın konuyla ilgili açıklamaları önceden yazmış olduğu kâğıda padişah kendi elyazısıyla emrini eklerdi. Bu tarihten sonra ise bu açıklamalar padişahın kendisine değil, mabeyin baş kâtibine yazılmaya başladı; artık mabeyin baş kâtibi konuyu padişaha şifahen açıklıyor ve onun yine şifahen bildirdiği düşüncelerini not alıyordu. Bu uygulama 1908'e kadar devam etti; bu tarihten sonra ise padişah anayasaya tabi bir hükümdar olarak bakanlar kurulunun (meclis-i vükela) kararlarını onaylamakla yetinmek zorunda kaldı.

İrade bölümü, en azından üç ayrı kritere göre düzenlenmiş olduğu için, belirli bir konu üzerine araştırma yapanların birden fazla altbölüme bakması gerekebilir. Bir kere, 1309/1891-92'ye kadar gelen zamansal bir tasnif yapılmış. Bu zamansal tasnifin altında bir de padişahın iradesinin hangi vekaleti ya da meclisi ilgilendirdiğine göre yapılmış bir düzenleme var. İkinci olarak, defterlerde toplanmış iradelerle, daha eski dönemlerdeki uygulama gereği ayrı ayrı evraklar olarak muhafaza edilmiş iradeler ayrılmış; zaten bu evrak-defter ayrımı, eski kısımlar da dahil tüm Başbakanlık Arşivi'nin temel düzenleniş ilkelerinden biri. Üçüncü olarak, Mısır, Girit ya da Cebel-i Lübnan gibi "sorunlu bölge" addedilen vilayetlere özel bölümler ayrılmış. Tüm bunlar ilk bakışta fazla karmaşık gelebilir. Ama şu anda okuduğunuz açıklamaların da kaynağını oluşturan yayımlanmış katalogdaki ayrıntılı listeler ve yayımlanmamış kataloglardaki tamamlayıcı bilgiler, bu arşivin kullanımını kolaylaştıracaktır. Yayımlanmış katalogda ayrıca defterlerin 19. yüzyılın çeşitli dönemlerinde hangi resmi dairelerden geçtiğini gösteren şemalı açıklamalar da vardır. Bu şemalar, arşivin hangi bölümünde ne tür bilgilerin bulunabileceğinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Yine de tecrübeli bir araştırmacının ya da arşiv görevlisinin tavsiyeleri en faydalı kılavuzdur.

Hızlı arşiv turumuza, 19. yüzyıl toplumsal ve ekonomik tarihiyle ilgilenen araştırmacılar için özel bir önemi olan Temettuât Defterleri ile devam ediyoruz (Toplu çalışma, 1992b, s. 281 vd). 1844-45'te bir kâr vergisi konmuş ve bu yeni vergilendirme işleme dayanak oluşturması için, Batı ve İç Anadolu ile Balkanlar'ın doğusundaki bazı vilayetlerdeki vergi mükelleflerinin sayımı yapılmıştı. Sonuçlar, menkul ve gayrimenkul mallar hakkında değerli bilgiler içeren 17.747 deftere kaydedilmişti. Bu muhteşem seriyi şimdiye dek çok az araştırmacı kullanmıştır. Tanzimat yıllarında, genelde eski birimler temel alınarak yeni birtakım merciler oluşturulmuştu. Bunlardan özellikle Harbiye Nezareti, Maliye Nezareti ve Hariciye Nezareti gibi yeni bakanlıklar önemlidir ve Hariciye Nezareti hariç bakanlık kayıtları Başbakanlık Arşivi'nde bulunmaktadır.

19. yüzyılın daha ileriki yılları ile ilgilenen tarihçiler için en önemli kısımlardan biri şüphesiz Yıldız Arşivi'dir (Toplu çalışma, 1992b, s. 366-73). Bu kısım adını Sultan II. Abdülhamid'in (hük. 1876-1909) Beşiktaş'a bakan bir tepenin üzerinde kendisi için yaptırdığı ve devlet işlerini yürütmekte kullandığı saraydan almaktadır. Abdülhamid ülkeyi buradan yönettiği için, Yıldız Arşivi'nde, normalde böyle bir saray arşivinde rastlamayı beklemeyeceğiniz Meclis-i Vükela Mazbataları gibi belgeler bulunmaktadır. İçeriği özellikle zengin serilerden biri de (15.679 defter) Yıldız Maruzat Defterleridir. Bu seride II. Abdülhamid'e tahtta kaldığı uzun yıllar boyunca iletilen maruzatlar bulunmaktadır. Bu belgelerin 1904'e kadarki kısmı 1992 yılında kataloglandı. Bir diğer önemli kısım da yine hükümdarın bizzat uğraştığı ve hükümet organlarından biriyle alakası olmayabilen faaliyetlerle ilgili belgelerin bulunduğu Yıldız Esas Evrakı'dır. Yine Yıldız koleksiyonunda, Avusturya ve Rusya'dan gelen baskıların neticesinde 1902'den itibaren devreye sokulan Rumeli müfettişliğinin belgeleri mevcuttur. Bu malzeme, Osmanlı İmparatorluğu'nun son 15-20 yılında yaşanan savaş, ayaklanma ve hâkimiyeti koruma çabalarıyla ilgilenen tarihçiler için vazgeçilmez niteliktedir.

TOPKAPI SARAYI ARŞİVİ

Meşhur Topkapı Sarayı, 19. yüzyılın ortasından itibaren padişah ve saray çevresinin yaşadığı esas mekân olmaktan çıktı. Bu yüzden sarayın arşivi daha çok Tanzimat öncesi dönemle ilgilidir. Burada da evraklar ve defterler iki ayrı kısımda toplanmıştır. Arşiv, aynı kompleks içinde yer alan ve daha önce kısaca bahsettiğimiz Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nden ayrıdır (Toplu çalışma, 1938-40). Topkapı Sarayı arşivi, sarayda günlük hayatın yürümesi için gerekli olan, özellikle de bazen binlerce insanı doyurması gereken büyük mutfakların kullandığı malzemeler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Normalde merkezî arşivin Maliyeden Müdevver kısmında görmeyi bekleyeceğiniz bazı vakıf belgeleri de Topkapı Sarayı arşivinde bulunmaktadır.

Topkapı Sarayı'ndaki en zengin malzeme gruplarından biri, padişahın Kırım Hanlığı ile olan yazışmalarıdır. Bir zamanların Altın Ordu'sundan geriye kalan bu küçük ülke Osmanlı İmparatorluğu'na tabiydi. Hanlar İstanbul'daki otoriteler tarafından atanıyordu ama padişahlar ülkeyi yöneten Giray hanedanından birini seçmek zorundaydılar. Hanlıkla ilgili çok az belge olduğu için Topkapı Sarayı arşivindeki metinler özellikle değerlidir. Yeterli bir dizini olan ve birkaç düzine belgenin tıpkıbasımını içeren yayımlanmış bir katalog sayesinde bu metinlere daha kolay ulaşılabiliyor (Benningsen vd., 1978)

Bir de Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki tüm malzemeleri kapsayacak şekilde hazırlanmaya başlanmış bir katalog vardır. 1938 ve 1940 yıllarında iki fasikül yayımlandı ama bu çalışma "H" harfinden öteye gidemedi (Toplu çalışma, 1938-40). Bu çalışma bir özel isimler dizininden oluşmaktadır; bu isimlerin yanında zikredildikleri belgelerin kütüphane numaraları verilmektedir. Bir de açıklamalı tıpkıbasım belge örnekleri vardır. Ayrıca, iradeleri kapsayan bir katalogun ilk iki fasikülü yayımlanmıştır (Uzunçarşılı vd., 1985-86). Yine de belgelerin çoğuna ancak yayımlanmamış kataloglar aracılığıyla ulaşılabilmektedir. Maalesef bu çalışmalarda söz konusu belgenin araştırmacılara verilecek kadar iyi durumda olup olmadığı genelde belirtilmemektedir (ama bazı Başbakanlık Arşivi kataloglarında bu bilgi vardır). Yani bol sabır ve sağlam bir moral lazım.

TAPU VE KADASTRO VE VAKIFLAR ARŞİVLERİ

Bu arşivlerden ilki, Ankara'da şehir merkezinde bulunan Kadastro Genel Müdürlüğü'ne bağlıdır. Tapu ve Kadastro Arşivi esasen toprakla ilgili anlaşmazlıklar konusunda kaynak sağlamaktadır ve yayımlanmış bir katalog yoktur. Ama tarihçilerin arşive girmesine izin verilmektedir. Bu arşivde, kayda değer sayıda vakıfname ve vakfiyeden başka, önemli bir tapu-tahrir ve vakıf defterleri koleksiyonu bulunmaktadır. Bu arşivde daha önce bahsettiğimiz, Fatih Sultan Mehmed için hazırlanmış İç Anadolu vakıfları defterinden başka İstanbul'daki vakıflarla ilgili, 16. yüzyılın ortası ve ikinci yarısına ait paha biçilmez vakıf defterleri vardır (bunlardan biri Barkan ve Ayverdi tarafından 1970'te yayımlanmıştır).

Ama Tapu ve Kadastro Arşivi'nden bahsetmemizin en önemli sebebi, Sultan III. Murad döneminde (1575-1595) hazırlanmış tüm tapu-tahrir defterlerini içermesidir. Yerleşim birimlerinin, vergi mükelleflerinin ve vergilerin listesini içeren bu defterler, 16. yüzyıl Osmanlı toplumuyla ilgili herhangi bir sosyoekonomik çalışma için temel niteliğindedir (bkz. dördüncü bölüm). Tapu ve Kadastro arşivlerindeki belgeler, aynı zamanda, tüm Osmanlı İmparatorluğu'nu kapsaması niyetiyle hazırlanmış son defterler dizisini içerdiği için de önemlidir. Anlaşılan 1584, en azından iç Anadolu söz konusu olduğunda, önemli bir tarihti çünkü girizgâhlarda sık sık bu tarihe değinilmektedir. Doğu Anadolu'nun bazı kesimleriyle ilgili, günümüze kalan yegane belgeler bunlardır. Ama bu tek tek kalmış belgelerin sağlayacağı fayda sınırlıdır. Osmanlı tapu-tahrir defterleri konusunda tecrübeli tarihçiler, belli bir evrakı tek başına kaynak olarak kullanmanın sakıncalarını vurgulamışlardır. Mümkün olduğu ölçüde, bir bölgeye ilişkin tüm kayıtlar karşılaştırılmalı ve analiz edilmelidir (Lowry, 1992). Sözün kı-

sası, 16. yüzyılda belli bir vilayeti incelemeyi düşünen araştırmacıların Tapu ve Kadastro Arşivi'ne mutlaka uğraması gerekir.

Vakıflar İdaresi'nin arşivleri, esasen bağlı oldukları resmi kuruma hizmet ederler. Ama aynı zamanda vakıflar üzerine çalışan araştırmacılar için de önemli bir kaynaktırlar. Vakıf belgelerinin 19. yüzyılda yapılmış hüccetlerinden burada çok sayıda vardır. Bunlar, çoğu belgenin asılları özel kişilerin elinde olduğu ve son yüzyıllık dönemde yaşananlardan sonra geriye muhtemelen pek bir şey kalmadığı için özellikle değerlidirler. Elbette bu hüccetlerde kopyalama yanlışlıkları –özellikle eski yer isimleri yazılırken– yapılmış olabilir; ama sorunlu nüshalar bile hiç yoktan iyidir.

KADI SİCİLLERİ

Başbakanlık arşivlerinin yanı sıra, bugüne kalabilmiş binlerce kadı sicili, Osmanlı tarihçisinin elindeki en önemli kaynaktır diyebiliriz. Bu siciller Türkiye'de ve Yunanistan, Makedonya, Ürdün, Suriye, Mısır gibi eskiden Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olan ülkelerde bulunmaktadır. Türkiye'dekiler, İstanbul kadı sicilleri ve birtakım görece önemsiz başka siciller dışında, Ankara'daki Milli Kütüphane'de yer almaktadır. İstanbul sicilleri, İstanbul'un Süleymaniye semtinde bulunan Müftülük'te duruyor. Yayımlanmış bir rehber mevcut. Bu çalışmanın en yeni halinde, her bir sicilin kütüphane numarası ve kapsadığı yıllar da yazılıdır (Akgündüz vd., 1988-89). Bu rehberde aynı zamanda bazı belgelerin reprodüksiyonları yer almaktadır. Pek çokları kadı sicillerinin yazısını kolay söktüklerini söylerler, ama elbette sicilden sicile farklılıklar olabilmektedir.

Büyük şehirlerin kadı sicilleri iki kısımdan oluşur. İlki, Arap yazısıyla yazılan kitapların normalde başladığı yerden, yani bize göre kitabın son sayfasından başlar. İkinci kısım da kâtiplere göre sicilin son kısmı olan yerden başlar. Sicilin sonundan başlayacak olursak, önce satış, borç verme, boşanma anlaşmaları, kölelerin azadı gibi yerel mahkemenin noterliğiyle yapılan işlemlerin belgelerini buluruz. Bu işlemler, taraflar arasında anlaşmazlık olduğu için mahkemeye gelmiş değillerdi; sadece ilgili taraflar, satışın, boşanmanın ya da azadın kanıtı her an ulaşılabilir bir yerde olsun diye bunları mahkemeye kaydettiriyorlardı. Bu, neden genelde "şühudü'l-hal" başlığı altında gerektiğinde başvurulabilecek dört-beş tanığın isminin verildiğini açıklıyor. Kadı sicillerinde, mesela miras paylaşımı gibi sebeplerle mahkemelik olanların davaları ve daha pek çok farklı şikâyet de kayıtlıdır (18. yüzyılın ortasına ait İstanbul kadı sicillerinden yayımlanmış olanlardan yapılan kapsamlı bir seçki için bkz. Kala vd., 1997-).

Bu sicillerde, ırza tecavüz, hırsızlık ve cinayet gibi daha ciddi mesele-

lere de rastlanır ama çok sık değil. Şeriat, hırsızlığın söz konusu olmadığı cinayetlere, esasen kurbanın ailesini ilgilendiren bir mesele olarak yaklaşırken, Osmanlı devleti para cezası ile "öşr-i diyet" denen kan parasından pay talep ediyordu. Dolayısıyla, insanlar bu tür meseleleri mahkemeye taşımadan halletmeye çalışıyorlardı. Bugünkü anlayışa göre ceza davası olarak nitelenecek pek çok durumda, kaydedilen, tanıkların anlattıklarıyla toparlanmış somut "olgular"dan ibarettir. Muhtemelen bu tür vakalar daha sonra İstanbul'daki Divan-ı Hümayun'a aktarılıyordu. Ama Mühimme ve Şikâyet defterlerinden, Divan'ın eline bu tür dava gelince genelde ilgili kadıya şeriata uygun bir hüküm vermesi yolunda bir emir göndermekle yetindiğini anlıyoruz. Dolayısıyla, belli bir vakayla ilgili başvurulabilecek kaynaklardan hiçbirinde genelde verilen hüküm ve cezanın uygulanışı hakkında bilgi bulunmaz.

Sicillerin ikinci kısımları Divan-ı Hümayun'un yolladığı emirlere ayrılmıştır. Bunların bazıları, kadılara ve başka taşra görevlilerine hitaben yazılmıştır. Bu tür emirler kimi zaman imparatorluk çapında çeşitli mercilere ulaştırılır, kimi zaman da sadece belli bir bölgedekilere gönderilirdi. Divan-ı Hümayun'un emirlerinin bazıları ise belli bir kadı ve/veya valinin ilgilendiği meseleler hakkındadır. Bu tür emirler arasında, belli bir yerde yaşayanlardan gelen şikâyetlere, diyelim verdiği borcu geri alamayanların arzuhallerine verilen cevapları örnek olarak sayabiliriz.

Bazen aynı belgeye hem Mühimme Defterlerinde hem de yerel kadı sicillerinde rastlanabilir. Ama kadı sicilleri ile İstanbul'da tutulan defterler günümüze eksiksiz ulaşmış olmadığı için, bu nadiren olur. Ayrıca, şu ya da bu sebeple bürokratik sürecin ya merkezdeki ya da taşradaki ucunda kayda geçirilmeden kalan evrakların oranını tam olarak bilmemiz mümkün değil.

Bursa ve Kahire gibi büyük şehirlerde, mirasla ilgili bilgiler muhallefat ya da tereke defteri denen defterlere kaydedilirdi. Bu defterlerde ölenden kalan menkul ve gayrimenkul malların listesi bulunurdu. Ayrıca, merhumun borçları ve alacakları ile özellikle azat edilecek kölelerin statüsü gibi konularda kişinin vasiyeti bu defterlere yazılırdı. İstanbul ve Edirne'de padişahların özel hizmetkârları sayılan ve öldükten sonra mallarına el konabilen askeri sınıfını kapsayan özel defterler vardı. Ama bu defterlerin tutulması, kadının değil, "askeri kassam" denilen özel bir görevlinin sorumluluğundaydı.

Vârisler arasında çocukların ya da o sırada başka bir yerde bulunan kişilerin olmadığı durumlarda, miras kadıya başvurulmadan, dolayısıyla da tereke defteri hazırlanmadan bölüşülebiliyordu. Bir başka deyişle, miras

durumlarının yalnızca küçük bir kısmı kayıtlara geçiriliyordu. Tüccarlar, genelde kayda değer bir servetleri olduğu ve evlerinden uzakta öldükleri için, elimizdeki evraklarda muhtemelen diğer gruplardan daha fazla temsil edilmektedirler. Kadınlar ve çocuklar ise eksik temsil edilmektedirler. Kalan miras azsa, kadı mahkemesine ücret ödeyip mirası daha da azaltmak vârislerin işine gelmiyordu. Ayrıca, miras kavgalarının sıklığından, kadınların ve çocukların mirastan pay almasını engellemeye yönelik manipülasyonların yaygın olduğunu anlıyoruz. Tereke defterinde, merhumun mirasının açık artırmayla satıldığı açıkça belirtilmiyorsa, defterde tek tek mallara konan fiyatlara şüpheyle yaklaşmak lazım. Ne kadar iyi niyet gösterilirse gösterilsin, kullanılmış eşyalara fiyat biçmenin ne kadar zor olduğu malum.

Kadı sicilleri muhtemelen kaza merkezindeki mahkeme binasında saklanıyordu. Sicillerin 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar tek bir merkezde toplanmaması böyle açıklanabilir. Bir kadı görevden ayrılırken, mahkemesinde biriken sicilleri halefine teslim etmek zorundaydı. Bazen, bir kaza sonucu belgeleri kaybettikleri ya da saklayacak bir şeyleri olduğu için belgeleri teslim etmeyen kadılar da oluyordu. 19. yüzyılın ortasından önceki dönemlerden hiçbir kadı mahkemesi binası günümüze kalmamıştır. Ama elimizdeki tarihsel belgeler ve döneme ait edebi eserler, 17. yüzyıla gelindiğinde en azından büyük kasaba ve şehirlerde birer mahkeme binasının bulunduğunu göstermektedir. Osmanlı mahkeme binasının, iki avlu etrafına dizili odalarıyla varlıklı bir ailenin evini andırdığını tahmin ediyoruz. Muhtemelen, selamlığa tekabül eden ilk kısımda mahkeme işleri yürütülürken, ikinci avlu ve etrafındaki odalarda kadının ailesi yaşıyordu. Görevden ayrılan kadılar, herhalde haleflerine yer açmak için evden de çıkıyorlardı (*EI*, 2. basım'daki "Sidjill" maddesi ile karşılaştırınız).

ÖZEL ARŞİVLER

Bu arşivler, özel şahıslara ya da tekke ve zaviyeler gibi gayriresmi kurumlara ait olabilirler. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra yaşanan iç ve dış savaşlar nedeniyle, Türkiye'de 19. yüzyıl öncesine ait belgeler bakımından zengin arşivler görece azdır. Ama Suriye'de durum farklıdır; Şam'da günümüze kadar gelebilmiş önemli özel arşivler vardır (Deguilhem, 1991, kısmen özel şahıslardaki malzemeye dayanmaktadır).

Zaviye arşivleri özellikle Sultan II. Mahmud 1826'da yeniçeri ordusunu dağıtıp hemen ardından da Bektaşi tarikatını kapattığında tehlikeye maruz kaldılar. Bu olayların ardından zaviye arazileri satıldı ve menkul

malların büyük kısmı tahrip edildi. Zaviye şeyhlerinin mevkilerini ellerinde tutabilmelerini sağlayan beratların çoğu bu kargaşada kayboldu gitti (Faroqhi, 1981, s. 107-28). Yüz yıl sonra, 1925'te Türkiye Cumhuriyeti'nde bütün tekke ve zaviyeler kapatıldı ve bunların menkul mallarının bir kısmı müzelere kondu. Tekke ve zaviye arşivleri de büyük ölçüde dağılmış durumdadır. Yalnız, Mevlevilerin Konya'daki merkez tekkesi bir istisnadır (Gölpınarlı, 1955-56). Bu koleksiyon kendisi de Mevlevi olan ve Osmanlı dini tarihi alanının önde gelen uzmanlarından biri sayılan Abdülbaki Gölpınarlı tarafından betimlenmiştir. Ayrıca, Emirci Sultan adıyla anılan, Çorum yakınlarındaki küçük ve eski bir zaviyenin arşivleri, 20. yüzyıl Anadolu tarihinin badirelerini atlatabilmiştir. Bu arşivler Ahmet Yaşar Ocak tarafından incelenmiştir (Ocak, 1978). 19. yüzyılın ikinci yarısı üzerine çalışan araştırmacılar, özel belge koleksiyonlarına ulaşmada muhtemelen daha az zorluk çekeceklerdir.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DIŞINDAKİ BELLİ BAŞLI OSMANLI BELGELERİ: İMPARATORLUĞUN PARÇALANMASIYLA ORTAYA ÇIKAN DEVLETLER

Balkan yarımadasındaki en önemli iki Osmanlı belgeleri koleksiyonu Saraybosna ile Sofya'dadır. Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi özellikle dikkate değer (Zirojevic, 1989). Burada Gazi Hüsrev Bey Vakfi'nın kendi belgeleri de dahil toplam 3.909 belge bulunmaktadır. Vakıf evraklarının sayısı 1.200'ü bulmaktadır ve kütüphanede 16. yüzyıldan başlayan Saraybosna kadı sicilleri de bulunmaktadır. Bu siciller son savaştan sağlam çıkabilmiştir ama Saraybosna'daki Şark Enstitüsü'nün kütüphanesinin ve arşivlerinin ağır kayıplar verdiği anlaşılıyor. Aynı şehirdeki Tarih Arşivi'nde 1651'le 1900 arası döneme ait zengin tarihsel belgeler vardır. Bu koleksiyonda, Osmanlıların 1718'de kaybettiği ve bugün Romanya'da olan Temeşvar'ın (Timişoara) kadı sicilleri de bulunmaktadır. Kurumda bazı aile arşivlerinin yanı sıra 1.762 yazma vardır. Bu yazmalar arasında Arap harfleriyle yazılmış Slavca metinler de bulunmaktadır. Burada kütüphane ve arşiv malzemeleri arasındaki ayrım genelde oldukça muğlaktır.

Sofya'da, Osmanlı belgeleri Kiril ve Methodius Ulusal Kütüphanesi'nin Şark kısmında toplanmış durumdadır. Burada Sofya, Vidin ve Rusçuk kadı sicilleri vardır. Bu siciller 17. yüzyıldan başlamakta ve 18. yüzyılda daha kapsamlı hale gelmektedir. Maalesef, Sofya'nın en eski kadı sicili olan 1550 tarihli sicil II. Dünya Savaşı sırasında kaybolmuştur (Duda, Galabov, 1960). Galab Galabov ile Heribert Duda'nın savaş yıllarında hazır-

ladığı ama ancak 1960'ta yayımlanan özetler aracılığıyla bu sicilden hâlâ yararlanılabilmektedir. Ulusal Kütüphane'de ayrıca İstanbul'a tüketilmek üzere gönderilen canlı koyunlarla ilgili 17. yüzyıldan kalma belgeler vardır (Cvetkova, 1976). 19. yüzyıla ait belgeler ise daha fazladır; toplumsal ve ekonomik tarihle ilgilenen araştırmacılar burada zanaatkârlarla ilgili çok sayıda hüküm bulacaktır.

Bulgaristan'ın kimi taşra şehirlerinde de önemli arşivler vardır. Bunlardan Plovdiv [Filibe] Şehir ve Bölge Arşivi'nde –ve aynı zamanda Sofya'daki Ulusal Tarih Müzesi'nde– bulunan birkaç köy kilisesi sicili özellikle kayda değer. Hatta bir köy kilisesinin arşivinde o kilisenin kendi kayıtları bulunmaktadır (Todorova, 1993). Bu sicillerde, Katolik köy kilisesinin rahibi tarafından Roma Katolik Kilisesinin Trent Konsülü'yle belirlenen standartlarına uygun olarak tutulmuş vaftiz, evlilik ve cenaze kayıtları bulunmaktadır. Ortodoks kilisesinde bu tür kayıtlar pek tutulmadığı için, eldeki bu birkaç sicil, yirmi-otuz yıl kadar sonra Bulgaristan Krallığı'nı oluşturacak olan Osmanlı vilayetlerinin tarihsel demografisini araştırırken başvurulan ana kaynaklardan biri olmuştur.

Arap ülkelerindeki Osmanlı belgeleri hazinelerinin en önemlileri Kahire ve Şam'dadır. Kahire'de (1882'deki İngiliz işgaliyle bittiğini kabul ettiğimiz) Osmanlı dönemine ilişkin belgeler özellikle zengindir. Daha 1930'da, Jean Deny dönemin mevcut belgelerinin bir dökümünü yayımlamıştı (Deny, 1930). O günden bu yana, Osmanlı Kahire'sinin tarihiyle ilgili araştırmalar gelişerek adeta ayrı bir disiplin haline geldi. Burada da kadı sicilleri tarihçinin elindeki ana kaynaktır. Kahire kadı sicilleri, 1956'da *Mahkeme li'l-Ahvali'ş-Şahsiyye* (Kişisel Durumla ilgili Meseleler Mahkemesi) adını alan *Mahkemetü'ş-Şeriyye*'de yer almaktadır. Ne yazık ki 16. yüzyıla ait çok az kadı sicili günümüze kadar gelebilmiştir. Elimizdekiler de şehrin belli bir kesimi üzerinde yoğunlaşmamaktadır (Hanna, 1991, s. 249-50). Dolayısıyla, 16. yüzyıl tarihçileri esasen vakayinameleri ve Venedik belgelerini kullanmak zorundadırlar. Ama daha yakın dönemleri araştıranlar, bol miktarda Osmanlı kaynağına ulaşma imkânına sahiptirler. Bunlar arasında en çarpıcı olan, şüphesiz, tereke defterleri dizisidir. Bu muhteşem kaynaklar, 17. ve 18. yüzyıllardaki fiyatları ve kur oranlarını kesintisiz bir dizi halinde yeniden inşa etmemize olanak tanımışlar, böylelikle o dönemin Kahire'sinin toplumsal ve ekonomik tarihinin ana hatlarını bize göstermişlerdir (Raymond, 1973-74).

Ayrıca, Mısır Ulusal Arşivi (*Darü'l-Mahfuzati'l-Umumiyye*) de Osmanlı tarihçisi için caziptir. Bu arşiv Kahire Kalesi'nde yer almaktadır. Burada Gümrük Vergilerinin Kesilmesiyle İlgili Defterler yani İstanbul arşiv-

lerinden bildiğimiz belgelere benzeyen mukataa defterleri vardır. Ulusal Arşiv'de ayrıca Kahire mahkemelerinden, *Hüccecü'ş-Şeriyye* (Şeriye Belgeleri) denen bir dizi belge de bulunmaktadır. Muhammed Ali (ya da Osmanlıcasını tercih ediyorsanız Mehmed Ali Paşa, hük. 1805-1849) dönemine ilişkin olarak Mısır Hükümet Arşivi'nin Maiyye, Seniyye, Türki, Arabi, Abhaz, Bahr Barra, Sudan, Şam ve Hidiv Divanı bölümlerinde bol miktarda bilgi bulunabilir (Marsot, 1984, s. 291). Ulusal Arşiv'den bağımsız bir birim olan Vakıflar Bakanlığı da Memlük dönemine kadar uzanan çok sayıda vakfiye koleksiyonu barındırmaktadır. Bu vakfiyelerden bazıları, İstanbul ya da Şam'daki benzerleri gibi, dükkân, atölye ve kapalı çarşı inşasıyla ilgilidir. Bu nedenle de şehir tarihçileri için önemli bir kaynaktırlar (Behrens-Abouseif, 1994).

Şam'ın en önemli Osmanlı arşivleri ise *Merkezü'l-Vesaiki't-Tarihiyye*'de (Tarihsel Belge Merkezi) toplanmış durumdadır. Bu koleksiyonda yalnız Şam kadı sicilleri (1583-1920) değil, Halep (1555-1925) ve Hama (16. ve 17. yüzyıllar) şehirlerininkiler de bulunmaktadır. Burada ayrıca 18. yüzyıl Şam'ından ilginç tereke defteri örnekleri bulmak mümkün. *Avamirü's-Sultaniyye* (Padişah Emirleri) denen dizi de özellikle kayda değer; Anadolu şehirlerindeki uygulamadan farklı olarak Suriye'deki büyük mahkemeler, padişahlardan gelen emirleri kendi sicillerinin arkasına değil, ayrı defterlere işliyorlardı; bu tür defterlerden 1780 ile 1910 arasındaki döneme ait on iki tanesi günümüze ulaşmıştır. Şam'daki arşivlerden hem *Merkezü'l-Vesaik*'te hem de *Kasrü'l-Adliyye*'de (Adliye Sarayı) yerel vakıflarla ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır. Aynı şey el-Azm Sarayı'ndaki Ulusal Arşivler için de geçerlidir. Araştırmacılar bu farklı arşivlerde pek çok vakfın tarihinin izini Osmanlı zamanından kapatıldıkları tarih olan 1949'a, hatta bazı durumlarda günümüze kadar sürebilirler. Yine Şam'daki el-Zahiriyye kütüphanesinde de bazı vakfiyeler vardır (Deguilhem, 1991; Rafeq, 1976; Abdel Nour, 1982, s. 1-4).

ESKİ OSMANLI TOPRAKLARI DIŞINDAKİ BELLİ BAŞLI ARŞİVLER: FRANSA ÖRNEĞİ

Bu bölümde bahsedeceğimiz Osmanlı belgelerin bir kısmı, Fransa'ya (ya da Venedik'e veyahut da Hollanda'ya) Osmanlı padişahlarının yabancı hükümdarlara yolladığı mektuplar gibi, olağan yollarla gelmiştir. Kimileri ise savaş sırasında ele geçmiş ya da koleksiyoncular tarafından satın alınıp daha sonra bir kamu kurumuna devredilmiştir (Alman prensliklerine ilişkin bir örnek için bkz. Babinger, 1931). Bu ikinci tür belgelere genelde içeriklerinden çok, süslemeleri için önem veriliyordu; bu yüzden de ço-

gu sonradan arşive değil, müzeye konmuştur. Ayrıca, Fransızların ya da başka yabancıların elinden çıkma belgeler de Fransa'ya ya da başka bir Avrupa ülkesine ziyaretçi ya da savaş esiri olarak gelmiş, orada uzun süre kalmış, hatta temelli yerleşmiş Osmanlı uyrukları hakkında çok önemli bilgiler sağlayabilir (Eldem, 1999). Bu kategorilerden herhangi birine giren belgeler çok sayıda arşiv, kütüphane ve müzede bulunduğu için burada sadece bazı örnekleri tanıtabileceğiz.

Marseilles Chambre de Commerce'in [Marsilya Ticaret Odası] arşivleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik tarihi üzerine çalışan bir araştırmacının yararlanabileceği en önemli belge koleksiyonlarından biridir; Archives du Port de Toulon'dan da [Toulon Limanı Arşivleri] bunları tamamlayacak bilgiler edinilebilir (Panzac, 1985, s. 521-24; Panzac, 1996a, s. 58). Müslüman ya da gayrimüslim Osmanlı tüccarları için mal taşıyan Fransız gemicileri, bazı durumlarda, ilgili elçilik otoritelerine nakliye sözleşmelerini beyan etmeyi daha avantajlı buluyorlardı. Toulon şehrinden, bu sebeple hazırlanmış iki belge, 18. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı-Fransız Akdeniz ticareti konusunda benzersiz bilgiler sağlamaktadır. Genel olarak Marsilya arşivlerinin doğu Akdeniz'deki Fransız ticaretinin tarihi bakımından önemi yüz yıldan fazla bir süredir bilinmekte (Masson, 1896). Ticaret Odasının yarı resmi bir işlev üstlenmiş olması sebebiyle Marsilya'da muhafaza edilen elçilik yazışmaları, Fransız tüccarlarının hangi koşullar altında iş yaptığı konusunda bilgi vermektedir. Ama 17. ve 18. yüzyıllarda faaliyet gösteren ve İstanbul, İzmir ve başka Osmanlı şehirlerinden pek çok kişi ile düzenli ilişkileri olan bir Marsilya şirketinin arşivlerini barındıran Fonds Roux daha da aydınlatıcıdır. Bunlardan başka, Bouches-de-Rhone'un bölüm arşivlerindeki, Marsilya limanına giren gemilerin kayıtları, gemicilerin uğradıkları limanlarda veba olup olmadığı konusunda değerli bilgiler sağlamaktadır. Özellikle 1720'de Marsilya ile Provence'da yaşanan korkunç veba salgınından sonra bu tür kayıtların doğru düzgün tutulmasına özen gösterilmeye başlamıştı.

Marsilya Ticaret Odasının kayıtlarında sadece Fransız tüccarlarının uzun süre kaldığı yerlerle ilgili bilgi vardır. Buralar, Halep dışında genelde liman şehirleriydi. Özellikle İzmir hakkında bol miktarda belge vardır; savaşlar ve depremler sebebiyle şehrin kendisinde çok az tarihsel belge kaldığı düşünülürse, bunların değeri daha iyi anlaşılır. İstanbul, Fransızların bol miktarda, genelde de kalitesi yüksek pahalı mallar sattıkları bir şehirdi. Selanik 17. ve 18. yüzyıllarda Fransız ticareti için önemli bir merkez haline geldi (Svonoros, 1956). Girit, Osmanlı egemenliğinde olduğu dönemde, orada yetişen zeytinle ilgilenen Provence'lı gemicilerin uğrağıydı

(Sabatier, 1976). Suriye limanları içinde Sayda, Cezzar Ahmed Paşa adlı yerel bir beyin, ticaret akışını kendi egemenliğindeki Akra limanına kaydırmayı başardığı 18. yüzyılın ikinci yarısı dışında, en sık uğranan limandı. Afrika kıtasındaki Osmanlı vilayetlerine gelince, İskenderiye, Kahire'yle iş yapan Fransız tüccarların sık uğradığı bir limandı. 16. yüzyılın ikinci yarısından, özellikle de 17. yüzyıldan itibaren, Tunus mercan ticareti yapan ve Sahel bölgesinde bol miktarda yetişen zeytini alıp satan bazı Fransız tüccarların uğrağı haline geldi (Sadok, 1987).

1950'lerde Marsilya ticareti ile ilgili toplu bir çalışma yayımlayan Fransız tarihçileri, Ticaret Odası arşivlerinden kapsamlı bir biçimde yararlanmışlardır (Rambert, ed., 1951-57). Burada bizim için önemli olanlar, 3.-5. ciltler. Yazarlar, limanda alınıp satılan malların miktarlarını ve yerli tüccarların değişen önceliklerini belgeleyerek ilerlemişler. Bu bakımdan, bu geniş kapsamlı ve ayrıntılı çalışma, nicel boyutu daha baskın bir ekonomi tarihi eseridir. Yine de 1950'lerin Fransız ekonomi tarihçilerinin Osmanlı İmparatorluğu'yla doğrudan ilgilendikleri söylenemez. Sayda, İzmir ve Selanik birer ticari merkez olarak kendi başlarına incelenmemiş, daha çok Marsilyalı tüccarların mal alıp sattığı yerler olarak ele alınmışlardır. Buna mukabil, Daniel Panzac, Osmanlı toplumsal ve ekonomik tarihi araştırmalarında Fransız arşivlerinin kullanılmasına öncülük etmiştir: Veba salgınları, kervan yolları ve Müslüman Mısırlıların 18. yüzyıl boyunca devam eden ticari faaliyetleri Panzac'ın araştırdığı konulardan bazılarıdır (Panzac, 1985, 1992, 1996).

Paris'te Archives Nationales [Ulusal Arşiv] ile Archives des Affaires Etrangeres'den [Dışişleri Bakanlığı Arşivi] de çeşitli bilgiler elde edilebilir. Fransa'da kamuya açık arşivler standart bir düzene göre tasnif edilmiş olduklarından araştırmacılar bazı belge dizilerine pek çok farklı arşivde rastlayabilirler. Mesela "B" dizisi çeşitli bakanlıkların faaliyetleriyle ilgilidir. Osmanlı tarihçileri, Dışişleri Bakanlığı'nın yanı sıra Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'nın kayıtlarına veya "Administration generale"le [Genel İdare] ilgili olan "F" dizisine bakabilirler. Robert Mantran (1962), Elena Frangakis-Syrett (1992), Baubaker Sadok (1987) ve Daniel Panzac (1985), monografilerinde Fransız arşivlerindeki belgelerin neredeyse eksiksiz listelerini yayımlamışlardır. Fransız ulusal arşivlerinde çalışmaya başlayan araştırmacılar bu yazarların kılavuzluğundan yararlanırlarsa çok iyi olur.

Fransız devlet arşivlerinde ne tür belgelerle karşılacağımızı kestirebilmek için, yeniçağdaki elçilik ve konsolosluk hizmetlerinin işleyişi hakkında bir şeyler bilmemiz gerekir. Diplomatlar kral tarafından atanıyordu ama sözde sadece ticari işlerle ilgilenmeleri için görevlendirilmiş konsolos-

luk memurlarının masrafları tüccarlara karşılatılıyordu. 17. yüzyılda konsolosluk makamı parayla satılmaya başlamıştı ve makamı alan kişi yatırımından kâr edebilmek için tüccarlardan ücret kesiyordu. Bu koşullarda tüccarlarla konsolos arasında sık sık ciddi çıkar çatışmaları çıkıyordu. Bu sayede günümüz tarihçisi için aydınlatıcı olan pek çok yazışma gerçekleşmiştir (Steensgaard, 1968; Goffman, 1990). Görevi, kendi kralı ile Osmanlı hükümdarı arasında aracılık etmek olan elçiler bile pek çok durumda padişahın topraklarında iş yapan tüccarlar tarafından finanse ediliyorlardı. En azından 17. yüzyılda bu durum, bazen işlerin arapsaçına dönmesine neden olabiliyordu. İstanbul'da Fransızların ticari faaliyetlerini geliştirmeye çalışırken gırtlağına kadar borçlanan elçi de Cecy örneği meşhurdur. Tüccarlar sonra onu kurtarmak istememiş ve mesele onlarca yıl sürüncemede kalmıştır.

Özellikle 17. yüzyıldaki diplomasi ve konsolosluk faaliyetleri, bize ticaretin kendisinden çok, tüccarlarla diplomatik personel arasındaki gerilimler hakkında bilgi verir. Bu, ipek ya da pamuk ipliği üretimi, ticari aracıların işlevi ya da kredilerin etkileri gibi konularla ilgilenen ekonomi tarihçilerini hayal kırıklığına uğratabilir. Ama yine de bizden önceki tarihçiler bu belgeleri kullanmasını bilmişlerdir. Bunlardan biri 19. yüzyılın ikinci yarısında eser vermiş olan Fransız tarihçisi Paul Masson'dur. Masson tam da yurtdışında yaşayan Fransızların kendi aralarındaki ilişkilerle ve Osmanlı topraklarında yaşayan Fransızlar ile bunların bağlı oldukları şirket yöneticileri ve Fransız hükümeti arasındaki ilişkilerle ilgileniyordu (1896; 1911). Bugün bile 17. yüzyıl İstanbul ve İzmir'inde yaşayan Avrupalılar hakkında söylenebilecek her şey söylenmiş değil. Daniel Goffman İngiliz İç Savaşı'nın Osmanlı toprakları üzerinde de yaşandığını göstermiştir (Goffman, 1998). Kemal Beydilli de Osmanlı arşivlerinin, Fransız Devrimi'nin İstanbul'daki diplomasi çevreleri üzerindeki etkileri konusunda kayda değer belgeler içerdiğini gözler önüne sermiştir (Beydilli, 1984).

18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısından kalma Fransız konsolosluk raporları, aileleri birkaç nesildir Osmanlı topraklarında bulunan ve bu sayede sıkı yerel bağlantılar kurabilen kişiler tarafından yazılmış oldukları için özellikle ilginçtir. Babalarının yerini almaya hazırlanan gençler, öğrenim için bir süreliğine Fransa'ya gönderiliyorlardı. Bu uygulama aynı zamanda yerli toplumla tamamen bütünleşmemelerini sağlıyordu. Bu gençler döndüklerinde konsolosluktaki boş memuriyetlerden birine yerleştiriliyorlardı. Yazdıkları, tarihçiler için özel bir önem taşıyan konsoloslar arasında, sık sık İzmir'in güçlü ailesi Karaosmanoğulları'nın şu ya da bu men-

subuna misafir olan baba-oğul Peysonnel'leri en önce anmalıyız (Veinstein, 1975). 19. yüzyılın ilk yarısında Halep'te faaliyet gösteren, ünlü filozof Rousseau'nun akrabası Konsolos Rousseau'nun şehrin doğu ticareti konusundaki aydınlatıcı raporları da incelenmiştir (Wirth, 1986).

DİĞER ÖNEMLİ AVRUPA ARŞİVLERİ

Hollandalıların Osmanlı İmparatorluğu'nda yürüttükleri ticari faaliyetler hakkında bilgi Lahey'deki Algemeen Rijksarchief'de bulunabilir. Hollandalı tüccarlar, Sultan I. Ahmed'in Osmanlıların "ahidname" dediği imtiyaz belgesini verdiği 1612 tarihinde resmi bir statüye kavuştular. Bu imtiyaz belgeleri (ya da Avrupa tarihçilerinin kullandığı terimle, kapitülasyonlar), ticaretin tabi olması gereken koşullar ile konsolosluk görevlileri ve diplomatların statülerini belirleyen padişah hükümlerinden oluşuyorlardı (de Groot, 1978, s. 231-59). Ayrıca, Osmanlı-Hollanda ilişkilerini doğrudan yansıtan "Tabakalar Meclisi'nin Kararları" dizisinin bazı bölümleri yayımlanmıştır. Rijksarchief'de de İstanbul'daki Hollanda elçiliğinin (legatie Turkije voor 1785) ve İzmir'deki konsolosluğun kayıtları bulunmaktadır. Doğu Akdeniz Ticaret Heyeti arşivinin (archief van de directie van de Levantse Handel) tamamı da yine buradadır (de Groot, 1978, s. 340-43). Doğu Akdeniz'deki ticaretle ve Osmanlı padişahı ile Hollanda kralı arasındaki diplomatik ilişkilerle ilgili belgeler bazen taşradaki arşivlerden de çıkabilmektedir. Ama tarihçiler genelde Den Haag koleksiyonundaki gayet iyi kataloglanmış malzemelerle çalışırlar. Doğu Akdeniz ticaretiyle ilgili yayımlanmış bir belge seçkisi de mevcuttur (Heeringa ve Nanninga ed., 1910-17).

Osmanlı tarihi uzmanları Hollanda'daki kayıtlar üzerine çok az çalışma yapmışlardır. Bunun sebebi herhalde, Doğu Akdeniz'in, "Altın Çağ"ın Hollandalı tüccarları için ikincil önemde bir rota oluşu. Hollanda kaynaklarına dayanan iki monografi (Van Lutterveld, 1958; de Groot, 1978), İstanbul'daki elçilikteki hayatı, orada görevli sanat adamlarını dahi hesaba katarak anlatır. Osmanlı ticaret tarihine önemli bir katkı da 16. yüzyılla 18. yüzyıl arasındaki dönemde Hollanda'nın ticari faaliyetlerini inceleyen, Avrupa tarihi uzmanlarının iyi bildiği ama Osmanlı uzmanlarının çok azının okuduğu bir monografidir (Israel, 1989). Ankara tiftik ticareti üzerine çalışanlar, tiftik ipliğinin çok büyük miktarlarda, hatta yerli dokumacıların hammadde kıtlığından şikâyet etmesine sebep olacak ölçülerde ihraç edildiğini epeydir biliyorlar. Leiden şehrinde tiftik kullanılarak büyük miktarlarda *eamlet* [su geçirmez dayanıklı bir kumaş] dokunuyor olmasından tiftik ipliğinin esas müşterisinin Hollandalılar olduğunu anlıyoruz. Leiden'deki *camlet* endüstrisinin yarattığı talebin keskin bir düşüş

gösterdiği 18. yüzyılda Ankara tiftiğine neler olduğunu araştırmak ilginç olacaktır. Frangakis-Syrett'in yayımladığı rakamlar, bu geç dönemde bile İzmir üzerinden ihraç edilen tiftik miktarının hiç de az olmadığını ortaya koymaktadır (Frangakis-Syrett, 1992, s. 302 vd.).

Hem Hollandalı hem de İngiliz tüccarlar Doğu Akdeniz'de özel izinli şirketler aracılığıyla ticaret yaptıkları için bu iki ülkedeki kaynaklar bir yere kadar birbirlerine benzerler. Osmanlı tarihçilerinin *London Public Record Office*'te [Londra Kamu Arşivi] bulabileceği malzemeler içinde en önemlisi *Levant Company Archives*'dir [Levant Şirketi Arşivleri]. 17. ve 18. yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de yasal ticaret yapmak isteyen her İngiliz tüccarın şirkete üye olması (yani şirketin doğal bir mensubu olması) gerekiyordu. "Zıpçıktı"lar da yok değildi ama onların faaliyetleri hakkında daha az belge vardır. Levant Şirketi arşivlerinde, İngiliz tüccarlarının ödediği çeşitli vergi ve ücretlerin kayıtlarını bulabiliyoruz. *Aleppo Chancellery* [Halep Arşivi] denen bölümde büyük bir ticari yazışmalar koleksiyonu bulunmaktadır; bu koleksiyonda sipariş fişi ve makbuz koçanları da vardır. Ama özel İngiliz tüccarlarının faaliyetleri konusunda, başka koleksiyonlarda özellikle de Radcliffe Yazmalarında çok sayıda belge mevcuttur. Bu koleksiyonun bir kısmı Londra Guildhall Kütüphanesi'nde, bir kısmı da Hertford'daki Hertfordshire Arşivi'ndedir. Halep'te faaliyet gösteren tüccar ailesi Radcliffe'ler, arkalarında olağanüstü sayıda mektup bırakmışlardır ama başka şirketlerle ilgili de epey belge vardır. Chelmsford'daki *Essex Record Office*'nde de [Essex Arşivi] Doğu Akdeniz'le ilgili ticari yazışmalar bulunabilir (Davis, 1967, s. xi-xii).

19. yüzyıla gelince, İngiliz konsolosluk raporlarında, raporu yazanın görevli olduğu bölgedeki ticari olanaklar konusunda önemli bilgiler bulunabilir. Genelde hakkında az şey bilinen Kayseri kazasıyla ilgili yayımlanmış bir belge örneği için, İngiliz konsolos yardımcısı Ferdinand Bennet'in 1881'de hazırladığı rapora bakabiliriz ("Avam Kamarası Rapor ve Yazışmaları", c. 100, no. 6, 1881, s. 268-82, yayımlayan Karpat, 1980). Bennet'in raporu, iyi hazırlanmış benzer çalışmalar gibi, hem yayımlanmış Osmanlı kaynaklarından hem de yerel pazara ilişkin günlük gözlemlerden elde edilmiş bazı istatistiki bilgiler içerir. Bu raporda, alınıp satılan belli başlı malların listesini ve fiyatlarını, kesilen vergilerin dökümünü ve –yolların güvenliği bakımından önemleri sebebiyle– kazada üslenmiş olan zaptiye hakkında bilgi bulabiliriz. Bennet pek çok Avrupalı *confrères*'i [meslektaş] gibi Osmanlıya ait her şeyi tabiatı gereği aşağı sayıyordu ama gözlemlediği şeyleri, kafasındaki önyargılı tabloya uymasa bile kaydedecek kadar vicdan sahibiydi (Bennet, ed. Karpat, 1980, s. 108).

İtalya'da, Osmanlı tarihçisinin yararlanabileceği en önemli kaynaklardan biri Venedik'teki Archivio di Stato'dur. Artık Türkçe belgelere (Documenti Turchi) yayımlanmış bir katalog aracılığıyla ulaşılabiliyor (Pedani Fabris, 1994a). Alessio Bombaci'nin savaş yıllarında hazırladığı kapsamlı özetleri içeren bu yeni katalog, bölümün tamamının yeni baştan düzenlenmesinin bir ürünüdür. Oysa 19. ve 20. yüzyıllarda, bu Osmanlı belgelerini yeniden düzenlemeye yönelik –çoğu yarım kalmış– girişimler sonucunda, bu önemli koleksiyona ulaşmak son derece güçleşmişti. Malzemelerin önemli bir bölümü, Pasarofça barış antlaşmasının (1718) hayata geçirilişiyle ilgilidir; bu belgeler arasında, Da'maçya'da bu işi yürütmekle görevli olan Venedikli bir memurun yazışmaları özellikle önemlidir. Kanuni Sultan Süleyman'ın tahtta kaldığı döneme (1520-66) ilişkin bir Osmanlı belgeleri seçkisi, otuz beş yıl kadar önce Tayyip Gökbilgin tarafından yayımlanmıştır (Gökbilgin, 1964). Bu çalışmada, yalnız siyasi yazışmalar değil, örneğin lüks malların alımıyla ilgili kişisel sayılabilecek mektuplar da yer almaktadır. Bu belgeler, Venedik ve Osmanlı elitlerinin çeşitli mensupları arasındaki ilişkileri aydınlatmaktadır.

İstanbul'a yollanan *bailo*'lar dahil Venedik elçileri, henüz görev başındayken ilgili otoritelere *dispacci* denen gayri resmi mektuplar gönderiyorlar, ülkelerine döndükten sonra da Venedik Senatosu'na *relazione* denen kapsamlı raporlar sunuyorlardı. Tüm 19. yüzyıl siyaset tarihçilerinin en önemli kaynaklarından biri olan Venedikli elçilerin bu kapsamlı raporlarının çoğunun yüz yıldan fazla bir süredir yayımlanmış halleri mevcut. Ama İstanbul'la ilgili *dispacci*, özellikle İstanbul'da yaşayan yabancılar hakkında değerli bilgiler içermesine rağmen genelde yayımlanmış değildir (Alberi, 1840-45, Barozzi ve Berchet ed., 1871-72; ayrıca bkz. Mantran, 1962, s. 655-59).

Osmanlı sultanına tabi olan Katoliklerin sayısı hiçbir zaman çok olmadı ama yine de Vatikan arşivleri, özellikle de Sacra Congregatio de Propaganda Fide'dekiler, Osmanlı Hıristiyanları üzerine çalışan tarihçiler için bir altın madeni niteliğindedir. Bu belge zenginliğini, Roma Curia'sının ve özellikle de hizmetkârları olan Cizvitlerin, Doğu Hıristiyan kiliseleri mensuplarına Aziz Peter'in psikoposluğunu yani Roma'nın üstünlüğünü kabul ettirme gayretlerine borçluyuz. Roma'ya bağlanmak isteyen kiliselere kendi dillerini kullanma ve dini törenlerini sürdürme hakkı veriliyordu; bu kiliselere Uniate deniyordu. Bu "propaganda" faaliyetleri, özellikle Lübnan Marunileri, (19. yüzyılın ilk yarısından itibaren) Halep Hıristiyanları ve Ermeni cemaatinin bir bölümü gibi Katolik Roma misyonlarına en açık gruplarla ilgili evrak yığınlarının oluşmasını sağlamıştır (Van Leeuwen, 1994, s. 3; Masters, baskıda).

Son zamanlarda, Venedik'teki Engizisyon arşivlerinin, İtalya'daki ve tabii İspanya ile Portekiz'deki İspanyol belgelerinin de Osmanlı tarihi için dolaylı ama değerli bir kaynak olduğu anlaşılmıştır. Resmi görevli olmayıp da Kuzey Afrika olsun, merkez vilayetleri olsun Osmanlı topraklarında bir süre kalan kişilere, İspanya'ya, Portekiz'e ya da (İspanya hâkimiyetinde olduğu dönemde) İtalya'ya döndüklerinde kendi bölgelerinin Engizisyon mahkemesine gidip, eskiden olduğu gibi şimdi de Katolik inancına bağlı olduklarını bildirmeleri söyleniyordu (Bennassar ve Bennassar, 1989, s. 485-86). Esirlerin durumu çok karışık değildi; genellikle mahkeme köle oldukları için başka seçenekleri olmadığını kabul ediyor ve hafif bir kefaretle yolluyordu. Ancak ellerinde silahla, çoğunlukla da denizde yakalanan kişiler, gönüllü olarak İslam'ı benimsedikleri kabul edildiği için çok daha tehlikeli bir durumdaydılar. Bu gibi durumlarda, suçlanan kişiler doğuştan Müslüman olduklarını, dolayısıyla da Engizisyon'un yetki kapsamının dışında kaldıklarını kanıtlamaya çalıştıkları için şahit aranıyordu. Suçlanan Müslüman ya da Müslümanlıktan dönmüş kişilerin ve bu kişileri önceden tanıyanların ifadelerinden, kişilerin saikleri ve kullandıkları stratejiler hakkında başka tür belgelerde bulamayacağımız şeyler öğreniriz.

16. yüzyıl boyunca Akdeniz'i denetimi altına almak için yarışan en önemli iki güç, Osmanlı İmparatorluğu ile İspanya'ydı. Ama Osmanlı tarihi uzmanları İspanyol arşivlerindeki belgelere pek rağbet etmemişlerdir. Bu arşivler içinde Osmanlı tarihçilerini en çok ilgilendirecek olan, herhalde, Archivo General de Simancas'tır. Bu belgelerde bahsedilen konulardan en önemlisi, Kuzey Afrika'da yaşanan ve sonunda Osmanlıların kazandığı güç savaşıdır. Ama Osmanlılar bunu başarana kadar, bağımsız Portekiz'in son kralının 1578'de savaş alanında ölmesi gibi heyecanlı dönüm noktaları olan uzun savaşlar yaşandı. Bu konularla ilgili belgeler, E dizilerinde Guerra Antigua ve Cámara de Castilla'da bulunmaktadır. Ama elbette İspanyol arşivlerinin başka bölümlerinde de Osmanlı tarihini ilgilendiren belgeler vardır (Hess, 1978, s. 215). Osmanlı güçlerine karşı yürütülen ve 17. yüzyılda İspanya kralını temsilen İtalya'nın büyük kısmını yöneten genel valiler tarafından yerel düzeyde sürdürülen anlaşma girişimleriyle kesintiye uğrayan küçük ölçekli savaşlar hakkında çok az şey biliniyor. Mevcut belgelerin çoğu, uzun uzun, yanlış alarmların ve küçük ölçekli pazarlıkların ayrıntılarını anlatır. Ama Osmanlı tarihçileri İspanyol arşivlerinde şimdiye kadar çok az çalışmış oldukları için, nereden ne çıkacağı hiç belli olmaz diyebiliriz.

Aşağı yukarı aynı şeyleri Lizbon'da Torre do Tombo Devlet Arşivleri'nde bulunan Portekiz kaynakları için de söyleyebiliriz (Özbaran, 1994,

s. 17-20, ayrıca bkz. Özbaran, 1977). Osmanlı İmparatorluğu ile Portekiz arasındaki rekabetle ilgili Portekiz kaynaklarının izini sürmek isteyenlerin yararlanabileceği en iyi kılavuz, Salih Özbaran'ın makaleleridir. Özbaran, bildiğim kadarıyla Portekiz arşivleriyle ilgilenen tek Osmanlı tarihçisidir. Torre do Tombo'daki malzemeler, "Corpo Cronológico" ve "Gavetas" ("çekmeceler") denen iki bölümde toplanmıştır. "Corpo Cronológico" bölümünde "Maços" ("demetler") halinde düzenlenmiş 82.902 evrak vardır. Bunların büyük çoğunluğu 16. yüzyılla ilgilidir. Bu arşivlerde bir dizin ve her evrakın kısa özetini içeren bir katalog mevcuttur. Gavetas bölümünde ise toplam yirmi üç "çekmece" vardır ve bunlarında büyük kısmı 16. yüzyılla ilgilidir. Özbaran, Torre do Tombo'da bulunan, Portekiz'in Asya'daki faaliyetleriyle, dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu-Portekiz çekişmesiyle ilgili küçük koleksiyonlar arasında, Cartas de Ormuz a D. Joao de Castro'dan (İran Körfezi'ndeki Portekiz limanı Hürmüz'den Portekiz'in Hindistan Valisi'ne yollanmış mektuplar, 1545-48) bahsediyor. Portekiz otoritelerine yazılmış mektupların altı ciltte toplanmış nüshalarından oluşan Colecçao de S. Lourenço'yu da unutmamak gerek. Goa arşivlerinin Osmanlı-Portekiz ilişkileri tarihine neler katabileceği hakkında çok az şey biliniyor. Bu arşivlere ulaşmak için esas yerleri olan Hindistan'a gidilebileceği gibi, Portekiz'deki mikrofilmlere de bakılabilir. Goa arşivi Hint Okyanusu'ndaki ticari faaliyetler üzerine çalışan tarihçilerin çok işine yaradığına göre Osmanlı tarihi uzmanlarının da burada değerli bilgiler bulması son derece muhtemel.

Osmanlılar ile Avusturyalı Habsburglar yüzyıllarca komşu oldukları için, Viyana'daki Avusturya devlet arşivleri çok sayıda Türkçe evrak içermektedir. Bunların çoğu diplomatik meselelerle ilgilidir (bu konuda yakında çıkmış bir çalışma için bkz. Dzaja vd., 1995). Erken döneme (1480-1574) ilişkin evrakların tümünün, evrakın önemine göre kapsamı değişen özetleri yayımlanmıştır (Petritsch, 1991). Avusturya arşivlerindeki Kanuni Sultan Süleyman (hük. 1520-1566) fermanlarının da tamamı yayımlanmıştır (Schaendlinger, 1983 ve 1986). Daha sonraki dönemlere ilişkin arşiv malzemesi bulmak isteyenlerin, Geheime Haus-, Hof- und Staatsarchiv'e [(Habsburg) Hanedan, Saray ve Devlet Gizli Arşivleri], Kriegsarchiv'e (Savaş Arşivi) ve Hofkammerarchiv'e (Saray Dairesi Arşivleri) bakması gerekecektir. Tüm bu arşivler, bugün Staatsarchiv'in parçalarıdır. Çeşitli tarihsel kazalar sebebiyle bazı belgeler, onları bulmayı umduğunuz ilk yerde değil, bambaşka yerlerde çıkabilir. Ama yayımlanmamış katalogun ve arşiv çalışanlarının uzmanlığı sayesinde bu pek büyük bir engel olmayacaktır.

1808'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı ufak bir devlet olan kıyı şehri Dubrovnik'teki arşivler Osmanlı tarihçisi için özellikle değerlidir. Belli başlı yerel arşivler, 14. yüzyıl kadar geriye gitmektedir. Ama Osmanlılarla ilişkilerin önem kazanması, Dubrovnik'in düzenli olarak kapitülasyon ("ahidname") alan ilk devletlerden biri haline geldiği 15. yüzyıla dayanır. Bu dizi içinde günümüze ulaşabilen belgelerin en eskisi, önceden Serbo-Kroat [Sırp-Hırvatça] denen dilde ve Kiril alfabesiyle yazılmış olup 1430 tarihlidir (Biegman, 1967, Carter, 1972). Katolik Avrupa ile Osmanlı toprakları arasındaki ticarette önemli bir geçiş noktası olarak 16. yüzyılın ortalarına kadar hızla gelişen Dubrovnik'te, Osmanlılarla yazışmaları yürüten özel bir daire vardı. Bu dairenin yürüttüğü yazışmaların [Acta Turcica] çoğu günümüze ulaşmıştır. Dubrovnik arşivlerinde Osmanlı tarihçilerinin genelde epey işine yarayan İtalyanca, Latince ve Sırpça-Hırvatça-Boşnakça belgeler de vardır. Dubrovniklilerin Venedik ya da Sofya gibi yerlerdeki ticari faaliyetleriyle ilgili kayıtlar da şehirdeki arşivlerde bulunabilir. Üstelik bu arşivler daha 18. yüzyılda sistematik bir biçimde düzenlenmiş ve Osmanlı malzemeleri için de her bir evrakın özetini içeren kataloglar hazırlanmıştır. Dubrovnik bağımsızlığını kaybettikten sonra arşivler zenginliğinden çok şey yitirmiştir –bazı belgeler Viyana'ya, Zadar'a (Zara) ve Belgrad'a götürülmüş, bunların bir kısmı taşınma işlemleri sırasında telef olmuştur– ama bu yine de olağanüstü zengin ve iyi düzenlenmiş bir koleksiyondur.

PALEOGRAFYA VE DİPLOMATİĞE GİRİŞ

Paleografya öğrenmenin paradoksal bir yanı vardır. Osmanlı tarihi alanında ilgili belgelere hâkim olmadan arşive dayalı doğru dürüst bir çalışma yapmak mümkün değildir ve arşivde çalışmayı öğrenmek yolun başındaki araştırmacıların yetişmesinin en önemli parçalarından biridir. Öte yandan, paleografyayı tamamen ders kitaplarından öğrenmiş kimse yoktur. Üniversitelerde verilen dersler ve kişinin yayımlanmış belgeler üzerinde kendi kendine yapacağı çalışmalar, arşive girdiğinizde size zaman kazandıracağı için elbette değerlidir. Ama hazır metinler ve dersler, genel bir girişten fazlasını sağlamaz. Tarihçi, çalışması için gerekli belgelerle, arşive girdikten sonra tanışır. Her belge türünün, hatta her bir evrağın kendine özgü özellikleri vardır. Bu yüzden en tecrübeli araştırmacılar bile bazen bir kelimeyi ya da ibareyi okuyamayabilirler. Bugün bir araştırmacının eski belgeleri okurken çektiği zorluğu aşmasını sağlayan, genelde paleografya değil, söz konusu belge türünde normalde neler söylendiğini bilmesidir. Dolayısıyla, belgelerin biçimsel yapılarının incelenmesi (diplomatik),

paleografya bilgisiyle yakından bağlantılıdır. Son kertede, en belirleyici etken tecrübedir.

Osmanlı evraklarının biçimsel özelliklerini incelemiş birkaç uzmandan bahsedeceğiz. Önce kaligrafiye bir göz atalım. Özenle hazırlanmış Osmanlı evraklarında, estetik bir yön de olurdu. Kaligrafi Gutenberg sonrası dönemin Avrupa'sının gelişmiş sanatlarından değildir. Bu nedenle 20. yüzyılda yaşayan tarihçilerin, kimi Osmanlı evraklarının sanat eserleri olarak hakkını verebilmek için biraz çaba sarf etmeleri gerekir. Çünkü bunlar baştan bu niyetle yapılmışlardır. Kaligrafin sanatı, öncelikle yazı malzemelerine dayanır. Bu nedenle, bu sanatın Cumhuriyet Türkiye'sindeki en iyi eksperlerinden biri olan Süheyl Ünver'in kâğıda, filigranlara, mürekkebe ve kalem çeşitlerine özel bir ilgisi olması hiç şaşırtıcı değil (Ünver, 1960, 1962). Benzer konular, kelimenin dar anlamıyla yazı estetiği üzerine eserler vermiş olan Uğur Derman'ın çalışmalarında da önemli bir yer tutar (örneğin bkz. Derman, 1988).

Osmanlı evraklarının yapısı ve üretiliş tarzlarıyla ilgilenen pek çok uzman vardır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Carter Findley ve Halil İnalcık'ın birkaç çalışmasıyla başlayalım. Uzunçarşılı, 1941'de, Osmanlı padişahlarının tuğraları ile vezirlerin kullandığı, "pençe" denen tuğra benzeri mühürlerle ilgili önemli bir makale yayımladı. Aynı yıl vezirlerin "buyuruldu" denen resmi emirlerini de inceledi (Uzunçarşılı, 1941a ve b). Ama kendisinin esas katkısı, tek tek evraklar üzerine yaptığı çalışmalardan ziyade, bu evrakları üreten idari aygıt hakkında yazdıklarıdır (bkz. dokuzuncu bölüm). Carter Findley de Uzunçarşılı'nın bıraktığı yerden devam ederek 19. yüzyılla ilgili benzer, ama tarihyazımı açısından çok daha sofistike çalışmalar yapmıştır (Findley, 1980). Findley, Tanzimat'a kadarki dönemde merkezi yönetimde çalışan pek çok görevliyi, evrak üretiminde uzmanlaşmış zanaatkârlar olarak görür. Buna mukabil, bu görevlilerin elinden çıkan rapor ve emirlerin içeriğiyle ilgilenmek sadece en üst kademelerdeki görevlilere düşmektedir (Findley, 1980, s. 85). Findley'in eseri bir siyasi ve toplumsal tarih çalışmasıdır, yoksa Osmanlı diplomatiğine katkı olarak yazılmış değildir. Ama yine de esas ilgi alanı diplomatik olan araştırmacılar da Findley'in kitabından pek çok şey öğrenecektir.

Halil İnalcık külliyatında, diplomatikle ilgili çalışmalar, hep siyasi ve ekonomik tarih çalışmalarının bir yan ürünü olmuştur. İnalcık, 50'lerin ilk yarısında, günümüze ulaşmış en eski tahrir defterlerinden biri üzerine bir inceleme yayımlamıştır. İncelemede, bu tarihsel kaynağın nasıl vücuda geldiğiyle ilgili çok önemli bilgiler de bulunmaktadır. İnalcık, bu çalışmasında, 1940'larda Ömer Lütfi Barkan tarafından başlatılan ve ondan son-

ra Nicoara ve Irène Beldiceanu gibi tarihçilerin ilgisini çeken bir araştırma hattını devam ettiriyordu (Barkan, 1940-41; Beldiceanu ve Beldiceanu-Steinherr, 1978). İnalcık'ın daha sonraki yıllarda, *EI*'nin ikinci basımında çıkan, kapitülasyonlarla ("Imtiyazat") ilgili çalışması da klasikleşmiştir. İnalcık bu yazısında kapitülasyonları sadece ardındaki siyasi saikler ile ekonomik sonuçları bakımından değil, hukuki anlamlarıyla özel birtakım meseleleri gündeme getiren evraklar olarak inceler. İnalcık ayrıca evrakların, ilk hazırlandıkları andan içeriklerinin hayata geçirildiği zaman kadar hangi birimlerin elinden geçtiğiyle de ilgilenmiştir; 18. yüzyılda İstanbul'da bir lonca ağasının atanmasıyla ilgili makalesi özellikle dikkate değer (İnalcık, 1986).

Osmanlı paleografya ve diplomatiğini bütün olarak ele alan kitapların sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Bu konuda, kaynakça için Valery Stojanov'un kitabına bakılabilir (Stojanov, 1983). Osmanlı belge üretimi pratikleriyle ilk ilgilenenlerden biri Friedrich Kraelitz'di (Kraelitz, 1922). Ama bu alanda "klasik" denebilecek ilk çalışma Macar tarihçi Lajos Fekete'ye aittir (Fekete, 1926). Fekete bu eserde, eskinin Macar Krallığı'nın büyük kısmının Osmanlı egemenliğinde olduğu 1526 ile 1699 arası döneme ait Osmanlı evraklarının özelliklerini inceler. Fekete 1920'lerin ilk yarısında bu eseri yazdığı sırada, Ortaçağ Avrupa'sından kalma evrakların incelenmesi gelişmiş bir disiplin durumundaydı. Yazar da bu sahadan bildiği kategorileri Osmanlı belgelerine uygulamıştı. Bu ilk bakışta zannedilebileceği kadar yersiz ve yanlış bir yöntem değildi: Osmanlı evrakları, Abbasi ve Memlüklerin resmi kalemlerinde geliştirilmiş geleneklere göre hazırlanıyordu ve anlaşılan, bu kurumlarda çalışan kâtipler geç antikçağın kitabet geleneklerine en azından dolaylı olarak aşinaydılar. Ortaçağ Avrupa'sı evrakları da aynı gelenekten devralınan modellere göre hazırlandığı için aradaki benzerlikler kısmen kaynakların ortaklığına bağlıdır. Ayrıca, saraydan çıkan emirlerin amaçlarındaki benzerlik bile, ortada hiçbir ortak gelenek olmasa dahi, benzer ifade biçimleri doğurabilir. Ama Fekete'nin, "dini meseleler"le ilgili evraklarla "din dışı işler"le ilgili olanlar arasına koyduğu ayrım, Ortaçağ Avrupa'sı bağlamında anlamlı olup, Osmanlı geleneğinde pek bir yere oturmamaktadır. Fekete'nin bu sınıflaması kendisinden sonraki uzmanlarca eleştirilmiştir. Ama bunu bir kenara bırakırsak, Fekete'nin bu eseri son derece etkili olmuştur. Aynı konuda yazan sonraki araştırmacıların, özellikle çalışmalarının ana başlıklarını belirleyişlerinde, Fekete'ye ne çok şey borçlu oldukları aşikârdır.

Fekete'nin eseri, II. Dünya Savaşı'nın epey sonrasına kadar sahanın en önemli çalışması olarak kaldı. Mahmud Yazır'ın 1942 tarihli, paleografiye giriş konusunda faydalı kitabı, diplomatikle hiç uğraşmaz (Yazır, 1942).

Fekete, 1955'te Osmanlı paleografyası üstüne daha uzmanlaşmış bir başka çalışma daha yayımladı. Aradan geçen zamanda Osmanlı arşivlerinde çalışmış ve "siyakat" denen yazı stilinin inceliklerini öğrenmişti (Fekete, 1955). Bu stil, Osmanlı mali idaresi tarafından 18. yüzyılın sonrasına kadar kullanılmıştır. Siyakatte, sayılar, Arap rakamlarıyla değil, bu sayıların Arapçada kelimeyle yazılışından türetilmiş yazı birimleriyle gösteriliyordu. Pek çok kısaltma söz konusu olduğu için, sayılar artık kelime olarak okunamıyor, bağımsız işaretler olarak ezberlenmeleri gerekiyordu (siyakat rakamları aritmetik hesapları yaparken kullanılmıyordu, bu da tabii gayet anlaşılabilir bir şey). Sıradan cümleler, siyakat rakamlarına benzeyecek şekilde yazılıyorlardı. Bu da, çözülecek evrakı, sadece içeriği hakkında önceden bilgi sahibi olanların okuyabilmesine imkân tanıyordu. Bu yazı stili, kullanıldığı evraktaki bilgileri gizli tutmak ve tabii bu arada, "işin içindeki" sayılı kâtip arasındaki grup bilincini kuvvetlendirmek gibi amaçlara hizmet ediyordu. Siyakat konusunda rehberliğinden yararlanılabilecek başka –ve daha kısa– kitaplar var. Ama Fekete'nin evrak okuma ve açıklamaları, bugün dahi bu belalı alana adım atarken başvurulabilecek kapsamlı bir çalışmadır. Bu türden daha kısa eserler arasında Dündar Günday'ın çalışmasını anmalıyız (Günday, 1974). Bu çalışmanın iyi tarafı, konuya bir Macar olarak yaklaşan Fekete'nin ihmal ettiği, 18. yüzyıla ait siyakat malzemelerini de içermesidir. İstanbul arşivlerinde araştırmacılara sunulan 18. yüzyıl belgelerinin sayısı arttıkça, Günday'ın dönemin mali evraklarından yaptığı seçkiler daha fazla takdir edilecektir. Bir de Selâhaddin Elker'in hiç metin içermeyen, sadece siyakat rakamlarını veren cep kitabı boyutlarındaki çalışması var (Elker, 1953). Elker'in çalışmasında, karşılaşılabilecek varyasyonlara yer verilmiş; üstelik tablolar kitaptan kolaylıkla koparılabildiği için arşive giderken götürmek için ideal.

İngilizce bilenler için, Osmanlı paleografya ve diplomatiğine giriş niteliğinde en kolay bulunabilecek çalışma herhalde Jan Reychman ve Ananiasz Zajaczkowski'nin *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics*'idir [Osmanlı-Türk Diplomatiği Elkitabı] (Reychman ve Zajaczkowski, 1968). Bu kitap ilk olarak 1955'te Lehçe yayımlandı, ama İngilizce baskısının editörlüğünü yapan ünlü Osmanlı tarihçisi Tibor Halasi-Kun kaynakçayı güncelleştirmiştir. Kitabın giriş kısmında, yayımlanmış Osmanlı belgeleriyle ilgili genel bir tanıtım yapılmaktadır ama Stojanov'un çalışmasındaki tarama bugün tercih edilmektedir. Osmanlı arşivleriyle ilgili kısa tarama da aynı şekilde artık yetersiz kalmaktadır ama Avrupa'daki Osmanlı belgeleri koleksiyonlarıyla ilgili kısım hâlâ yararlı olabilmektedir. Paleografyayla ilgili kısımda, yazı malzemeleri ve araç-gereçleriyle ve farklı evrak çeşitlerinde kullanılan yazı

sulleriyle ilgili kısa tanıtıcı açıklamalar bulunmaktadır. Kitabın ilk baskısı Polonyalı okurlara yönelik olduğu için, evrak tutma pratikleriyle ilgili bilgiler daha çok Osmanlı-Lehistan ilişkileri üzerine odaklanmaktadır. Bu da, Kırım Tatarları da işin içine giriyor demektir. Bu konuda bilgiye genelde çok az rastlandığı için, bunu kitabın önemli bir özelliği olarak sayabiliriz. Ama İstanbul arşivleriyle ilgili bilgiler yetersizdir; yazarların kitabı büyük olasılıkla savaş sonrası dönemin Polonya'sının olağanüstü zor koşullarında hazırladıkları düşünülürse bunu normal saymak gerek.

Rumen dilinde de Mihail Guboglu tarafından Osmanlı paleografya ve diplomatiğine giriş niteliğinde bir çalışma yayımlanmıştır (Guboglu, 1958). Bir meslektaşımın yardımını esirgemeyerek kitaptan bana çevirdiği bölümlerden, kitabın Fekete'nin eserinin etkisi altında yazıldığı anlaşılıyor. Ancak Guboglu Boğdan, Eflak ve Erdel voyvodalıklarıyla ilgili malzemelerden bahsederken, Fekete'nin eserinde geçmeyen kimi belgeler üzerinde duruyor. Bazı belgelerin renkli reprodüksiyonlarının bulunması da kitabın görsel kalitesini artırıyor.

1979'da Türk tarihçi Tayyip Gökbilgin, Osmanlı arşivleri konusundaki bir ömürlük birikimini, işin başındakilere yönelik hazırladığı, paleografya ve diplomatik konulu kısa bir kitapla değerlendirmiştir (Gökbilgin, 1979). Gökbilgin, bu alanda kendisinden önce emek vermiş olanlardan kısaca bahsettikten sonra, kâğıtlar, yazı stilleri, mühürler ve evrakların yapıları hakkında kısa bilgiler veriyor. O da Fekete gibi malzemeleri "dini" ve "dindışı" olarak ayırmış. Osmanlı devletinin ileri gelenlerinin ve yabancı hükümdarların unvanlarına özel bir önem verilmiş. Bir bölüm de vezirler ile aralarında Kırım hanlarının da olduğu diğer yüksek mevkili kişilerin hazırladığı belgelere ayrılmış. Bu konu üzerinde epey etraflıca durulurken, "dini meseleler"le bir biçimde bağlantılı olan belgelere şöyle bir değinilip geçilmiş; kadı sicilleri, vakfiyeler ve fetvaların her birine en fazla birer sayfa ayrılmış.

İstanbul Üniversitesi'nde yapılan bir sempozyumda sunulmuş ve Mübahat Kütükoğlu'nun editörlüğünde yayımlanmış tebliğler, bizim konumuz üzerinde sistematik bir biçimde durmasa da, bunları anmaya değer (Kütükoğlu, 1988). Özellikle bu konunun tartışıldığı bir başka sempozyumun kitabı ise yayıma hazırlanıyor. Bu kitapta hazinede ya da başka dairelerde, girip çıkan para ve malların hesabını bilmek için tutulan ruznâme/ruznamçeler gibi özel evrak çeşitleri incelenmektedir. Mevcut belgelerin kenarlarına düşülen notlar ya da 19. yüzyılda ortaya çıkan kurumların evrak üretimi üzerindeki etkileri gibi konular üzerinde duran katılımcılar da vardır.

Ancak Osmanlı paleografya ve diplomatik araştırmalarındaki son durumu öğrenmek isteyen okurların ilk başvuracağı kitap, Mübahat Kütükoğlu'nun "Osmanlı belgelerinin dili" konulu yeni çalışması olmalıdır (Kütükoğlu, 1994). Son yirmi-otuz yılda üretilmiş ikincil literatürün nasıl özenle kitaba dahil edilmiş olduğunu belirtmeden geçemeyiz. Mesela, Fekete'nin kitabında iki sayfadan az yer kaplayan kâğıt konusuna burada koca bir bölüm ayrılmış. Bu bölümde, doğudan ve batıdan gelen kâğıtlardan, Osmanlıların kâğıt imal etme girişimlerinden, filigranlardan ve farklı resmi kuruluşların tercih ettiği kâğıt tiplerinden bahsedilmekte. Aynı şekilde, Fekete'nin sadece bir sayfada bahsedip geçtiği mühürler meselesi, Mübahat Kütükoğlu'nun eserinin önemli alt başlıklarından birini teşkil ediyor. Bu bölümde padişahların ve çeşitli görevlilerin görev süreleri boyunca kullandıkları mühürler tanıtılıyor. Vakfiyelere basılan ve özel şahıslarca kullanılan mühürler üzerinde de ayrıca durulmuş. Bir evraka birden fazla kişinin mühür basması gerektiğinde, öncelik sırasının kimde olacağına ilişkin kurallar hakkında bir kısım dahi bulunmaktadır. Yazar bir de sadece "sahh" kelimesini içeren ve bir evrakın hakikiliğini tescil etmek için kullanılan mühürlerden bahsediyor.

Bu kitapta, padişahların hazırlattığı evraklara da çok daha geniş bir yer ayrılmıştır. Bu evrakların biçimsel yapılarına ilişkin alışıldık mülahazadan sonra padişahların neden emir çıkardıkları da açıklanmakta. Yazar aynı zamanda, yeni bir padişah tahta çıktığında daha önceki hükümdarların hazırlattığı evrakların neden tescil edilmesi gerektiğini açıklayıp genelde nasıl tescil edildiklerinin altını çiziyor. Yabancı hükümdarlara ("onların") tüccarları aracılığıyla verilen imtiyazlara da bir kısım ayrılmış. Bu imtiyazlar, Osmanlı kaynaklarında "ahidname", Avrupa kaynaklarında ise "kapitülasyon" olarak geçmektedir. Kütükoğlu'nun çözümlemeleri, Başbakanlık Arşivi'ndeki orijinal belgelere dayanmaktadır. Yazarın, daha eski dönemlerin ahidnameleri ile bunların 19. yüzyılda aldığı biçim olan "muahedeler" arasında yaptığı ayrım da özellikle önemli. Bu muahedeler, imparatorluğun son yüz elli yılında Osmanlı yöneticilerinin elini kolunu bağlamıştır. Bu belgelerin içeriğinde, Osmanlı padişahının dış dünyayla ilişkilerindeki değişim görülebilmektedir (bkz. Halil İnalcık'ın *EI*'nin 2. basımı için yazdığı "Imtiyazat" maddesi).

Bence Kütükoğlu'nun kitabının getirdiği en önemli yenilik, çalışmanın başından sonuna 19. yüzyıla gösterilen özel ilgidir. Muahedelerin ayrıntılı bir biçimde ele alınışı, bu tutumun örneklerinden yalnızca biri. Başbakanlık arşivlerinde son on-on beş yıldır yürütülen yoğun kataloglama çalışmaları sonucunda, olağanüstü miktarda 19. yüzyıl belgesi araş-

ırmacılarca kullanılabilir hale gelmiştir. Ancak Osmanlı diplomatiği üzerine yapılmış daha önceki çalışmalarda bu yeni belgeler incelenmiş değildir. Bu nedenle, bu ilginin zamanlamasının da çok uygun olduğunu söyleyebiliriz.

19. yüzyılın ilk yarısına ait metinlerde, eski formatların yeni ihtiyaçlara uyarlanarak kullanıldığını görüyoruz. Bu dönemin padişahları, tıpkı kendilerinden öncekiler gibi, iradeleri kendi elleriyle yazıyorlardı. II. Mahmud'dan (hük. 1808-39) kalan iradelerin sayısı, çoğu 18. yüzyıl padişahından kalandan çok daha fazladır. Ama yüzyılın ortasından sonra, mesela matbu biçimlerin kullanılmaya başlaması gibi, evrakların görünümünü çok değiştiren uygulamalar devreye girdi. Ayrıca, yeni resmi görevli tipleri çıkmış ve tabii bunlar da kendi aralarındaki görüşmelerin kayıtlarını tutmaya başlamışlardı. Bu sadece gelişmekte olan bakanlıklar gibi "modern" kurumlar için değil, her türlü değişimin dışında kaldığı zannedilebilecek bazı alanlar için de geçerliydi. Bir örnek vermek gerekirse, yüzyıllar boyunca Osmanlı siyasasının temel direklerinden biri olan padişah ile veziri azam arasındaki doğrudan iletişim, hükümdarın bütün yazışmalarının mabeyin baş kâtibi denen bir görevliye devredilmesiyle, yavaş yavaş azaldı. Telgraf gibi yeni iletişim teknolojileri de yeni arşiv malzemelerinin oluşmasına yol açtı. Bu devasa belge öbeğini sistematize etmeye yönelik ilk girişim olan Kütükoğlu'nun çalışması, Osmanlı paleografya ve diplomatiğinde öncü bir çalışma olarak anılmayı hak ediyor.

TÜRKİYE DIŞINDAKİ OSMANLI BELGELERİ: BAZI KÜÇÜK KOLEKSİYONLARA KISA BİR BAKIŞ

İmparatorluğun Dağılmasıyla Ortaya Çıkan Devletler

Bosna (Zirojevic, 1989)

Fransisken manastır arşivleri

Mostar/Hersek'teki Taşra Rahipliği Dairesi: 2.218 Osmanlı belgesi. 1844 ile 1878 arasında Osmanlı yetkilileriyle yapılmış yazışmalar. Yerli Müslüman ailelerinden satın alınmış evrak ve yazmalar (17., 18. ve 19. yüzyıllar). Son savaşta ciddi hasar görmüş.

Kresevo Manastın ve Visoko Klasik Fransisken Ortaokulu: Arşiv belgeleri ve yazmalar.

Sırbistan (Zirojevic, 1989)

Belgrad'daki Osmanlı belgeleri, Prens Milos'un Osmanlı İmparator-

luğu'nun vasalı olmasından sonraki döneme, yani 19. yüzyılın ilk yarısına ait belgelerdir. (Belgrad devlet arşivleri, "Prensin Belgeleri"). 19. yüzyılda kurulan bakanlıkların (dışişleri, maliye) arşivlerinde de Osmanlı belgeleri bulunmaktadır.

Sırp topraklarındaki Ortodoks manastırları Osmanlı padişahları ve üst düzey yetkilileriyle yazışmalarını kendileri yürütüyorlardı (Sırp Ortodoks Kilisesi Müzesi, Belgrad). Kendi arşivleri vardır: Plevja yakınlarındaki Kutsal Teslis, Decani Manastırı.

Makedonya

Üsküp

Devlet arşivlerinde, Manastır/Bitola kadı sicilleri dizileri bulunmaktadır (17. yüzyılın ilk yarısından itibaren; kimi siciller yayımlanmıştır). 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk yarısına ait çok sayıda belge vardır.

Arnavutluk (Veinstein, 1987)

Vatikan kütüphanesinde, bir Arnavut şehriyle ilgili en eski belge olan Avlonya kadı sicili (1567-68) bulunmaktadır. Arnavutluk'ta: Berat (1602-) ve Elbasan (1580-, sadece kopyaları var) kadı sicilleri. Tiran dahil öteki Arnavut şehirlerinde sadece 19. yüzyıldan başlayan kadı sicilleri vardır.

Yunanistan (Dimitriadis, 1989)

Selanik'teki Makedonya Devlet Arşivi

Selanik civarındaki kırsal yerleşim yerlerinden, 19. yüzyıla ait tereke defterleri ve kadı sicilleri. Vakıfların idaresi ile ilgili 19. yüzyıla ait belgeler.

Verroia (Gara, 1998)

(Osmanlıların Karaferye dedikleri) şehrin kadı sicilleri (17. yüzyılın ilk yarısından itibaren).

Athos manastırları

Bazı manastırlarda Osmanlı padişahlarının 14. ve 15. yüzyıllara ait orijinal fermanları korunmuş durumdadır. Athos'a kadınlar alınmamaktadır; çoğu büyük manastırdaki belgelerin yayımlanmış olması, küçük bir teselli (bir örnek için bkz. Zachariadou, 1985, XV).

Herakleion

Kapsamlı kadı sicilleri dizileri (17. yüzyıldan itibaren, ayrıntılar için bkz. Dimitriadis, 1989, s. 183).

Kıbrıs (Türk kesimi) (Altan, McHenry ve Jennings, 1977)

Lefkoşa'da adayla ilişkili Osmanlı belgelerinin fotomekanik reprodüksiyonlarından oluşan çarpıcı bir koleksiyon vardır. Yerel kadı sicilleri, koleksiyonun en kıymetli unsuru (16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren).

Lübnan (Van Leeuwen, 1994, s. 3-4)

Çeşitli Maruni manastırlarının arşivleri. Kimileri 18. yüzyıl kadar geriye gidiyor. Tarihçiler Deyrü'l-Kreim (Ghusta), Deyr Hub (Tannurin) ve Deyr Kfifan arşivlerinde çalışmışlardır. Deyr Sayyidat Bkirki'deki Maruni Patrikhanesi arşivi önemli (17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, katalog eksik). Kilise işlerinden başka Maruni cemaatinin ekonomik ve toplumsal yaşantısıyla ilgili belgeler.

İleri gelen bir Maruni ailesi olan el-Hazin'lere ait belgeler (17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ağırlıklı olarak 19. yüzyılın ilk yarısı). Bu belgeler bugün çeşitli yerlere dağılmış durumda. Bu yerlerden biri, ticaretle uğraşan Sünni Bayhum ailesinin yazışmalarının da bulunduğu Beyrut Ulusal Müzesi'dir (*Mahfuzatü'l-Müdiriyyeti'l-Ammeli'l-Eser*, Archives de la Direction générale des Antiquités du Liban). Koleksiyonun bir kısmı da en-Nakkaş'lı Dr. Ferid el Hazin ile Ajaltoun'da, Bayan Mona el-Hazin'in elinde bulunmaktadır.

Lübnan'daki bu koleksiyonların çoğu nüfuz sahibi Lübnanlı şahsiyetlerin himayesinde olmalarına rağmen, bunlara ulaşmak isteyen araştırmacıların güçlük çektikleri olmuştur. Bu durum doğrudan veya dolaylı olarak iç savaşla (1975-1990) ilgiliydi. Savaş, koleksiyonların dağılmasına sebep olmuş ve bazı bölgelere girmeyi imkânsız hale getirmişti. Lübnan'ın eskiden Osmanlı egemenliğinde olan kesimi özel arşivler bakımından olağanüstü zengindir; bunların çoğu da hâlâ o arşivleri yaratan ailelerin elindedir. Ondan fazla arşiv 19. yüzyıl kadar geriye gider. Bu koleksiyonların tümünün savaştan sağlam çıkıp çıkmadığı bilinmiyor (Fawaz, 1983, s. 135).

Filistin ve İsrail (Singer, 1994; Doumani, 1995)

Kudüs

Mahkemetü'ş-Şeriyye bürolarında yer alan Kudüs kadı sicilleri (1530'lardan itibaren). Pek çok araştırmacı, mahkeme çalışanlarına yardımlarından dolayı minnettarlıklarını belirtmişlerdir. Ne de olsa bir araştırmacının çıkagelmesi onlar için hem ekstra iş, hem de zaten kalabalık olan çalışma mekânlarında ayak altında daha fazla insan demek. Burada Kudüs kadı sicillerinin yanı sıra Nablus'un kadı sicilleri de (18. ve 19.

yüzyıllar) bulunmaktadır. Tanzimat döneminde Osmanlı taşra idaresi yeni baştan yapılandırılırken kurulan Danışma Meclisi'nin (Meclis-i Vâlâ) yürüttüğü yoğun yazışmalar da Kudüs arşivlerinde muhafaza edilmektedir.

El-Cezire (Temimi, 1979)

Temimi'nin 1979 tarihli kataloğu; belgelerin düzenlenişi Arapça, Osmanlıca bilmeyen, Osmanlı tarihine aşina olmayan Fransız arşivcilerine göre yapılmış olduğu için gerekli, iyi bir çalışma. 17. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ortasına kadar gelen bu malzemenin büyük kısmına Paris'te ve Aix-en-Provence'da mikrofilmlerden ulaşılabilir. Yaklaşık 574 adet sicilden 100 kadarı okuması hemen hemen imkânsız bir Osmanlı Türkçesiyle yazılmış. El-Cezire yeniçerileri, vergi toplama işlemleri, ticaret ve el-Cezire "dayı"larının [ocak başı] çeşitli Osmanlı limanlarındaki temsilcileri hakkında kayda değer bilgiler. Kırsal art-alana ilişkin bazı kayıtlar.

Tunus

Tunus (Mantran, 1961).

Darü'l-Bek'teki Devlet Arşivleri (17. yüzyıla ilişkin bazı malzemeler içermekle birlikte esas 18. ve 19. yüzyıllar ağırlıklı). Türkçe belgelerin yayımlanmış kataloğunda, çoğu, Tunus valilerinin İstanbul'daki otoriterle olan alışverişi hakkında olan 1.000'den fazla belgeden bahsediliyor (Mantran, 1961). Arşivlerin Arapça kısmında çeşitli vergi ve gümrük kesintilerini içeren kayıtlar. Ayrıca beyliğin mal ve mülkleri ve harcamalarıyla ilgili belgeler. Tunus'un Fransız sömürge yönetiminin eline geçtiği 1885'ten sonra, toprak mülkiyetiyle ilgili belgeler için özel bir arşiv (Archives de la Conservation Foncière) kuruldu (hem 18. ve 19. yüzyıllara hem de daha yakın zamanlara ait belgeler). 1970'lerde vakıflarla ilgili belge koleksiyonları, Tunus şehri liman müdürlüğünde bulunuyordu.

Osmanlı Sınırlarının Ötesinde

İtalya

Floransa

Archivio di Stato, Canbuladoğlu Ali Paşa isyanıyla ilgili Archivio di Stato'da Fondo Archivistico Mediceo No. 4275 (Griswold, 1983, s. 301). 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Medici arşidükleri Livorno'ya çeşitli imtiyazlar vermişlerdir ve şehir kısa zamanda Akdeniz ticaretinin

önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir (Sadok, 1987, s. 25-27). Livorno'nun ticari tarihine ilişkin bazı malzemeler Floransa'da bulunabilir.

Livorno (Sadok, 1987, s. 25-27)

Archivio di Stato, Tunus ticareti bakımından önemli olan "Affari generali e Carteggi di Sanità" serisi (belgeler koruma altındadır). Osmanlı tarihçisini ilgilendirebilecek diğer kısımlar, VII, VIII ve XI no'lu diziler ile Affari Guidiziari denen evraklardır.

Hırvatistan (Zirojevic, 1989)

Zadar (Zirojevic, 1989)

Zadar arşivinde, yerel Venedik otoriteleriyle bölgede üslenmiş olan Avusturyalı ve Osmanlı kumandanları arasındaki yazışmaları içeren ve 1620 ile 1796 arası dönemi kapsayan Atti del Dragomano Veneto adlı bir dizi vardır. Çeşitli Osmanlı valilerinden, kadı ve askeri kumandanlardan ve hatta Osmanlı sarayında zaman zaman gördüğümüz Boşnak vezirlerden gelen mektuplar.

Fransiskenler (Zirojevic, 1989)

Krka nehrindeki bir adada yer alan Visovac Manastırı: 624 Osmanlı belgesini içeren bir koleksiyon (1458-1724). Makarska, Zaostrog, Omis, Sinj ve Zivogosce manastırları: Büyüklü küçüklü Osmanlı belgeleri koleksiyonları.

Polonya (Abrahamowicz, 1959)

Yayımlanmış bir Türkçe belgeler kataloğunda (Abrahamowicz, 1959) 380'den fazla belgenin özetleri vardır (1455-1672). Bu çalışmanın yalnızca önsözü Fransızcaya çevrilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın Lehistan kralı Zygmunt August'a yazdığı mektupları içeren geniş koleksiyon çok ilginç. Osmanlı padişahlarının Lehistan krallarına verdiği tüm ahidnameler açıklamalı olarak ve İngilizce tercümeleri ile birlikte yakında yayımlanacak (Kolodziejczyk, 2000; Osmanlı elçilikleri konusunda bilgi için bkz. Unat, 1968).

ÖNERİLEN ÇALIŞMALAR

Barkan, Ömer Lütfi (1966). "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III, 5-6, s. 1-479.

Barkan, Ömer Lütfi ve Ekrem Hakkı Ayverdi (ed.) (1970). ***İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 953 (1546) Târîhli*** (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti) (giriş kısmı çok önemli; metinden yola çıkarak yapılabilecek araştırmalar özellikle vurgulanmış).

Behrens-Abouseif, Doris (1994). *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule, Institutions, waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centuries)* (Leiden: E. J. Brill) (kent tarihçisinin vakfiyeleri nasıl kullanabileceğini gösteriyor).

Bennassar, Bartholome ve Lucile Bennassar (1989). *Les chretiens d'Allah, l'histoire extraordinaire des renegats* (Paris: Perrin) (Engizisyon arşivleri çok yaratıcı bir şekilde kullanılmış; Kuzey Afrika ile ilgili bölümleri İstanbul'la ilgili olanlardan daha iyi.)

Beydilli, Kemal (1984). "Ignatius, Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosuniyan)", *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34, s. 247-314 (Osmanlı arşiv belgeleri, önemli bir entelektüel şahsiyetin hayat hikâyesini yazmak için yaratıcı bir şekilde kullanılmış).

Beydilli, Kemal (1995). *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)* (İstanbul: Eren) (kütüphane ve yayıncılık tarihine ilişkin önemli bir çalışma).

Davis, Ralph (1967). *Aleppo and Devonshire Square, English Traders in the Levant in the Eighteenth Century* (Londra, Melbourne, Toronto: Macmillan) (Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Avrupalı tüccarlarla ilgili en iyi çalışmalardan biri).

Gara, Eleni (1998). "In Search of Communities in Seventeenth-Century Ottoman Sources: The Case of the Kara Ferye District", *Turcica*, xxx, s. 135-62.

Goffman, Daniel (1990). *İzmir and the Levantine World, 1550-1650* (Seattle: University of Washington Press) (ana teması bu olmamakla beraber, Avrupalı diplomatik temsilcilerin faaliyetleri üzerine başarılı saptamalar var) [*İzmir ve Levanten Dünya*, çev. Ayşen Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1995].

Hitzel, Frederic (ed.) (1997). *İstanbul et les langues orientales* (Paris: IFEA, L'Harmattan, INALCO) (Avrupa'da Türkçe öğrenimi ile ilgili ilginç bir makale derlemesi; Fransız "dragoman"lar ve bunların İstanbul'da gördükleri eğitimle ilgili kısımlar var).

Kala, Ahmet vd. (ed.) (1997-). *İstanbul Külliyatı I İstanbul Ahkâm Defterleri* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi) (Bu dizinin her cildi başka bir isim taşıyor; mesela c. I, *İstanbul Esnaf Tarihi*, I; 1998'in ortasında altı cilt yayımlanmış durumdaydı. Toplam yirmi üç cilt yayımlanması tasarlanıyor. 18. yüzyılın ortasından başlayan bu belgelerin özeti, fotoğraf reprodüksiyonları ve çevrimyazıları veriliyor. Birinci sınıf bir kaynak).

Kütükoğlu, Mübahat S. (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı) (temel bir çalışma).

Majer, Hans Georg (ed.) (1984). *Das osmanische 'Registerbuch der Beschwerden' (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675* (Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften) (giriş kısmı çok faydalı).

Ocak, Ahmet Yaşar (1978). "Emirci Sultan ve Zaviyesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, s. 129-208 (olağanüstü bir buluntunun kaydı).

Todorova, Maria N. (1993). *Balkan Family Structure and the European Pattern, Demographic Developments in Ottoman Bulgaria* (Washington: The American University Press) (bu kitap, kilise kayıtlarının nasıl Osmanlı tarihi için bir kaynak olarak kullanılabileceğini örneklemektedir; zaten yukarıda da kitaptan bu bağlamda bahsettik).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARŞİVLERE YANSIYAN KIRSAL HAYAT: SEÇİLMİŞ ÖRNEKLER

Mübahat Kütükoğlu'nun kitabı Osmanlı arşiv malzemelerine kapsamlı bir giriş niteliği taşıdığı için, bu konuda seçtiğimiz bazı örneklerden bahsetmekle yetineceğiz (Kütükoğlu, 1994). Farklı belge tiplerinden ne gibi kanıtlar sağlanabileceğinden bahsedip belirsizliğin hâlâ devam ettiği alanlara işaret ederek, araştırmacıların Osmanlı kırsal hayatına ilişkin bir çalışma hazırlarken karşılaşabileceği belgeler üzerinde yoğunlaşacağız. Bunu yaparken de elimizdeki kaynakların imkânlarını ve sınırlarını anlamamızı sağlayan bazı Osmanlı kırsal tarih çalışmalarından kısaca bahsedeceğiz. Osmanlı köyüyle ilgili birincil kaynaklar pek az olduğu için bu gibi çalışmaların sayısı görece azdır. Ama sayıları ne kadar az olsa da önemleri büyüktür; çünkü kırsal toplum Osmanlı devleti ve toplumunun diğer kesimlerinin üzerine yaslandığı "temel"i oluşturmaktadır.

Osmanlı devletinin yürümesini sağlayan vergileri köylüler ödüyordu. Para ödeyerek, yetiştirdikleri ürünü vererek ve giderek azalan ama yine de önemli sayılabilecek ölçülerde, çeşitli hizmetleri yerine getirerek devlete doğrudan katkıda bulunuyorlardı (İnalcık, 1973, s. 107-13; İslamoğlu-İnan, 1994). Ayrıca, köylülerin yetiştirdiği ürünler tüccarlar ya da mültezimler tarafından şehre getiriliyor ve orada satılarak şehirlileri doyuruyordu. Köylüler, kasaba ve şehirlerde yaşayanlarca tüketilen tahılın büyük kısmının, pazarda satılmasına rağmen, karşılığını alamadıklarını düşünüyorlardı. Çünkü vergi olarak toplanmış tahıllar, vergiyi toplayan kişi tarafından satıldığında kârı alan üretici değil, devlet oluyordu. Köylüler ürünü bir tüccara verdiklerinde ise kendilerine ödeme yapılıyor ama para ellerin-

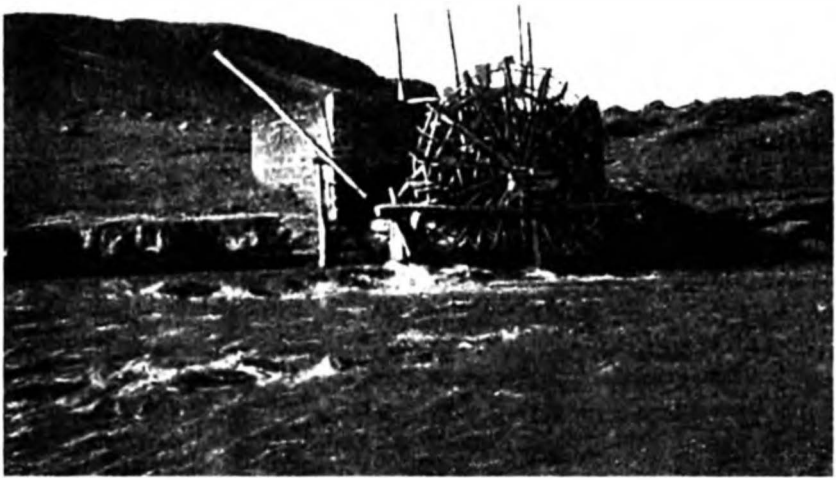
de çok durmuyordu. Genelde vergiyi alan kişiye istediği nakdî vergiyi ödeyebilmek için ürünlerini satıyorlardı. Üstelik tarımdaki üretkenlik düzeyinin düşüklüğü, nüfusun büyük bir kesimini bu pek kârlı olmayan sektörde çalışmaya itiyordu. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'na özgü değildi; tüm endüstri öncesi toplumlarda az çok görülüyordu (Wolf, 1966). Tahmin edileceği gibi, Osmanlı yönetimi durumun gayet farkındaydı ve, her zaman başaramasa da, köylülerin köylerini terk etmelerini engellemeye çalışıyordu.

Diğer endüstri öncesi toplumlar gibi, nüfusunun büyük çoğunluğu okuryazar olmayan 1800 öncesi Anadolu ve Balkanlar köy toplumundan geriye dolaysız tanıklık pek kalmamıştır. İleride yapılacak arkeolojik kazılar, sorularımızın bazılarını cevaplayabilir. Ama bugüne kadar bu bölgede çalışan arkeologlar, genelde Osmanlı öncesi yerleşimlerle ilgilenmişlerdir. 15. yüzyılda önemli olup bugün ortadan kalkmış olan güneybatı Anadolu kasabası Peçin'de bazı kazılar yapılıyor. Bu çalışmada arkeologların esas odağı Osmanlı kırsal hayatı değil ama yine de bu konuda bazı bilgiler elde edilebilir. Macaristan'da Osmanlı dönemine ilişkin arkeolojik araştırmalarda palankalara, hatta seyrek rastlanan köy yerleşimlerine bakıldı. Ama Osmanlı denetimini güçlendirmek için göçebe Müslümanların bilinçli olarak kırsal kesime yerleştirildiği bir uç vilayeti olan Macaristan, bırakalım Osmanlı topraklarının genelini, güneydoğu Avrupa içinde bile tipik bir bölge değildir (Halasi-Kun, 1964).

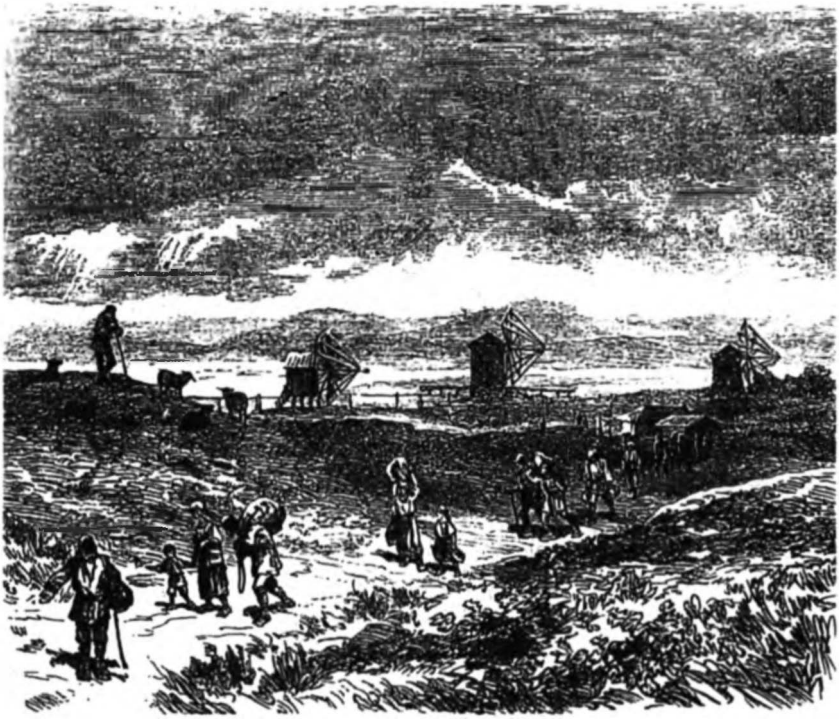
Uzun vadede, dendrokronolojik araştırmalar da Osmanlı kırsal tarihini araştıran tarihçilere yardımcı olabilir. Bu disiplin, ağaç halkalarını inceler. Ağaç yeterli su alabiliyorsa halkaları genişler, su azsa halkalar dar kalır (Le Roy Ladurie, 1983, c. I, s. 30-97). Dendrokronolojik verilerin başka faktörlerin etkilerine de pay bırakılarak değerlendirilmesiyle, geçmiş yüzyıllardaki yağış ve kuraklık durumlarıyla ilgili bir şeyler söylenebilmektedir. Anadolu'nun büyük kısmı steplerden oluştuğu için her türlü ürünün hasadı yağış miktarıyla doğrudan bağlantılıdır. Kuraklık yüzünden hasadın kötü olması, arşiv belgelerinde sık sık ifade edildiği gibi, insanların köylerini terk etmesine sebep olabiliyordu. 19. yüzyılın ilk yarısı gibi geç bir dönemde bile büyük bir kuraklık sonucunda çok sayıda insan ve hayvan ölmüştü; bu tür felaketlerin daha önceki dönemlerde, örneğin Selçukluların hâkimiyetinin sona erdiği dönemdeki ayaklanmalar sırasında yaşanıp yaşanmadığını öğrenmek ilginç olurdu. Osmanlı köylüleri sık sık yerel yöneticilerden şikâyet ediyor ama doğal felaketlere ilişkin pek bir şey söylemiyorlardı; ama bu muhtemelen şikâyette bulunmanın "münasip" biçimi bu olduğu için böyleydi. Belki de bazı durumlarda kusur kadıda ya da valide değil de ha-

va şartlarındaydı. Ayrıca, ağaçta art arda gelen ve sadece belli bir yere ve zamana ait halkalara bakarak, inşaatta kullanılan tahta kalasları, dolayısıyla da bu kalasların bir zamanlar parçası oldukları binayı tarihlendirmemiz mümkündür. Bu da, yüzyıllar boyunca pek az değişiklik gösteren, bu yüzden de üslup özelliklerine bakılarak tarihlendirilmesi güç olan köy camilerini tarihlendirmeye çalışan araştırmacılara yardımcı olabilir.

Dendrokronolojik araştırmalar için para gerekli; ve Osmanlı tarihi uzmanlarının çoğu, inceledikleri alanda çevresel faktörlerin ne kadar etkili olmuş olabileceğinin pek farkında değiller. Dolayısıyla da 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun farklı bölgelerine düşen yağış miktarını gösteren eğrilerin çıkarılması için pek bir talep olmamıştır. Yine de bu türden bazı veriler elde edilmiştir. Ve uzun vadede, bataklık ve sazlıklarda muhafaza edilmiş bitki artıkları üzerinde yapılacak polinolojik analizler, Osmanlı köylülerinin geçimlerini sağlamaya çalıştıkları doğal çevrenin yeniden inşa edilmesine yardımcı olabilir.

Resim 2. Kızılırmak (antik Halys, Orta Anadolu) üstündeki Çokgöz köprüsü yakınlarında bir su değirmeni. 19. yüzyılın ilk yarısında çekilmiş bu fotoğraf, değirmencilikte ve bu arada barut imalatında kullanılan enerjinin başlıca kaynağını bize göstermektedir. Anadolu nehirlerinde değirmenleri döndürmeye yetecek miktarda suyun yılın sadece belli aylarında bulunması, imalatı önemli ölçüde kısıtlayan bir faktördü.

Resim 3. Bugün Bulgaristan sınırları içinde olan Karnabad'da yel değirmenleri (1860'larla 1870'ler arası). Yel değirmenleri, su değirmenlerinden daha az kullanılıyordu. Bu değirmenlerin çeşitli örneklerine Ege adalarında ve Anadolu'nun batı kıyılarında rastlanabiliyordu. Yel değirmenleri görsel bakımdan çarpıcı oldukları için 17. yüzyıldan itibaren Avrupalı ressamlarca sık sık tasvir edilmişlerdir.

Bir-iki sayfalık bir çalışmayla bu konuda ilk adımlar atıldı: Cornell Üniversitesi Dendrokronoloji Projesi'ni yöneten Peter Kuniholm, William Griswold'un daha önce dile getirdiği bir hipotezin doğrulunu sınadı (Griswold, 1983, s. 238-239). Griswold, 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da yaşanan ve tarihçilerin Celali isyanları olarak adlandırdığı kırsal isyanlar sırasında, iklim koşullarının olağanüstü derecede kötü olduğunu düşünüyordu (Kuniholm, 1989). Kuniholm, vakayiname ve resmi evraklardan yararlanılarak hazırlanmış, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde ne kadar tahıl sıkıntısı çekildiğini gösteren bir dökümü alıp, buradaki verileri ekibinin elde ettiği

dendrokronolojik bilgilerle bağlantılandırmıştır. 1580'e gelene kadar ağaç halkalarının gelişimi normaldir; demek ki o dönemde tahıl sıkıntıları yaşanmış olsa da, bitkiler yeterli su alabiliyordu. Ama 1580'lerden sonra durum kötüye gider. Ağaç halkalarının gelişim oranı normalin yüzde 79'unda kalır. 1585'te ise bu oran yüzde 55'tir. Bu, 1564 ile 1612 arasındaki dönemin en düşük oranıdır. 1585 yılı dolayları aynı zamanda ayaklanmaların yoğun olduğu bir dönemdi ve bu ayaklanmalar 17. yüzyılın başında doruk noktasına ulaşmıştı. Bu tarihten sonra, ağaç halkalarının büyüme oranının normalin üstüne çıktığı (yüzde 106) tek yıl, 1610'dur. Bunun dışındaki yıllarda, ağaç halkaları en fazla normalin yüzde 90'ına ulaşan, ama genelde yüzde 75'inde kalan bir oranda gelişmişti. Bu sıkıntılı dönemi "Küçük Buzul Çağı"nın, yani 17. yüzyılda Avrupa köylülerine epey çektiren soğuk kışlar ve yağışlı yazlar döneminin bir parçası saymak insana makul görünüyor. Ama bu düşüncenin cazibesine hemen kapılmamak lazım: Muhtemelen "Küçük Buzul Çağı"nda hava sıcaklıkları düşmüş ve yağış miktarı artmıştı, oysa Anadolu'da hasadın kötü olmasının sebepleri genelde bunlar değildir; zaten Kuniholm da kuraklık yaşandığını gösteren kanıtlar bulmuştur.

TAPU-TAHRİR DEFTERLERİ

Arkeolojik çalışmalar cılız, köylülerin seslerini doğrudan yansıtan belgeler de yok denecek kadar az olduğuna göre, Osmanlı devlet görevlilerinin köylülerle göçebeleri vergilendirmek ve denetim altında tutmak için hazırladığı kayıtlarla çalışmak zorundayız. Merkezi yönetimin tuttuğu en ünlü kayıtlar, Başbakanlık Arşivi'nde Tapu-Tahrir başlığı altında geçen, 15. ve 16. yüzyıllara ait vergi defterleridir. İkincil kaynaklarda, "tapu defteri" ve "tahrir defteri" terimlerinin birbirinin yerine kullanıldığını görüyoruz. Bu defterlerin bilinen ilk örneği 1432 yılına aittir (bkz. üçüncü bölüm). Bugün Arnavutluk sınırları içinde kalan kimi kazaları kapsayan bu defter, Halil İnalcık tarafından yayımlanmıştır (İnalcık, 1954a). Yeni fethedilen bir yer, doğrudan Osmanlı idaresine bağlandığında, Osmanlı hükümdarları tapu-tahrir defterleri hazırlatırlardı. Boğdan, Eflak ve Erdel gibi vasal voyvodalıklar, Kırım'ın Tatar hanlarının denetiminde olan kesimleri ve Osmanlı İmparatorluğu ile İran'ı ayıran topraklardaki Kürt beyliklerinin en güçlüleri bu uygulamadan muaftılar.

Tahrir defterleri, Osmanlı ordusundaki sipahilere ve taşra yöneticilerine gelir kaynağı tahsis edilirken başvurulacak bir kaynak olarak düşünülmüştü. Hükümdarın kendisine, vezirlerine ve aile fertlerine de önemli gelirler tahsis edilmişti (Beldiceanu, 1980; *IA*'da Ömer Lütfi Barkan'ın yaz-

lığı "Tımar" maddesi). Sipahilerin tasarrufuna tımar ve zeamet denen küçük ve orta ölçekli birimler verilirken, has denen büyük tahsisatlar genelde saray halkına ve üst düzey idarecilere gidiyordu. Bu tahsisatlar babadan oğula kalmıyordu ve bir tımar ya da zeamet sahibine, ömrü boyunca imparatorluğun farklı vilayetlerinden araziler verildiği oluyordu (Barkan, 1975b). Üst düzey idareciler ise tam anlamıyla köle olmamakla birlikte, mevkileri padişahın iki dudağı arasında olan hizmetkârlardı (vilayet yöneticileri konusunda bilgi için bkz. Kunt, 1983). Sonuç olarak da her düzeyde sürekli değişiklikler oluyordu. Osmanlı mali idaresi, belirli bir arazi biriminde uygun eklemeleri ya da çıkarmaları yapabilmek için tek tek köylerin, yarı göçebe aşiretlerin ya da köprü vergilerinin olağan bir yılda ne gelir getirdiğini öğrenmek zorundaydı. Bu nedenle ilke olarak tahrir defterlerinin otuz yılda bir yenilenmesi gerekiyordu. Ama hem daha kısa hem de daha uzun aralıklarla bu işin yapıldığını sık sık görüyoruz.

Tahrir defterleri coğrafi olarak düzenleniyordu. Genelde her sancak için bir mufassal defter hazırlanıyordu. Bir sancağın tahriri yapılırken, genelde bağlı bulunduğu vilayetle ilgili çalışma da yapılıyor, böylece daha sonra icmal defterlerinin ve sadece mülklerle vakıfları kaydeden özel listelerin hazırlanması kolaylaşıyordu. Sancaklardaki köyler, bağlı oldukları kaza ve nahiyelere göre gruplanıyordu; ama pek çok tahrir defterinde kaza-nahiye ayrımı çok net değildir. Şehir ve kasabalar ile büyük köyler de mahalle ya da semtlere bölünüyorlardı; gayrimüslimlerin yaşadığı yerleşim birimlerinde, bu kişiler Müslümanların ardından ayrı bir listeye yazılıyordu. Mahalle mahalle, köy köy ya da aşiret temelinde kaydedilen vergi mükellefleri, adları ve baba adlarıyla listelere yazılıyorlardı. Balkan vilayetlerinde "bive" (dul) başlığı altında kadın hane reisleri genelde kaydediliyordu. Ergenlik çağına gelmemiş oğlan çocukları genelde kaydedilmiyordu. Ama bazı defterlerde, özellikle de müsellemlerle ilgili olanlarda, onların da kaydedildiğini görüyoruz (Barkan, 1940-41; Elifoğlu, 1984).

Tam nüfus sayımlarının ilk kez yapıldığı 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı nüfusunun büyüklüğü hakkında az çok güvenilir bilgi veren tek kaynak işte bu vergi mükellefleri listeleridir. Tahrir defterleri 1935-45 civarında tarihçilerin kullanımına ilk açıldığında, biraz fazla iyimser bir bakışla, nüfusun büyüklüğünü gayet gerçekçi bir şekilde yansıttıkları düşünülmüştü (Barkan, 1940-41). Ama o günden bu güne tahrir verilerine dayanan pek çok monografi yayımlandı ve tahrirlerin nasıl hazırlandığını daha iyi anlamaya başlamamızla birlikte belli bir hayal kırıklığı yaşadık. Her şeyden önce, 16. yüzyılda ulaşım ve iletişimin ne gibi koşullarda gerçekleştiğini hesaba katmamız gerek. Bazı vergi mükelleflerinin saklanarak kayıt memur-

Resim 4. Bugün Bulgaristan'da olan Sücündol yakınlarında yaşayan bir Bulgar köylüsü (1860'lar ile 1870'ler arası). Önde, çiçekli gelinlik başını düğününden beri çıkarmamış yeni evli bir kadın görüyoruz. Bulgaristan'ın bağımsızlığı davasına baş koyan Kanitz'in "çiçek" imgesiyle zihinlerde uyanıveren hoş çağrışımları böylesine yoğun bir şekilde kullanması tesadüften ibaret olmayabilir.

larından kaçmış olması pekâlâ mümkün. Yerel tımar sahibinin fikri sorularak, elde edilen verilerin doğrulanmaya çalışıldığı durumlarda bile istenen sonuç kesinlikle sağlanıyordu denemez. Çünkü köyde defterde kayıtlı olandan daha çok vergi mükellefi olması, o tımarın gelirini alan kişinin işi-

Resim 5. Bugün Bulgaristan sınırları içinde olan Cumali yakınlarında bir Türk köy evi (1860'lar ile 1870'ler arası). Ev, resim 4'tekine epey benziyor ama ressam burada koyun ve keçilerden başka hayvan tasvir etmemiş. Bu resimdeki insan sayısı Bulgar köyü tasvirindekinden çok daha az değil. Ama çitin ön plana yerleştirilmesi, buranın daha az canlı bir yer olduğu izlenimini veriyor.

ne geliyor olmalıydı. Filistin kadı sicillerinde, köylülerin kayıt memuruyla dalga geçip sorularını yanıtlamayı reddettiği durumlarla ilgili belgeler bulunmaktadır (Singer, 1994, s. 91). Hatta öfkeli bir vergi mükellefi, padişahın tebaasından para istemeden önce yedi kâfir krala boyun eğdirmesi gerektiğini söyler (Singer, 1990, s. 114). Anadolu kaynaklarında bu tür örneklere şimdiye kadar rastlanmadı ama bu, tüm kayıt memurlarına istedikleri bilginin verildiği anlamına gelmez. Bir yerleşim hakkında hiçbir veri elde edilemediği durumlarda bazı kayıt memurları bunu aynen böyle kayda geçiriyorlardı. Ama bunun için epey bir özgüven gerekiyordu ve resmi görevlilerin tümünün böyle bir özgüvene sahip olduğunu düşünemeyiz.

Tarihçiler, tahrirlerdeki bilgileri daha iyi değerlendirebilmek için bu defterlerin hazırlanış tarzlarına ilişkin kaynakları derleyip çözümlemişlerdir. Bu sayede bilgileri toplayan görevlilerin nasıl atandığı ve bu zor ve sorumluluk gerektiren işi üstlenecek kişide ne gibi özellikler olması istendiği konusunda bir şeyler öğrenebildik (Beldiceanu ve Beldiceanu-Steinherr, 1978). Bir bölgede tahrir yapan görevliler, eski defterlerin nüshalarını yanlarında taşır, "defter-i atik" denen bir önceki defterden o zamana

gerçekleşen değişiklikleri kaydederlerdi. Kayıt memurları, tahririn yapıldığı yerde, orada olmazsa da defterlerin tümünün tutulduğu dairede, aldıkları notları "defter-i köhne" denen, defter-i atikten bir önceki defterle karşılaştırılardı (İnalcık, 1954a). Biz de onların yöntemini izlersek, bazı köylerle, hatta daha büyük yerleşim birimleriyle ilgili verilerin eski defterlerden aynen kopyalandığını görürüz. On-on iki sene arayla yapılan iki tahrir arasındaki zamanda pek fazla bir değişiklik olmamış olabilir elbette. Ama kimin söylediği belirtilmeden, kelimesi kelimesine aktarılıyormuş gibi yapılan alıntılar her zaman tarihçide şüphe uyandırmalı.

Bir köydeki toplam vergi mükellefi sayısını hesapladıktan sonra toplam nüfusun yaklaşık ne kadar olduğunu bulabilmek için bu sayıyı belli bir katsayıyla çarpmamız gerekir. Ailelerin ve hane halklarının nüfusuyla ilgili müstakil kanıtlara 1850'ler öncesinde çok ender rastlanır ama tahrirler bize adı geçen adamın evli mi bekâr mı olduğunu söyler. Tahrirlerin demografik tarih çalışmalarında kaynak olarak kullanılabileceğine ilk işaret eden tarihçi olan Ömer Lütfi Barkan, evli erkeklerin sayısının beşle çarpılıp sonra da bekârların eklenmesini önermişti (Barkan, 1951). Bu elbette bir ailede ortalama üç çocuktan fazlası doğmuyordu demek değil; ama bebek ve çocuk ölümlerinin yüksekliği sebebiyle, bir ailenin herhangi bir anda üçten fazla yaşayan çocuğunun olacağını düşünmek zor. Haklarında daha sağlam belgeler bulunan başka Akdeniz toplumlarıyla ilgili genel tecrübelerin dışında bu sayının herhangi bir somut dayanağı yok ve büyük ihtimalle aile başına ortalama üçten fazla ya da üçten az çocuk düşen bölgeler vardı. Ama daha gelişmiş tekniklerle elde edilen azami ve asgari değerlere baktığımızda "Barkan hesabı"nın bu iki uç arasında bir yerde olduğunu görüyoruz.

Tahrir verilerine dayanarak toplam nüfusa ilişkin tahminde bulunmanın daha güvenilir bir yolu, haklarında yeterli belge olan toplulukların yaş piramitlerini kullanmaktır. Bu konuda 19. ve 20. yüzyıllara ait belgeler gayet boldur; daha eski dönemler için de kayda değer miktarda belge mevcuttur (Erder, 1975). Haklarında yeterli belge olan bu topluluklarda ergenlik çağını geçmiş erkeklerin, yani aşağı yukarı tahrirlerin kapsadığı yaş grubunun, toplam nüfusun dörtte biri ile üçte biri arasında bir kesimini teşkil ettiğini görüyoruz. Demek ki belli bir tahrirdeki vergi mükellefi sayısını üçle çarparsak toplam nüfusa ilişkin asgari bir değere, dörtle çarparsak da azami bir değere ulaşırız. Ne var ki bu işlem ancak söz konusu bölgenin yeterince büyük olduğu durumlarda sağlıklı sonuç verebilir. Çünkü bölgenin büyüklüğü, sabit askeri birlikler –ya da, imparatorluğun Hıristiyan kesimlerinde, manastırlar– gibi olağan olmayan insan grupları-

Resim 6. Bir Bulgar köylü ailesi harman savuruyor (Ogost bölgesi, 1860'lar ile 1870'ler arası). Çocuğuyla oturan kadın kızağa ağırlık yapıyor. Tahılı kabuklarından ayırabilmek için bu kızakların altına sivri taşlar yerleştiriliyordu.

nın "arada kaynaması"na izin verir. Hesabın tek bir şehir üzerinden yapıldığı durumlarda bu tür bekâr erkek grupları, ortalama değerleri geçersiz kılabilir.

Bir diğer mesele de 16. yüzyıl tahrirlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun çoğu bölgesinde büyük nüfus artışları olduğunu göstermesidir. Bu artış 1600'den sonra yavaş yavaş durulmuş, hatta nüfus azalmaya başlamıştır. Gerçekten de 16. yüzyıl tüm Akdeniz havzasında büyük nüfus artışlarının görüldüğü bir dönemdi. Ve 16. yüzyılın sonlarına doğru bu nüfus patlamasının duruşu, güney Fransa ya da İtalya üzerine çalışan tarihçilerin bildiği bir olgudur (Le Roy Ladurie, İngilizceye çev. John Day, 1974). Ama bazı Osmanlı vilayetlerinde vergi mükelleflerinin sayısında çok kısa bir dönem içerisinde o kadar çarpıcı bir artış yaşanmıştır ki bu du-

rum sadece doğal nüfus artışıyla açıklanamaz. Elbette göçler olmuş olabilir ama herhangi bir somut kanıt olmadan şu ya da bu bölgeye dışarıdan çok sayıda insanın geldiği de söylenemez. Göçebeler ile yarı göçebelerin, yerleşik nüfusu daha çok vergi ödedikleri için hareketli nüfusa tercih eden Osmanlı otoriteleri tarafından reaya olarak yeniden kaydedildiği oluyordu (Orhonlu, 1963, s. 27-37). Ancak göçebeler genelde tahrirden kaçtıkları için reaya olarak yeniden sınıflandırılmaları kayıtlı vergi mükelleflerinin sayısını birden artırmış olmalı. Dolayısıyla, bazı nüfus artışlarını, sayım işlemlerinin daha etkili yapıldığının ifadesi olarak görebiliriz.

Tahrirlerden elde edilen nüfus verilerini daha sonraki dönemlere, özellikle de 19. yüzyıla ait belgelerden öğrendiklerimizle ilişkilendirmeye çalıştığımızda başka sorunlarla karşılaşıyoruz. 17. yüzyılın ilk yarısında nüfus artışının durmasıyla, Orta Anadolu bozkırındaki ve Suriye çölünün kenarlarındaki yerleşimlerin de durduğunu biliyoruz (Hütteroth, 1968, s. 163-208; Hütteroth, Abdulfattah, 1977). Ama bu toplam nüfusta bir gerileme olduğu anlamına gelir mi? Buna kesin bir cevap vermek genelde zordur. Anadolu'da, İzmir'in 17. yüzyılda hızla gelişerek merkezi haline geldiği kıyı bölgesi, pekâlâ orta Anadolu'dan göç almış olabilir (Goffman, 1990). Aynı şekilde, Filistin'in kıyı bölgesi de çölün kenarlarındaki tarım faaliyetlerinin giderek verimsizleşmesiyle birlikte muhtemelen göç almaya başlamıştır (Hütteroth, Abdulfattah, 1977). Bu gibi sorunları aşmak için nasıl yöntemler geliştirirsek geliştirelim yine de ciddi bir hata payı kalacaktır.

Tahrirlerde her yerleşim biriminin altında oranın ahalisinin ödemesi gereken vergilerin listesi veriliyordu. Ancak bu tüm vergilerin yazıldığı anlamına gelmiyor. Düzensiz olarak konan avarız vergisi dahilindeki aynî ve nakdî ödemeler ile angaryalar listede yer almıyordu. Genelde (ama her zaman değil) cizyeler de yazılmıyordu. Hemen hemen tüm zirai ürünlerden alınan öşüre özel bir önem veriliyordu. Öşür ondalık anlamına gelse de genelde ürünün onda birinden fazlası alınıyordu; ama talep edilen oran, vilayetten vilayete değişiyordu. Bu öşür listelerini kullanarak 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamının tarımsal haritası çıkarılabilir. Ama bu tür bir harita çalışması şimdiye dek sadece birkaç vilayet için yapıldı (Hütteroth, 1968; Hütteroth, Abdulfattah, 1977). Tahrirler sayesinde 16. yüzyılda nerede nasıl bir tarımsal örtü olduğunu biliyoruz: Anadolu platosunun sadece tahıl yetiştirilen tarlaları, Akdeniz kıyısındaki ovaların karakteristik özelliği olan pamuk ve susam tarlaları ve Malatya dolaylarında yüksek kalite meyve veren bahçeler (İslamoğlu, Faroqhi, 1979).

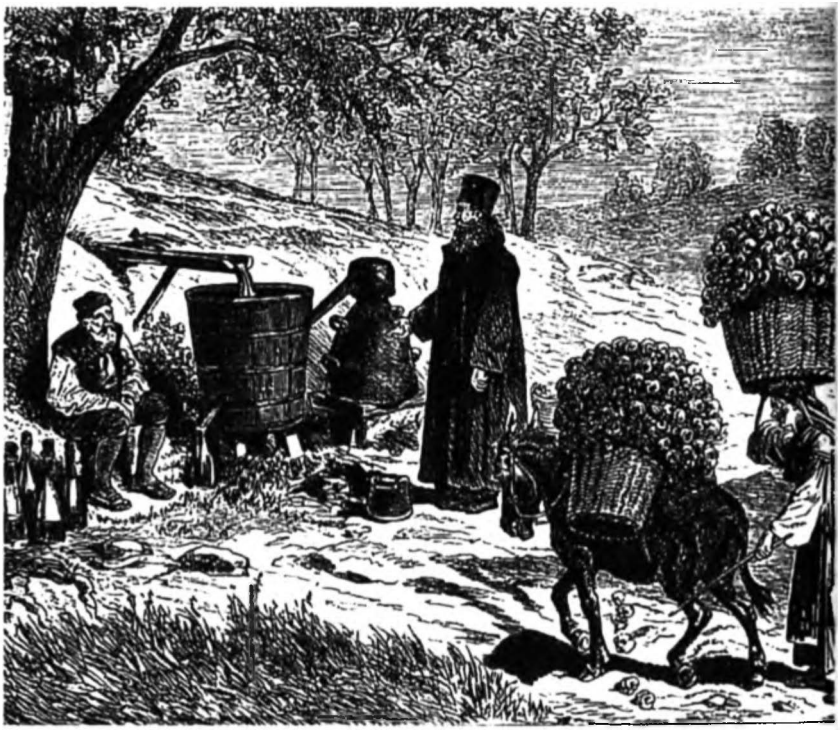
Büyük köylerin ahalisinin ve şehirlilerin ödediği köprü ve pazar vergilerinin listelerinden ise bu kadar çok bilgi elde edemiyoruz. Çünkü 16.

yüzyılda dahi genelde saray gelirlerinin bir parçası olan bu vergiler doğrudan toplanmıyor, en yüksek teklifi getiren mültezime veriliyordu. Bu da mültezimin topladığı paranın miktarının duruma göre değiştiği ve tahrirde kayıtlı olan yekûnun reel olarak toplanan miktara birebir tekabül etmeyebileceği anlamına gelir. Yine de pazar vergileri ile küçük yerleşimlerde zanaatkârlardan alınan vergilerine dair kayıtlar bizim için özellikle önemlidir. Bu kayıtlar, söz konusu yerin ahalisinin sadece tarımla geçinmediğini gösterir. Oysa daha yakın zamana kadar, Osmanlı kırsal kesiminde paranın hiç yeri olmadığını ve vergi olarak toplanmış tahılın nakliyatı dışında şehirlerle hiçbir bağlantı bulunmadığını söyleyen bir model vardı. Bu nedenle, başta dokuma sektörü olmak üzere, belli ürünlerde uzmanlaşmış bir kırsal üretimin ve uzak pazarlarla bağlantıların varlığını gösteren kanıtlar, her ne kadar nicel olarak ifade edilemeseler de, bizim için son derece önemlidirler (Faroqhi, 1979).

17. yüzyılın başında iltizamın yaygınlaşmasıyla birlikte masraflı ve yorucu bir iş olan tahrir tutma uygulamasından büyük ölçüde vazgeçildi. Ama varlıklarını koruyabilmiş olan tımarlar, ayrı birtakım defterlere kaydedilmeye devam edildi. Modern arşivciler bu defterleri tahrirlerle birlikte tasnif ederler. Daha sonraki döneme ait bu defterlerde demografik verilerin yer almaması, eski defterleri daha değerli kılmaktadır. Ama 17. ve 18. yüzyıllarda dahi bazen bir kazadaki vergi mükelleflerinin kaydının tutulduğu oluyordu (örneğin, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Ankara, Kuyudu Kadime No. 21, Ankara'nın batısındaki Haymana kazası). Ama daha geniş bölgeler için kapsamlı bir veri derlemesi artık yapılmıyordu.

Sözün kısası, belgeler 17. ve 18. yüzyıllardaki kırsal nüfusa ilişkin tahminler yürütmek isteyen tarihçiye hiç de kolaylık göstermiyor. Hıristiyanlarla ilgili cizye kayıtları var. Daha eski dönemlerde de tutulan cizye kayıtlarının en eskilerinden bazıları yayımlanmıştır (Barkan, 1964). Ama 1690'larda cizye toplama sisteminde yapılan reformdan önce pek çok yerel birim, cizyelerini büyük bir yekûn halinde topluca ödüyordu. Bu yüzden, bu konudaki kayıtlar Osmanlıda nüfus üzerine çalışan tarihçilerin pek işine yaramaz. Ancak 1690'lardaki reformdan sonra, vergi mükellefi sayılabilecek tüm erkeklerin (kadınlar, çocuklar ve sakat kişiler vergiden muaftı) hesabının ayrı ayrı tutulması uygulaması geldi (McGowan, 1981). Dolayısıyla, Balkanlar'ın, nüfusun hemen hemen tümünü gayrimüslimlerin oluşturduğu bölgeleri için, 18. yüzyıla ilişkin bilgilerimiz güvenilirdir diyebiliriz.

Müslüman nüfus söz konusu olduğunda ise avarız defterlerine başvurmamız gerekir. Ama avarız vergileri gerçek hanelerden değil de, bürokrat-

Resim 7. Günümüz Bulgaristan'ının kırsal kesiminde gülyağı imalatı (1860'lar-1870'ler). Kanitz'in bölgeyi gezerken yaptığı çizimlerin, daha sonra bir uzman tarafından asit baskıları yapılmıştır. Kanitz Bulgaristan'ın bağımsızlığının en ateşli savunucularından biriydi; reformcu bir devlet adamı ve ilk Osmanlı anayasasının mimarı olan Midhat Paşa dışında Osmanlıları pek sevmezdi.

ların uydurduğu "vergi haneleri" denen birimler üzerinden toplandığı için, iş göründüğünden karışıktır (*İA*'daki "avarız" maddesi; McGowan, 1981, ss. 105-14). Talep edilen vergi miktarı yıldan yıla değişse de her vergi hanesinden eşit avarız vergisi alınıyordu. Hanelerin maddi durumları arasındaki farklılıkları telafi etmek için, yoksul aileler, kendilerinden daha zengin ailelerin yer aldığı vergi hanelerine dahil ediliyorlardı. Demek ki belli bir yer ve zamandaki vergi hanesinin büyüklüğünü bilirsek, vergi hanelerinin sayısını çarpacak bir katsayımız olur ve böylelikle vergi mükelleflerinin sayısını bulabiliriz. Ama maalesef söz konusu katsayı üç ya da dört ile on beş arasında değişmektedir! Ayrıca, Osmanlı devletine hizmette bulunan kişilere avarızdan muafiyet tanınması sık sık olan bir şeydi. Me-

sela, yolları onaran ya da tehlikeli geçitlerde koruculuk yapan köylülerden bu ağır vergiler alınmıyordu; bu da tabii tarihçinin işini iyice güçleştiriyor (Orhonlu, 1967, s. 50-56).

Dolayısıyla, yalnızca belli bazı durumlarda bu verilerden yararlanarak belli bir bölgedeki vergi mükelleflerinin toplam sayısını bulabiliyoruz. Ama temkinli olmak kaydıyla, bu verileri Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgeleri ya da tek bir bölgenin farklı zamanlardaki nüfus seviyeleri arasında karşılaştırma yapmakta kullanmak mümkün. Pek çok savaş ve yerel ayaklanma yaşandığını düşünürsek, avarız vergi hanelerinin sayısındaki düşüşün sıkıntılı bir döneme işaret ettiğini söyleyebiliriz. Nüfus o kadar yoksullaşmıştır ki Osmanlı yönetimi vergileri indirmiştir ve/veya vergilendirilebileceği nüfus azalmıştır. Vergi hanelerinin sayısının arttığı durumları yorumlamak daha zor. İlla ki insanların zenginleştiğini ve/veya nüfusun arttığını göstermezler. Mesela yönetim vergi mükelleflerinin daha fazla vergi ödeyecek kadar bellerini doğrulttuklarını varsaymış ama gerçekte böyle bir düzelme hiç olmamış olabilir. Herhangi bir yorum yapmadan önce yerel koşulların enine boyuna incelenmesi gerekir. Neyse ki çok sayıda avarız defteri günümüze kalabilmiştir.

Tahrirler ve hatta avarız defterleri, proto-istatistiksel veriler sağladıkları, böylelikle de hem ekonomi hem de toplumdaki "makro" trendleri incelemeyi mümkün kıldıkları için araştırmacıların hep ilgisini çekmiştir. Tahrirlerdeki sayısal verilerin günümüz istatistikçilerini yıldırdığı doğru. Ama bu malzemenin tercihen demografi ya da başka bir sosyal bilim dalında eğitim görmüş uzmanlarca eleştirel bir incelemeye tabi tutulması, bir tarihsel kaynak olarak tahrirlerin potansiyellerini ve sınırlarını anlamamıza büyük katkıda bulunabilir (iyi bir örnek için bkz. Erder, 1975). Ancak görünen o ki son yıllarda tahrirler Osmanlı tarihçilerinin gündeminde eskisi kadar merkezi bir yer kaplamıyor. Bu, kısmen, söz konusu kaynağın sınırlarını otuz yıl öncesine göre daha iyi anlamış olmamıza bağlı olabilir (Lowry, 1992). Ama esas sebep, 1990'ların tarihyazımında niteliksel çözümlemenin gözde olmasıdır. Buna paralel olarak da artık tarihsel çalışmadan beklenen tek meyve "kuru veri" değil. Tarihçiler ve okurları artık sadece ekonomik ve demografik yapı hakkında bilgi edinmek değil, çeşitli toplumsal grupların siyasi varsayımları ve dünya görüşleri hakkında da bir şeyler öğrenmek istiyorlar (Abou-El-Haj, 1991, s. 20 vd.; Findley, 1989, s. 35-39). Bu yeni kaygılar, Hindistan uzmanı tarihçileri, özellikle ülkenin Britanya'nın sömürgesi olduğu döneme ait istatistiki dökümleri, bu verilerin üretimini belirleyen gizli amaçları ortaya çıkaracak şekilde incelemeye yöneltti (Ludden, 1989, s. 119-23). Buna karşın Osmanlı tarih-

çileri, yazarın öznel amaçlarının daha bariz olduğu kaynaklara yönelmeyi tercih ettiler. Tahrir defterlerini tutanların zihniyetlerinin ve dünya görüşlerinin incelenmesi önümüzde bir proje olarak durmaktadır.

KÖYLÜLÜĞÜN DÜNYASINA YENİ BİR BAKIŞ: 18. VE 19. YÜZYIL ARŞİV KAYITLARI

Şimdi, 18. ya da 19. yüzyılda bir köyü incelemeye girişen bir araştırmacının kullanabileceği kaynaklara kısaca göz atacağız. (Bulunabiliyorsa) kadı sicillerinin yanı sıra ahkâm defterlerine (bkz. üçüncü bölüm) bakmak yararlı olabilir, özellikle de söz konusu vilayet küçükse, çünkü o zaman tek tek yerleşimler üzerine bilgi bulma ihtimali çok artıyor. Bu defterlerde sık sık rastlayabileceğiniz, tımar sahipleriyle vakıf idarecileri arasındaki anlaşmazlıkları okumak sıkıcı olabilir. Ama bazen bu belgelere dayanarak köyler arasındaki sınırlara ve kırsal yerleşimleri ayıran "tarafsız bölgeler"e ilişkin sonuçlar çıkarmak mümkün oluyor. Soygunlarla ilgili şikâyetler, önemli ama az bilinen bir konu olan kırsal ticaret hakkında bilgi verebilir. Arada çıkabilecek bir cinayet hikâyesi, köy içindeki güç ilişkilerinin ya da kırsal kesimi şehirlere bağlayan göç dalgalarının göstergesi olarak okunabilir. Ama belli bir köy hakkında araştırmaya çıkıldığında ne gibi bilgiler bulunabileceği önceden pek kestirilemez. Dolayısıyla, tek bir köy üzerinde değil de, bir grup yerleşim, mesela Osmanlı idarecilerinin "nahiye" dediği birimlerden biri üzerinde odaklanmak daha iyi olabilir.

Son yıllarda İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nin pek çok bölümü kataloglandı. Bunların bir kısmı en azından dolaylı olarak kırsal hayatla ilişkilidir. Mesela artık koyun vergisiyle ilgili 919/1513'ten başlayıp 1251/1835'e kadar gelen elli dört defterlik bir diziye ulaşabiliyoruz. Sonraki yüzyıllarda diğer pek çok vergi gibi bu da mültezime verilmiştir ama en erken dönemde, merkezden gönderilen görevliler koyunları sayar ve yerel kanunnamelerde belirlenen oranlara göre vergiyi toplardı. Koyun yetiştiriciliği hakkında Ganem Mukataası Kalemi'nde de bilgi bulunabilir; bu birim İstanbul'un tüketimi için koyun sağlamakla yükümlü Balkan koyun üreticileri ile ilgilidir. Bu da 973/1565'ten 1256/1840'a kadar uzanan 369 defterlik büyük bir dizidir, ama bu vergi de sık sık mültezime verildiği için eldeki verilerin yorumlanması zorlaşmaktadır (Toplu çalışma, 1992).

Yeni açılan bölümlerden biri olan ve esasen Mekke ve Medine üzerinde odaklanan Harameyn Muhasebesi'nde, vakıflarla ilgili işimize yarayabilecek belgelerle karşılaşıyoruz. Bu malzemeyi değerlendirirken vakıfların, açık kırlık kesimden ziyade büyük şehir ve kasabaların etrafındaki kırsal

ılanda yoğunlaştıklarını unutmamamız lazım. Prensipte yıllık olarak hazırlanan ama bugün elimizde ancak parça parça bulunan vakıf hesap defterleri, toplanacağı öngörülen değil, gerçekte toplanan vergiler hakkında değerli bilgiler içerir. Harameyn Muhasebesi'ndeki defterlerin çoğu 18. ve 19. yüzyıllara ilişkindir ama daha eski malzemeler de vardır. Bunlardan başka, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki (bkz. üçüncü bölüm) 19. yüzyıla ait defterlere bakmak da yararlı olabilir. Vakıf olarak yaptırılmış köy camilerinin inşasıyla ilgili kayıtlar, bizim için özellikle ilginçtir. 16. yüzyılda kırsal kesimde camilerin pek yaygın olmadığı, ancak 19. yüzyıl boyunca sayılarının giderek arttığı anlaşılıyor. İlk adımın genelde devletten mi yoksa yerli halktan mı geldiği, özellikle araştırmaya değer bir konu. Zaman içinde, köy camilerinin tarihi, kavrayışımızdaki önemli bir boşluğu doldurabilir. Çünkü bugüne kadar incelenmiş olan kaynaklar, hâlâ ayak basılmamış bir dünya olan köylülerin dünya görüşlerinden çok, ekonomik faaliyetler ve toplumsal yapı hakkında bilgi vermektedir.

19. yüzyılın ortasında Osmanlı idari hizmetlerinin yeniden örgütlenmesini izleyen döneme ilişkin olarak, kırsal hayat tarihçilerinin bakması gereken yeni kaynak tipleri vardır. Bunların en önemlilerinden biri, 1260-61/1844-45'te hazırlanan Temettuât Defterleri'dir (bkz. üçüncü bölüm ve Toplu çalışma, 1992, s. 281). Batı ve Orta Anadolu, Ege adaları ve doğu Balkanlar'ın bazı kesimlerini kapsayan bu 17.747 defterden köy hayatına ilişkin bol miktarda bilgi elde edinilebilir. Temettuât Defterlerinde, hane hane mallar ve hayvanlar kaydedilmiştir. Bir örnek vermek gerekirse, sadece Bursa (Hüdavendigâr) vilayeti için 2.000 ciltlik kayıt olması bile, vilayetin kırsal zenginliğinin büyük kısmının belgelendiğini göstermeye yeter.

TAHRİRLERDEN YOLA ÇIKILARAK YAPILAN ÇALIŞMALAR: ÖNCÜLER

Tahrirler, tarihçilerin kullanımına sunuldukları ilk günlerden beri, Osmanlı köylü toplumuna açılan bir "pencere" olarak görülmektedir. Buna rağmen, tahrirlere dayanılarak köylülük üzerine yapılan çalışmalar sınırlıdır. İlk katkıların büyük kısmı, Osmanlı tarihyazımının büyük öncülerinden biri olan Ömer Lütfi Barkan'a aittir. Yaptığı pek çok başka katkının yanı sıra Osmanlı kırsal tarihine ilişkin ilk monografiyi o yayımlamıştır; bu monografi, tarımsal emek meselesini ele alır (Barkan, 1939-40). Ama Barkan'ın çalışmalarının çoğu, köylü olmayanların Osmanlı kırsal kesimi üzerindeki etkileri üzerinde odaklanır. Ne de olsa köy toplumunun hareket edeceği yönler, devlet ve yerel elitler tarafından belirlenmektedir. Bu yak-

laşım, köy hayatını yüceltme yönünde belirgin bir eğilim sergileyen, ama köylülerin kendi adlarına hareket etme yeteneğine pek güvenmeyen erken Cumhuriyet dönemi aydınlarının dünya görüşüyle kısmen bağlantılıdır. Ama tahrirlerin kendilerinde içkin olan önyargıları görmezden gelmek de olmaz. Bu metinler, bir köyün vergilerini toplama hakkına sahip olan kişiler hakkında değerli bilgiler verir (İslamoğlu-İnan, 1994, s. 56-77). Ama tek tek köylü haneleri üzerine çok az şey söylerler.

Epey bir örnekte, köyün vergilendirilme statüsünün Osmanlı merkezî yönetimi ile kırsal güç sahipleri arasındaki anlaşmalarla belirlendiğini görüyoruz. Barkan, Osmanlı öncesi Müslüman toprak sahiplerinin nasıl Osmanlı yönetimine dahil edildiğini incelemiştir; ama kırsal kesimde köylü olmayan kişilerin varlığını itiraf etmek pek hoşuna gitmemiş olsa gerek (Barkan, 1939). Ona göre, ideal durum, devlete hizmet eden görevlilerin, kırsal nüfusla herhangi bir aracı olmadan doğrudan karşılaşıyor olmalarıydı. Barkan ayrıca, 16. yüzyılda kayıtların giderek artmasının da gösterdiği gibi, erken dönemdeki Osmanlı kırsal toplumunun devlet-köylü arasında doğrudan ilişkilere dayalı ideal modele doğru evrildiği görüşünü benimsemişti.

Ama bu evrimin doruğa ulaşmasının ardından, 1600 civarında devletin hâkimiyeti aniden azalmış ve sosyopolitik doku çözülmüştü –zaten o zamana gelindiğinde artık iltizam sistemi timarı neredeyse devre dışı bırakmıştı ve tahrirler de anlamını yitirmişti (Barkan, 1975a ve b). Bu krizin sebebi, bir kısmı yerli nitelikte ve tefecilik biçiminde olan ama esas 16. yüzyıl fiyat devriminin arkasındaki yabancı tüccarlar olarak tezahür eden ticari sermayenin müdahalesiydi. Barkan'ın bu görüşü geliştirmesinde, 1930 ve 1940'lardaki ağır ekonomik zorlukların büyük etkisi vardı. Dolayısıyla da 16. yüzyılda para ekonomisinin yayılması gibi ispatlaması zor ama bir o kadar da muhtemel bir gelişme, onun için son derece rahatsız edici bir olguydu (Barkan, 1966, s. 31-33). Köylülük ile devlet yönetimi arasındaki güya uyumlu işbölümünü sermayenin gücü bozmuştu (Barkan, 1975a).

Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı kırsal toplumuyla ilk ilgilenmeye başladığı sırada, kırsal nüfus içindeki belli bir kategori üzerine yoğunlaşan bir çalışma yaptı. Tahrirlerde "ortakçı kullar" olarak anılan bu insanların çoğu İstanbul ve Edirne civarında yaşamaktaydı. Anlaşılan bunlar –muhtemelen toprak sahibinin mülkünü korumak için– yalnız kendi aralarında evlenmelerine izin verilen azatlı kölelerdi (Barkan, 1939-40; Beldiceanu-Steinherr, 1976). Öteki köylülerden daha yüksek vergiler ödüyorlardı ve zamanlarını ve emeklerini kullanma konusunda onlar kadar serbest değiller-

di. Ortakçı kullar köylü nüfusu içinde hiçbir zaman ufak bir azınlık olmaktan öteye geçmediler ama Barkan onlarla, ifade ettiklerini düşündüğü anlam sebebiyle ilgileniyordu. Osmanlı toplumunu feodal Avrupa toplumundan temelde farklı, kendine özgü bir olgu olarak görüyor ama Osmanlı sosyopolitik sisteminde, daha eski ve muhtemelen daha ilkel toplumsal oluşumların sistemin içinde yer yer varlığını sürdürdüğünü de kabul ediyordu. İşte bir tür serf olarak nitelenen ortakçı kullar, 16. yüzyılda "normal" köylü toplumunun bünyesinde yaşayan tam böyle bir antika gibi görünüyordu.[1]

Osmanlı köylüleri içinde bazı kategorilerin epey bir zaman boyunca serflik ya da kölelik "işaretler"i taşıdığı varsayımı, Halil İnalcık'ın 1950'ler boyunca yaptığı kırsal tarih çalışmalarında belirleyici olmuştur (İnalcık, 1959). İnalcık'ın, Osmanlı vergi rejiminin, içindeki Bizans'tan kalma yapı taşları hesaba katılmadan doğru anlaşılamayacağı konusundaki ısrarı yeni bir şeydi (İnalcık, 1958). İnalcık ayrıca erken dönemlerin tahrirlerine dayanarak, 15. ve 16. yüzyıl köylülerinin, atalarından talep edilen fiziksel hizmetlerin yerine daha fazla nakdî vergi ödediklerini saptamıştı. Para kullanımının artmasıyla birlikte, köylüler, serfliğin alamet-i farikalarından olan emek hizmetlerinden kurtulmuşlardı. Yani İnalcık, Barkan'dan farklı olarak, sadece şehirlerde değil, kırsal kesimde de para ekonomisinin yaygınlaşması fikrine sıcak bakıyordu.

İnalcık'ın eski çalışmalarında tahrirler, merkezî Osmanlı devletinin yeni fethedilen vilayetler ve buraların köylü tabanı üzerinde hâkimiyet kurmak için kullandığı bir araç olarak öne çıkar (İnalcık, 1954b). İnalcık'ın mevcut en eski tahrir defterini yayımlaması, Osmanlı devlet kuruluşunun kronolojisi ve yöntemlerine olan ilgisinin bir uzantısı olarak nitelenebilir (üçüncü bölüm; İnalcık, 1954a). Yazarın sonraki çalışmalar üzerinde çok etkisi olan Osmanlı tarihinin "klasik çağ"ı fikri, köylülüğü taşra yönetimi meselesi içinde bir başlığa indirger; bu aynı zamanda İnalcık'ın kariyerinin erken yıllarında devlet yapısı üzerinde ne kadar ısrarla durduğunun bir göstergesidir (Berktay, 1992, s. 159). İnalcık, ancak mesleki gelişiminin çok sonraki bir aşamasında Osmanlı ekonomisi ve sosyopolitik sisteminin dayandığı temel olarak çiftliğin ve köylü hanesinin merkeziliğini vurgulamıştır.

Burada yapmaya çalıştığımız kısa girişte elbette tüm tahrir temelli ça-

1 Ne var ki Osmanlı kayıt görevlilerinin muhafazakârlığını azımsamamak gerek; Edirne bölgesinde, 17. yüzyılın sonunda bile ortakçı kullardan bahsedilir; Başbakanlık Arşivi, İstanbul, D.HSK 25631/60 ile karşılaştırınız.

lışmalardan bahsedemeyiz ve yapılan seçimler de kısmen özneldir. Bruce McGowan, çeşitli güneydoğu Avrupa vilayetleri için Osmanlı öşür vergilerinin temeli olan tahrirlere dayanarak çıkardığı varsayımsal hasatları "tahıl cinsinden ekonomik karşılıklar"a tercüme etmiştir (McGowan, 1969). Bu ilginç deneysel çalışmayla, imparatorluğun farklı vilayetlerindeki refah düzeylerini karşılaştırmaya çalışmıştır. Ayrıca, McGowan'ın 16. ve 20. yüzyıllara ilişkin veriler üzerinden yaptığı bu çalışma, varsayımsal Osmanlı hasatları, tahrirlerde yazılı olduğu gibi köylülerin geçinmelerine ve kendilerini yeniden üretmelerine yetiyor muydu yoksa aslında yetmiyor muydu gibi soruları cevaplamamızı sağlayabilir. Kendini besleyemeyen bir topluluk varlığını sürdüremeyeceği için bu hesaplar, kayıt görevlilerinin topladığı verilerin güvenilir olup olmadığını gösterecektir. Daha sonra McGowan'ın açtığı yoldan giden olmadı. Bunun sebebi, çoğu Osmanlı tarihçisinin 20. yüzyılın "geçimlik ekonomiler"inin, Osmanlı tarihindeki karşılıklarına anlamlı bir karşılaştırmaya imkân verecek derecede benzediğine inanmaması olsa gerek. Ama Osmanlı tarımsal üretimini karşılaştırmalı bir çerçeveye yerleştirmeye yönelik daha sofistike çalışmaların faydalı olacağı söylenebilir; umarım bu tür çalışmalar yakın gelecekte tekrar önem kazanır.

OSMANLI ÖNCESİ DÖNEMİN TARİHİ İÇİN BİR KAYNAK OLARAK TAHRİRLER

Tahrirlerle ilgilenen modern tarihçiler, bu kaynağın sağladığı bilgilerdeki boşluklara işaret etmiş, elde edebileceğimiz bilgilerin sınırlarına dikkat çekmişlerdir (Lowry, 1992). Yine de, tüm yetersizliklerine rağmen bu malzemeler ortaçağ uzmanı için özellikle değerlidir. Çünkü en eski tahrirler, dolaylı olarak da olsa, Orta Anadolu'nun Karamanlıların egemenliği altında olduğu dönemde kırsal yerleşimlerin durumunu belgeler. Aynı şey, Limni Adası'nın Bizans hâkimiyetinin son dönemindeki durumu ve hatta Arnavutluk'un henüz yerel beylerin denetiminde olduğu dönem için de geçerlidir (Beldiceanu ve Beldiceanu-Steinherr, 1968; Lowry, Bryer ve Lowry, 1986 içinde; İnalcık, 1954a). Osmanlı tahrirleri olmasaydı, Anadolu ve Balkan tarihinin Osmanlı öncesi dönemi hakkında çok az şey biliyor olurduk. İşte bu nedenle, Selçuk-Bizans-Osmanlı araştırmaları içinde, esasen tahrirlere dayanarak bu rejimlerin birinden ötekine geçiş sürecini inceleyen bir kol gelişmiştir. Nicoara Beldiceanu ile Irène Beldiceanu-Steinherr, Karaman bölgesine ilişkin eski tahrirleri didik didik ederek Karamanlı hanedanı dönemindeki kırsal güç ilişkilerini araştırmışlardır. Irène Beldiceanu-Steinherr, Barkan'ın çalışmalarını devam ettirerek ortak-

çı kulların erken tarihi üzerine odaklanmış ve tarihi ortaçağa kadar geri götürülebilen bazı köyleri tek tek incelemiştir (Beldiceanu-Steinherr, 1976). Faruk Sümer de Bizans Anadolu'sundan Selçuk ve Osmanlı Anadolu'suna geçişin temel göstergelerinden biri olarak, ortaçağ Anadolu'sundaki belli başlı göçebe toplulukların bıraktıkları izleri incelemiştir (Sümer, 1980).

Xavier de Planhol de aynı meseleye bir coğrafyacının gözüyle yaklaşmıştır. De Planhol, Orta Asyalı göçebelerin Anadolu'ya göçünü, Yakındoğu'nun ortaçağda "bedevileşmesi" dediği daha genel bir sürecin parçası olarak görmektedir (de Planhol, 1968). Bu görüşün olumlu ve olumsuz tarafları bir yana, de Planhol, yağmurlara bağlı tarımın her yerde mümkün olduğu ve dolayısıyla göçebe toplulukların yerleşik hayata görece kısa bir sürede geçtiği Anadolu'nun kendine has özelliklerini vurgulamıştır. Tahrirlere bakılınca, daha 16. yüzyılda Anadolu nüfusunu esasen yerleşik köylülerin teşkil ettiği, yalnızca doğu Anadolu'da önemli göçebe toplulukları bulunduğu görülmektedir.

"Geçiş dönemi araştırmaları"yla uğraşan uzmanların en çok rağbet ettiği bölgelerden biri, 1464'te II. Mehmed tarafından fethedilen Trabzon Büyük Komnenoi Beyliği'dir. Bu rağbetin ana sebebi, yerel vakanüvislerin ve manastırların geç Bizans döneminin kırsal kesimi üzerine belgeler üretmiş olmalarıdır. Öte yandan, Osmanlıların bölgeyi fethinin ardından tahrirlerde de izi görülebilen geniş çaplı sürgünler gerçekleştirilmiştir. Anthony Bryer, yer isimleri, yazıtlar ve kırsal kesimdeki kilise kalıntıları gibi Bizans döneminden kalma kanıtları incelemiştir (Bryer, Bryer ve Lowry, 1986 içinde). Değişimin Trabzon şehrindekinden daha yavaş olduğu ve geç Bizans döneminin tipik kırsal koşullarının bir süre daha hâkimiyetini koruyarak Osmanlı tahrirlerinde izini bıraktığı kırsal Maçka kazası özellikle ilgi çekmiştir. Tahrirler ile kadı sicilleri 16. ve 17. yüzyıllarda Maçka'da hâkim olan koşulları Osmanlıların gözüyle bize göstermektedir.

Bryer, Lowry ve çalışma arkadaşlarının incelemeleri, somut kanıtlara dayanmaları bakımından takdire değer (Bryer, 1986; Lowry, 1986b). Ama onların bulgularının yeni fethedilen tüm Osmanlı toprakları için geçerli olduğunu varsaymak, fazlasıyla acelecilik olur. Anadolu'nun kuzey kıyısı, art-alandan yüksek sıradağlarla yalıtılmış dar verimli toprak şeridiyle, bilinen tarih boyunca kendine has özelliklere sahip bir bölge olagelmiştir ve 15. yüzyılın ikinci yarısında da muhtemelen öyleydi.

Yine de Bryer ile Lowry'nin editörlüğünü yaptığı bu çalışmalar, metodolojik bakımdan çok önemlidir; çünkü araştırma açısından en elverişli koşullarda neler bilebileceğimizi ve aynı zamanda bilgimizin sınırlarının

neler olabileceğini gösterirler. Eskiden olduğu gibi şimdi de Bizans-Selçuk-Osmanlı dönemleri arasındaki geçişler hakkındaki pek çok genel varsayım yetersiz kanıtlara dayanmaktadır. Yarım yamalak da olsa hiçbir nüfus sayımı bulunmadığına göre, 11., 13. ya da 15. yüzyıllarda kaç kişinin yaşadığını, bunların kaçının köylü ya da göçebe olduğunu, kaçının göçlerle gelenlerin çocukları, kaçının "yerli"[2] olduğunu kimse bilemez. Ama bu çözümsüz soru, kimi tarihçileri, Osmanlıların fethettiği toprakların tamamen boş olduğunu ya da yerli nüfusun önemli bir kısmının yerinden edildiğini veya Osmanlılaştırıldığını iddia etmekten alıkoymamıştır. Genelde bu varsayımların ne biri ne de öbürü temellendirilemez. Bryer ile Lowry'nin çalışması kanıtlara dayalı açıklamalarla, havada kalan varsayımlar arasındaki farkı gözler önüne sermiştir.

TAHRİRLERİN ÖTESİ: ÇİFTLİK TARTIŞMASI

Osmanlı tarım tarihiyle ilgili herhangi bir tartışmada konu eninde sonunda çiftlik meselesine gelir. Birincil kaynaklardan bahsederken çiftliklerle ilgili çalışmalara değinmek özellikle önemli. Çünkü bunlar tarihçinin, kendisine yol gösterebilecek tahrirlerden yoksun olduğu durumlarda neler yapabileceğini gösterirler. Çiftlik, maalesef, muğlak bir terim olduğu için işe kelimenin farklı anlamlarını açıklayarak başlamamız gerekiyor. Çift, bir çift (sabana koşulmuş) öküz demektir; bundan türetilmiş çiftlik kelimesi de daha önce bahsettiğimiz gibi, köylünün tasarrufundaki araziyi ifade etmekte kullanılabilir. Ama bu tür aile işletmelerinden bahsederken, "köylü çiftliği" ya da Osmanlıcasıyla "reaya çiftliği" demek daha doğru olur. Böylelikle, 20. yüzyıl tarihçilerinin çiftlik dediklerinde genelde kastettikleri, köylü olmayan kişilere ait, köleler, ortakçılar ve mevsimlik işçiler tarafından işlenen tarımsal arazilerle bu çiftliklerin karıştırılmasını engellemiş oluruz. Çiftlik sahipleri belki güçlü kişilerdi ama padişahın kendine sakladığı rakabe hakkından yoksundular. Özellikle 18. yüzyılda, koşullar padişahı bu toprakların ele geçirilmesine fiilen göz yummaya zorlamış olsa da, Osmanlı merkezi yönetimi köylü topraklarının köylü olmayan kişilerce devralınmasını yasal olarak onaylamayı hiçbir zaman kabul etmediği için çiftliklerin hukuki statüsü hep sallantıda kalmıştır (McGowan, 1981, s. 71-72).

Çiftlik araştırmalarında çeşitli belgeler kullanılmıştır. Ömer Lütfi Barkan'ın Edirne ve civarındaki merkezi yönetime bağlı görevlilerin tereke defterleri üzerine yaptığı çalışma, bize çiftliklerin Osmanlı beylerine kırsal

2 "Yerli" teriminin pek çok farklı tanımının olması da ayrı bir sorun.

iis işlevi de gördüğünü göstermiştir (Barkan, 1966, s. 167). Bitola/Manastır kazasına ve Balkanlar'ın başka kesimlerine ait kadı sicillerinde çiftliklerle ilgili çok sayıda faaliyet belgelenmiş durumdadır. Bu da Halil İnalcık ile Bruce McGowan'ın, güçlü şahsiyetlerin köyler arasındaki boş arazilerde çiftlik kurması veyahut da köylüleri topraklarından etmesi süreçlerini yeniden inşa etmelerini mümkün kılmıştır (İnalcık, 1984; McGowan, 1981, s. 66-70). Ayrıca, mevcut çiftliklerin müsadere edilip yeni kişilere tahsis edilmesinin sıkça görüldüğü 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısında, önemli miktarda belge üretilmiştir. Bu resmi kayıtlarda kimi zaman bu tür tarımsal girişimlerin betimlemelerine rastlanabiliyor (Veinstein, 1986). 19. yüzyılın ilk yarısındaki çiftliklere ilişkin birkaç tereke defteri ayrıntılı olarak incelenmiştir (Faroqhi, 1976, 1991, 1992).

Bu yeni keşfedilen kaynaklar, çiftlik konusunda 1950'lerle 1960'lar boyunca gözde olan bazı varsayımların geçersiz olduğunu ortaya koymuştur. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Fernand Braudel (Braudel, 1. basım 1949, 2. basım 1966, cilt II, s. 67) ile Traian Stoianovich (Stoianovich, 1953) Balkanlar'da 17. yüzyılda ortaya çıkan çiftliklerin, doğu Avrupa köylülerini 16. yüzyıldan itibaren kıskacına alan "ikinci serflik"e benzer bir gelişme sayılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bazı durumlarda "ikinci serflik", nüfusun arttığı bir dönemde tahıl fiyatlarının yüksekliğinden faydalanmak isteyen Leh ve Bradenburg lordları tarafından dayatılmıştı. Ama genelde ana kaygı, ekonomik değil siyasiydi; merkezi hükümdarların konumlarını pekiştirdikleri o dönemde tarihsel koşullar, köy düzeyinde de lordların yelkenini şişiriyordu (Anderson, 1979, s. 196-97). Tahıl ihracatının henüz söz konusu olmadığı Rusya'da ise alt düzey soylulara, çara sürekli askeri ve idari hizmet vermeleri karşılığında sağlam bir gelir kaynağı kazandırabilmek için köylülerin hareketliliği engellendi (Hellie, 1971). Osmanlı tarihine gelince, çiftlik tarımına geçilip köylülerin durumunun bozulmasından, piyasa koşullarının, yani Avrupa'dan gelen ucuz tahıl ve pamuk talebinin sorumlu olduğunu varsaymak bir ara tarihçilere cazip görünmüştü (Stoianovich, 1953).

Ama anlaşılan Avrupa tarihi uzmanları kısa bir zaman sonra bu varsayımın modasının geçtiğini düşünmeye başladılar. Nitekim Anderson'un çığır açıcı çalışmasının ilk yayımlandığı 1970'lerin ortalarında, "ikinci serflik"i doğuran ana etkenlerin siyasi olduğu fikri çoktan kabul görmüştü bile. Oysa çiftliklerle uğraşan Osmanlı tarihi uzmanları için "teorik" düzeydeki bu yenilik, en fazla dolaylı bir önem taşıyordu. Osmanlı topraklarında köylü olmayan kişilerin elindeki çiftliklerin başta zannedildiğinden çok daha az yaygın olması gibi ampirik olgular onlar için daha önemliydi. Ayrıca,

McGowan'ın itinayla hazırladığı haritalar, erken bir dönemde çok sayıda çiftliğin günümüz Bulgaristan'ının Karadeniz kıyıları gibi bölgelerde ortaya çıktığını gözler önüne serdi. Ancak bu bölgeler 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar İstanbul'un tahıl ihtiyacını karşılamaya yönelik üretim yapmışlardı ve dünya pazarıyla hiçbir bağlantıları yoktu (McGowan, 1981, s. 76-77).

Hem İnalcık'ın hem de McGowan'ın çalışmaları, Osmanlı sınırları içinde de köylülerin topraksızlaşmasının ardında ekonomik değil, siyasi faktörlerin yattığını gösterdi. Mültezimler ve tarımsal arazilerin denetimini ele geçiren başka kişiler, zavallı köylülerden alabileceklerini alıp "artı ürün"ü kalabalık maiyetlerine tahsis etme derdindeydiler. Yerli olsun, ülkeler arası olsun, ticaret ekonomisine dahil olma fikri muhtemelen bu insanlara yabancıydı. Ama İzmir ve Manisa dolaylarındaki Karaosmanoğulları gibi, en azından 18. yüzyıl boyunca vergi olarak topladıkları tahıl ve pamuğu satan, ticari bakımdan faal kırsal güçler de yok değildi. Bu aileler, bölgelerindeki çiftçilerin kendilerine bıraktığı tarımsal ürünlerin ticarileşmesinden de faydalanmaktaydılar; böylelikle, hiçbir çiftlikleri olmadığı halde önemli bir ticari güç elde etmişlerdi (Veinstein, 1975). Kısacası, çiftlik oluşumu ile ticarileşme arasındaki bağlantının, başta sanıldığından daha zayıf ve daha karmaşık olduğu anlaşıldı.

KÖYLÜ ÇALIŞMALARININ ETKİSİ

Bu ampirik kaygıları bir yana bırakacak olursak, Osmanlı kırsal tarihi 1970'lerden itibaren, köylü çalışmalarından gelen araştırmacıların eserleriyle yeni bir ivme kazandı. Osmanlı kırsal tarihine "ithal" edilen yaklaşımlar içinde, 1930'ların Stalinist cadı kazanının kurbanlarından Rus iktisatçısı A.V. Chayanov'un köylü ekonomisine bakışı üzerinde odaklanacağız (Chayanov, İngilizce çevirisi, 1966). Chayanov, köylü hanesinin kapitalist bir girişim olmadığını ve köylü ailelerinin parasal gelirlerini maksimize etme kaygısı taşımadığını ileri sürdü. Bilakis, köylülerin arazilerine harcamak istedikleri emeğin miktarını belirleyen, piyasadaki fırsatlar değil, ailenin o sırada yaşam çemberinin hangi aşamasında olduğuydu. Çocukları henüz çalışacak yaşa gelmemiş olan genç çiftler, çocuklarını besleyebilmek için fazladan toprak kiralayıp Chayanov'un öz-sömürü dediği şeye girişebiliyorlardı. Ama çocuklar evlenip yuvadan ayrılmaya başlayınca, ana baba, işlediği toprakları küçültüyor ve nihayet yeni nesle devrediyordu.

Chayanov'un teorisi, köylü ekonomisinin kapitalist ekonomiden ayrı bir *tür* olduğu ve dolayısıyla kapitalist işletmeler için geçerli olan saptamaların buraya uygulanamayacağı varsayımına dayanmaktaydı. Bu yüzden Chayanov'un ismi, kapitalizm öncesi ya da kapitalist olmayan toplumla-

rın, endüstri toplumlarından tamamen farklı yasalara tabi olduğunu varsayan "özcüler"le birlikte anılır. Henüz bir Osmanlı köyü üzerine, çerçeve olarak açıkça Chayanov'un teorilerini kullanan bir monografi yazılmadı ama fikirleri yine de Osmalı kırsal tarihçileri üzerinde etkili olmuştur. Köylülerin davranışlarını piyasa kurallarından ziyade toplumsal ilişkilerin belirlediği varsayımı, kapitalizmin evrensel geçerliliği olan bir kategori değil, sınırları belli, tarihsel bir oluşum olduğunu kanıtlamak isteyen herkese cazip gelmişti.

Osmanlı tarihçileri üzerinde etkili olan köylü çalışmaları arasında Emmanuel Le Roy Ladurie'nin 16. ve 17. yüzyılların Languedoc köylüleri üzerine yaptığı incelemeyi de sayabiliriz (Le Roy Ladurie, İngilizceye çev. John Day, 1974). Bu eser, 18. yüzyıl İngiliz iktisatçısı Malthus'un geliştirdiği fikirler kullanıldığı için "neo-Malthusyen" olarak nitelenebilir. Ayrıca "formalist" olduğunu da söyleyebiliriz. "Formalist" demekle, bazı temel ekonomik kuralların, her türlü toplumsal oluşuma uygulanabileceğini varsayan yaklaşımı kastediyoruz. Malthus, nüfus artışı ile ücretlerdeki uzun vadeli düşüşler arasındaki bağlantıyla ilgili teorisini, İngiltere'nin erken dönem sanayi ekonomisinin en gelişkin olduğu sırada ortaya atmıştı. Ancak Malthus, ücretler geçimlik düzeye indirilmediği sürece (ya da, tabii, ana babalar "basiret" gösterip daha az çocuk yapmadıkça) insanlar üreyecektir demeye gelen bu teoriyi kurarken, tarımsal üretimde uzun vadeli bir durgunluğu varsaymıştı. Dönemin yeni zirai teknikleri sayesinde gerçekleşen üretim artışını görmezden gelmeyi tercih etmişti.

Le Roy Ladurie, Malthus'un bu fikrini alıp, tarımdaki teknolojik ilerlemenin hakikaten de sınırlı olduğu 16. yüzyıl Languedoc'una uyarladı. 16. yüzyıldaki nüfus artışının tam Malthus'un öngördüğü sonuçlara, yani ücretlerde düşüşe ve yiyecek fiyatlarında artışa yol açtığını savunuyordu. Bunlar da 17. yüzyılda nüfus artışının durmasına sebep olmuştu (Le Roy Ladurie, 1974, s. 98-113, 239-45). Le Roy Ladurie'nin görüşlerinin, kapitalist kategorilerin yeniçağdaki bir köylü ekonomisine uygulanmasının anlamlı olabileceği yolundaki "formalist" önkabule dayandığı açık. Osmanlı bağlamında ise neo-Malthusyen fikirler Michael Cook'un bazı Osmanlı kazaları üzerine yaptığı çalışmada kısmen etkili olmuştur. Cook, 16. yüzyılda kırsal nüfustaki artışın mevcut toprakların yetmemesine, ya da yazarın kendi deyişiyle "nüfus basıncı"na yol açıp açmadığı yolunda, ilk defa Fernand Braudel'in ortaya attığı önemli soruya cevap vermeye çalışmıştır (Cook, 1972, s. 1-9). Cook, Malthus ile selefi Ricardo'nun geliştirdiği çerçevenin bir parçası olan bu soruya, şartlı bir "evet"le cevap vermiştir (Cook, 1972, s. 29). Somut olarak söylemek gerekirse, "marjinal", ya-

ni görece verimsiz toprakların ekime açıldığını kanıtlamıştır. Çiftlik arazilerinin dağılmasını yasaklayan Osmanlı kurallarına rağmen, büyük çiftlikler varislerin sayısındaki artışa paralel olarak bölünmekteydi.

Buna mukabil, Huricihan İslamoğlu-İnan, Çorum ve Sivas köylüleri üzerine yaptığı son çalışmasında, kalkınma iktisatçısı Esther Boserup'un kurduğu teoriye yaslanarak, yukarıdaki bakış açısının dışına çıkmıştır (İslamoğlu-İnan, 1994, s. 19-20). Bu iki yazara göre nüfus artışı ekonomik gelişmeyi ketleyen değil, artıran bir etken olarak görülmelidir. Nüfusun artmasıyla, köylü ailesi piyasaya yönelik ihtisaslaşmış faaliyetlere girişmesini mümkün kılacak işgücüne kavuşur. Bu savda Chayanov'un genç çiftlerin ailelerini geçindirmek için kendilerini sömürmeleri fikrinin etkisi görülebilir. Bu varsayım, Hollandalı iktisat tarihçisi Jan de Vries'in, yeniçağ Avrupa'sındaki ücretli işçilerin, reel ücretlerin düşmesi ya da sabit kalmasına rağmen nasıl olup da daha fazla tüketim malı alabildiklerini açıklamaya yönelik teorisi ile de ilişkilendirilebilir (de Vries, 1993). "Çalışma devrimi" denen dönemde, iplik eğirmede, dokumada ya da ticari ürün yetiştirilmesinde işçi olarak çalıştırılan kadın ve çocukların sayısı artmıştı. Dolayısıyla da piyasada giderek daha fazla –ve daha makul fiyatlı– mal bulunabilir oldu. Çalışmanın yoğunlaşması, ücretlerin düşüklüğünü telafi ediyordu ve pek çok aile, özellikle de Hollanda gibi ayrıcalıklı bölgelerdekiler, giderek daha fazla eşya satın alabilir hale geldiler.

İslamoğlu-İnan da aynı şekilde 16. yüzyılda Anadolu köylülerinin, nüfus arttıkça daha fazla emek sarf ettiren ürünler yetiştirmeye başladıklarını varsayıyor. Mesela, Niksar bölgesi köylülerinin, 16. yüzyılda hâlâ kısmen lüks sayılan ve doğrudan piyasaya yönelik bir ürün olan pirince geçtiklerini ve ayrıca pamuk dokuma gibi yerel zanaatların önem kazandığını söylüyor. İslamoğlu-İnan, pazarlanabilir malların üretimindeki bu artıştan esas kârlı çıkanın üreticilerin kendileri değil, vergi alan çeşitli kişiler olduğunu da belirtir. Ona göre bu, köylülerin 18. yüzyıla gelindiğinde bile hâlâ topraksızlaşmamış olmasını açıklamaktadır (İslamoğlu-İnan, 1987, s. 122-26). Belki bu adem-i merkezileşmenin ve âyanların yükselişinin damgasını vurduğu bir dönemdi ama güç sahipleri toprağa sahip olmadan da köylülerin üretiminin semeresini toplayabiliyor ve idarecilik, işletmecilik gibi dertlerden de uzak durmuş oluyorlardı.

TOPLUMSAL ANTROPOLOJİ VE KIRSAL TARİH

Köylü ekonomisine ve köylülüğün de bir parçası olduğu daha geniş sosyopolitik sisteme ilişkin çalışmalar, genelde epey soyuttur. Pek çok tarihçi ise daha az soyut, elle tutulur verilere daha yakın teorilerden ilham

almayı tercih eder. Bazen bu ilham, modern Türkiye dahil dünyanın dört bir yanındaki köy toplumları üzerine monografiler yazmış olan sosyal antropologların çalışmalarında bulunabilir. Köy monografisi bir tür olarak genelde haklı- eleştiriler almıştır. Bu türü eleştirenler, araştırmacı yerel düzeyde, özellikle de aile ve akraba çevresi içinde süregiden kişisel etkileşimler üzerinde odaklandığında, kapitalizmin yayılması gibi toplumun genelinde yaşanan gelişmelerin etkilerinin yeterince irdelenmediği saptamasını yapmışlardır. Ama öte yandan, kişiler arası ilişkiler üzerine odaklanılması, köylü davranışlarının, tek kaygımız daha geniş ölçekli gelişmeler olduğunda atlanabilecek yönlerini görmemizi mümkün kılar. Bu durum, yöntemde çoğulculuğun faziletlerini gösteren iyi bir örnek.

Tahrirlere ve başka arşiv kaynaklarına dayalı köy tarihi çalışmalarını, aynı köyün bugünkü haliyle ilgili antropolojik çalışmalarla birleştirmek de bir başka ilginç yaklaşım. Ama bugüne kadar bunu pek az kişi denedi. Bunun bir sebebi, sosyal antropologların inceleyecekleri köyü, pratik kriterlere göre seçmeleri. Köy monografisi hazırlayan bir araştırmacı, inceleyeceği yerde epey bir vakit geçireceği için, genelde, daha müreffeh ve havası daha güzel olan kıyı köylerini tercih etmekte. Ayrıca, böyle bir çalışma yapmak için resmi mercilerden izin almak gerektiğinden, yetkililerin "hassas" saydıkları bölgeler genelde incelenmiyor. Ama daha da önemli bir etken, bugünkü Anadolu köylerinin çoğunun kısa bir geçmişinin olmasıdır. Bazı köyler, 19. yüzyılda, Kafkaslar ile Balkanlar'dan gelen göçmenler, Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek küçülen sınırları içine sığdırılması gerektiğinde kurulmuştu. Bazıları da Yunanistan'la yapılan nüfus mübadelesiyle gelenlerin Rumların terk ettiği köylere yerleştirilmesiyle 20. yüzyılda, bugünkü biçimini aldı. Ayrıca, Osmanlı yönetiminin baskısı ya da nüfus yoğunluğundaki artış gibi sebeplerle yerleşik hayata geçmek zorunda kalan göçebe ya da yarı göçebeler var. Bu yeni köylerden bazıları, 16. yüzyılda da köy olup 1600'den sonra terk edilmiş yerlerdir. Bu yüzden, bugünkü bir köyün 16. yüzyıl tahrirlerinden bildiğimiz bir yerde bulunması, köyün kesintisiz bir tarihi olduğu anlamına gelmiyor.[3]

Arşiv belgelerinden elde edilen bulguları 20. yüzyıla dair antropolojik araştırmaların sonuçlarıyla ilişkilendirmeye çalıştığımızda da bir başka önemli güçlükle karşılaşıyoruz. Bugünün antropologları doğal olarak bugünün meseleleriyle ilgilenmeyi tercih ediyorlar: Tarımda makineleşmenin ve köylülerin ülke ve dünya pazarıyla bütünleşmelerinin sonuçları gibi (bkz. Stirling, 1993). Tarihçilerin gözünde antropologların incelediği

3 Hütteroth (1968) bu meseleleri Konya bölgesi bağlamında ayrıntılı olarak ele alıyor.

zaman dilimi oldukça kısadır; genelde, traktörlerin kitlesel olarak kullanılmaya başladığı 1950'lere, belki en fazla Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar giden sınırlı bir dönemi incelerler. Ama antropologlara sorarsanız, bunun da kendine göre zorlukları vardır. Tarihçilerle işbirliği yapmak teoride yararlı gibi görünse de pratikte pek bir somut getirisi yoktur. Çünkü kırsal tarih uzmanları, kırsal teknolojilerdeki devamlılık ya da ticarileşmenin etkileri, göçün sonuçları gibi konularda çok net şeyler söyleyemezler.

Yine de köyler yerine şehir ve kasabalara bakarak bu uçurumu kısmen de olsa kapatmak mümkün olabilir. Kırsal kesimde üretilen mallar buralarda tüketiliyor, kırsal kesimden göçenler buralarda kendilerine bir geçim kapısı bulmaya çalışıyorlardı. Başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde, narh kayıtları vardı. Bu kayıtlar şehrin pazarında satılan kırsal mallar hakkında bilgi sağlamaktadır (bir örnek için karş. Kütükoğlu, 1983). Ayrıca kadı mahkemesine geldiklerinde mevsimlik ya da sürekli göçerler olarak kayıtlara geçirilmiş çok sayıda insanla karşılaşıyoruz. Şehir hayatına ilişkin belgeler, eskiden köylü olan bazı kimseler hakkında en azından bir fikir edinmemizi sağlarlar. Bu, köylüleri sadece asıl yaşam alanlarında incelemekle yetinsek asla öğrenemeyeceğimiz bir şeydir. Antropolojik bir çalışma açısından ilginç olabilecek belgeleri böyle dolambaçlı yollardan geçerek bulabilmek zaman ve tecrübe gerektirir ama sonunda da emekler boşa gitmez. Çünkü kırsal tarih, yetmiş yıllık bir "çağdaş" dönem ile, ondan derin bir uçurumla ayrılmış olan bir "tarih" değil, zamanda bir devamlılık olarak görülmelidir.

ÖNERİLEN ÇALIŞMALAR

Adanır, Fikret (1998). "The Ottoman Peasantries, c. 1360-c. 1860", *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* içinde, ed. Tom Scott (Londra, New York: Longman) (Osmanlı kırsal hayatına ilişkin mevcut çalışmaları ele alan en yeni kitap; zekice yazılmış, mükemmel belgelenmiş bir eser).

Beldiceanu, Nicoara ve Irene Beldiceanu-Steinherr (1978). "Reglement ottoman concernant le recensement (premiere moitie du XVIe siecle)", *Südost-Forschungen*, 37, s. 1-40 (tahrirlerin hazırlanması işlemleriyle ilgili özenli bir ampirik çalışma).

Bryer, Anthony ve Heath Lowry (ed.) (1986). *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (Birmingham, Washington: The University of Birmingham, Dumbarton Oaks) (zengin bilgiler içeren ampirik çalışmaların bir araya geldiği bir derleme).

Chayanov, A. V. (1966). *The Theory of the Peasant Economy* (Homewood, III.) (20. yüzyıl köylü çalışmalarının temel metinlerinden biri).

Hütteroth, Wolf Dieter ve Kamal Abdulfattah (1977). *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century* (Erlangen/Almanya: Fränkische Geographische Gesellschaft) (Suriye çölündeki "kayıp köyler").

İnalcık, Halil (1994). "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, ed. Donald Quataert ile birlikte Halil İnalcık (Cambridge: Cambridge University Press) (karton kapaklı basımı, 1997; İnalcık'ın kendi çalışmaları I. ciltte; Osmanlı köylü ekonomileri Chayanov'un modeli ışığında inceleniyor).

İslamoğlu-İnan, Huri (1994). *State and Peasant in the Ottoman Empire, Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century* (Leiden: E. J. Brill) (tahrir araştırmalarını toplum teorisi ile bağlantılandırma yolunda bugüne dek yapılmış en nitelikli çalışma).

Le Roy Ladurie, Emmanuel (1974). *The Peasants of Languedoc*, İngilizceye çev. John Day (Urbana, III: University of Illinois Press) (Yeniçağda Akdeniz köylüleriyle ilgili çığır açıcı bir eser).

McGowan, Bruce (1981). *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800* (Cambridge, Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme) (nüfus ve çiftlik meseleleri ile ilgili yazıların bir araya geldiği önemli bir derleme).

Orhonlu, Cengiz (1967). *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) (ayrıcalıklı köylüler üzerine klasik bir çalışma).

Singer, Amy (1994). *Palestinian Peasants and Ottoman Officials, Rural Administration around Sixteeth-century Jerusalem* (Cambridge: Cambridge University Press) (ardında pek çok belge bırakmış olan bir kırsal toplum hakkında) [*Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996].

Veinstein, Gilles (1975). "Ayân de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, XX, s. 131-46 (bir âyanın çiftlikleri olmadan da kırsal kesimde güç ve ticari inisiyatif sahibi olabileceğini gösteriyor).

BEŞİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL KAYNAK OLARAK İMGE VE MİMARİ

ÜST SINIF OSMANLILARIN GÖRSEL KÜLTÜRÜ

Bu bölümde kelimenin geniş anlamıyla görsel belgelerden bahsedeceğiz. "Resmi" ve "yerel" mimarinin yanı sıra pek çok farklı türde imge bu kapsama girmektedir. Ağırlıklı olarak figüratif sanat üzerinde duracağız ve sanatçılarla hamilerinin bu tür sanata Osmanlı kültürü içinde nasıl yer açtıklarını göreceğiz. Figüratif sanatta her zaman imgeden bağımsız bir konuya referans vardır. Osmanlı minyatürlerinde bu konu bir şehir, bir şenlik, hatta –edebi yazmalar söz konusu olduğunda– bir aşk sahnesi olabiliyordu. Ama bu bölümde halı, kilim, sikke ve mezar taşı gibi Osmanlı dünyasında genelde figüratif olmayan soyut desen ve yazılarla süslenen imgelere de değineceğiz. Yazılar elbette kendilerinin dışında bir şeye referansta bulunurlar –tabii kişi bunları okuyabiliyorsa (ve çoğu Osmanlı okuyamıyordu). Ama süslemede kullanılan diğer tüm desenler, o eserin ait olduğu sanat geleneği hariç, kendileri dışında herhangi bir şeye referansta bulunmaz. Sanat tarihi eğitimi almamış insanların bu tür desenleri anlamlandırması kolay değildir; burada da Osmanlı görsel kültüründe çok özel bir yeri olan halılar hariç, figüratif olmayan bu imgelere kısaca değinmekle yetinilecektir.

Osmanlı tarihçisinin kullanabileceği görsel belgeler arasında ilk akla gelen, minyatürler olsa gerek. 16. yüzyıl minyatürcülerinden Nakkaş Osman ve öğrencileri saray şenlikleri ve savaşlar gibi tarihsel olayları betimlemişlerdir (bkz. resim 8). 18. yüzyıl başlarında, saray minyatürcüsü Levnî, (aralarında Avrupalıların da bulunduğu) genç kadın ve erkekleri farklı

kıyafetlerle tasvir etmiş ve şair Vehbî'nin *Surnamesi*'ni resimlemiştir (bkz. resim 9). Bu surnamede III. Ahmed'in (hük. 1703-30) üç oğlunun muhteşem sünnet düğünleri anlatılmaktadır. Bu minyatürler bize saray yaşantısı hakkında bir fikir veriyor. Ayrıca o çağda henüz fotoğraf olmadığı için geride pek az iz bırakmış olan gösteri sanatları hakkında da bir şeyler öğreniyoruz (And, 1983).

16. ile 18. yüzyıllar arası döneme ait minyatürler hem görsel olarak zengindir hem de tarihçi için önemli bir kaynaktır. Tek sorun, bunların sadece saray için az sayıda üretilen kıymetli nesneler olmaları. Bugün bu minyatürlerin çoğu, İstanbul'daki Topkapı Sarayı koleksiyonlarında yer almaktadır; Amerika ve Avrupa'daki koleksiyonlarda da az sayıda minyatür vardır. Topkapı Sarayı koleksiyonlarının görece iyi durumda günümüze ulaştığı söylenebilir. Ama yine de raflar dolusu arşiv belgeleri ile karşılaştırıldığında, günümüze kalan minyatürlerin sayısı gayet sınırlıdır.

Eldeki kaynaklar hem az hem de birbirinden çok farklı olduğu için, bu bölümde "üst sınıf Osmanlıların görsel kültürü" gibi geniş bir konu seçmek uygun göründü. Elite doğrudan bağlı olmayan kimselerin resim, karakalem, poster ya da fotoğraf sipariş etmesi ancak 20. yüzyılda yaygınlaştığı için, üst sınıf Osmanlıların görsel kültürünü ele almak, 20. yüzyıl öncesinde imge yaratımına dayanan tüm sanatlara kuşbakışı bir göz atmamızı sağlayacaktır. Ancak benim uzmanlık alanımın dışında kaldığı için bu sanat eserlerine sanat eleştirmeni ya da sanat tarihçisi gözüyle yaklaşmayacağız. Daha ziyade, bu imgelerden, minyatürcülere mali destek sağlayan ya da asit baskı ve fotoğraf satın alan hamilerin yansıtmak istedikleri özimge hakkında ne öğrenebileceğimiz üzerinde odaklanacağız. Bu da bu imgelere, siyasi ve toplumsal tarih için bir kaynak olarak bakıyoruz demektir. Görsel imgeleri "gerçek" dünyada olup bitenler hakkında "bilimsel" birer kanıt olarak kullanma konusunda ise daha dikkatli olmalıyız. Ama ilerde bahsedeceğimiz birtakım uyarılara riayet edildiği takdirde, bu bile bazen meşru bir yaklaşım tarzı olabilir.

Minyatür, dinin insan ve hayvan tasvirine getirdiği yasağı ihlal eder. Pek çok Avrupalı gözlemci, Osmanlılardan bu yasağı çok ciddiye alan kimseler olarak bahseder; herhalde eğitimli Osmanlıların çoğu da buna itiraz etmezdi (Kreiser, 1978). Öte yandan, Oleg Grabar, Emeviler döneminden itibaren, hükümdarların sıradan kullara yasak olan şeyleri yaparak, özellikle de etraflarını insan ve hayvan tasvirleriyle doldurarak konumlarının ayrıcalığını vurgulamasına hiç de az rastlanmadığını belirtmiştir (Grabar, 1973, s. 160-78). İşte, Osmanlı yöneticileri de çoktandır kabul görmüş olan bu saray adabını benimsemişlerdi; özellikle de Timur'un saray-

ları örnek alınıyordu. Bu durum, 19. yüzyılın ortasından önce, Osmanlı İmparatorluğu'nun en azından Müslüman tebaası arasında, neden saraydan bağımsız figüratif resme çok ender rastlandığını açıklayabilir.

GÖRSEL KÜLTÜRÜN UNSURLARI OLARAK MİMARİ VE ŞEHİR MANZARASI

Bu bölümde figüratif resmin yanı sıra Osmanlı mimarisiyle ilgili alt-başlıklar da olacak. Hem "klasik dönem" diye anılan 16. yüzyıldan bahsedeceğiz, hem de 18. yüzyıldan itibaren şehir manzarasının nasıl dönüştüğü üzerinde duracağız (iletişimin sağlanmasına yönelik toplumsal örgütlenmeleri, Osmanlı şehir manzaralarını belirleyen bir faktör olarak ele alan Orhonlu, ed. Özbaran, 1984 ile karşılaştırınız). Bu gerekli, çünkü şehrin bugünkü halini okumanın pek çok yolundan biri de onu bir palimpsest [eskisi silinip üstüne yenisi gelen] olarak yorumlamaktır. Çağlar boyunca, İstanbul'un yer aldığı tarihi yarımadada ve daha az olmakla birlikte, şehrin civarında pek çok yerleşim kurulmuştur (bu yerleşim alanlarından sadece bir tanesini ele alan ama yine de çok aydınlatıcı olan bir çalışma için bkz. Artan, 1994). Her yeni çağ, önceki dönemlerde yapılanları yıkmıştır –kimi zaman kasdi eylemlerle, daha çok da kazalara müsaade ederek ve binaları bakımsızlıktan çürümeye terk ederek. Bu tür dönüşümlerle ilgili tavırlar da zaman içinde değişmiştir. Eski binaların yıkımının yaygınlığı bakımından tarihte özel bir yeri olan son iki yüzyılda, ne ilginçtir, "eski anıtların korunması" hem kamusal bir gaye hem de bir uzmanlık dalı haline gelmiştir. Dünya çapındaki bu değişimler Osmanlı İmparatorluğu'nu ve daha sonra parçalanmasıyla ortaya çıkan devletleri etkilemiştir. Günümüzde anıtların ve sit alanlarının korunmasına büyük önem verilmesi sayesinde, tarihçiler Osmanlı mimari eserlerinden kaynak olarak yararlanabilmektedirler. Ama bu önemli kaynaktan yararlanmak, tarihçi için zorlu bir sınavdır da.

Başka bir açıdan bakınca, yapı tarihi iktidarın kullanıldığı bir alan olarak yorumlanabilir (bunun çok tipik bir örneği için Barkan, 1972-79 ile karşılaştırınız). Bir başka örnek de, bugün hâlâ eski İstanbul'un Haliç girişini bekleyen Yeni Cami'dir (bkz. resim 10). Binanın yapımının başladığı 16. yüzyıl sonunda, bu alanda Yahudiler oturmaktaydı. Taşınmak zorunda kalmışlar, çoğu Hasköy ve Balat'a yerleşmişti (Yerasimos, 1995). Şimdiye kadar, bu insanların inşaat projesi hakkında ne düşündüğünü yansıtan bir kaynağa rastlamadım. Ama 17. yüzyılın başında, Sultan Ahmed Camii'ni yapan Mimar Mehmed Ağa'nın yaşamöyküsünü yazan Cafer Çelebi, bu tür yer değiştirmelerin sorun yarattığını herhalde biliyordu. Çünkü hükümdarı, projesi için meskûn olmayan bir yer seçtiği için –ya-

nılmıyorsam, biraz imalı bir tarzda– övüyordu (Cafer Çelebi, 1987, s. 66). Zeynep Nayır ise, 1600 yılı civarının anıtsal mimarisi hakkındaki monografisinde, Yeni Cami'nin inşa edildiği alanın "kurtarıldığını" düşünüyordu: Eskiden kalabalık bir gayrimüslim semti olan bu yer, artık büyük bir cami kompleksi ile güzelleşmişti (Nayır, 1975, s. 136). Her halükârda, yönetenlerle yönetilenler arasındaki güç eşitsizliğinin anıtların yerinin seçiminde önemli bir etken olduğu su götürmez.

SERGİ KATALOGLARI

Son on yıllık süre zarfında, Avrupa ve Amerika müzelerinde çok sayıda Osmanlı sanatı sergisi düzenlendi. Bu sergiler, Osmanlı dünyasına olan ilginin dar bir uzmanlar çevresinin dışına yayılmasını sağladı. Bu sergilerin epey bir kısmı Kanuni dönemine ilişkindi. Chicago, Paris, Londra, Tokyo, Berlin ve Budapeşte'de çeşitli dokuma, seramik ve minyatür seçkileri sergilendi. Kataloglar hazırlandı. Sergiler ülkeden ülkeye önemli farklılıklar gösterdiği için Amerika sergisinin kataloğunu (Atıl, 1987) Michael Rogers ile Rachel Ward'un British Museum için hazırladığı katalogdan (Rogers ve Ward 1988) ya da Macaristan sergisinin kataloğundan (Gerelyes, 1994) bağımsız olarak ele almamız gerek.

İstanbul'da da bazı önemli sergiler düzenlenmiştir. Avrupa Konseyi'nin sponsorluğunu üstlendiği bir dizinin parçası olarak 1983'te düzenlenen Selçuk-Osmanlı sanatı sergisi bunlardan biridir. "Çağlar Boyunca Anadolu'da Kadın, Anadolu Kadınının 9000 Yılı" gibi kısmen yanıltıcı bir başlık taşıyan sergi (Osmanlı kısmında sergilenen malzemenin çoğu İstanbul'dandı), kadınların betimlendiği veyahut da kadınlar tarafından kullanılmış eserlerden oluşan geniş bir seçki içermekteydi (Toplu çalışma, 1993). 1996'da düzenlenen Anadolu ve İstanbul'da insan yerleşimi konulu sergiler, tamamen yeniden üretilmiş imgeler ve video kayıtlarından ibaret olmakla birlikte, Osmanlı kent tarihi bakımından değerli, görsel malzeme açısından zengin kataloglara sahiptirler (Sey ve Batur, 1996) (bkz. resim 11).

Avrupa müzelerinde de Osmanlı uygarlığının çeşitli yönlerini öne çıkaran sergiler düzenlenmiştir. Bu sergilerde hem müzelerin kendi koleksiyonlarından hem de özel koleksiyoncuların ellerindeki hazinelerden yararlanılmıştır. Mesela, 1989'da Berlin'de "Europa und der Orient" [Avrupa ve Doğu] adı altında düzenlenen bir sergide 900 eserlik muazzam bir seçki ile Avrupa'nın Kadim Mısır'ı keşfi ve Avrupa'nın 1900 öncesinde Ortadoğu'ya duyduğu ilgi gibi birbirinden biraz uzak iki temaya ilişkin belgeler sunulmuştur. Yazım yanlışlarının fazlalığıyla, başarısı maalesef gölgelenen bu bilgi yüklü katalog, büyük bir kentin telefon rehberi

boyutlarındadır (Sievernich ve Budde, 1989). Geniş bir Osmanlı silahları ve dokumaları koleksiyonuna sahip olan Karlsruhe Müzesi (Almanya), bir süre önce koleksiyonunu yeniden düzenlenmiş ve bu çalışmanın şerefine yeni bir katalog yayımlamıştır (Petrasch vd., 1991). 1995-96'da da Dresden koleksiyonundaki Osmanlı eserlerinin ve bunların esasen 18. yüzyılda Saksonyalı sanatkârlarca yapılmış taklitlerinin teşhir edildiği bir sergi düzenlendi (Toplu çalışma, 1995). Aşağı yukarı aynı sıralarda, Nasır Halili koleksiyonundaki Osmanlı eserleri Cenevre'de sergilendi ve zengin bir katalogla belgelendi; bu sergide kitap sanatları öne çıkmaktaydı (Rogers ve Raby, 1995).

Sergi katalogları çok önemli kaynaklardır. Sergilenen eserlerin genelde renkli ve kaliteli basılmış reprodüksiyonlarını içerirler. Ayrıca, eserlerle ilgili açıklamalarda değerli tarihsel bilgiler bulunur. İyi kataloglarda eksiksiz ve olabildiğince güncelleştirilmiş kaynakçalar vardır. Giriş yazıları da, bazen fazla geniş bir okur kitlesi için yazıldıklarından uzmanların gözünde pek bir değerleri olmasa da, genelde nitelikli yazılardır. Yakın dönemden örnekler arasında, Cemal Kafadar'ın "Anadolu Kadını" sergisinin kataloğuna yaptığı katkıyı (Toplu çalışma, 1993), Gilbert Beauge ve Engin Çizgen'in erken dönem Osmanlı fotoğrafçılığı ile ilgili bir serginin kataloğuna yazdıkları giriş yazısını (Beauge ve Çizgen, 1992) ve Michael Rogers'ın kısa süre önce Cenevre'de sergilenen Nasır Halili koleksiyonunun kataloğu için yazdığı Osmanlı sanatı koleksiyonculuğu ile ilgili yazıyı (Rogers, 1995) sayabiliriz. Son olarak, kaliteli reprodüksiyonlar içeren bu katalogların sergi sırasında çok hesaplı bir fiyata satın alınabileceğini belirtelim.*

Elbette sergi kataloglarının değerli bilgiler içermesi, Osmanlı sanatını ve bu eserlere sinmiş olan dünya görüşünü "nesnel" bir biçimde yansıttıkları anlamına gelmez. Bu tür sergilerin maliyeti son derece büyüktür ve sergilecek eserlerin asıl yerlerinden alınıp sergi mekânına gönderilebilmeleri için resmi izinler gerekir. Bu yüzden sergi temalarının ve gönderilecek eserlerin seçiminde karmaşık siyasi ve parasal kaygılar rol oynar. Değerli eserlerin böyle bir uluslararası sergiye götürülmesi için gerekli izni veren hükümet, vakıf ya da üniversitenin siyasi duruşu, sergiye ev sahipliği yapan hükümet ve/veya özel kuruluşunkiyle uyuşmayabilir. Zaten yeterince karmaşık olan bu durum, serginin tasarlanması işini üstlenen akademisyen ya da müze uzmanlarının kendi hükümetleriyle ters düşmesiyle daha

* Yazarın bu söylediği daha çok Avrupa ve Amerika için geçerli. Bu ülkelerde sergiler sırasında katalogların karton kapaklı basımı piyasaya sürülüyor ve ancak sergi kapandıktan sonra fiyatı daha yüksek olan ciltli basımı bulmak mümkün oluyor. -ed. n.

da çetrefilleşebilir. Sergiyi tasarlayanlar yaratıcı olabilirlerse, konuya aşina ziyaretçilerin anlayabileceği, ancak hükümetin sarf edileceğini pek düşünmediği sözleri "kaçak" sokabilirler. Sergi tasarımcıları, normalde gözlerden uzak muhafaza edilen değerli mücevher ve dokumalar gibi şaşaalı parçaları ya da konunun uzmanlarının hoşuna gidecek, daha önce sergilenmemiş parçaları teşhir ederek, yani belgelenen dönemin belirli bir vechesini vurgulayarak, kendi duruşlarını ortaya koyabilirler. Sergi sırasında da teşhir efektleri, özellikle de ışık, belli bazı parçaları öne çıkaracak şekilde kullanılabilir. Kataloglar da renkli yakın plan fotoğraflar ve okurun ilgisini cezbedecek açıklamalarla, sergideki bu vurguyu tekrarlayabilir. Tabii, yine bu tür yöntemlerle söz konusu dönem ya da temanın belli yönlerini önemsizleştirmek de mümkün.

DİĞER BAŞVURU KAYNAKLARI

Osmanlı imge üretimi konusunda sergilerden bağımsız başvuru kaynaklarının en önemlilerinden biri, Fransız-Rus araştırmacı İvan Stchoukine'in minyatür sanatı hakkındaki monografisidir (1966-71). Yazar, Fehmi Edhem Karatay'la birlikte Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki yazmaları kataloglamıştır ve kitabının büyük kısmını, resimli yazmaların kataloğu teşkil eder. Saray dışında minyatürlerle süslü yazmalar pek yapılmadığı ve de sarayda üretilen bu yazmaların büyük çoğunluğu bugün hâlâ Topkapı Sarayı'nda olduğu için Stchoukine'in çalışması, genel olarak Osmanlı minyatürü konusunda bir kılavuz niteliği taşımaktadır. Kitapta siyah-beyaz basılmış çok sayıda minyatür bulunmakla birlikte hiç renkli reprodüksiyon yoktur (bkz. resim 12).

Bir başka değerli başvuru kitabı da Günsel Renda, Turan Erol, Adnan Turani, Kaya Özsezgin ve Mustafa Aslıer'in birlikte yazdığı Türk resmi tarihidir (Renda vd., 1989). Yazarlar aslında Cumhuriyet döneminde eser veren ressamları ele almaktadırlar. Ama Günsel Renda'nın yazdığı giriş bölümü, Tanzimat öncesi Osmanlı resminin bir panoramasını sunmaktadır. 18. yüzyılın ortasından itibaren hem camileri hem de varlıklı Osmanlıların evlerini süsleyen duvar resimleri üzerinde (yazarın uzmanlık alanı olduğu için) özellikle durulmuştur. Bu çalışma renkli resimler açısından zengindir. Daha yakın bir zamanda yayımlanmış bir diğer başvuru kitabı da Engin Özendes'in, metinleri iki dilde sunulmuş olan *Photography in the Ottoman Empire* [Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğraf] adlı çalışmasıdır (Özendes, 1987, 2. basım 1995). Giriş yazısını, Osmanlı fotoğrafçılığının önde gelen uzmanlarından birinin yazdığı bu kitap, din veya milliyet ayrımı yapmaksızın, Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet göstermiş fotoğrafçıların

kapsamlı bir kataloğunu da sunmaktadır. Kataloğdaki isimlerin pek çoğunun fotoğraflarından kaliteli reprodüksiyonlarla örnekler verilmektedir.

TARİHSEL KAYNAK OLARAK MİNYATÜRLER

Osmanlı minyatürleri, pek çok Müslüman ülkede görülen ama her zaman Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi hükümdarlar ve saray tarafından desteklenmeyen kitap süsleme sanatları geleneğinin bir parçasıdır. Ortaçağda geleneksel olarak Fars şiiri klasikleri resimlenirken, Osmanlı minyatürleri tarihsel konulara verdikleri ağırlıkla öne çıkmaktadır. Elbette dini imgeler, mesela Peygamber'in hayatına ilişkin resimler yok değildi (bu tür minyatürlerde Peygamber ve ailesi yüzlerinde peçelerle resmedilirdi) (Tanındı, 1984). Edebi konuları işleyen minyatürler de öyle. Ama sanatçıların ve hamilerinin yaşadığı zamana ait savaşlara, saray yaşantısından salınelere ve şölenlere minyatürlerde daha önce hiç bu kadar çok yer verilmemiştir. Ayrıca sanatçılar, en çok tercih edilen konuların portre ya da kostümlü figürler olduğu albüm varakları yapmışlardır. Kuzey Afrika'nın büyük kısmını Osmanlılar adına fetheden Barbaros Hayreddin'in (bkz. resim 13) tasvir edildiği portre özellikle ilgi çekmiştir (Klinger ve Raby, 1986).

Bir başka ünlü minyatürde de Kanuni Sultan Süleyman öldüğü sırada veziri azam olan Sokollu Mehmed, otağında oturmuş padişahın ölümüne ağlarken resmedilmektedir (Sözen ve Güner, 1988, s. 218) (bkz. resim 14). Ama minyatürlere saraydan talep gelmesi, Osmanlılara özgü bir durum değildi. Bu tür resimler, aynı dönemde başka İslam ülkelerinin saraylarında da, özellikle de Hindistan'daki Moğol sarayında üretilmekteydi. Bu hanedan için çalışan ressamlardan, kişilerin fiziksel görünümlerini, hatta bazı hastalıkların insan yüzünde bıraktığı izleri, gerçekçi bir biçimde yansıtmaları bekleniyordu.

Osmanlı ileri gelenlerinin portreleri nadiren yapılıyor idiyse de padişahların tasviri, Osmanlı minyatürcülerinin sık kullandığı bir tema olmuştur. Kimi ressamlar, tüm Osmanlı padişahlarının portrelerini içeren diziler yapmaya girişmişlerdir. Bu tür çalışmalardan bilinen en eskisi, 16. yüzyılın ikinci yarısında eser veren saray minyatürcüsü Nakkaş Osman'a aittir. Sanatçı, hanedanın eski üyelerinin portreleri için mecburen hayal gücüne başvurmuştu. Ama Nakkaş Osman'ın zamanından itibaren bu tür portreler, genelde, resmedilen hükümdarı bizzat görmüş olan ressamlarca yapılır oldu. Resmin gerçeği yansıtması çok takdir edilen bir özellikti. Sultan III. Murad'ın Venedikli ressam Veronese'nin okulunda yapılmış bir portresi veziri azam Sokollu Mehmed'e gösterildiğinde, vezirin resmi özellikle bu bakımdan beğendiğini biliyoruz. Muhtemelen 18. yüzyılın başların-

da, Sultan II. Mustafa'nın 1703'te tahttan indirilmesinden sonra, minyatür ustası Levnî, hükümdarın bu türden diğer minyatürlerde görülen katı biçimselliğin dışına çıkan bir portresini yaptı. Özellikle hükümdarın doğrudan resme bakanın gözlerine bakması, Osmanlı portre geleneğine bir yenilik getirmiştir. Daha önce hükümdar hep kendi düşüncelerine dalmış bir halde resmedilir, bu uzaklık onun haşmetini daha da artırırdı. Bu yüzden, bu yeni ve daha dışa dönük duruşun, resmin yapıldığı sırada Sultan II. Mustafa'nın artık tahtta olmaması sayesinde mümkün olduğu ileri sürülmüştür (Majer, 1990a ve b).

Osmanlı minyatürcüleri, saray hayatı ve savaşlardan sahnelerin yanı sıra kent panoramasına olan yoğun ilgileriyle de meşhurdurlar. Bu tür minyatürlerin haritacılıkla ilişkisi vardı. 16. yüzyılın başında Osmanlı kaptanı deryası Piri Reis, Akdeniz limanlarını gösteren ve önemli şehirlerden manzaraların yer aldığı resimli bir harita çalışması hazırlamıştı (bkz. ikinci bölüm, Piri Reis, ed. Alpagut ve Kurtoğlu, 1935) (bkz. resim 15-16). Ama bu resimler, tıpkı sıradağların tasviri gibi, standart kalıplara göre yapılmıştı. Ayrıntılı gemi tasvirlerine rağmen, Piri Reis'in eseri süsleme sanatları konusunda iddialı değildi. Ancak, üçüncü bölümde bahsettiğimiz, Piri Reis'in genç çağdaşı Matrakçı Nasuh için aynı şey söylenemez. Matrakçı Nasuh, Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat seferine giderken geçtiği yolları resmetmişti (Nasuhü's-silahi - Matrakçı, ed. Yurdaydın, 1976). Sefer yolunda konaklanan kırsal alanların tasvirleri, bol altın varak kullanımı, zengin ve stilize bitki desenleriyle oldukça süslü görünse de aynı ölçüde kalıplaşmış imgelere dayanır. Ama kasaba ve şehirlere, özellikle de İstanbul'a gelince, Matrakçı Nasuh'un tam bir ressam gibi davrandığı ve gerçeği sadık bir şekilde yansıtmak istediği görülür. Galata surları, Topkapı Sarayı'nın avluları ve Bizans Hipodrom'u ayrıntılara büyük bir özen gösterilerek resmedilmişlerdir; öyle ki bazı yapılar bugün bile ayırdedilebilmektedir (Denny, 1970) (bkz. resim 17). Ama aynı zamanda atmosfere, denizin mavisi, karanın yeşili ve kiremit çatıların kırmızısı arasındaki kontrasta özen gösterilmiş olması, bu minyatüre haritamsı niteliğinin ötesinde bir önem kazandırır. Özel bir görsel cazibesi olan bu kent panoraması Osmanlı payitahtının bir başka –aşağı yukarı çağdaş– tasviriyle karşılaştırıldığında, sanatçı ve hamisinin bilinçli tercihlerinin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır (Feher, 1978).

Matrakçı Nasuh'unki gibi sefer rotası tasvirleri, Osmanlı askeri teşkilatı tarafından düzenli olarak üretilen ve genelde sonradan vakayinamelere eklenen bir belge türüydü. Güneydoğu ve orta Avrupa'daki savaşlar, en az İran seferleri kadar önemliydi. Macaristan'ın fethi, sarayda düzenli bir minyatür "okulu" kurulmasıyla çakıştığı için, bu sefer özellikle iyi belge-

lenmiştir (Feher, 1978). Macaristan savaşına ilişkin minyatürlerden birinde o dönemde Macaristan'ın kapısı olan Belgrad'ın fethi anlatılmaktadır. Stilize alevler içinde kalmış bir kulenin üst katında Avrupa tarzı başlıklar giymiş bazı adamlar, çaresizlik içinde kıvranmaktadır.

Bir başka minyatürde de Macaristan kralının dul kraliçesi İsabella ile küçük oğlunu Kanuni Sultan Süleyman'ın egemenliğini kabul ederken göstermektedir. Sanatçı arka plana kulelerinden biri minareye dönüştürülen Buda Kalesi'ni koymuş. Bu minyatürlerde, sanatçılar henüz perspektife pek ilgi duymasa ve figürlerin büyüklüğü fiziksel görünümlerinden ziyade sosyopolitik konumlarına göre ayarlansa da, topografyaya önem verildiği aşikâr. Mesela minyatürcü, Buda ile Peşte'nin kendi surları olan, Tuna ile ayrılmış iki farklı şehir olduğunun ve Buda'nın tahkimatının daha güçlü olduğunun farkındaydı.

Estergon gibi gerçek bir savaşa sahne olan şehir ya da kalelerin tasvirinde topografya daha da önem kazanıyordu. Matrakçı Nasuh burada, kabaca oval şeklindeki kalenin sağ taraftan minyatürün dikdörtgen çerçevesinin dışına taşmasına izin vererek etkileyici bir görüntü yaratmıştır. Bu kompozisyon, dönemin Osmanlı minyatürcülerinin ana kaygılarını ortaya koymaktadır: Hem söz konusu savaş ya da kuşatmada olanları makul bir tarzda aktarmak istiyorlar, hem de kompozisyona büyük önem veriyorlardı. Estergon minyatürünün alt tarafındaki üçgen çadırlar şehrin oval planıyla etkileyici bir tezat oluşturur. Öte yandan, minyatürcülerin geçmişten bir sahneyi tasvir ederken anakronizme düşmemek gibi bir dertleri yoktu. Feher'in de belirttiği gibi (Feher, 1978, Resim 3'ün açıklaması), bir minyatürcü İstanbul'un Osmanlılarca fethini (1453) tasvir ederken şehrin 16. yüzyıldaki haline ait bir imgeyi pekâlâ kullanabiliyordu. Veya Kraliçe İsabella ile oğlunu Sultan Süleyman'ın huzurunda gösteren minyatürü yaratan sanatçı(lar), bu buluşmanın seferden kısa bir süre sonra gerçekleştiği, dolayısıyla da surlardaki bir kulenin minareye çevrilmesi için vakit olamayacağı gerçeğini belli ki pek umursamıyorlardı (Feher, 1978, resim 12'nin açıklaması).

Şehzadelerin sünnet düğünlerini tasvir eden 1582 ve 1720 yıllarına ait iki ünlü minyatür dizisine gelince, minyatürlere tarihçi gözüyle bakmak iyice zorlaşır. Her iki düğünde de meslekleriyle ilgili gösteriler yapan zanaatkâr alayları, şenliklerin önemli kısımlarından birini oluşturuyordu (Prohazka-Eisl, 1995). Osmanlı zanaatkârlarına ilişkin 1850 öncesine ait görsel belgelerin sayısı neredeyse sıfır olduğu için bu minyatürlerin atölyeleri olduğu gibi yansıttığını düşünmek çok cazip geliyor. Ama bu düşünceye kapılmamak lazım çünkü minyatürlerdeki cam fırınları, kebapçı-

lar ya da hamamlar hakikilerinden iki bakımdan farklıdır. Bir kere bu minyatürler atölye ve dükkânların kendilerini değil, şenlik için yapılmış üç boyutlu maketlerini tasvir eder. Bu maketlerin İstanbul'un dar ve eğri büğrü sokaklarından geçirilebilmeleri için hafif olmaları gerekiyordu. Bu da maketler yapılırken bizim için çok önemli olabilecek bazı unsurların konulmadığı anlamına gelir (Necipoğlu, 1986a). Ayrıca, bu maketler zanaatkârların hayatını bire bir yansıtma özelliğinin değil, görsel cazibenin öne çıktığı sahne dekorlarıydı. Bir de bunların üstüne minyatürcüyü bağlayan yerleşik kurallar vardı. Daha katı bir formata sahip olan 1582 serisinde sahnenin, resmin toplam alanının küçük bir kısmına sığdırılması gerekiyordu çünkü aralarında padişah ve hizmetkârlarının da bulunduğu seyirciler, kompozisyonun büyük bir kısmını kaplıyordu. Ne de olsa Osmanlı minyatürlerinin *asıl* konusu zanaatkârların gösterileri değil, bu gösterileri zevkle izleyen Osmanlı saraylılarıydı.

Ancak nadir durumlarda cevaplayabildiğimiz bir başka zor soru da metin ile minyatürler arasında nasıl bir ilişki olduğudur. Minyatürler metin tamamlandıktan sonra mı ısmarlanmıştır, yoksa minyatürleri yaptığı sırada sanatçı hikâye hakkında sadece genel ve muğlak bir fikre mi sahiptir? Görsel olarak temsil edilecek bölümleri kim seçmiştir –hami mi, metnin yazarı mı, yoksa minyatürcünün kendisi mi? Padişaha sunulmak üzere Lala Mustafa Paşa'nın Şirvan seferinin anlatıldığı bir metin yazan Mustafa Âli'ye, minyatürler yapılırken atölyelerde bulunması karşılığında birkaç ay maaş verildiğini biliyoruz (Fleischer, 1986, s. 110-11). Ama maalesef bunun olağan bir uygulama olup olmadığını bilmiyoruz. Her şeye karamsar ve eleştirel bir gözle bakan Âli, III. Murad'ın kitap süslemesine çok fazla para harcadığını düşünüyordu.

Okurlar, yukarıdaki açıklamalarda bu kadar temkinli konuşulmasından, Osmanlı minyatürlerinin yorumlanmasında daha işin başında olduğumuzu anlamışlardır herhalde. Minyatürlerin tarihsel bağlamlarının dışına çıkarılarak yorumlanamayacağının farkındayız; ama en önemli serilerin bile yaratıldığı koşullara dair çok az şey biliyoruz. En büyük Osmanlı minyatürcüsü olduğu söylenebilecek Levnî'nin yayımlanmış bir biyografisinin hâlâ olmayışı herhalde durumun vehametini gösteriyordur.[1] Ayrıca uzmanlar çini, dokuma ve minyatürlerde kullanılan desenlerin ne ölçüde merkezi bir nakkaşhanede üretilip görsel sanatların değişik alanlarında çalışan ustalara dayatıldığı konusunda bir türlü anlaşamıyorlar. Minyatürle-

1 Bir süre önce Levnî üzerine şu çalışmalar yayımlanmıştır: Gül İrepoğlu, *Levnî Nakış, Şiir, Renk*, Kültür Yayınları, İstanbul, 1999; Esin Atıl, *Levnî ve Surname*, Koçbank, İstanbul, 1999.

rin ressamların kendilerinin dışında biri tarafından tasarlanmış olması pek mümkün görünmese de, imgelerin yerleştirileceği bağlam pekâlâ başkaları tarafından yaratılmış olabilir (Atıl, 1987, s. 29-30; Rogers, 1986). Eğer ciltleme ya da sayfa düzeninin nasıl olacağı nakkaşhanede saptanıyor idiyse, ki bu mümkün, minyatür ustaları eserlerinin "çerçeve"si konusunda pek söz sahibi değillerdi demektir.

Osmanlı minyatürlerini sadece padişahlar ve saray kütüphanesinde saklanan kitapları görmesine izin verilen, çoğu saraylı küçük bir grup insan görebiliyordu. Bu kitaplarda ifadesini bulan görsel kültürden söz ederken, aslında Osmanlı yönetici elitinin bile küçük (ama önemli) bir kesiminin tutumlarından bahsediyoruz. Resimli yazmalara olan ilginin Fatih zamanında başladığını, ama asıl 16. yüzyılda doruğa ulaştığını söyleyebiliriz. 1600'den sonra bazı minyatürler yapılmışsa da hükümdarların bu sanata olan ilgileri azalmış gibidir. Lale Devri'nde saray eğlenceleri o güne dek görülmedik bir rafinelik kazandı. Levnî gibi olağanüstü bir yeteneğin işte tam bu zamanda ortaya çıkması, Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusuna yaptırdığı zarif kütüphane ile kitaplara olan özel ilgisini kanıtlayan Sultan III. Ahmed'i büyük bir eser ısmarlamaya sevk etmiş olabilir. Bu dönemden sonra da minyatürler yapıldı ama artık bu sanat dalı eskisi kadar sevilmiyordu. Saray minyatürcülüğünün sonradan bir kez daha çiçek açmasını, Levnî'nin şahsına bağlamak akla uygun geliyor.

TARİHSEL KAYNAK OLARAK MİMARİ

Minyatürlerin yorumlanmasında hâlâ kat etmemiz gereken çok yol var ama Osmanlı mimarisinin biçimsel gelişiminden farklı olarak, taşıdığı siyasi ve dini mesajlarla ilgili araştırmalar şimdiden meyve verdi (Necipoğlu, 1991 ve 1992; Artan, 1993). Mimari, sanatların en pahalısı ve en göze görünürü olduğu için haminin arzularının burada başka herhangi bir sanatta olduğundan daha belirleyici olacağı tahmin edilebilir. Hami, binayı ısmarlamaktaki niyetini mimarının kullanacağı biçimler aracılığıyla dile getirebiliyordu. Gülru Necipoğlu, Fatih Sultan Mehmed'in yeni yapılan Topkapı Sarayı'nın, fethettiği imparatorluğun çeşitliliğini ve kozmopolit niteliğini yansıtmasını istediğini ileri sürmüştür. Bugün Çinili Köşk olarak bilinen yapı, İran tarzında yapılmıştı (Necipoğlu, 1991, s. 214). Köşkün Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın mağlup edildiği Otlukbeli zaferinin (1473) anısına yapıldığı ve Osmanlı sultanının yakında İran'ı hâkimiyeti altına alacağının ima edildiği tahmin edilebilir (bkz. resim 18).

Aynı şekilde, Boğaz'a ve Marmara Denizi'ne hâkim meşhur locada belirgin bir İtalyan hava vardır (Necipoğlu, 1991, s. 138) (bkz. resim

19). Fatih, hükümdarlığının son yıllarında, güney İtalya'daki kale şehri Otranto'da bir karakol kurmuştu ve muhtemelen, saray çevrelerinde İtalya'nın fethi yakın gelecekte girişilecek projelerden biri olarak görülüyordu. İmparatorluktaki Bizans unsuru, eski imparatorluk saraylarının kapıları model alınarak yapılan Orta Kapı ile (bkz. resim 20), ama daha da önemlisi Ayasofya'nın dönüştürülmüş haliyle temsil ediliyordu. Yeni sarayın, dış kapısı (Bab-ı Hümayun) 1453'te İstanbul'un ana camisine dönüştürülen bu tarihi binanın muazzam cüssesinin tam karşısına gelecek şekilde konumlandırılması, elbette tesadüf değildi (Necipoğlu, 1992). Hamiler ve sanatçılar, bilinen geleneklerle bağlantılı belirli formları kullanarak (ya da kullanmaktan kaçınarak) bir düşünceyi ifade edebiliyorlardı. Bu tür örtük ifadelerin yorumlanması o dönemde yaşayanlar için çok zor değildi belki ama 20. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan bir insan olsa olsa hipotezler ileri sürebilir. Günümüz Türkiye'sinden bir örnek bu zaman farkının ne kadar büyük bir sorun yarattığını ve bir imgeyi kendi bağlamı içinde yorumlamanın ne kadar önemli olduğunu gösterecektir. 1970'lerde ve 1980'lerde Atatürk rozeti takmak, kişinin Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojisini genel olarak kabul ettiği dışında özel bir anlam ifade etmezdi. Oysa bu ilkelerin hararetli tartışmalara konu olduğu günümüzde aynı rozeti takmak kişiyi siyasi yelpazenin belirli bir noktasına yerleştirmektedir.

Hamilerin maksatlarını bir kitabe ya da (nadir durumlarda) yakın çevrelerinden birinin yazdığı bir risale aracılığıyla dile getirmeleri işleri biraz kolaylaştırır. Ama yine de yorumlama gerekir. Yukarıda da belirtildiği gibi bir nesne, ya da bir kitabe, farklı tarihsel bağlamlarda farklı anlamlara gelebilir. Sırf âdetten olduğu için Kuran'dan ya da meşhur bir şairden alıntı yapılmış olabilir; yani binayı yapan, hâkim toplumsal normlara saygı duyduğunu göstermek istemiştir. Ya da bir cami veya sarayın, yapıldığı dönemde yaşayan kimselerce yorumlandığı metinler, yerleşik kalıplara göre yazılmış olabilir ve tek bir binayı kendi içinde değerlendirmek yerine, selatin camileri gibi bütün bir kategoriyi ele alabilirler. Mesela Sultan Ahmed Camii'nin (tamamlanışı 1617) mimarı Mehmed Ağa'nın yaşamöyküsünün yazarı, bu camiyi bir cennet bahçesi olarak tasvir eden bir şiir yazmıştır. Bu cennet imgesi zengin ayrıntılarla geliştirilmiştir ve elimizde Osmanlıların kamusal yapılar hakkında ne düşündüklerini gösteren çok az metin olduğu için, Mehmed Ağa'ya ilişkin söylenenler çok önemlidir. Ancak bir camiyi cennet bahçesine benzetme fikri çok eskidir ve Mehmet Ağa'nın yaşamöyküsünün yazarı bu fikri yeniden kullanmakla, bu köklü geleneğe yeni bir halka eklemiştir. Bu caminin cennet bahçesine benzetil-

mesini ne I. Ahmed'in ne de çağdaşlarının bir yenilik olarak gördüğünü düşünemeyiz (Cafer Çelebi, 1987, s. 66).

Öte yandan, önemli bir caminin siyasi anlamına ulaşmamıza yardım edecek bazı kitabeler yok değildir. Siyasi anlamlar, hamilerin "burada ve şimdi" kafasını meşgul eden kaygılarla ilişkili oldukları için mevcut geleneklerle dini ya da şiirsel bina yorumları kadar sıkı bir bağları olamaz. Gülru Necipoğlu, Süleymaniye Camii'nin kitabelerinin Osmanlı Imparatorluğu'nun o sırada içinde bulunduğu en önemli çatışmalardan birine, yani İran'la olan savaşlara işaret ettiğini ileri sürmüştür. Sultan, bu muazzam bina kompleksinin yapısı ve metinlerin seçimi aracılığıyla, sadece rakip bir hükümdar değil, aynı zamanda sapkın bir inancın savunucusu olarak da tanımlamayı tercih ettiği düşmanı karşısındaki zaferini ilan etmektedir (Necipoğlu, 1986b).

Yer seçimi de binayı yaptıranın mevki ve önemine ilişkin bir şeyler söyler. Örneğin İstanbul'un tıpkı selefi Roma gibi yedi tepe üzerine kurulu olduğuna inanılır. Topkapı Sarayı'nın antik akropolisin yer aldığı tepeye, üstelik tepe alçak olduğu için zemin dolgularla yükseltilerek inşa edilmesi kesinlikle tesadüf değildir (Necipoğlu, 1991, s. 128-29). 1550'lerden sonra Süleymaniye'nin işgal ettiği tepede de büyük olasılıkla eskiden Eski Saray vardı. Osmanlı hanedanının kadın üyelerinin anısına yapılan binalar ise genelde daha küçük olur ve daha az göze çarpan yerlerde bulunurdu. II. Mehmed'in yakın akrabası olan Selçuk Hatun'un Aksaray'daki camisi (1485 öncesi) (bkz. resim 21), Süleyman'ın hayat arkadaşı Hürrem'in yaptırdığı cami ve hastane kompleksi, Mihrimah Sultan'ın kendisi için Üsküdar'da ve Edirnekapı yakınlarında yaptırdığı iki cami örnek olarak verilebilir. Kadın hamilerin rolünün "teorisini yapan" hiçbir metin olmadığı için, bu farkı yorumlamak çok güçtür. Ülkü Bates hanedan kadınlarının o sırada neresi müsaitse oraya razı olmak zorunda olduklarını ileri sürmüştür (Bates, 1978). Machiel Kiel ise kadınların yaptırdığı binaların ticaret yollarının İstanbul içindeki uzantıları üzerinde kurulu olduğunu düşünmektedir (Kiel, şifahi yorumlar). Saiklerle ilgili tahmin yürütmeye başladığımızda 20. yüzyıla has kaygıları 16. ya da 17. yüzyıllara yansıtma tehlikesi iyice artıyor.

BİNALARIN SAHİP DEĞİŞTİRMESİ: BİR ÖRNEK

Meseleye başka bir tarafından da yaklaşabiliriz. En fakirler dışında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki herkes bir tür binada yaşıyordu ve bu yüzden mimari, toplumla bağlantısı en bariz olan görsel sanattı. Ama bu herkesin, hatta her ev sahibinin yaşadığı binanın şeklini belirleme şansı olduğu anlamına gelmiyordu. İnsanların çoğu başkalarının yaptığı binalarda oturuyor-

du. Ama binalar bir başkası tarafından kullanılmaya başladığında genelde bazı değişiklikler yapılıyordu. Bu değişiklikleri inceleyerek kişilerin amaçlarını daha iyi anlayabiliriz. Özellikle binanın yeni kullanıcısının maddi imkânları olduğu durumlarda, bina dokusunda önemli değişiklikler yapılabiliyordu. Bazen de bina, herhangi önemli bir değişiklik yapılmadan kullanılmaya devam ediyordu. Mesela Sultan III. Osman tahta çıktığında Nuruosmaniye Camii neredeyse bitmişti (bkz. resim 22). Osman, selefinin onayladığı planda ciddi değişiklikler yapılmasını istememişti ama camiyi yaptırma onurunu sahiplenmeyi de ihmal etmemişti (Hochhut, 1986, s. 6). 16. yüzyılda da güçlü bir valide sultan olan, III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan, hizmetkârlarından biri tarafından Kahire'de yaptırılan bir camiyi temellük etmişti; bu cami bugün de Melike Safiye adıyla anılır. Safiye Sultan'ın öne sürdüğü gerekçe bizim için çok anlamlı: Camiyi yaptıran kişi onun kölesiydi ve azat edilmemişti. Dolayısıyla, onun yaptırdığı tüm vakıflar kölenin sahibi olarak kendisine ait sayılmalıydı (Behrens-Abouseif, 1994, s. 253).

Sultan III. Osman da Safiye Sultan da şeriatın kendilerine tanıdığı hakları kullanıyorlardı. Ama o şekilde hareket etmeye mecbur değillerdi. Safiye Sultan kölesini azat edebilir ve onun kendi adına bir cami yaptırmasına imkân tanıyabilirdi. Ölmüş kimseler adına da vakıf yaptırılabiliyordu. Bunun en ünlü örneği Kanuni Sultan Süleyman'ın genç ölen oğlu Şehzade Mehmed'in anısına İstanbul'da yaptırdığı Şehzade Camii'dir. Dolayısıyla, III. Osman camiyi pekâlâ kısa bir süre önce ölen ağabeyi adına tamamlayabilirdi. Bu iki örnekte de hanedanın güçlü mensuplarının büyük bir cami yaptırmanın sevabını ve şanını sahiplenme derdinde olduğunu görüyoruz. Belli ki büyük bir vakfa ismini vermek anlamsız bir sembolizm değil, çok takdir edilen bir "gayrimaddi servet"ti. Kanuni gibi bir hükümdar aile fertleri adına vakıflar kurduğunda, ki bunu birkaç kez yapmıştır, gerçek anlamıyla "şahane" bir armağan vermiş oluyordu.

Eski binaların restorasyonu da genelde yeni sahipler tarafından yapıldığı için bizi ilgilendiriyor. Hangi binanın restore edileceğini belirleyen, hamilerdi. Bazı yapılar sembolik anlamlar kazanmışlardı. Osmanlılar ne zaman Bağdat'ı Safavilerden alsalar Abdülkadir Gilani'nin türbesini onarıyorlardı. Belli ki şehir Safavi şahlarının elinde olduğu dönemlerde türbe bakımsızlıktan harap oluyor, hatta belki de kasden yıkılıyordu. Mekke ve Medine'deki büyük camilere de büyük bir sembolik değer yükleniyordu. Hicaz'ın Osmanlıların eline geçmesinden kısa bir süre sonra minarelerde tadilat yapıldı, hatta bazıları yıkılıp yeniden inşa edildi. Herhalde, Osmanlı minarelerinin 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kazandığı ince uzun biçim, kentsel çevreye "Osmanlı" bir hava vermenin etkili bir aracı olarak

görülüyordu. Osmanlı mimarisinin bir diğer alamet-i farikası olan kubbeler de bu yeniden inşa faaliyetinde önemli bir yer tutuyordu. Memlük döneminin sonlarında yapılmış gayet yeni binalar bile kubbeleri taşıyabilecek şekilde yeniden yapılandırılmıştı (Faroqhi, 1994, s. 100-101).

Bir başka ilginç yeniden yapılandırma faaliyeti de, bir yerin fethedilmesinden sonra kiliselerin camiye çevrilmesiydi. Bazı durumlarda, İslami bir mabet için gerekli asgari değişikliklerle yetiniliyordu. Apsis ile kıble nadiren çakıştığı için, mihrap inşa edilmesi gerekiyordu. Ama bu genelde yeni yapılan camilerdeki gibi şaşaalı bir parça değil, mütevazı bir niş oluyordu. Bu tercihin arkasında maddi kısıtlamalar mı yoksa üsluba ilişkin kaygılar mı vardı, pek bilemiyoruz. Zaman içinde duvarlardaki resimlerin üstü de kapatılıyordu. Ama mesela Selanik'te eski kiliseler, resimleri kapatılmadan birkaç yüzyıl boyunca cami olarak kullanılmıştır (Anastassiadou, 1997, s. 50-53).[2] Minare eklenmesi uzun vadede hedefleniyor ama acil sayılmıyordu. Mesela 16. yüzyılda Sultan Süleyman'ın başmimarı Sinan'a, Ayasofya'ya dört minare eklemesi sipariş edildiğinde, bina zaten onlarca yıldır cami olarak kullanılıyordu. Ayasofya örneğinde minarelerin binanın dört köşesine yerleştirilerek devasa boyutlarının vurgulanması, ihtişama büyük önem verildiğinin göstergesi sayılabilir.

Genelde eski binalarda bu tür değişikliklerin yapılmasıyla ilgili kararlar Osmanlı yönetiminin merkezinde alınıyordu. Ama bazen yerel elitler de siyasi sebeplerle binaların stilinde değişiklik yapmak isteyebiliyorlardı. Mesela Kahire'nin konut mimarisinde ayrıntıların yapımında kullanılan taş ve alçı 16. yüzyılda yerini ahşaba bırakmıştı (Maury, Raymond, Revault ve Zakarya, 1983, s. 348). Osmanlı konut mimarisinde, zenginlerin evlerinde bile ahşap kullanımı yaygındı. Bu da İstanbul'da eskiden o kadar çok saray varken bugün neden pek bir şey kalmadığını açıklıyor. Büyük ihtimalle Osmanlı kimliğini benimsemiş olan bazı Kahireli elitler, tadilat fırsatı çıktığında evlerine verdikleri biçimler aracılığıyla sadakatlerini göstermek istiyorlardı. Ayrıca, ormanları olmayan bir ülkede ahşap tavanlar, pahalı bir yenilikti; dolayısıyla, burada bir tür "gösterişçi tüketim"in söz konusu olduğu da söylenebilir.

Hamilerle mimarların eski bir binayı tadil ederken karar vermeleri gereken bir diğer husus da hangi üslubun benimseneceğiydi. Taşra şehirlerinde mimari üsluplar genelde çok yavaş değişiyordu. Mesela, pek çok Anadolu şehrinde görülen ve Ankara'daki örnekleri iyice araştırılmış olan

---

2 I. Ahmed de Ayasofya'yı tadil ederken Meryem Ana ve meleklerin tasvir edildiği mozaiklere dokunmamıştır (Necipoğlu, 1992).

(Oney, 1971) belli bir ahşap çatılı, dikdörtgen cami tasarımı, üslubunda önemli bir değişiklik yapılmadan uzun süre tekrar tekrar kullanılmıştır (bkz. resim 23). Bu yüzden böyle bir binanın ilk yapıldığı haliyle mi günümüze kaldığını yoksa, sık sık olduğu gibi, sonraki dönemlerde yeniden mi inşa edildiğini saptamak oldukça zordur. 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar restorasyonlar, çoğunlukla restorasyonun yapıldığı dönemin üslubuna göre yapılıyordu: Mesela bir depremde yıkılan Fatih Camii (İstanbul), 18. yüzyılda, bariz bir biçimde o dönemin özelliklerini taşıyan unsurlarla yeniden inşa edilmiştir. Ama mevcut temellerin değerlendirilmesi gibi teknik gerekçelerle de olsa eski bir yapının önemli unsurlarının yeniden kullanıldığı durumlar da olmuştur. Ayrıca, formel "yüksek" mimaride her dönemin kendine özgü bir üslubu vardır ama mimarlar bilinçli olarak eski binalarla ilişki kurmayı tercih edebilirler (Behrens-Abouseif, 1992). İncelenen dönemi iyi bilen bir sanat tarihçisi değilseniz, eski üsluplara dönüşlerin ardındaki nedenler hakkında fikir yürütmek tehlikeli olabilir. Ama Osmanlı mimari anıtlarını kaynak olarak kullanmak isteyen tarihçinin, en azından, eski üslupların taklit edilebildiğini unutmaması gerek.

Minyatürlerde yaptığımız gibi, binaları da toplumsal bağlamlarına oturtmaya çalıştık ve bunları yapan ya da yaptıran insanların kültürel önkabulleri konusunda bir iki sonuç çıkardık. Bu bağlamda, özenle kesilmiş taş bloklar kullanan formel mimari ile sıradan insanların yaşadığı, tahta, kerpiç, moloz gibi yerel malzemelerle yapılan ve pek çok mimari tarihçisinin *vernacular* [yerel] terimiyle nitelendirdiği evler arasında bir ayrım yapmalıyız. Ancak yerel mimari hiç de seçkinler dışında kalan kitlelere özgü değildi. Bu tür yapılardan neredeyse hiçbiri günümüze ulaşamadığı için somut örneklerle konuşmak zor ama İstanbul'daki vezir, hanım sultan ve diğer ileri gelenlerin saraylarının, sıradan İstanbulluların yaptığı evlerle önemli bir benzerliği vardı: Bu yapılar da ahşaptı (Bammer, 1982). Bunun altında, Topkapı Sarayı'nın taş yapılarıyla yarıştığı izlenimini vererek hükümdarın gazabını çekme korkusu gibi çekinceler yatıyor olabilir. Ya da belki de bu tevazu, dindarlık göstergesi sayılıyordu. Daha önce de bahsettiğimiz gibi küçük camilerde yerel mimarinin özellikleri görülebiliyordu ama dini binalar genelde formel üslupta yapılıyordu. Buna mukabil, Tanrı'nın sıradan kullarının evleri çok daha mütevazı yapılardı. Bu yorum doğruysa, hükümdarın sarayı insan meskenlerinin içinde ayrıcalıklı bir konuma yerleştiriliyordu demektir. Padişah sıradan insanların ulaşamadığı zevkleri tadabildiği gibi, (İstanbul bağlamında genelde dini mimariye münhasır olan) formel üslupta yapılmış binalarda da yaşayabiliyordu. Ama tabii bu söylediklerimiz yine tahminden ibaret.

HALILAR VE KİLİMLER

Halılar ve kilimler, Osmanlıların görsel sanatlar alanındaki en önemli ürünlerindendir. İstanbul'daki İslam Eserleri Müzesi'nde çok değerli bir koleksiyon bulunmaktadır. İran, Kafkas ve Hint halılarında insan ve hayvan tasvirlerine sık sık rastlanırken, Osmanlı topraklarında bu tür desenler az kullanılırdı. Osmanlı halıları, figüratif sanat kategorisinde sayılamaz ama çok yaygın olmaları bu halıları görsel kültür tarihi açısından önemli kılar. Kadı sicillerinde rastladığımız tereke defterleri (bkz. üçüncü bölüm), bu nesnelerin, ucuz seccadeler ya da kilimler biçiminde olsa bile, zengin fakir her hanede mutlaka bulunduğunu gösteriyor. Hem bir sanat eseri hem de kullanılan bir eşya olmaları, halı ve kilimleri tarihsel kaynak olarak değerli kılıyor. Ama tam da bu özellikleri karşımıza bir sorun çıkarıyor: Halılar ve kilimler lime lime olana kadar kullanılıyor, sonra elden geçirilip bir başka biçimde değerlendiriliyor ve nihayet atılıyorlardı. Kökü burjuva servetinin ve tutumlu ev idaresinin ülkesi Hollanda'dan bir örnek verelim: Geçtiğimiz senelerde yazılan bir tezde (Ijdema, 1990), 16. ve 18. yüzyıllar arasında Hollandalı ressamlarca yapılmış olup Ortadoğu ve Hint halılarının resmedildiği bine yakın tablo tespit edilmiştir. Oysa günümüze kadar gelebilmiş halı örneklerinden çok az bir kısmının 17. yüzyıldan beri Hollanda'da olduğu bilinmektedir. Özellikle, halılardan daha kısa ömürlü olan kilimler yirminci yüzyıl öncesinde çok nadirdir (Balpınar-Acar ve Hirsch, 1982, s.14).

Üstelik, günümüze kalan örnekler, bütünü hakkıyla temsil eden bir seçki değildir; bunların büyük kısmı Avrupalılara satılmış (ya da satılmak üzere çalınmış) oldukları için, en azından kısmen müşterilerinin zevklerini yansıttıklarını düşünebiliriz. Bazen de diplomatik hediyeler olarak iş görüyorlardı. Bu gibi durumlarda da resmi görevlilerin neyin protokola uygun olacağına dair fikirleri belirleyici oluyordu. Bugün Avrupa ve Amerika'da bulunan halılar kiliselerde, özel koleksiyonlarda ve müzelerde muhafaza edilmektedir. Bir de tabii sahipleri tarafından değerli bulunmadığı için koleksiyonlarda yerini alamayan halılar olsa gerek. Bir zamanlar Osmanlı yönetici elitinin evlerini süsleyen sayısız halıdan günümüze kalanlar arasında 19. yüzyıldan öncesine ait olanlar, Osmanlı sarayına ait birkaç örnekten ibarettir. Ama bunda bile bir şüphe payı bırakmalıyız; 20. yüzyıl öncesine ait halı ve kilimlerde nadiren tarih veya herhangi bir yazı olduğu için, bir parçanın yapıldığı zamanı tespit etmek genelde mümkün olmamaktadır.

Günümüze kalan halıları tarihlendirmek böylesine zor olduğundan,

Rönesans ve 17. yüzyıl Hollanda resmindeki halı tasvirleri, bu malzemeyi belge olarak kullanmak isteyen tarihçiler için çok önemlidir (Erdmann, 1962) (bkz. resim 24). Bir tabloda belli bir tip halı tasvir ediliyorsa, bu tipin resmin yapıldığı sırada mevcut olduğu çıkarsanabilir. Hatta bu tip halı Avrupalı müşterilerin dikkatini çekene kadar belli bir sürenin geçmiş olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla, İtalya ya da Hollanda kökenli tablolarda görülen bir halı deseninin, resmin yapıldığı sırada yeni bir icat olmadığını, epey bir zamandır kullanılmakta olduğunu varsayabiliriz. Ne var ki İtalyan ya da Hollanda resminde rastladığımız halı örnekleri, halıcılık tarihini eksiksiz yazmamıza izin vermemektedir; pek çok başka tip halının üretildiği yerin dışına hiç çıkmamış ve dolayısıyla hiçbir resimde kaydedilmeden kaybolup gitmiş olması gayet muhtemel.

Avrupalı ressamların halı tasvirlerinin tarihçiler tarafından kullanılıp kullanılamayacağını belirleyen bir diğer önemli faktör de ressamın dünyevi ayrıntılara ne kadar ilgi duyduğudur. İlk halı tasvirleri 14. yüzyıl ile 15. yüzyılın başlarında İtalyan resminde görülür. O dönemde resim sanatı neredeyse her zaman dini konuları işlerdi ve sanatçılar hâlâ Bizans geleneklerinin etkisi altındaydılar. Bu koşullarda mesela Meryem'in ayaklarının altındaki bir halı, kendi başına pek bir önemi olmayan dekoratif bir ayrıntı olarak tasvir edilebilirdi. Ama bu gibi elverişsiz bir durumda bile tarihçi eli boş kalmayabilir. Mesela, bugün de elimizde örnekleri bulunan, stilize kuşlarla süslü bir halı tipi, Santo di Pietro'nun bir tablosunda açık seçik tasvir edilmiştir. Bu da bazı İtalyan sanatçılarının epey erken bir dönemden itibaren, gerçek hayatta gördükleri halıları çizdiklerini, tasvirlerinin yerleşik bir süsleme geleneğinin ürünlerinden ibaret olmadığını gösterir. 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Lorenzo Lotto ve Hans Holbein gibi bazı ressamlar belli halı tiplerini o kadar çok tabloda ve o kadar ayrıntılı tasvir etmişlerdir ki bu tip halılara bugün Holbein ya da Lotto halısı denmektedir. Ama esas 17. yüzyıl Hollanda resmindeki halı tasvirleri tarihçi için bir hazine niteliğindedir. Kalvinizmin damgasını vurduğu bu ortamda dini resim önemini kaybetmiş, gündelik hayatın ayrıntılarının gerçeğe uygun bir şekilde aktarılması ön plana çıkmıştı. Bu sayede, "Altın Çağ" Hollanda resimlerinde tasvir edilen halıların sadece hangi türden oldukları değil, düğümlerin ve boyanın özellikleri de ayırdedilebilmektedir. Osmanlı halı üretiminin gerçek çeşitliliği, ihracatı yapan tüccarların, ressamların ve hamilerinin zevklerinin süzgecinden geçerek sınırlı bir ölçüde bu resimlere yansımış olsa da bu sayede Osmanlı görsel kültürünün asli unsurlarından biri olan halı ve kilimler hakkında aksi takdirde bilemeyeceğimiz pek çok şey öğreniyoruz.

BİR "DIŞ" KAYNAK: AVRUPALILARIN RESİM VE ÇİZİMLERİ

Bu noktada uzun bir parantez açmamız lazım. Bu bölümde üst sınıf Osmanlıların görsel kültürüne ilişkin belgeler üzerinde odaklandığımız için yabancıların eserlerinden bahsetmek ilk bakışta saçma gelebilir. Ama burada Avrupa görsel sanatlar geleneğinin bazı damarlarını ele almamızın haklı sebepleri var. Bir kere, Osmanlı İmparatorluğu ile yeniçağ Avrupa'sının devletleri arasında hiçbir zaman mutlak bir ayrılık olmadı. Mesela 17. yüzyıl Lehistan'ında Osmanlı giysileri çok moda olmuştu (Ergenç, 1975, s. 158). Aynı şekilde, Osmanlı saray çevresinde de Avrupalı ressamlara ilgi duyuluyordu. Tanzimat öncesinde, Fatih Sultan Mehmed dönemini saymazsak, böyle bir ilginin en yoğun olduğu zaman, 18. yüzyılın ilk yarısıydı. Mesela Levnî, mekânsal derinliği 16. yüzyıl minyatürcülerine göre çok daha fazla vurgulamıştı. Bu, Levnî'nin Avrupa sanatı bilgisine bağlı olabilir. Ama özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyıl söz konusu olduğunda, üst sınıf Osmanlıların görsel sanatlar konusundaki zevkleri, Avrupa sanatındaki klasikçi, tarihselci, oryantalist akımlar, *art nouveau* gibi hareketler ve tabii fotoğrafın yaygınlaşması dikkate alınmadan anlaşılamaz.

Avrupalıların yarattığı Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlı imgelerinin bazıları, çağdaş araştırmacılar tarafından iyi bilinmektedir. Mesela, Fatih Sultan Mehmed'in Venedikli ressam Gentile Bellini tarafından yapılan portresinin ve Costanzo da Ferrara tarafından bir madalyona nakşedilen resminin reprodüksiyonları yapılmış ve bunlar çeşitli uzmanlarca incelenmiştir (Raby, 1987a; Pedani Fabris, tarih belirtilmemiş). Bu iki misafir sanatçının kendilerini davet eden hükümdarı makul bir gerçekçilikle resmetmelerinin beklendiği anlaşılıyor. Bu sayede II. Mehmed'in fiziksel görünümü hakkında bir fikir edinebiliyoruz. Aynı şekilde, başta Melchior Lorichs olmak üzere bazı 16. yüzyıl ressamları, Matrakçı Nasuh'un minyatürlerinde görünmeyen kimi unsurlar içeren İstanbul resimleri ve gravürler yapmışlardır (bkz. resim 25).

Ama bu imgelerin, Osmanlıların ürettiklerinden daha da büyük bir dikkatle incelenmesi gerekir. Çünkü Osmanlı hükümdarını ve payitahtı bize bir yabancının gözünden gösterirler. Taşra şehirlerinin betimlendiği eserler görece azdır. Bir yabancının gördüğü pek çok şeyi yanlış anlayabileceği de bir gerçektir. Bu yabancıların çoğu erkektir; Osmanlı İmparatorluğu'na dışarıdan gelen kadınlar arkalarında çok az görsel kayıt bırakmıştır. Ayrıca, 15. ve 16. yüzyıllar Avrupa hâkimiyetinin denizaşırı ülkelere yayıldığı, kadim Yunan ve Roma sanatına verilen değerin arttığı bir dönemdi. Osmanlı sultanı, kökeni Haçlı Seferleri'ne dayanan ama 17. yüz-

yılın ortalarına kadar insanların zihinlerine yaşamaya devam eden bir gelenek çerçevesinde Hıristiyanlığın düşmanı olarak görülüyordu. Üstelik, İstanbul'un Osmanlı öncesi tarihi, ne kadar çarpıtılmış bir biçimde olursa olsun, Avrupalı yabancıların hep aklındaydı. Bizans İmparatorluğu'nun ve Venedikliler ile Cenevizlilerin buradaki ticari hâkimiyetinin anıları yaşıyordu (Raby, 1987b). Eğitimli Avrupalıların İstanbul'a gelirken beraberlerinde getirdikleri zihinsel yükün çok önemli bir diğer unsuru da Konstantin'in ve Roma İmparatorluğu'nun son yıllarının anısıydı. Tipik bir Rönesans beyefendisine göre, bu anılar yığınının Osmanlıların algılanışında önemli bir etkisinin olmayışı, onları yabancı ve aşağı insanlar olarak tanımlamayı daha da haklı kılıyordu (Busbequius, 1994, s. 80-81).

Bu koşullar altında bir Venediklinin ya da Habsburg imparatorunun tebaasından birinin İstanbul'a gelmesi, bir Amerikalının 1960'larda Moskova'ya gitmesine benzetilebilir. Misafirin hareketleri ev sahibi tarafında sıkı bir biçimde denetleniyordu: Elçilere, kalmaları için bir han tahsis ediliyor ve gerilimli dönemlerde buradan çıkmaları yasaklanabiliyordu (Busbequius, 1994, s. 222-27). Bazen de İstanbul'a gelen talihsiz bir yabancı, tam o sırada bir savaş patlak verdiği için kendini bir kaleye hapsedilmiş bulabiliyordu. Dolayısıyla, İstanbul'a genelde bir elçinin maiyetinde gelen ressamlar imge üretirken tamamen serbest davranamıyorlardı. Resim yapmak, casusluk göstergesi sayılabiliyordu; bu şüphenin temelsiz olmadığı durumlar epey fazladır. Sonuç olarak, Osmanlı payitahtındaki Avrupalı sanatçıların hem kendi kültürel önkabulleri hem de içinde bulundukları koşullar tarafından kısıtlandığını ve ürettikleri resim ve çizimlerin bunlar akılda tutularak yorumlanması gerektiğini söyleyebiliriz.

Bir araştırmacının "doğrudan tanıklık" ekolü olarak adlandırdığı Venedikli ressamların en önemli temsilcisi sayılan Vittore Carpaccio'nun resimlerine baktığımız zaman, Doğu Akdeniz'i şahsen görmüş pek çok kişinin bulunduğu Venedik'te bile Osmanlı dünyasını gerçekçi bir şekilde betimlemenin pek umursanmadığını görüyoruz (Fortini Brown, 1988). Carpaccio bir ara, Venedik'te yaşayan Arnavutlara ait bir hayır kurumu için çalışmıştı. Arnavutlar, doğu Akdeniz kıyılarının –herhalde gerçeği az çok yansıtan– resimlerini yapmasını istemişlerdi. Gerçekten de anlatılan hikâyenin güya geçtiği yere özgü bir iki yapı Carpaccio'nun şehir manzalarında görülür ve Venedik yerleşimlerinin tasvir edildiği resimlerde bu yapılar epey gerçekçidir de. Ama hikâye doğu Akdeniz'e ya da kuzey Avrupa'ya kaydığında bunun tam tersi bir durumla karşılaşırız. Carpaccio ile öğrencilerinin gerçeğe az çok uygun olarak tasvir ettiği tek "egzotik" şey başlıklardı. 15. yüzyılda ve daha sonra 16. yüzyılın ikinci çeyreğinde re-

simlerde bol bol görülen Osmanlı türbanları ile 16. yüzyılın başlarına ait resimlerde Memlük sultanlarının ve ileri gelenlerinin giydiği daha süslü başlıkların farkı ayırdedilebilmektedir (Raby, 1982). Ama zaten o dönemde Venedik sokaklarında tüccar ve elçilere sık sık rastlandığı için Venedik'ten dışarı adımını atmamış bir ressamın bile daha sıradan başlıkları şahsen görmesi mümkündü (Raby, 1982) (bkz. resim 26).

Avrupalı Rönesans ressamlarının İstanbul tasvirlerinin bir örneği olarak Pieter Cocke van Aalst'ın 1533 sonrasında, (muhtemelen) bir Habsburg elçisiyle birlikte Osmanlı sarayına geldiğinde çizdiği İstanbul panoramasına bakabiliriz (Sievernich ve Budde, 1989, s. 240 vd). Flaman ressamın Osmanlı sarayına Flaman şehirlerinin meşhur duvar halılarını beğendirmeye çalıştığı, ancak başarılı olamadığı ve Osmanlı kumaş boyama ustalarının sırlarını öğrenmek istediği anlaşılıyor. Bir dizi tahta baskıdan oluşan uzun frizi, Cocke van Aalst'ın Albrecht Dürer'in genç bir çağdaşı olduğunu ortaya koyuyor. Bu frizde Balkanlar'dan geçerek İstanbul'daki At Meydanı'na varan bir grup yolcu tasvir edilmektedir. En seçkin Rönesans frizlerinde olduğu gibi burada da bölümler birbirinden resmin yüksekliği boyunca uzanan karyatitlerle [kadın figürü şeklinde sütun] ayrılmış ve figürleri üç boyutlu göstermek için bilinçli bir çaba sarf edilmiş. Andrea Mantegna'nın zamanından itibaren yerleşen bir üslup özelliğine uygun olarak (örneğin bkz. Fortini Brown, 1988, s. 119) burada da figürler kanlı canlı insanlardan ziyade heykele benziyor. O dönemde Flaman ve Hollandalı ressamlar *genre* sahneleriyle ünlenmekteydiler; nitekim Cocke can Aalst da bu tür sahnelere yer vermektedir. Hıristiyan Balkanlılar gibi giyinmiş kadınlar oradan geçmekte olan bir kervana mal satar, bir cenaze konvoyu mezarlığa girer. Yolcuların At Meydanı'na girişi ayrıntılara büyük önem verilerek tasvir edilmiştir. Firuz Ağa Camii'nin bugünkü görünümünü bilen herkes yapıyı resimde kolaylıkla tanıyabilir. Cocke van Aalst'ın eseri, İstanbul'un merkezinin Süleymaniye'nin inşasından önceki haline dair çarpıcı bir belgedir ama ne olursa olsun öncelikle bir sanat eseri olarak görülmelidir, şehrin o zamanki halini yansıtan bir ayna olarak değil.

Melchior Lorichs (yaklaşık 1527-83 sonrası) ise siyaset sahnesinde öne çıkan bir şahsiyetti. Önceleri Danimarka kralı II. Frederik'in himayesinde olan Lorichs, daha sonra Habsburgların hizmetine girmiş ve meşhur hümanist Busbecq'in elçilik heyetiyle birlikte İstanbul'a gönderilmişti (Sievernich, Budde, 1989, s. 241-44, 794-96). Lorichs'in her türlü askeri donanıma ilgi duyması, herhalde o dönemde yaşanan Osmanlı-Habsburg savaşlarıyla ilişkiliydi. Sanatçının orijinal resimlerinin çok azı günümüze

gelebilmiştir. Çoğu resmini, yerinde (*in situ*) yaptığı çalışmalar yayıma hazırlanırken çıkarılan tahta ve asit baskılardan biliyoruz. Sağ üst köşesi boş bırakılmış yarım bir İstanbul çatıları resmi, bugün mevcut olan az sayıda orijinal eserinden biridir (Sievernich ve Budde, 1989, s. 244). Daha da ünlü bir diğer eseri, 11 metre uzunluğunda bir frizin parçaları olduğu düşünülen ve İstanbul'dan manzaraların tasvir edildiği karakalem serisidir. Uzun süre Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'ni (Hollanda) süsleyen bu seri çok zarar görmüş durumdadır; hâlâ iyi durumdaki parçalar arasında Haliç tarafından Süleymaniye ve Ayasofya'yı gösteren resimler bulunmaktadır. Lorichs'in yemek yiyen ve namaz kılan Osmanlı kadınlarını betimlediği iki resmin 17. yüzyılın ilk yarısına ait kopyaları vardır. Ama sanatçının Müslüman kadınların bulunduğu bu sahnelere şahsen tanık olması mümkün değildi; dolayısıyla, bu resimleri ne gibi bir veriye dayanarak yaptığı sorusu akla geliyor (Sievernich ve Budde, 1989, s. 241). Yemek sahnesine Hıristiyan bir Osmanlının evinde tanık olmuş olabilir; Müslümanlarla Hıristiyanların maddi kültürleri çok benzediği için bu resmin gerçeğe epey uygun olması da mümkündür. Namaz sahnesi içinse Lorichs Hıristiyan kadınlardan kendisine modellik yapmalarını istemiş olabilir. Ama resmin herhangi bir görsel dayanağının olmaması da ihtimal dahilindedir. Figüratif çalışmaya alışkın bir usta olarak, her yerde görülebilen erkeklerin namaz hareketlerini hiç görmediği kadınlara aktarmış olabilir. Böyle bir çalışma yönteminin eserin belge olarak değerini artırmadığı aşikâr –tabii eğer bu çıkarımımızda haklıysak.

Lorichs bina tasvirleri ve *genre* sahnelerinin yanı sıra Kanuni Sultan Süleyman ile Safavi hükümdarı Şah Tahmasp'ın elçisi dahil saraydaki çeşitli kişilerin portreleri ile de meşhurdur. Lorichs'in diğer portreleri arasında, genç Süleyman olduğu düşünülen bir padişahı, veziri azam İbrahim Paşa'mn Viyana'dayken ısmarladığı taçla betimleyen bir resim vardır. Bu alışılmadık sahne, Viyana'nın hatta belki de İtalya'nın fethinin çok yakın olduğu düşünülen o özgüven sarhoşluğu günlerine aittir (Necipoğlu, 1989). Bu tahta baskının da belge olarak değeri şüphelidir; çünkü yazılı kaynaklara göre Süleyman bu tacı hiç takmamış, sadece resmi kabullerde ve diğer merasimlerde sergilemek üzere yanında taşımıştı. Tacın papalık tacına benzemesi tesadüf değildi; muhtemelen, kısa süre sonra sultanın tebaasına katılacak olan Katolik Avrupalılara, kilisenin başının kendileri olduğunu savunan Roma geleneğine mensup imparatorların mirasını artık sultanın devraldığı mesajı verilmek isteniyordu (Necipoğlu, 1989). Ayrıca Lorichs'in genç Süleyman'ı görmüş olması da mümkün değildi çünkü kendisi o sıralarda Avrupa'da bir çocuktu. Çok büyük ihtimalle, fotoğraf

öncesi çağın ressamlarının sık sık yaptığı gibi, 1560'larda sultanın yaşlılığında yaptığı portreye bakarak simasını gençleştirmişti.

Hem Gentile Bellini hem de (şöhretinin doruğundayken Albrecht Dürer'in portresini yapma işi verilen) Melchior Lorichs, sanat çevrelerinde çok saygın bir yere sahiptiler. Ama aynı şey, daha sonraki dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren Avrupalı sanatçılar için söylenemez. 18. yüzyıl söz konusu olduğunda, çağdaş tarihçilerin özellikle ilgisini çeken üç isim vardır: Hollandalı J.B. Vanmour ve Fransız karakalem ressamları Louis-François Cassas ile Antoine Melling. Bunlardan Melling mimar ve içmimar olarak da çalışıyordu.

1671 yılında Fransa'nın kuzeyindeki Valenciennes şehrinde doğan Vanmour, henüz bir delikanlıyken Fransız elçi Ferreol'ün daveti üzerine İstanbul'a geldi (Van Luttervelt, 1958). Faal ömrünün neredeyse tümünü Osmanlı payitahtında geçirdi ve 1737'de burada öldü. Vanmour, Ferreol'ün siparişiyle saraydaki önemli kişileri, askeriye mensuplarını ve halktan çeşitli tipleri kendilerine özgü giysileri içinde resmettiği bir kostümlü figürler serisi hazırladı (bkz. resim 27). Elçilerin bir kişinin saraydaki görevini ilk bakışta anlayabilme becerisine sahip olmaları beklendiği için giysi ve takıların gerçeğe epey uygun resmedildiğini düşünebiliriz. Üstelik Vanmour, birinci elden gözlem yapabilsin diye zaman zaman sultanın kendisinin ya da veziri azamın katıldığı elçi heyeti kabullerine götürülüyordu. Ama kadın figürlerine geldiğimiz zaman işler biraz karışıyor. Bu resimlerden birinde sultanın annesi olduğu söylenen bir Osmanlı hanedanı mensubu tasvir edilmiş (Van Luttervelt, 1958, Resim 7). Oysa Vanmour'un hanedandan bir kadını görmüş olması mümkün değildi; hele elbiselerini görmesi iyice imkânsızdı. Belki saraylı kadınlara mal getiren bir satıcı ona elindeki giysileri göstermiş olabilir. Ama sanatçıdan esasen yerleşik bir resim geleneğinin sınırları içinde hareket etmesi bekleniyordu (Van Luttervelt, 1958, s. 23-24).

Başka örneklerde de Vanmour'un arkasında gerçek bir belge bırakmaya becerilerinin ve imkânlarının yetmediğini görüyoruz. Vanmour'un en önemli görevlerinden biri Osmanlı sarayındaki elçi kabul törenlerini resmetmekti; özellikle Hollanda elçisi Cornelis Kalkoen bu resimleri alıp ülkesine götürecek ve miras olarak bırakacak kadar değerli buluyordu. Resimler bu sayede Amsterdam'daki Rijksmuseum'a ulaşabilmiştir. Bu tür kabul törenlerini resmederken başvurulan, 16. yüzyılda Venedik'te basılmış bir kitaba dayanan standart kalıplar vardı. Bu kitapta biraz olağandışı bir sahne tasvir ediliyordu: Bir elçi, padişah tarafından her zamanki gibi (sarayın üçüncü avlusunun girişinde bulunan, bugün pek çok turistin zi-

yaret ettiği) Arz Odası'nın duvarları içinde değil, bir bahçede kabul ediliyordu (Necipoğlu, 1991, s. 96-110). Vanmour bu resimle başlayan geleneğe fazla müdahale etmeden sadık kaldı. Kabul töreni resimlerini atölyesinden dışarı adım atmadan da pekâlâ yapabilirdi. Bu da bizi Vanmour'un, Sultan III. Ahmed'in tahtını kaybetmesine yol açan ve Lale Devri'ni kapatan 1730 ayaklanmasında vezirlerin katledilmesi gibi dramatik siyasi olayları betimleyen resimlerini ne kadar ciddiye almamız gerektiğini sorgulamaya itiyor. Resmini ikinci, hatta üçüncü ağızdan duyduklarına dayanarak yapmış olması gayet mümkün.

Vanmour'un bütün bunlara rağmen Osmanlı İmparatorluğu'ndaki görsel imgelerin tarihiyle uğraşanlar için önemli olması, bazı Osmanlıları yetiştirmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu kişilerin isimlerini ya da kim olduklarına dair başka herhangi bir şey bilmiyoruz. Ancak Vanmour'la ilişkilendirildiği halde, üslup özellikleri sebebiyle onun şahsen yapmış olamayacağı birtakım resimler vardır (Van Luttervelt, 1958, s. 30 vd). Bunlardan özellikle Ankara ve İzmir'in genel görünümünü betimleyen iki resim göze çarpmaktadır. Ankara resmi uzun süre Halep resmi zannedildi; bu karışıklığa her iki şehirde de yüksek bir tepenin üstünde bir kale bulunması yol açmış olmalı. Ancak bu resimde Ankara'daki tepe gerçeğe epey uygun bir biçimde betimlenmiş (kolay bulunabilecek bir reprodüksiyon için bkz. Braudel, 1979, c. 3, s. 404) ve ön plandaki tiftik keçileri sanatçının hangi şehri resmettiğini açıkça ortaya koyuyor. İzmir resminde ise ön planda kadı tarafından kabul edilen Avrupalılar görülüyor; daha yüksek rütbeli görevliler bulunmadığı için "Gâvur İzmir"de (bu, özellikle 19. yüzyılda yaygın olarak kullanılan bir ibare) Osmanlı devletini kadı temsil ediyor (İzmir resmi için bkz. van Luttervelt, 1958, Resim 37).

İtalya'da bir manzara ressamı olarak yetişen Louis François Cassas, Avrupa'da 18. yüzyılın ikinci yarısında tekrar popülerleşen, seyahat sahnelerinin ve antik kalıntıların betimlendiği resimlere olan talebi karşılayan ressamlardan biriydi (Sievernich ve Budde, 1989, s. 279-87). Gençliğinde, kadim ve modern Yunanistan'la ilgili şeylere merakı olan ve 1782'de *Voyage pittoresque de la Grece* [Yunanistan'a Pitoresk Bir Gezi] adlı kitabın ilk cildini yayımlayan Comte de Choiseul-Gouffier ile tanıştı. Bu asilzade, Cassas'nın Fransa kralı XVI. Louis'nin maddi desteğiyle Osmanlı İmparatorluğu'na gitmesini sağladı. Devrim öncesinde Osmanlı sarayında bulunan son Fransa elçisi olan Choiseul-Gouffier, sanatçıyı beraberinde İstanbul'a getirdi. 1784'te de onu *Voyage pittoresque*'in ikinci cildi için gerekli resimleri hazırlaması için Suriye'ye ve Mısır'a gönderdi. Fransız Devrimi'nin ortalığı karıştırmasıyla bu cilt ancak 1809'da yayımlanabildi. Cassas'nın ilgisi kadim Mı-

sır anıtlarında yoğunlaşmaktaydı ve bunları pek çok resimde tasvir etti. Bu kalıntılar, kadim Mısır'dan esintiler taşıyan "Sihirli Flüt"ün bestecisi Mozart'ın çağdaşı olan Cassas'yı mimari fantezilere de sürüklemişti (bkz. resim 28).

Cassas'nın, çağdaşı olan Osmanlıları betimleyiş tarzı, tüm "klasikçi" eğilimlerine karşın aslında oryantalist geleneğin bir temsilcisi olduğunu gösteriyor. Belli ki sanatçı "Doğu"da hayatın binlerce yıldır değişmeyen gelenekler çerçevesinde yaşandığına inanıyor, dolayısıyla kendi zamanında yaşayan göçebelerin imgelerinin Eski Ahit'teki insanların hayatını anlamakta kullanılabileceğini düşünüyordu. Bu varsayım, Cassas ile çağdaşlarının "ilerleyen Batı"-"değişmeyen Doğu" ayrımını yapmalarını mümkün kılıyordu. Dolayısıyla, bu varsayım gerçeği yansıtan bir saptama olarak değil, ideolojik bir kurgu olarak görülmeli.

Cassas, Fransa elçisinin himayesinde doğu Akdeniz bölgesinde yaşamıştı. Baden Prensliği'nin Karlsruhe şehrinde doğan ama ailesi aslen Lorraine kökenli olan, Cassas'nın çağdaşı Antoine-Ignace Melling ise doğrudan Osmanlı sarayında kendine hami aradı. Başlıca hamisi, III. Selim'in (hük. 1789-1807) kız kardeşi Hatice Sultan'dı. Melling, Hatice Sultan için o dönemde mevkii ne olursa olsun tüm Osmanlı ileri gelenlerinin sahip olduğu türden bir yalı inşa etmiş, nakış ve mücevher tasarımları yapmıştı. Muhtemelen 1800 yılında, bilmediğimiz bir sebeple adı lekelendi ve sultanın gözünden düştü. Hatice Sultan yalısı günümüze ulaşamamıştır; ama Melling'in karakalem resmine dayanılarak yapılan bir asit baskı, yapının Boğaz'a bakan cephesini göstermektedir. Sarayın, iç avlu merkez alınarak planlandığı açık. Yapı, o dönemde Fransa'da hâkim olan neoklasisizmden izler taşıyordu ama Melling'in karakalem resmine bakılırsa, çevredeki diğer yapılarla da uyumlu bir tasarıma sahipti. Muhtemelen, mevcut asit baskının dayandığı resim gibi çalışmalar, Hatice Sultan'a sunuluyordu; nitekim bu, 16. yüzyıldan beri Osmanlı sarayında sık sık görülen bir uygulamaydı (Necipoğlu, 1986a).

Hayatının ileriki bir döneminde Napolyon'un hizmetine giren ve bu hükümdar için yeni fethedilen kuzey Avrupa topraklarının betimlendiği bir karakalem serisi hazırlayan Melling (Boschama ve Perot, 1991, s. 70 vd.'de Hatice Sultan'la sanatçı arasındaki yazışmaların bir kısmı bulunabilir; ayrıca bkz. Perot, Hitzel ve Anhegger, 2001), Fransa'ya döndükten sonra İstanbul ve Boğaziçi ile ilgili bir asit baskı kitabı yayımladı (Paris, 1819; yeni basımı İstanbul, 1969). Kitap sınırlı sayıda basılmıştı ama yine de bu temayı işleyen yayınların moda olmasına katkıda bulundu. Günümüzün nostalji kültürü de Melling'in çalışmasının ömrünü uzattı. Kitabın başında, III. Selim'in has rokoko tarzı bulutlarla çevrili bir portresi yer al-

maktadır. Kitabın adında geçen "*pittoresque*" kelimesinden de anlaşılacağı gibi amaç, 1800 yılı civarında eğitimli Fransızların anladığı anlamda "güzelliği" resmetmekti. Artık denizin güzellikleri keşfedilmişti; Melling de resimlerinde geniş su kütlelerine yer veriyordu. Yolcuların çoğu Bozcaada (Tenedos) yakınlarından ve Çanakkale Boğazı'ndan geçerek gemiyle İstanbul'a ulaştıkları için deniz manzaraları hayal gücüne fazla başvurmadan resmedilebiliyordu. Melling'in manzara resimlerinin çoğunda insan figürleri ya hiç bulunmaz ya da Prens Adaları resminde olduğu gibi, varlıklarının resmin bütünü içinde pek bir önemi yoktur. Avrupa'da 17. yüzyıldan beri bu tür bir manzara resmi geleneği vardı. Melling de kendisinden önce yaşayan memleketlisi Claude Le Lorraine'in eserlerini muhakkak incelemişti. Ama karakalemlerin ilk olarak Osmanlı sarayı tarafından bir şenlik vesilesiyle dekoratif amaçlarla ısmarlanmış olması ve insan figürlerinin önemsizleştirilmesinin sanatçıya hamileri tarafından dayatılmış olması da mümkün.

Topkapı Sarayı'nın dış avlusunun tasvirinde olduğu gibi Melling'in insanlara önemli bir yer verdiği resimlerde, söz konusu mekânda yapılan işler öne çıkmaktadır. Ressam, bu işlek yerden gelip geçen insan ve hayvanları izlenimci bir gözle kaydetmeye çalışmamış (Melling, 2. basım, 1969, sayfalar numaralanmamış). Devlet erkânı Orta Kapı'ya ya yaklaşmaktadırlar ya da oradan az önce çıkmışlardır; bu kişiler için birinci avlu, bir toplantıya veya birilerini karşılamaya giderken geçtikleri bir yerdir. At sırtındadırlar; o dönemde atla ancak ikinci avluya kadar gidilebiliyor, oradan ötesine geçilemiyordu. Avluda hasta bir adam taşınmaktadır; ne de olsa saray hastanesi birinci avlunun denize bakan yamacında yer almaktaydı. Resmin sol tarafında, yeniçeriler, Bizans döneminde Aya İrini kilisesi, günümüzde ise İstanbul'un konser salonlarından biri olup o dönemde kışla olarak hizmet veren binaya bir çorba tenceresi götürmektedirler; 18. yüzyılda pek çok isyanda rol oynayan yeniçerilerin sarayın birinci avlusunda bulunmasının siyasi bir anlamı vardır. Dolayısıyla, Melling'in resimlerini "masum bir gözle" "gerçeği" yansıtan imgeler değil, bilgi aktarmayı amaçlayan bilinçli kompozisyonlar olarak görmemiz gerekir. Ama didaktik mesajlar açık açık telaffuz edilmiyor, "egzotik" manzaraların büyüsüyle sarmalanarak alttan alta iletiliyordu (Melling, 2. basım, 1969, çeşitli yerlerde) (bkz. resim 29).

19. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Avrupalı ressamlar, konuya giriş niteliğindeki böyle bir çalışmanın kapsayamayacağı kadar çoktur. Ama bu bölümde şimdiye kadar Balkanlar'dan çok üstünkörü söz ettiğimiz için F. Kanitz ile çalışma arkadaşlarının eserlerine kısaca değinebiliriz. Kanitz aslında ressam değil, haritacıydı. 1870'lerde, bir süre sonra

Bulgaristan'ın egemenliğine geçecek olan topraklarda dolaşmıştı. Gerçekte var olmayan birkaç şehrin ve bir de nehrin dönemin standart haritalarından çıkarılması şerefi ona aittir. Kanitz, Avrupa devletlerinin bağımsızlığını yeni kazanan Balkan ülkelerinin sınırlarını belirleme gücüne sahip olduğu o dönemde haritaların doğruluğunun siyasi bakımdan ne kadar önemli olduğunun farkındaydı. Kanitz'in yaşadığı dönemde fotoğraf yoluyla görsel belge üretme uygulaması yaygınlaşmış durumdaydı. Ama herhalde zorlu yollar onu yükünü hafif tutmaya mecbur ettiği ve fotoğraf çoğaltmak da hâlâ çok pahalıya geldiği için yanında fotoğraf takımları taşımıyor, eski usul hafif alet edevat, yani kâğıt-kalem kullanıyordu. Kanitz ülkesine döndükten sonra, bu çizimler usta sanatçılar tarafından baskı resimlere dönüştürüldü ve 1875, 1877 ve 1879'da yayımlanan üç koca ciltte kullanıldı.

Kanitz arkasında çok sayıda resim bırakmıştır: Haritalar hariç metnin içinde 99 resim, metinden ayrı da 30 resim vardır. Bunların çoğu doğa ve şehir manzaraları ve arkeolojik buluntuların gerçeğe uygun tasvirleridir. Eğitimli Avrupalı gezginlerin çoğu gibi Kanitz de gezdiği bölgelerdeki Roma izlerine büyük ilgi duyuyordu. Bir de belirli yerlere ya da toplumsal tiplere özgü kıyafetlerin betimlendiği eskizler var. Bunların arasında, o yıllarda özerk, hatta bağımsız bir Bulgar devleti kurmak için mücadele eden bağımsızlık savaşçılarının resimlerini de görüyoruz. Kanitz, Bulgarların milliyetçi hareketlerini destekliyor, Osmanlıya ait ne varsa sürekli eleştiriyordu; bu karanlık tablodaki olumlu noktalar, düzenli ordunun bazı kurumları ile Midhat Paşa'nın Rumeli'deki yönetiminden ibarettir. Bu belki de Bulgaristan'da yaşayan Müslümanlardan metinde sık sık bahsedilirken neden resimlerde onlara fazla yer verilmediğini açıklıyor. Bununla birlikte, çok sayıda Osmanlı yapısı cami, han ve köprü itinayla resmedilmiş. Bugün bu resimlere bakarak söz konusu yapının Kanitz'in döneminde ne durumda olduğunu anlayabiliyoruz. Bu anıtlar, Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra "Avrupalı" olmayan, dolayısıyla rahatsızlık veren geçmişin simgesi gibi görüldüğü ve genelde yıkıldığı için, Kanitz'in eskizleri özellikle önemlidir (Lory, 1985).

DEĞİŞEN KENT GÖRÜNTÜSÜ

Egzotizm belli bir yerin dönemsel özelliklerini göz ardı ederek sadece "karakteristik" yönlerini vurgular. Melling ile Cassas'nın çizdikleri İstanbul ise aslında hızla değişmekteydi. Bu bölümün daha ileriki bir kısmında bu değişimi belgeleyen resim ve fotoğraflardan bahsedeceğimiz ve şu anda yazılı kaynaklarla ilgilenmediğimiz için, yalnızca günümüzde şehir manzarasında hâlâ mevcut olan yapılara bakacağız. Bahsedeceğimiz dö-

nem günümüzden sadece bir-iki yüzyıl geride olduğu halde, maalesef ayakta kalan binaların sayısı zannedilebileceği kadar çok değil. Doğan Kuban geç dönem Osmanlı İstanbul'unun günümüzün inşaat projeleri tarafından giderek yutulduğunu belirtmiştir (Kuban, 1996, s. 425 vd). Zaten on-on beş yıl öncesine kadar Dolmabahçe Sarayı gibi bazı muhteşem anıtlar hariç, 19. yüzyıl binalarının tarihsel ya da sanatsal bir önemi olduğu düşünülmüyor ve bunlar tereddütsüz yıkılıyordu. Aslında bu tahribatın tarihi daha da eskilere dayanır. 18. ve 19. yüzyıllarda bile konut yapımında –19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşan, üst düzey devlet görevlilerine ait konaklar dışında– hâlâ ahşap kullanılmaktaydı ve bu da konutları yangına karşı çok dayanıksız kılıyordu. Nüfusla birlikte yerleşim yoğunluğunun da artmasıyla İstanbul'da yangınlar o zamana dek görülmedik yıkımlara sebep oluyordu. Ama yine de İstanbul, II. Dünya Savaşı'nda yerle bir olan Avrupa şehirlerine göre şanslı sayılır. Bu badireyi hasarsız atlatan şehirde bugün 19. yüzyıl binalarını restore etme çalışmalarının sonuçları görülebilmektedir.

Cadde ve sokak örüntüsü çok önemli bir kaynaktır. 18. yüzyıl İstanbul'unda insan ve mal trafiğinin büyük kısmı deniz üzerinde seyrediyordu; karadaki ana yolların sayısı çok azdı. Genelde mahalle sakinleri yabancı erkeklerin kendi yaşam alanlarından geçmesini istemiyor, sokaktaki kadınları rahatsız edebileceklerini düşünüyorlardı. 19. yüzyıl ortalarında cadde ve sokaklar, tüm evlere, hiç olmazsa o sırada kullanılmaya başlayan tulumbaların ulaşılabileceği şekilde yeniden düzenlenmişti. Yeni yapılan cadde ve sokaklarda asgari bir genişlik gözetilmiş, çıkmaz sokaklar açılmıştı. En azından ana caddeler artık taşıt trafiğine müsait olacaktı: Bu hem giderek artan nüfusun ihtiyaçlarının karşılanması için bir zorunluluk hem de bir prestij meselesiydi. Ne de olsa bu planları uygulamaya koyan Osmanlı devlet görevlileri, Baron Haussmann'ın aynı sıralarda eski Paris'in labirentimsi dokusu içinde geniş caddeler açtığını biliyorlardı (Çelik, 1986, s. 49-81).

Sokakları genişletme çalışmalarının sonuçları, planı yapanların gücüne, teknik yeterliliğine ve mimari duyarlılığına göre değişiyordu. Çemberlitaş ile Kapalıçarşı'nın girişi arasında uzanan Divanyolu'nda şöyle bir yürürseniz, 19. yüzyılın ortasında şehir planlamacılarının yaptığı değişiklikleri kolayca fark edebilirsiniz. Görevliler Çemberlitaş'ın etrafında bir meydan açmaya karar verdikleri için bu alanda yer alan tüm binalar ve civardaki bazı binaların bu alana taşan kısımları yıkılmış. Köşesi yıkılan 16. yüzyıldan kalma hamam, binanın geri kalanıyla tamamen uyumsuz bir 19. yüzyıl *façade*'ının eklenmesiyle tuhaf bir biçim almış. Birkaç adım ileride,

Atik Ali Paşa Camii'nin (bkz. resim 30) karşısında daha da acımasız bir müdahaleyle karşılaşıyoruz. Buradaki medreseyi oluşturan dörtgen yapının bir kısmı yıkılmış; yani artık iç avlu sokaktan görülebiliyor –bu, Osmanlı medreselerini yapanların bilmediği bir tasarım! Medresenin, 19. yüzyıla ait olduğunu bağıran iki *façade*'la kapatıldığını söylemeye bile gerek yok. Buna mukabil, Ahmed Vefik Paşa 19. yüzyılın sonlarına doğru, bugün Bursa'da işyerlerinin bulunduğu semtin omurgasını oluşturan büyük caddeyi yaptırdığında, yol üstünde kalan bir türbe itinayla yeni bir yere nakledilmişti (Erder, 1976, s. 256). Maalesef, 20. yüzyılın şehir planlamacıları kendilerine Ahmed Vefik Paşa'yı değil, Divanyolu'nu genişleten kişileri örnek almışa benziyorlar. Sanat tarihçisi Semavi Eyice cadde genişletme ve benzeri kentsel yenileme projelerinin kurbanı olan binalarla ilgili bir sürü makale yazacak kadar malzeme bulabilmiştir (Eyice, 1970).

19. yüzyılda yapılmış olup bugün de varlığını koruyan sokak ve binalar, zenginlerle fakirlerin semtlerinin ayrışması gibi etkileri hâlâ hissedilen uzun vadeli bir sürecin başlangıcının izini sürmemize yardımcı olur. Tabii bu yönde bir değişimin 19. yüzyıl öncesi Osmanlı şehirlerinde hiç görülmediği de söylenemez. 18. yüzyıla gelindiğinde bazı Boğaz köylerinde zenginlerin evleri yoğunluk kazanmış durumdaydı. 17. yüzyılda bile taşra şehirlerinde varlıklı kimselerin asla oturmak istemediği mahalleler vardı (Faroqhi, 1986, s. 147). Ama yer yer zengin-fakir ayrımı görülüyorduysa da yine de daha olağan olan, zenginlerle fakirlerin bir arada yaşamasıydı. Yeni mahalleler kurulurken aynı dinden veya memleketten olma gibi ortaklıklar daha belirleyici oluyordu. Ne var ki parasal kaynakların kısıtlılığı nedeniyle Haliç'in kuzey kıyısı (Galata-Karaköy, Pera-Beyoğlu) ile İstanbul'un sur içinde kalan semtlerinden bazıları üzerinde odaklanan 19. yüzyıl şehirciliği, zenginlerle fakirlerin keskin bir biçimde ayrılmasına yol açtı. 1900 yılı dolaylarında, Ayaspaşa'da Taksim Meydanı'ndan Boğaz'a inen yokuşlara büyük ve lüks apartmanlar yapıldı; buralara Beyoğlu'nun sunduğu imkânlara yakın olmak isteyen zengin Müslüman aileler yerleşti (Ortaylı, 1986, s. 153). Aşağı yukarı aynı dönemde Divanyolu civarında ve özellikle Laleli'de zenginler için konutlar inşa edildi. Bugün bu bölge mesken olarak pek tercih edilmediği için pek çok bina okul, işyeri ya da atölye olarak kullanılmaktadır.

DUVAR SÜSLEMELERİ VE MANZARA RESİMLERİ

18. yüzyılda üst sınıf Osmanlıların görsel kültüründe karşımıza çıkan en önemli yenilik belki de manzara resmine olan ilgideki artıştır (Arık, 1976; Renda, 1989). İçinde insan ya da hayvan tasviri bulunmadığı süre-

ve dini açıdan bu tür resimlerin hiçbir mahzuru yoktu. Bu nedenle, manzara resimleri sadece özel şahısların konutlarında değil, camilerin duvarlarında da bulunabiliyordu. Genelde, 16. yüzyıl minyatürlerine nazaran çok daha az soyut bir üslup kullanılıyordu; 16. yüzyılın ortasında Matrakçı Nasuh'un Osmanlı ordusunun kırsal alanda konakladığı noktaları tasvir ederken yaptığı gibi, bir yeri tek bir unsuruyla temsil etmek artık yeterli gelmiyordu. 18. yüzyılda farklı manzara unsurlarının bir arada kullanılması yaygınlaştı. Ama sanatçılar ve hamileri yaklaşık 1850'lere kadar ev hayatından sahnelerde bile insan ve hayvan tasvirinden kaçındılar. Bu da kürek çeken kimse olmadığı halde suda ilerleyen kayıklar gibi gerçekçi olmayan imgelere yol açıyordu. Yine de 16. ve 17. yüzyıllardaki çiçek motiflerine ve soyut süslemelere (kalem işi) önem veren zevkin değiştiği açıkça görülebilmektedir (Arık, 1976; Renda 1989).

Ağaçların, camilerin hatta bazen koca bir şehir manzarasının tasvir edildiği frizler duvarları süslüyordu. Mekke ve Medine resimleri eskiden beri yaygındı; bu gelenek 18. ve 19. yüzyıllarda da kesintiye uğramadan devam etti. Ama bu resimlerde vurgu kutsal mekânlarda idi ve göz zevkine hitap eden öğeler geri plana itiliyordu (bir örnek için bkz. Arık, 1976, s. 47). Muhteşem camileri ve üst sınıfların sefa sürdüğü güzel mekânlarıyla İstanbul da sevilen temalardan biriydi. Kayıklarda ve su kenarlarında yaşanan hayat sık sık resmediliyordu; İstanbul'un en önemli simgelerinden biri Kız Kulesi idi (bkz. resim 31); Boğaz ise hep çeşit çeşit kayık ve teknelerle dolu olurdu. Sevilen bir diğer tema da bir bahçede, bazen de deniz kenarında yer alan köşk gruplarıydı; muhtemelen bu imgeler, o dönemde Boğaz kıyılarında inşa edilen yalılara gönderme yapıyordu (Arık, 1976, s. 36). Ağaçlardan en çok çam ve servi tercih ediliyordu ama başka ağaçlar da yok değildi; Aydın'daki Kocarlı Cihanoğlu Camii'ndeki Mekke tasvirine yerel bir renk katmak isteyen sanatçı, resme çekine çekine stilize hurma ağaçları eklemiş (Arık, 1976, s. 47). 19. yüzyıla kadar Osmanlı imgelerinde perspektif kullanımı süreklilik kazanmaz; ama bu resimlerde genel olarak sanatçılar ile hamilerinin derinlik meselesine ilgi duyduklarının kanıtlarını görüyoruz.

Bitki motiflerine dayanmayan figüratif süsleme modasında başı Osmanlı sarayının çektiği anlaşılıyor. Daha 18. yüzyılın ilk yarısında Topkapı Sarayı'nda meyve gruplarının betimlendiği süslemelere rastlıyoruz (bkz. resim 32). Dekoratif resimde daha önce pek görülmeyen bu motifin, meyve kompozisyonlarının sık sık betimlendiği 17. yüzyıl Hollanda natürmortlarından esinlendiği düşünülmektedir. Maalesef, yaşadıkları evi yeniden dekore etmek isteyen zengin aile reislerinin bu resimleri ısmarlama süreçlerinden bahseden

hiçbir metin yok. Resimler genelde imzalı olmadığı için ressamın kim olduğunu bile bilmiyoruz. Renda'ya göre, motiflerin bu kadar çabuk yayılmasının sebebi, sık sık yer değiştiren süslemecilerdir. Orta Anadolu bozkırında yeni kurulan Yozgat'a bile gidenler olmuştu. Bu süslemecilerin yerli mi –Vanmour'un öğrencileri ya da onun öğrencilerinin öğrencileri olabilir– yoksa yabancı mı olduğunu bilmiyoruz. Hamilerin Osmanlı payitahtında hangi motiflerin moda olduğunu öğrenmek için başvurduğu örnek defterleri de motiflerin yayılmasına katkıda bulunmuş olabilir (Renda, 1989, s. 82).

Elimizdeki kaynaklar çok kısıtlı olduğu için neden 18. yüzyılın ikinci yarısında manzara resminin, özellikle de İstanbul motifinin bu kadar rağbet görmeye başladığı ve bu rağbetin neden sadece yüz yıldan biraz fazla sürdüğü sorularını cevaplayamıyoruz. Bazı araştırmacılar, yerel güç sahiplerinin ve taşra vilayetlerinde yaşayan bazı tüccarların imparatorluk merkezinin kültürüne bağlılıklarını gösterme derdinde olduklarını ileri sürmüşlerdir. Yerel güç sahiplerinin Anadolu ve Rumeli'de 17. ya da 18. yüzyıllardakinden çok daha önemli bir rol oynamaya başladığı o dönemde bir "meşruiyet boşluğu" oluşmuştu. Bu kişiler, milliyetçilik çağında yapacakları gibi yerel kültürden dikkatle seçtikleri unsurları kendilerine temel almak yerine, merkezin, özellikle de saygın payitahtın kültürünü "paylaştıklarını" elaleme göstermeyi tercih ediyorlardı (Renda, 1989, s. 77). Ya da belki de dünyevi nimetlere olan ilginin artmasıyla varlıklı hamiler, güzellikler karşısındaki duyarlılıklarını, manzarası güzel köşkler yaptırmakla yetinen eski devir insanlarından farklı bir biçimde dile getirmeye başlamışlardı. Ama daha sağlam temelli bir yorum yapabilmek için sanat tarihçilerinin duvar resimleri üzerine daha kapsamlı araştırmalar yapmasını beklemek lazım. Pek çok resmin günümüze ulaşamamış olması işleri daha da zorlaştırıyor: Son yıllarda arazi spekülasyonları nedeniyle pek çok eski yapı tahrip oldu; bazıları da tamamen kaza eseri çıkan yangınlarda kül oldu. 18. ve 19. yüzyıl süslemelerinin değişen modaların kurbanı olduğu durumlar da vardır: 20. yüzyılda bazı binalar "klasik çağ"ı andıran motiflerle yeniden süslenmiştir.

FOTOĞRAFÇILIĞIN BAŞLANGICI

Osmanlı duvar resimleri belki hâlâ bir muamma ama Osmanlı fotoğrafçılığı konusunda epey bilgi sahibiyiz. Güzel sanatlar ile teknolojinin arasında yer alan bu yeni imge üretimi biçimine bakınca 19. yüzyılın ikinci yarısında üst sınıfların zevklerindeki değişimler görülebilmektedir. Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı fotoğrafçılarının, dönemin Avrupa'sında, özellikle de İngiltere ve Fransa'da hâkim olan sanatsal trendler-

le ne kadar iç içe oldukları dekoratif resimde olduğundan bile daha net görülebilmektedir. 19. yüzyılın ortasından itibaren çeşitli Avrupalı fotoğrafçılar, İstanbul'da faaliyet göstermişlerdir; mesela Ayasofya'nın 1851 tarihli ünlü bir fotoğrafi vardır. Bu fotoğrafçılar başlangıçta daha çok yabancı turistlere hizmet veriyorlardı. Bu turistler yerel giysilerle fotoğraflarını çektiriyor ya da, bugün de olduğu gibi, önemli tarihi anıtların ve doğal güzelliğiyle meşhur yerlerin resimlerini satın almak istiyorlardı. Ayrıca o dönemde Avrupa'da, belli bir yere "özgü" insanlar da resmi çekilmeye değer sayılan şeyler arasındaydı. İstanbul'da limonatacılar, sokak berberleri ve hamallar özellikle ilgi çekiyordu. 19. yüzyıl fotoğrafçılığı, Osmanlı toplumunun önem vermediği bu insanlara büyük ilgi göstermiştir; hayatını kazanmanın daha az "estetik" biçimleri ise ihmal edilmiştir.

İstanbul'da faaliyet gösteren ilk fotoğrafçıların ürettikleri kadın imgeleri daha da sorunludur. Fotoğrafi çekilen kişilerin kim olduğu genelde bilinmemektedir. Fotoğraflarda ya gayrimüslim kadınlar ya da yerel giysiler olduğunu düşündükleri kıyafetler içinde poz veren kadın turistler görülür (Beauge ve Çizgen, 1992, s. 137-45) (bkz. resim 33). Müslüman olduğu belli olan kadınlar ise ancak yüzyılın sonlarına doğru, genelde de aile fotoğrafları içinde belirir (Duben ve Behar, 1991, örneğin kapaktaki fotoğraf).

Avrupalı turistler ile yerinden kıpırdamadan "gezmeyi" sevenlerin yanı sıra Osmanlı padişahları da yerli ve yabancı Osmanlı fotoğrafçılarının sıkı müşterileriydiler. Fotoğraf çağının öncesinde dahi Sultan II. Mahmud (hük. 1808-39) devlet dairelerine resminin asılmasını emretmiş ve bu uygulama daha sonraki padişahların döneminde de devam etmişti (Cezar, 2. basım, 1995, c. 1, s. 95-96). Ama fotoğrafi daha geniş amaçlı kullanan ilk padişah, II. Abdülhamid (hük. 1876-1909) olmuştur. Abdülhamid fotoğraftan hem taşra vilayetlerindeki inşaat projelerinin gidişatından haberdar olmakta hem de yeni bir imparatorluk imgesi yansıtmakta yararlanmıştır. Demiryollarını, kışlaları, fabrika ve hastaneleri personelleriyle birlikte gösteren fotoğraf albümleri hazırlatmıştır. Bu fotoğrafların bazıları Yıldız Kütüphanesi'nde saklanıyor, bazıları, aralarında Amerika başkanının da bulunduğu yabancı ülke yöneticilerine veriliyordu (bir örnek için bkz. İhsanoğlu, 1992). Buradaki amaç, turistler için üretilen imgelerdekinin tam tersiydi. Sultan II. Abdülhamid'in ısmarladığı bu fotoğraflar, Osmanlı İmparatorluğu'nun, sultanın başarılı politikaları sayesinde dirilmiş, Avrupa ülkeleri arasında başı dik yer alabilecek çağdaş bir devlet olduğunu göstermeyi amaçlıyordu. Aynı fotoğrafçıların aynı dönemde böyle birbirine tamamen zıt imgeler üretebilmiş olması, müşteri taleplerinin ve hima-

ye ilişkilerinin ne kadar önemli olduğunu gösteriyor ve bu veya başka fotoğrafların gerçeği bire bir yansıtan birer ayna olarak algılanmasına karşı bir uyarı niteliği taşıyor (Beauge ve Çizgen, 1992).

Tüm bunlara rağmen, geç dönem Osmanlı fotoğraflarına eleştirel bir gözle bakanlar çok şey öğrenebilir. Öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun, son yirmi-otuz yılında nasıl bir "halkla ilişkiler" faaliyeti yürüttüğünü anlamak için fotoğraflar vazgeçilmez bir kaynaktır. Osmanlı yetkilileri dünya fuarlarına ve diğer uluslararası sergilere şevkle katılıyorlardı ve bu faaliyetlerde fotoğrafın çok önemli bir yeri vardı. İstanbul'un tarihsel topografyasını yansıtan fotoğraflar, şehir tarihçileri, sanat tarihçileri ve tarihsel coğrafya uzmanları için çok değerlidir. Şehir tarihinin bu vechesiyle ilgili bir belge olarak fotoğraflar vazgeçilmez niteliktedir. Çünkü 1950'lerden itibaren şehrin büyümesi, gayrimüslim azınlıkların göçmesi, sur içindeki Vatan ve Millet caddeleri ya da Beşiktaş'taki Barbaros Bulvarı gibi geniş caddelerin açılması İstanbul'un görünümünü tamamen değiştirmiştir. Son yıllarda Beyoğlu'ndaki gibi "restorasyon" çalışmaları ile harap mahallelere güya eski güzellikleri kazandırılmaya çalışılıyor. Ama burada bile epey bir gelenek icadı söz konusu. Dolayısıyla, İstanbul sokaklarının fotoğrafları, sokağın hangi sokak olduğu tespit edilebiliyorsa, şehir tarihçisi için büyük değer taşır. Aynı şey, payitahttaki önemli tarihsel anıtların Cumhuriyet dönemindeki restorasyonlardan önceki hallerini gösteren fotoğraflar için de geçerli. Ayrıca, II. Abdülhamid döneminde fotoğrafları çekilen yapıların tümü günümüze ulaşabilmiş değildir ve bu fotoğraflar onlardan geriye kalan tek izlerdir. En trajik örneklerden biri, Fatih Sultan Mehmed'in Edirne'de yaptırmaya başladığı ve sonraki padişahlarca tamamlanmaya çalışılan saraydır. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında bir Osmanlı generali, askerlerini geri çekmeden önce bu sarayı havaya uçurtmuştur. Bir tıp doktoru ve kendi kendini yetiştirmiş bir arkeolog olan Rıfat Osman'ın yıkımdan sonra yaptığı incelemeden (Rıfat Osman, yeni basımı, 1989) ve binanın temellerinden başka bu eserden geriye kalan tek şey, Vafiades'in 1878'den önce çektiği birkaç fotoğraftır (bkz. resim 34).

Fotoğraflar binaların yanı sıra belli bir dönemin modalarını ve başka toplumsal davranış özelliklerini de belgeler. Bu imgelerin bazıları bir "sahne" gibi tasarlanmış olabileceği için sadece görüntülenen insanların kim olduğunun bilindiği fotoğraflar bu amaçla kullanılmalıdır. Bu koşula uygun hareket edilirse fotoğraflar, belli bir toplumsal gruba mensup kişilerin kendilerini ya da çocuklarını, makinenin merceğine nasıl göstermek istedikleri ile ilgilenen tarihçilere önemli imkânlar sunar. Okul üniformasıyla mı poz veriliyor, kadınlar ve erkekler Avrupai giysi ve saç modelleriy-

le mi fotoğraf makinesinin karşısında duruyor, yoksa kadınlar sokak giysileriyle, örtülü olarak mı çıkıyorlar –ilk bakışta önemsiz gibi duran bu davranış özellikleri, kişilerin ve ailelerin kendilerini İstanbul'un orta ve üst-orta sınıfları yelpazesinde nereye koyduklarına ilişkin bir fikir verir. Yoksullar, kimliklerde fotoğrafın zorunlu hale gelmesinden önceki dönemde maalesef çok az fotoğrafta yer almışlardır; resimleri çekildiğinde de genelde fotoğrafçının kurduğu bir sahnenin içine yerleştiriliyorlardı.

Ünlü fotoğrafçılar ile bunların stüdyoları hakkındaki bazı monografiler de fotoğrafçılık tarihi alanındaki başarılı çalışmalar arasındadır. Mesela Bahattin Öztuncay, 1854 dolaylarında İstanbul'da bir stüdyo açan İskoç James Robertson'ın çalışmalarını incelemiştir (Öztuncay, 1992). Robertson, kız kardeşinin eşi Felice Beato'yu da yetiştirmiş ve Beato sonradan ünlü bir fotoğrafçı olmuştur. İstanbul'da 1881 ile 1904 yılları arasında faaliyet gösteren Sebah ve Joaillier stüdyosunun (bkz. resim 35) incelendiği bir başka yeni araştırmada da Osmanlı payitahtındaki fotoğraf ustalarının şehirde kalıcı olmayan bir müşteri kitlesini memnun ederek ekmeğini çıkarmaya çalışan mütevazı kişilerden ibaret olmadığını gözler önüne sermiştir (Buchner, 1995). Muhtemelen Lübnan kökenli olup mesleğini İstanbul'da icra etmeyi seçen Pascal Sebah uluslararası sergilerde çeşitli ödüller kazanmış, hatta 1873 Dünya Sergisi'nde (Viyana) bir madalya almıştır. Sebah'ın tarihselci ressam Osman Hamdi ile de yakın bir ilişkisi vardı. Osman Hamdi'nin bugün kayıp olan bazı resimleri Sebah ile Joaillier'nin şirketinin çektiği fotoğraflarla belgelenmiştir. Bu sayede bu resimler hakkında en azından bir izlenim edinmiş oluyoruz (Cezar, 2. basım, 1995, c. 1, s. 368). Ama Sebah'ın Osman Hamdi'ye tek hizmeti bu değildi. O dönemde Fransa'daki ressamlar, eserlerine hazırlık yaparken fotoğraftan yararlanabileceklerini keşfetmişlerdi. Pek çok ünlü ressam bu yeni imkânı deniyordu. Osman Hamdi de aynı yolu takip ederek bazı resimlerini Sebah'ın fotoğraflarına dayanarak yaptı. Fotoğraf, uzun vadede, Rönesans'tan beri Avrupa resminde sanatsal açıdan büyük değer verilen görsel dünyayı aynen aktarma becerisinin önemini azaltacaktı. Ama daha buna vakit vardı; Pascal Sebah'ın çalışmalarının Osman Hamdi'ye sadece bir kayıt aracı olarak değil bir ilham kaynağı olarak da katkısı oldu (Buchner, 1995, s. 82; Cezar, 2. basım, 1995, c.1, s. 350-352, 360-362 ile karşılaştırınız).

OSMANLI RESİM VE MÜZECİLİĞİNİN ÖNCÜLERİNDEN OSMAN HAMDİ

Osman Hamdi (1839-1910) ünlü bir ressam ve müze müdürüdür. Fransa'da eğitim görüp bir dönem sadrazamlık yapan Sakızlı bir azatlı

kölenin oğlu olan ve Paris'teki sanat dünyasını yakından tanıyan Osman Hamdi eğitimli Osmanlılara yeni bir kavram olan müzeyi tanıtmıştır. Osman Hamdi arkeolojik buluntuların, yöresel giysiler gibi etnografik malzemelerin ve diğer sanat eserlerinin koleksiyonlar halinde derlenerek ve anlaşılmalarını kolaylaştıracak şekilde düzenlenip tasnif edilerek halka sunulması gerektiğini düşünüyordu. 19. yüzyılın ortalarında bazı yabancı uzmanlar padişahların koleksiyonlarının başına getirilmişse de Asar-ı Atika Müzesi'nin (bugünkü Arkeoloji Müzesi) "asıl" tarihi Osman Hamdi'nin 1881'de müdüriyete atanmasıyla başlar (Cezar, 1995, c. 1, s. 253-55). O dönemde Paris'in meşhur ressamlarından olan Gerome'un atölyesinde eğitim gören sanatçı, müze binasının yapımına da (1889) önayak olmuştu. Osman Hamdi arkeoloji eğitimi almamıştı ama o dönemde bazı Avrupa devletlerinin mali desteğiyle Osmanlı topraklarında yürütülen kazılarda bu görece yeni meslek konusunda çok şey öğrenmişti. Osman Hamdi'nin arkeolojik buluntulara verdiği önem, kadim sanat eserlerinin ülke dışına çıkarılmasını engellemek için çıkarılan ve bu konuda Osmanlı İmparatorluğu'nda bir ilk olan kanunda yansımasını buldu (1874 ve 1884; bkz. Cezar, 1995, c. 1, s. 328-32).

Osman Hamdi'nin müzeci olarak ilgilendiği şeyler arasında Osmanlı eserleri fazla bir yer tutmuyordu; bugün Osmanlı eserleri koleksiyonlarıyla bilinen müzelerin çoğu Cumhuriyet döneminde kurulmuştur. Bu nedenle, biz bu bağlamda Osman Hamdi'nin esasen ressamlığıyla ilgileniyoruz. Osman Hamdi, o dönemde özellikle Fransa'da popüler olan "şarklılaştırma" ekolünün bir üyesi sayılabilir. Ama Osman Hamdi, resmini yaptığı konulara ilişkin doğrudan tecrübeleri Mısır, Tunus ya da el-Cezire'ye kısa seyahatlerle sınırlı olan diğer oryantalist ressamlara göre Osmanlı sanat eserleri ve mimarisini çok daha iyi biliyordu. Çevresine "arkeolog gözü"yle bakan Osman Hamdi, mimari unsurların tasvirinde ustalaşmıştı. Arkasında çok sayıda cami ve mozole resmi bırakmıştır.

Osman Hamdi'nin büyük ilgi duyduğu bir başka konu da giysilerdi. Erkek giysileri söz konusu olduğunda Arap ve 19. yüzyıl öncesi Osmanlı kılıklarını tercih ediyordu; kendi döneminin beyefendileri tarafından sokakta giyilen kıyafetleri hiç tasvir etmedi. Sanatçının giysilere olan bu merakı, "kılık değiştirmece" dahil, tiyatronun her türüne duyduğu ilgiyle bağlantılı olabilir. Orta yaşlı ressamı "egzotik" bir din adamı kılığında gösteren bazı fotoğraflar vardır (reprodüksiyonlar için bkz. Cezar, 2. basım, 1995, c. 2, s. 724). Ama ressam, kadın kıyafetlerinin tasvirini daha da fazla önemsiyordu ve hem "geleneksel Osmanlı" kıyafetlerine hem de çağdaş giysilere ilgi duyuyordu (bkz. resim 36). Osman Hamdi, dönemin

Avrupalı ressamları gibi, karısı ile kızının pek çok resmini yapmıştır. Kocasından epey genç olan Naile Hanım'ın hem bir genç kız hem de olgun bir kadın olarak tasvir edildiği resimler vardır. Osman Hamdi Naile Hanım'dan bu resimler için göz alıcı giysiler giymesini istiyor, o da bu görevi mükemmel bir şekilde yerine getiriyordu. Günümüzde Osman Hamdi'nin resimlerine bu kadar ilgi duyulması, ressamın kadınlara olan ilgisine bağlı olsa gerek. Osman Hamdi resimlerindeki sahneleri 19. yüzyıl tarihselci resminin kalıplarına göre kurmuş olsa da şahsen gördüğü ve tanıdığı Osmanlı hanımefendilerini tasvir ediyordu. Bu da eserlerinde şüphesiz var olan erkek fantazisi unsurunu sınırlıyordu.

Osman Hamdi yalnız akademik Avrupa resmine olan ilgisi ve bu çerçevede verdiği eserlerle değil, sivil olmasıyla da sıra dışıydı. O dönemde üst sınıf Osmanlılar arasında Osman Hamdi'yle benzer uğraşları olan bir avuç insan vardı ve bunların çoğu askerdi. Bunun sebebi, orduya istihkam ve topçuluk gibi teknik dallarda uzman subay yetiştiren Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da müfredatın parçası olarak perspektif ve çizim dersleri verilmesiydi. Bazı öğrencilere de harita yapımı için gerekli olan gravür sanatı öğretiliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, entelektüel ya da sanatsal meraklar askerlik mesleğinde yükselmeyi engellemiyordu. Bugün ismi bilinen 19. yüzyıl ressamlarının bazıları orduda yüksek rütbeli subay, hatta generaldi. Bu ressamların eserlerinden çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Bugünün "nostalji kültürü", üst sınıf Osmanlı yaşantısının bu yitik belgelerinin peşinde koşmaktadır (Beydilli, 1995, s. 325-26).

TARİHSEL KAYNAK OLARAK KARİKATÜRLER: OSMANLI TARZI "KADIN MESELESİ"

Fotoğraf, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı dünyasına giren yeni iletişim araçlarından sadece biriydi. Bir diğer iletişim ortamı da basındı; resmi olmayan ilk gazete 1840'ta yayımlanmaya başlamıştı ama gazetelerin yaygınlaşması 19. yüzyılın son yirmi-otuz yılı ile yirminci yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir (ayrıca bkz. sekizinci bölüm). Karikatür de basına paralel bir çizgide gelişti; fotoğrafların reprodüksiyonu henüz çok pahalı olduğu için görsel malzeme daha çok karakalem çizimlere dayanıyordu. 1908 ile 1911 yılları arası bu bakımdan özellikle zengindir. Bu dönemde karikatürcüler Abdülhamid devrinin basın sansüründen kurtulmuş ve henüz savaş yıllarının getireceği sıkı sansüre tabi olmamış durumdaydılar. İşte böylece 20. yüzyılda pek çok usta çıkaracak olan bir sanatın tarihi başladı.

Karikatürler, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde gündelik

hayata sinmiş olan kültürel çatışmalarla, özellikle de kadınların durumuyla ilgilenen tarihçiler tarafından kullanılmıştır. Ama tabii karikatürcülerin tümünün erkek olduğunu hatırdan çıkarmamak gerek. Karikatürlerde kadınların neden bu kadar sık tasvir edildiği, ilginç bir soru. 19. yüzyılın ikinci yarısında, kadınların konumuyla ilgili tartışmalara yayımlanan edebi eserlerde sık sık rastlanır olmuştu. Şemseddin Sami (1851-1904) ve Şinasi (1826-1871) gibi yazarlar, insan ilişkilerinde yalnız erkeklerin değil, kadınların da özgür iradeleriyle hareket etmelerinin önemini vurgulamışlardı. Kısa süre öncesine kadar kadınların bu tartışmalara pek katılmadığı düşünülüyordu. Ama Serpil Çakır gibi genç kadın araştırmacıların çalışmaları bunun doğru olmadığını gösterdi (Çakır, 1994, s. 7). 1900 yılı dolaylarında, kadınlar için, kadınlar tarafından yayımlanan ve sürekli gelişen pek çok basın organı vardı. Belki gazetelerin çoğu kısa ömürlüydü ama sürekli yenileri yayına başlıyordu. Bu kuşaktan bir kadın gazete yazarı olan Fatma Aliye (1862-1936) modern Türkiye'nin eğitimli okur kitlesinin zihninde belli bir yer edinmeyi başarmıştır (Findley, 1995a ve b, ayrıca bkz. sekizinci bölüm). 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında, birbirini hiç tanımayan ve belki de hiç anlaşamayacak iki insanın evlenmesinin olumsuzluğunun yanı sıra, basında süregiden bu tartışmalarda üzerinde en çok durulan konu, eğitimdi. Kadın gazete yazarları kız okullarının sayısının ve kalitesinin artırılmasını savunuyor, çocuk bakımı, beslenme ve hastalıktan korunma gibi konularda didaktik yazılar yazıyorlardı (Çakır, 1994, s. 176 vd). Ama gıda ve ilaçtan çok daha önemsiz şeylerin tüketimi de belli bir yere sahipti. Aşağı yukarı 1880'lerden itibaren üst sınıf Osmanlı kadınlarının kapalı mekânlarda Avrupai giysileri tercih etmeye başlamasıyla moda yazılarına olan ilgi arttı. Kadın ve erkek yazarların bol bol bu tür yazılar yazması, Osmanlı kadınlarına, özellikle de üst sınıftakilere, yeni bir görünürlük kazandırdı. Kocaları askerde olan kentli Müslüman orta sınıf kadınlarının ailelerine ve kendilerine bakmak için çalışmaya başladığı I. Dünya Savaşı yıllarında bu görünürlük daha da arttı. 1913'te telefon santrallarında Müslüman kadınlar istihdam edilmeye başladı; kadınların topluca çektirdiği bir fotoğraf bu olayı belgelemektedir (bkz. Çakır, 1994, kapak).

İşte Osmanlıların yarısını oluşturan cins-i latifin bu yeni görünürlüğü karikatürcülere cazip gelmişti. Karikatürlerde, kadınlara ilişkin olumlu ve olumsuz bazı kalıplaşmış imgeler yansımasını buluyordu (Brummett, 2000). Karikatür dünyasında belli başlı üç kadın tipi görüyoruz: Genelde köylü giysileri içinde (dolayısıyla yüzü peçesiz) genç bir kadın olarak tasvir edilen "Türk milletinin simgesi", asri genç kadın ve onun geleneklere bağlı ağırbaşlı annesi. Milletin simgesi olarak tasvir edilen genç ka-

dın, Fransa'nın cumhuriyetçi Marianne'i, denizler hâkimi Britannia, Germania ya da Amerikan Hürriyet tanrıçası gibi 19. yüzyılda popülerlik kazanan benzer figürlerin kardeşi sayılmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çatıştığı devletler genelde mütecaviz erkekler olarak tasvir ediliyordu; bu genç ve güzel kadını da baştan çıkarıcı ya da tecavüzcü erkekleri geri püskürtürken görüyoruz. Osmanlı karikatürcüleri bu imgeyi kendileri mi keşfettiler yoksa Avrupa'daki belli bir resim geleneğinden mi aldılar sorusuna kesin bir cevap vermek zor. Kuzey Hollanda'nın İspanya'dan bağımsızlığını kazandığı seksen yıllık savaş (1568-1648) gibi gayet eski bir dönemde bile, yeni Protestan ulus, bir İspanyol askeri ile bir rahibin cinsel tacizine maruz kalan genç bir kadın olarak tasvir edilmiştir (Van Deursen, 1991, s. 307). Bazen de Osmanlı-Türk ulusunu temsil eden genç kadın, cesur bir asker tarafından korunmaktadır. Bu imge, 19. yüzyıl Avrupa'sında da yaygındır. Ulusu temsil eden genç kadın soyut ama tamamen olumlu bir figürken, Avrupai giysiler giyen asri kadın genelde olumsuz eleştirilere hedef olur; bu kadın, hoppalığı ve kaypaklığıyla toplumu düşmanlar karşısında zayıf düşüren potansiyel bir "hain" olarak görülür (Şeni, 1991, Brummett, 2000).

Karikatürlerdeki yaşlı kadın genelde bir "kocakarı" olarak tasvir edilir. Modern dünyayı pek anlamaz; ama bazen genç nesle faydalı öğütler veren bir aklıselim sahibi olarak gösterilir. Üstelik doğurganlık evresini geride bırakmış olan "kocakarı", genç kadının aksine, olumsuz eleştirilere hedef olmadan, ayıplanmadan kamusal alanda kendini gösterebilir (Brummett, 2000). Ama kadınların görünürlüğündeki artışı yansıtan yayınların Osmanlı İmparatorluğu'na özgü bir olgu olduğu düşünülmemeli; bu konu Avrupa basınında da büyük yer tutuyordu.

Yirminci yüzyılın başında pek çok yayında hicivli karikatürlere rastlanıyordu. Hem yerel sanatçıların çizdiği karikatürler hem de yabancı basından seçilmiş örnekler yayımlanıyordu. *Kalem* dergisi karikatürlerin altındaki yazıları hem Osmanlıca hem de Fransızca basıyordu (bkz. resim 37). Bunun sebebi herhalde hedef okur kitlesinin Müslüman Osmanlıların yanı sıra Rumları, Levantenleri ve İstanbul'da yaşayan yabancıları da kapsamasıdır. Böylece Osmanlıca-Türkçe bilmeyenler de esprileri anlayabiliyordu. Öte yandan pek çok karikatür de hiçbir alt yazı olmadan anlaşılabiliyor, dolayısıyla okumayı bilmeyen kişilere de hitap ediyordu. Bazen bunlar kesilip berber dükkânlarına ya da kahvehanelere asılıyordu. Fotoğraflar gibi bu karikatürler de günümüzde çok önemli bir yeri olan çoğaltılabilir imgelerin ilk örneklerindendir; tarihçilerin son yıllarda karikatürlere ilgi duymaya başlamasının nedeni bu olsa gerek.

SİKKELER VE MEZAR TAŞLARI ÜZERİNE BİR İKİ SÖZ

Burada sikkelere şöyle bir değinilip geçilmesinin sebebi, tarihsel kaynak olarak önemsiz olmaları değil, Cumhuriyet dönemi öncesinde bizim esas konumuz olan figüratif sanatın bu sikkeler üzerinde neredeyse hiç görülmemesidir. Buna karşın, Osmanlı sikkelerinde son derece süslü yazılar bulunurdu ve bu yüzden sikkebilim ya da nümismatik sadece ekonomik ve toplumsal tarih uzmanları için değil, görsel kültür tarihçisi için de çok önemlidir. Nümismatik tarihçi olmayan kişilerin de ilgisini çeken bir daldır: Geleneksel olarak tarihe "yardımcı disiplinler" arasında sayılan nümismatik, pek çok para koleksiyoncusu için zevkli bir hobidir de. İstanbul'daki Arkeoloji Müzesi'nin sikke katalogları ve Türkiye Nümismatik Derneği'nin bülteni Selçuk ve Osmanlı sikkeleri konusunda zengin kaynaklardır (Artuk ve Artuk, 1971 ve 1974). Pek çok Avrupa müzesinde de Osmanlı sikkelerinin yayımlanmış betimlemeleri bulunmaktadır. Bu yayınlarda devalüasyonlar ve kur reformu girişimleri gibi konularda değerli belgeler bulunabilir ve buradan edinilen bilgiler Halil Sahillioğlu (ve diğerleri, 1978), Robert Mantran (1962), André Raymond (1973-74) ve M. Öztürk'ün (1987) çalışmaları ile tamamlanabilir. Bir de Şevket Pamuk ile Cemal Kafadar'ın yakında yayımlanacak olan kapsamlı çalışmaları var: Bunlar, Osmanlı parasının nümismatik yönleri üzerinde durmakla kalmıyor, (ağırlıklı olarak) siyasi, ekonomik ve toplumsal boyutları hakkında da kapsamlı bilgiler sunuyor (şimdilik Pamuk 1994'ten bu çalışmaların içeriği hakkında bir fikir edinilebilir). Okurlara, daha ayrıntılı bilgi için yakında piyasaya çıkacak olan bu çalışmalara başvurmaları tavsiye edilir* (geç dönem Osmanlı pulları için Ahmad, 1992 ile karşılaştırınız).

Mezar taşlarından da burada ancak bir iki cümle ile bahsedeceğiz çünkü esasen üzerilerindeki yazılarla önemlidirler ve süsleme için yapılan figüratif desenler çok daha geri plandadır. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda erkeklerin mezar taşlarını hayattayken kullandıkları başlıklarla süsleme âdeti yerleşmişti. Devlet görevlileri makamlarına özgü başlıklar kullandıkları için mezar taşı merhumun Osmanlı devletinin resmi hiyerarşisindeki yerini belli ediyordu. Kadınların mezar taşları ise, varlıklı kadınların düğün, bayram gibi günlerdeki baş süslemelerini andırdığı düşünülen çiçek demetleri ile taçlandırılıyordu. Henüz genç bir kızken vefat edenlerin mezar taşlarının gelin duvağı ile süslendiği de oluyordu (bir örnek için Koçu ile karşılaştırınız, 1969, s. 97)

---

* Şevket Pamuk'un çalışması 1999 yılında yayımlandı: Şevket Pamuk, *Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, 2. bas. 2000

İstanbul ile bazı taşra yerleşimlerindeki mezar taşları, geçtiğimiz yıllarda Fransız ve Türk araştırmacılardan oluşan karma bir grup tarafından incelendi (bkz. ikinci bölüm). Jean-Louis Bacqué-Grammont'un düzenlediği bu projeye katkıda bulunan pek çok isim içinde Nicolas Vatin'i özellikle anmak gerek. Vatin "mezar taşı" projesinde kazandığı tecrübeyi, daha geniş bir bağlamda Osmanlıların ölü gömme pratiklerini incelemekte kullanmıştır (örneğin bkz. Vatin, 1996). Mezar taşlarına figüratif süslemeler konulmasını isteyebilecek insan tipleri, mezar ziyaretleri ve benzer pratikler hakkında daha fazla bilgi elde edebilirsek, 18. yüzyıl İstanbul'unda figüratif süslemeli mezar taşlarının neden bu kadar yaygınlaştığı sorusunu da muhtemelen cevaplayabileceğiz.

BURADAN SONRASI

Bu bölümde 16. ve 19. yüzyıllar arasında Osmanlı hamilerinin mimariye bakışlarında nasıl değişimler olduğuna ilişkin bir fikir vermeye çalıştık. Ayrıca, figüratif sanatın Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygınlaşması sürecini anlamaya uğraştık. Önce, padişah ve veziri azamların yaptırdığı, tarihsel ve edebi yazmaları süsleyen ve genelde saray kütüphanelerinin dışına çıkmayan minyatürlerin erken dönem gelişimlerinin izini sürdük. Minyatürlerde hiçbir pratik kaygı gözetilmiyor değildi; mesela Matrakçı Nasuh'un şehir manzarası minyatürleri, haritacılıkla çok yakından ilişkilidir. Toplumdaki çeşitli tiplerin ve bunların kendilerine özgü kıyafetlerinin tasvir edildiği minyatürler ise bizi karmaşık bir etkileşim ağıyla karşı karşıya getiriyor. Bu imgelerin bir kısmı İstanbul'da faaliyet gösteren Avrupalı sanatçılar tarafından Avrupalı bir müşteri kitlesi için üretiliyor, bir kısmı da Levnî gibi padişahın ya da önde gelen saray adamlarının himayesinde çalışan büyük Osmanlı minyatürcüleri tarafından yapılıyordu. Bu ikisinin arasında ise anonim sanatçılar vardı; bunlar minyatürlerini kendileri gibi anonim bir müşteri kitlesine satıyorlardı (Taeschner, 1925).

Vanmour ile Levnî'nin az da olsa ortak müşterisi olduğu anlaşılıyor. Büyük olasılıkla sanatçıların kendileri de 18. yüzyıl İstanbul'unda kendilerininkinden farklı imge üretimi geleneklerinin varlığından haberdarlardı. Vanmour okulunun çizdiği Ankara ve İzmir manzaralarına dikkatli bakarsak minyatür sanatının etkisini hemen görürüz. Levnî'nin de resimde üçüncü boyuta, hatta gölge gibi tekniklere ilgi duyduğu görülüyor; bunu pekâlâ o dönemde İstanbul'da Avrupa tarzı imge üreten sanatçılardan haberdar olmasına bağlayabiliriz. Sarayın ve ileri gelen Osmanlıların dünyasını dönemin Avrupa kültüründen ayıran büyük kültürel

engeller olduğu doğru. Ama 18. yüzyılın İstanbullusu için hâlâ egzotik bir şey olan figüratif sanat konusunda bir zevk geliştiren az sayıda insan, herhalde Avrupa kültürüyle doğrudan bağlantı içindeydi.

19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarında figüratif imgelerin yaygınlaşması, daha da heyecan verici bir araştırma konusudur. Bu imgelere bakarak üst sınıf Osmanlıların ve (zamanda ileri gidildikçe artan bir oranda) orta ve alt sınıf şehirlilerin görsel kültürü hakkında çok şey öğreniriz. II. Mahmud'un (hük. 1808-39) icadı olan hükümdar portresinin kamusal hayatta kullanımı, daha sonraki padişahlar döneminde daha da yaygınlaştı. Pera dergileri, çoğu Avrupa dergilerindeki örneklerin taklidi olan reklam ilanlarıyla doluydu; ama yine de hangi imgelerin tereddütsüz kabul edilip hangilerinin reddedildiğini öğrenmek çok aydınlatıcı olacaktır. Şu anda bazı genç araştırmacılar karikatürleri inceliyorlar. Fotoğraf tarihçiliği, figüratif sanatın diğer dallarına göre daha ileride ama yine de bu alanda hâlâ yapılacak çok şey var.

Osmanlı topraklarında 19. yüzyıl öncesinde figüratif sanatın izini sürmenin, siyasi ve ekonomik tarih açısından ilk bakışta zannedilebileceğinden çok daha faydalı olduğunu gördük. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılının mimarisi ve figüratif sanatları toplumsal tarihçiler için daha da zengin bir kaynaktır. Tiyatro temsilleri, reklam ilanları ve karikatürler hem göze hitap ediyor hem de bir anlam iletiyorlardı. Üstelik bir sohbet ve sosyalleşme vesilesi olarak gündelik hayatta yerleri vardı. Geniş caddeler, park ve meydanlar, tramvay, sokak aydınlatması ve mağaza vitrinleri gibi şehir planını değiştiren yenilikler, beraberinde farklı bir mekân kullanımı getirmişti. Alışveriş, daha 19. yüzyılın ortasında Pera/Beyoğlu'nda bir eğlence biçimi olarak belirmişti. 1900 civarında da üst sınıf Osmanlı kadınları zaman zaman alışverişle hoş vakit geçirir olmuşlardı. Sözün kısası, hem figüratif hem de mimari vechesiyle görsel kültür toplumsal hayattan bağımsız değildi –tam aksine ikisi iç içeydi.

Yazılı kaynakların daha önemli olduğu, tarihçilerin içine işlemiş bir önyargıdır ve elinizdeki kitapta da bu *déformation professionelle*'in [mesleki deformasyon] izleri görülebilir. Mimarlar ve (ikonografi üzerine yoğunlaşanlar hariç) sanat tarihçileri ise genelde bina ve imgelerin kendilerine daha çok güvenirler. Eleştirel bir tutum takınılmadığı takdirde bu yaklaşımların her ikisi de araştırmacıyı yanlış sonuçlara sürükler. Şimdiye dek bunun pek çok örneğini gördük. Ama biz "sıradan" tarihçiler, önce kendi disiplinimize bakalım. Günümüz dünyasında Osmanlı tarihçisinin görsel sanatlar alanında belli bir temele sahip olması beklenmektedir.

Çezar, Mustafa (2. bas., 1995). *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, 2 cilt (İstanbul: Erol Kerim Aksoy Vakfı) (ikinci baskısı bol resimlidir, tercih edilir).

Guardi Turcheschi (1993). (Milano: Electa) (sergi kataloğu; Guardi gibi önemli bir ressam Vanmour gibi önemli sayılamayacak bir ressama dayanarak Osmanlı İmparatorluğu hakkında hayali resimler yapmış).

van Luttervelt, R. (1958). *De 'Turkse' Schilderijen van J.B. Vanmour en zijn School, De verzameling van Cornelis Calkoen, Ambassadeur bij de Hoge Porte 1725-1743* (İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut vor het Nabije Osten) (18. yüzyılın ilk yarısında Beyoğlu'nda oturmuş olan Vanmour'dan o zaman meydana gelen olayların pek de harika olmayan resimleri; orijinalleri Hollanda Rijksmuseum'da).

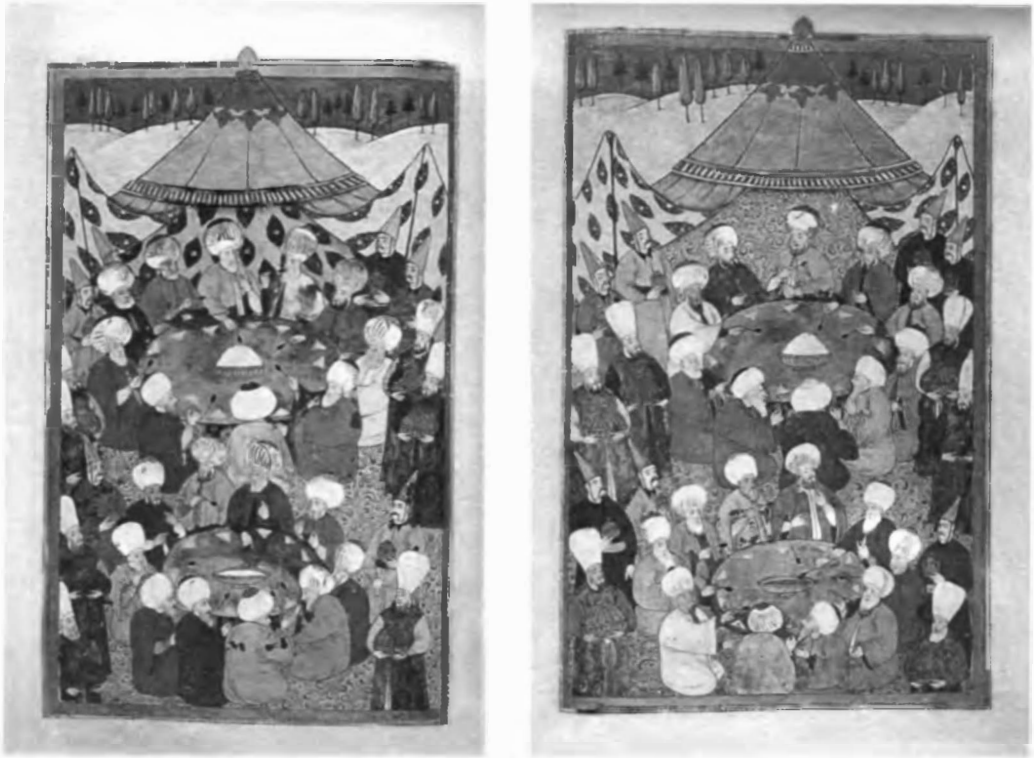
Özendes, Engin (2. bas., 1995). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık (1839-1919), Photography in the Ottoman Empire* (İstanbul: İletişim Yayınevi) (önemli bir başvuru kaynağı).

Öztuncay, Bahattin (1992). *James Robertson, Pioneer of Photography in the Ottoman Empire* (İstanbul: Eren) (1850'lerde çekilen ilk Ayasofya fotoğrafı James Robertson'ındır).

Sievernich, Gereon ve Hendrik Budde (1989). *Europa und der Orient 800-1900* (Berlin, Gütersloh: Berliner Festspiele, Bertelsmann Verlag) (sergi kataloğu; içinde karışık fakat çok geniş bilgiler ve resimler var).

Resim 8. Nakkaş Osman, Surname-i Hümayun, *dilek havuzuna para atanlar, 16. yy.*

Resim 9. Levnî, Surname-i Vehbî*'den iki minyatür, III. Ahmed'in oğullarının sünnet şenliklerinde ziyafet, 18. yy.*

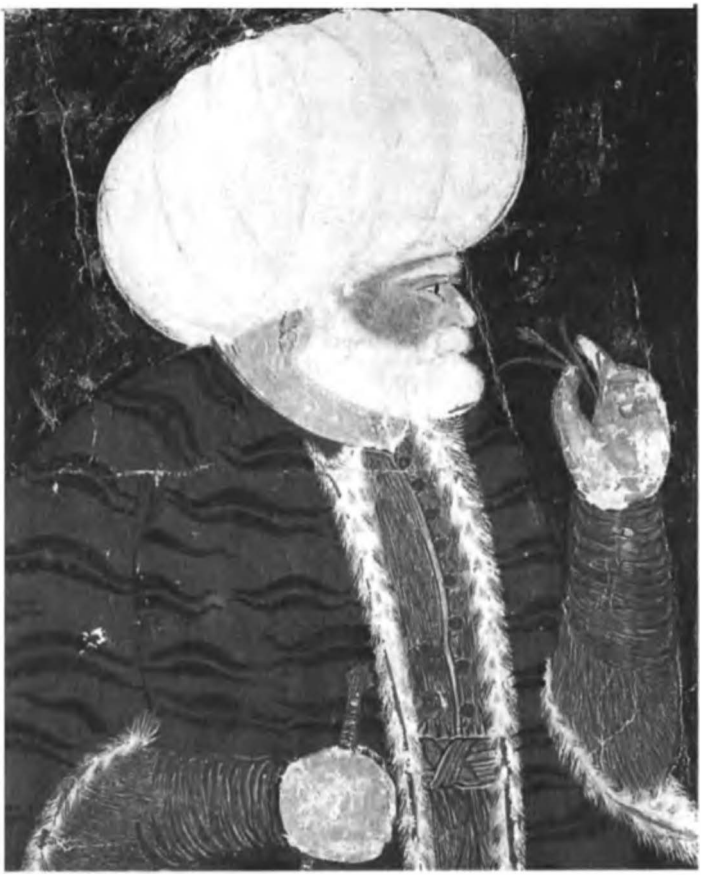
Resim 10. Yeni Cami, İstanbul.

Resim 11. "Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme" sergisi kataloğundan Anadolu evi, Altınoluk (Edremit).

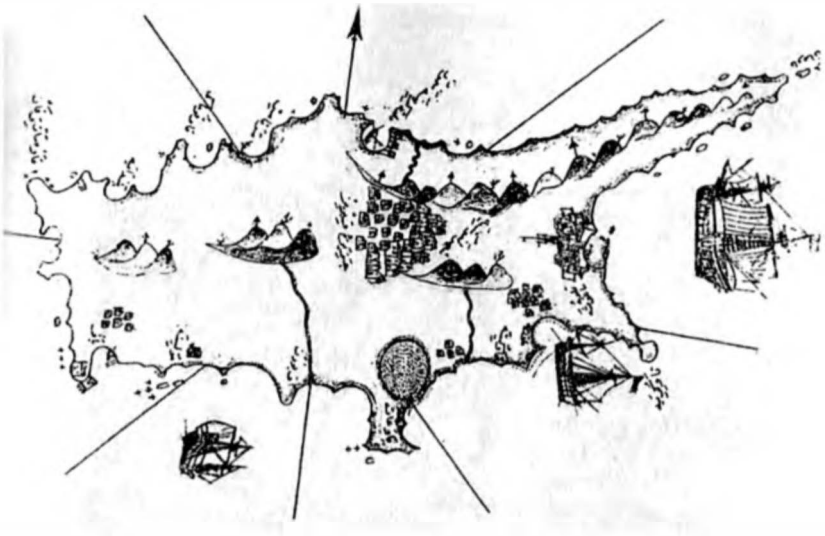
Resim 12. Ivan Stchoukine, La peinture turque d'après les manuscrits illustres, *1. cilt (Paris: Libraire orientaliste Paul Geuthner, 1966, resim CX1: Sultan'a nadir hayvanat getiren Iran elçisi (Topkapı Sarayı, H[azine] 1124, var 24 b.)*

Resim 13. Barbaros Hayrettin Paşa, Nigâri, (1540-1545).

Resim 14. Sokollu Mehmed, Kanuni Sultan Süleyman'ın cenazesinde.

Resim 15. Piri Reis, Kitab-ı Bahriye, *Kıbrıs.*

Resim 16. Piri Reis, Kitab-ı Bahriye, *Rodos.*

Resim 17. Matrakçı Nasuh, Galata minyatürü.

Resim 18. Topkapı Sarayı, Çinili Köşk, fotoğraf: Sebah & Joaillier.

Resim 19. Marmara Denizi ve Boğaz'a bakan loca, Topkapı Sarayı.

VUE DE LA SECONDE PORTE DU SERAÏ appelée ORTA-KAPOUSI.

Resim 20. Topkapı Sarayı, Orta Kapı'dan iki görünüm.

Resim 21.
Selçuk Sultan Camii, Aksaray.

Resim 22.
Nuruosmaniye Camii, fotoğraf: Abdullah Biraderler.

MOSCHEA DEL SULTANO OSMAN

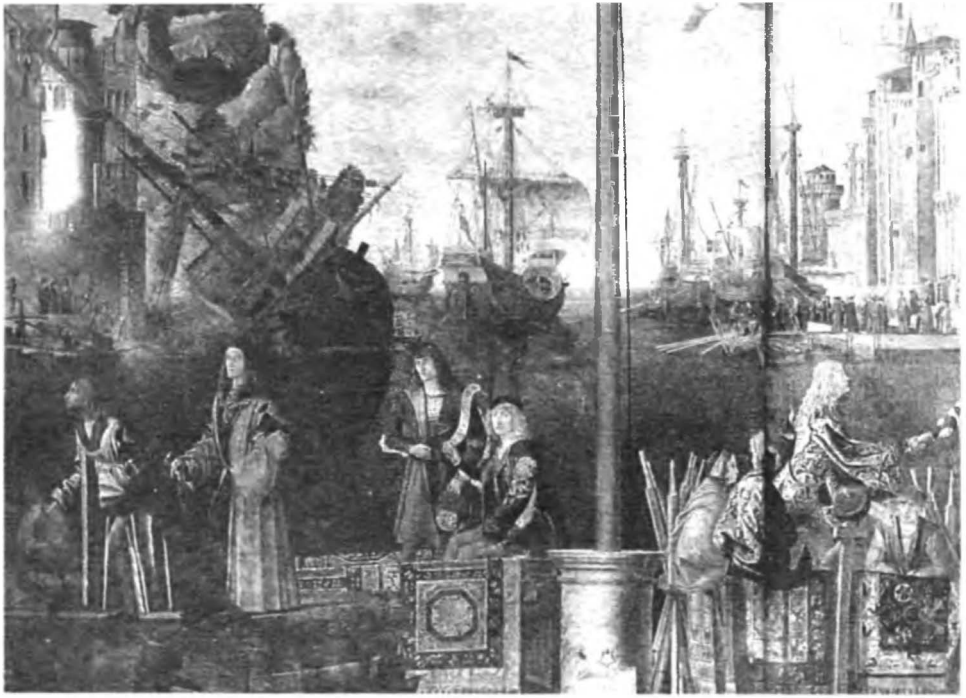
Resim 23. Üryanizade Mescidi, Üsküdar.

Resim 24. Raffaelino del Garbo, Meryem Ana ve Azizler. Resimde bir 'Holbein' halısı görünüyor (Kurt Erdmann, Europa und der Orientteppich, *Mainz, Berlin, Florian Kupferberg Verlag, 1962).*

Resim 25. Melchior Lorichs, Süleymaniye Camii ve Medresesi, 16. yy.

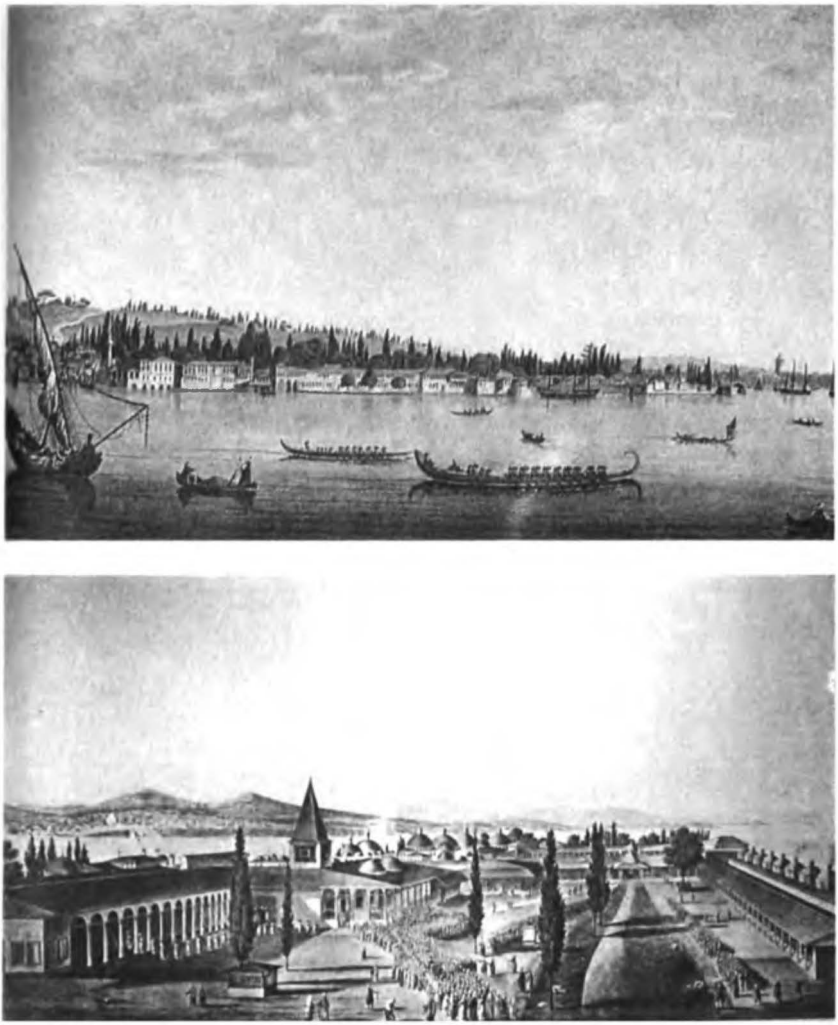
Resim 26. Carpaccio resimlerinde hali. (*Daniel Huguenin ve Erich Lessing*, Venedig, Glanz und Glorie, *Editions Terrail, Paris, 1993*).

Resim 27. Vanmour gravürleri. Solda: Helvacı, sağda: Saka.

Resim 28. L.F. Cassas, Kahire Kalesi'ni ve Sultan Hassan Cami'ni gösteren resim (Tours, Musee des Beaux Arts. Gereon Sievernich ve Hendrik Budde, Europa und der Orient, *Berlin: Berliner Festspiele ve Bertelsmann Lexikon, Verlag, 1989).*

Resim 29. Antoine Melling resimleri. Üstte: Boğaziçi, altta: Topkapı Sarayı.

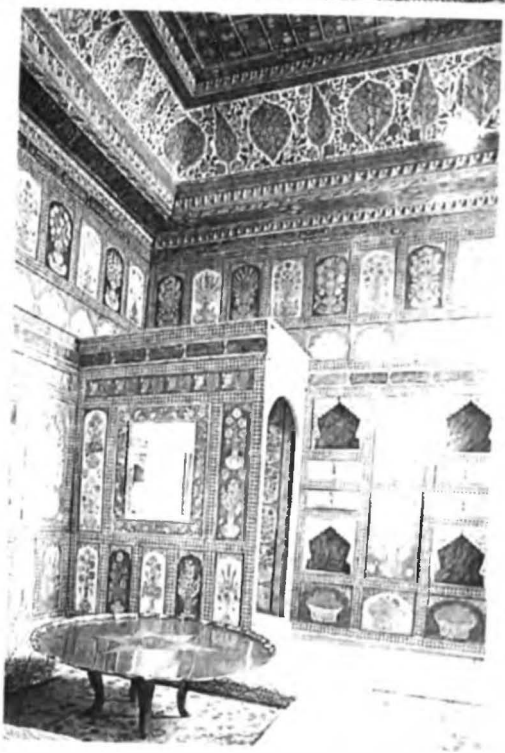

Resim 30. Atik Ali Paşa Camii, Aksaray.

Resim 31. Kız Kulesi, fotoğraf: Sebah&Joaillier.

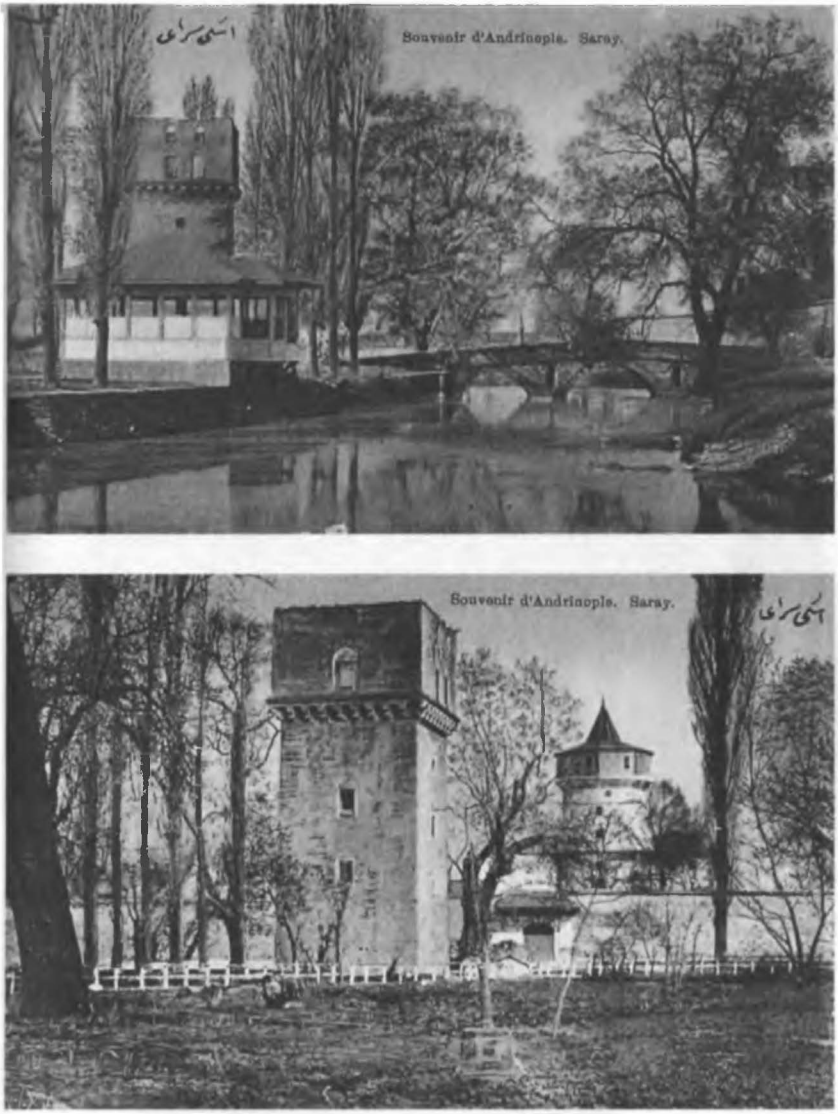

Resim 32. Topkapı Sarayı, Temiş Odası'ndan iki görünüm.

Resim 33. 19. yüzyıl kadın fotoğrafları, Abdullah Biraderler (Engin Özendes, Türkiye'de Fotoğraf Photography in Turkey, *1999).*

Resim 34. B. Vafiadès'in Edirne Sarayı kartpostalları. Üstte: Adalet Kasrı ve köşkler; altta: Adalet ve Cihannüma kasırları.

Resim 35. Sebah&Joaillier fotoğrafları. Üstte: Edirnekapı; altta: Saka (Alman Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul).

Resim 36. Osman Hamdi Bey (1841-1910) resimleri. Üstte: "Feraceli Kadınlar", Tuval üzerine yağlıboya, Yapı Kredi Klasik Dönem Türk Resmi Koleksiyonu; altta: "Kaplumbağa Terbiyecisi", tuval üzerine yağlıboya, İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu.

Resim 37 Kalem Dergisi, no. 105 (Aralık, 1910) ve no. 125 (Mayıs, 1911).

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI TARİHİNE İLİŞKİN AVRUPA KAYNAKLARI: SEYAHAT ANLATILARI

Edward Said ve takipçilerinin çalışmaları, pek çok Osmanlı tarihi uzmanının, Avrupalı yazarların Ortadoğu üzerine yazdıklarındaki önyargı ve sabit fikirleri görmesini sağlamıştır (Said, 1978). Mevcut Osmanlı kaynakları sayıca çok olduğu için bazı araştırmacılar Osmanlı tarihi araştırmalarını sadece Osmanlı kaynaklarına dayanarak yürütmeyi düşünebilirler.[1] Bazı konular, gerçekten de sadece yerel veya İstanbul kaynaklı belgelerle çalışmaya müsaittir. 15. ve 16. yüzyıllarda merkezî Osmanlı topraklarının yönetiminin karakteristik vergilendirme sistemi olan tımar bunlardan biridir. Yabancılar sistemin işleyişine dair üstünkörü bir bilgiye sahip olduklarından, bu konuda yazdıkları büyük ölçüde göz ardı edilebilir. Ancak bazı başka konularda Venedikli, İngiliz veya Fransız gezgin ve elçilik çalışanlarının aktardığı bilgiler göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Ne de olsa Osmanlı devleti, 14. yüzyılla 16. yüzyıl arasındaki dönemde, kendisini kâfirlerin topraklarını fetheden bir devlet olarak tanımlıyordu (İnalcık, 1973, s. 6). Bu da Osmanlı tarihinin ilk evrelerinden itibaren Venedikli tüccarlar, Balkan prensleri, hatta zaman zaman Batı Avrupalı hanedanların mensupları ile yakın ilişkiler kurulduğu anlamına geliyor. Dolayısıyla, Osmanlı tarihçilerinin Avrupalı kaynakları eleştirel bir yaklaşımla kullanmasını bilmesi gerekir.

1 Ne yazık ki Avrupalıların yazdıklarını dengeleyecek Çinli, Hintli ve Japon gezginlere ait anlatılar çok azdır.

Bu bölümde, 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasındaki döneme ait anlatılar üzerinde yoğunlaşarak bu durumun yol açtığı bazı sorunlar üzerinde duracağız. Çok daha kısa olan ikinci bir kısımda ise 18. ve 19. yüzyılların Osmanlı liman kentlerinden örnekler vererek Avrupa kaynaklı arşiv malzemeleri üzerinde odaklanacağız. Avrupalı gezginlerin eserlerini eleştirel bir gözle değerlendirebilmek için, öncelikle gezinin amacını ve gezginin sosyopolitik statüsünü öğrenmemiz gerek; bu iki hususun birbiriyle yakından ilişkili olduğu açık. Bir diğer önemli değişken de kişinin Osmanlı İmparatorluğu'nda ne kadar kaldığıdır ve bu da ziyaretin amacıyla bağlantılıdır. 15. ve 16. yüzyıllar söz konusu olduğunda, gerekli biyografik bilgilerin büyük kısmı kolayca elde edilebilir (Yerasimos, 1991).

Yerasimos'un bu çok önemli çalışması, doksan sayfa uzunluğunda, başlı başına bir monografi sayılabilecek bir giriş yazısıyla başlar. Burada, Avrupalıların dünyayı egemenlikleri altına aldıkları geç ortaçağ ile 20. yüzyıl arası dönemde yazılmış seyahat anlatılarına ilişkin zihin açıcı mülahazalar bulunmaktadır. Bunu, seyahat anlatısı okuyan kitlenin bu tür eserlerden neler beklediğini irdeleyen, aynı derecede aydınlatıcı bir bölüm izler. Yeniçağ Avrupa'sında okurlar, gezginlerin (gerçek veya hayal ürünü) maceralarına ilgi duymaya başladılar. Buna mukabil, Osmanlı kamu yönetimine ya da imparatorluk tebaasının örf ve âdetlerine ilişkin sistematik sayılabilecek değerlendirmeler yavaş yavaş gözden düştü. Bu da, gezginlerin çok azının edebiyatçı olarak iddialı olmasına rağmen format meselesinin muhtemelen tüm yazarların kafasını meşgul ettiği anlamına geliyor.

Yerasimos monografisinin ikinci kısmında, söz konusu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hareket rotaları üzerine kapsamlı bir inceleme sunuyor. Bu inceleme Avrupalı, Osmanlı ve Arap gezginlerin yazdıkları ile padişahın ordularının izlediği sefer rotaları gibi belgelere dayanılarak yazılmış. Bugün, 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan seyahatlerin anlatıldığı uzunlu kısalı 450 metin biliniyor. Bunlardan 100'e yakını yayımlanmadı; Yerasimos, seyahatnamelerin yayımlanış tarihçelerini yeniçağ Avrupa'sındaki düşünce trendlerinin göstergesi olarak kullanıyor. Kaynakçada, gezginlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda bulundukları tarihleri, yayımlanmış ve yazma halindeki eserlerini, varsa bunların çevirilerini bulabiliyoruz. Ayrıca, gezginlerin seyahat rotaları da, genelde açıklayıcı dipnotlarla, sunulmuş. Söz konusu seyahatname yazarı hakkında yeterli belge mevcutsa, bu dipnotlarda kısa ve öz biyografik bilgi de verilmiş.

Yerasimos, seyahatnamede adı geçen kasaba ve şehirlerin bugünkü isimlerini ve o zamanlarda kullanılan diğer isimlerini de belirtmiş. Bu,

okuyucuya büyük kolaylık sağlamaktadır. 15. ve 16. yüzyılların coğrafi sözlük ve atlasları hem anlaması zor hem de hata ve eksiklerle doludur. Bu yüzden dönemin yazarları, yabancı kişi ve yer adlarını aktarırken öyle büyük yanlışlıklar yapmışlardır ki, nereden veya kimden bahsettiklerini anlamak çok zor olabilmektedir; tabii bir de 16. yüzyıl sonrasında devletlerin yıkılması ve yenilerinin kurulmasına bağlı isim değişiklikleri var. Sözün kısası, bugünün okuru eski gezginlerin seyahat rotalarını anlamakta büyük zorluk çekebilmektedir; 16. yüzyıl sonrası için de Yerasimos'unkine benzer çalışmalar olsa her şey çok daha kolay olurdu.

Böyle çalışmalar olmadığına göre 19. yüzyıldan kalma iki kaynak kitapla yetinmek zorundayız (Vivien de St. Martin, 1852; Carl Ritter, 1843-). Kraliçe Victoria döneminde eser veren bu iki yazar, Avrupalı gezginlerin fiziki ve tarihi coğrafyaya ne kadar büyük bir katkı yaptıklarını vurgulamak istiyorlardı. Vivien de St. Martin'in çalışması Anadolu üzerinde yoğunlaşır; derli toplu ve kolay anlaşılır bir kitaptır. Ancak, basım tarihi epey eski olduğu için hakkında bilgi sahibi olmak istediğimiz pek çok gezgin kitapta yer almamıştır. Aynı şey Ritter'in çalışması için de geçerlidir; ama bu kitap birden fazla ciltten oluşmakta ve Asya'nın hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğine girmemiş nice bölgesini de kapsamaktadır. Bu sebeple bizi ilgilendiren ciltleri bulmak zor olabilir. Sadece Batı Anadolu ile ilgilenen okurlar, Hintli tarihi coğrafya uzmanı Usha M. Luther'in eserine başvurabilirler (Luther, 1989). Luther'in temel gayesi, rota ağını yeniden inşa etmektir. Bu da gezginlerin geçtiği yerlerin eleştirel bir incelemesini gerektirdiği için, kitapta 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki dönemde seyahatlerin ne gibi şartlar altında yapıldığına dair yararlı bilgiler bulunmaktadır. Ancak biyografik bilgiler ve kitapların yayımlanma tarihçeleri Luther'in ilgilendiği konular değildir.

SEYAHAT ANLATILARININ YAZILMASINDAKİ SAİKLER: DİPLOMATLAR

15. yüzyıldan itibaren Osmanlı sarayına pek çok yabancı diplomat gelmiştir. Bazıları kendi seyahatnamelerini yazmış ya da en azından öyle yaptıkları izlenimini vermiştir. Bu diplomat-yazarların en ünlüsü, herhalde, Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri azamı Rüstem Paşa'yla görüşen Flaman hümanist Ogier Ghiselin Busbecq'tir. Busbecq, sadece İstanbul'u değil, şehre giden yolu da ayrıntılı bir biçimde tasvir etmiştir. Buda, Belgrad ve Sofya'dan geçilen bu Balkan seyahatine ilişkin anlatılanlar Avrupalı seyahatname yazarları için bir model haline gelmiştir. Busbecq'in kitabının bize sunduğu bulunmaz nimetlerden biri de Osmanlı payitahtını Ankara üzerinden

Amasya'ya bağlayan yolun tasviridir (pek çok Avrupa dilinde çevirisi mevcuttur, İngilizcesi için bkz. Busbecq, çev. Forster, 1968).

Elçilik göreviyle ilgili kısımları yazarken elbette kafasında birtakım siyasi amaçlar vardı. Busbecq'in, kralı I. Ferdinand adına koparabildiği barış şartları hiç de avantajlı değildi ve elçi, muhtemelen sultanla veziri azamı etkilemek için elinden geleni yaptığını göstermek istiyordu. Hükümdarların saygınlığı hizmetkârlarınınkiyle iç içe geçmiş olduğu için diplomatik anlatılarda mevki ve rütbe meseleleri çok önemli bir yer tutuyordu. Dahası, 16. yüzyılda pek çok Avrupa devleti İstanbul'da, "Pera bağı"nda (bugünkü Beyoğlu) birbirlerine yakın yerlerde kalıcı elçilikler kurmuştu. Bu sebeple, elçilerin sadece Osmanlı devlet erkânını değil, kilisede veya caddede karşılaşabilecekleri Fransız, İngiliz ya da Alman komşularını da etkilemesi önem kazanmıştı.

Busbecq'in zarif Latincesi, onun Rönesans yazarları arasında sayılmasını ve eserlerinin bugüne kadar geniş bir okur kitlesine ulaşmasını sağlamıştır. Busbecq, büyük bir soylu değil, I. Ferdinand'ın hizmetine girip yükselmiş küçük bir beyefendi olduğundan, edebi ünü, onun için hem önemli bir prestij kaynağı hem de siyaset dünyasında bir avantajdı. Öte yandan, edebiyat alanındaki iddiası, Busbecq'i, kendine tür olarak seçtiği hümanist yazarlığın kurallarına bağlı kalmaya zorluyordu. Bu tür eserlerin uymak zorunda olduğu kurallar, Busbecq'in anlatısını şekillendiren önemli etkilerden biri olarak görülmelidir.

Pek çok diplomat anlatısını kendisi yazmıyordu. Elçiliğin daha kıdemsiz bir çalışanı yayımlanacak metni hazırlıyor, elçinin kendisi ise sadece kralın bilgisine sunulmak üzere resmi bir rapor yazıyordu (Yerasimos, 1991, s. 18). Elçinin maceralarını ölümsüzleştirme görevi genelde elçilik papazına veriliyordu. Mesela, İstanbul'da 1578-81 yıllarında Habsburg elçisi olarak görev yapan Joachim von Sintzendorff, kısa süre önce ilahiyat eğitimini tamamlamış olan ve iş arayan Salomon Schweigger adlı bir gence bu işi vermişti. Schweigger, elçinin Balkanlar'daki yolculuklarını ve İstanbul'daki günlerini ayrıntılı bir biçimde anlatır; Kutsal Topraklar'a kendi yaptığı hac yolculuğunu da kısaca aktarır. Kitap boyunca yazarın bir din adamı olarak beslediği kaygıları hissederiz. Şahsi inançları ne olursa olsun, dine yapılan bu vurgu, dünyevi bir bakış açısından düşünüldüğünde de anlamlıydı. Zira elçilik heyeti geri döndükten sonra, Schweigger yeniden iş aramak zorunda kalacak, muhtemelen bir köyde kilise papazı olmaya bakacaktı. Ve belki de yazdıkları, daha kalıcı bir iş sözleşmesi yapabilmesi için gerekli referansı sağlayacaktı (Heidi Stein'ın 1986'da yayımladığı, Schweigger'in kısaltılmış versiyonunda aydınlatıcı açıklamalar bulunabilir; Göyünç, 1962-63).

Venedik'te özgün bir elçilik raporu yazma geleneği vardı. *Bailo* adı verilen Venedik elçileri, yeniçağ boyunca Osmanlı payitahtından hiç eksik olmadılar (Pedani Fabris, 1994). *Bailo*'lardan, belli aralıklarla rapor hazırlamaları isteniyor, onlar da ilk fırsatta bu raporları ulaklarla Venedik'e gönderiyorlardı. Görev süreleri bittiğinde, senatonun huzurunda elçilikte geçen zamanın tümüne ait bir değerlendirme yapıyorlardı. Senato'ya okudukları bu kapsamlı rapora *relazione* adı veriliyordu. *Relazione*'lerde, sultan(lar)ın ve Osmanlı sarayındaki söz sahibi kişilerin fiziksel görünümlerinin ve karakter özelliklerinin de betimlenmesi gerekiyordu. Bu bilgiler, gelecekteki delegeler tarafından kullanılmak üzere muhafaza ediliyordu. Dolayısıyla, karakter betimlemelerinin salt pratik sebeplerle yazılmış olması mümkün. Ancak, büyük olasılıkla, bu tip karakter tasvirlerinin Roma tarihyazıcılığı geleneğinde önemli bir yeri oluşunun da etkisi vardı; nitekim Suetonius'un imparator portreleri, o dönemde Latince derslerinde okutulan eserlerden biriydi. Venedik, kamu görevleriyle ilişkili metinlerde hümanist üslubun kullanılmasını, Floransa kadar çabuk benimsememişti ama yine de bu üslubun etkisi burada bile görülebiliyordu. Elbette Osmanlı yönetici elitinin mensupları hakkında "kişisel" bilgi istenmesi, sultanın sarayında kulağa çalınan dedikoduların da aktarılmasına yol açabiliyordu.

Venedik *relazione*'leri yayımlanmak amacıyla yazılmış şeyler değillerdi. Fakat metinlerin elyazması nüshaları kısa sürede resmi görevli olmayan okurların eline geçmiştir. Dolayısıyla, bugün arşivlerde değil kütüphanelerde bulunuyorlar (Yerasimos, 1991, s. 18). Leopold von Ranke'nin izinden giden 19. yüzyıl tarihçileri, bu nüshalara büyük önem veriyorlardı. Bu sayede uzun zamandan beri matbu *relazione*'ler bulunabiliyor (Alberi, 1840-45; Barozzi ve Berchet, 1871-72; Pedani/Fabris, 1996). Venedik diplomasisinin yerleşik gelenekleri, burada yeniçağ Avrupa'sının diğer ülkelerinde olduğundan çok daha nitelikli raporlar tutulmasını sağlıyordu belki ama aktardıkları bilgilere diğer herhangi bir elçilik raporundakiler kadar temkinli yaklaşmakta fayda var (Queller, 1973; Venediklilerin Osmanlıları nasıl kavramsallaştırdıkları konusunda bkz. Valensi, 1987).

HACILAR

Seyahat anlatısı yazan bir başka önemli kesim de hacılardır. Günümüze çok sayıda hac seyahati anlatısı kalmıştır. I. Selim 1517'de Filistin'i fethettiğinde bu anlatı türünün kuralları çoktan yerleşmiş durumdaydı. 1570'lere kadar hacıların Kutsal Topraklar'a ulaştırılması işi Venedik'in tekelindeydi. Kıbrıs'ın Osmanlılar tarafından fethiyle birlikte bu tekel sona erdikten sonra bile pek çok hacı Venedik üzerinden seyahat etmeye de-

vam etti. Ne de olsa bu şehirde oturmuş bir seyahat organizasyonu geleneği vardı. Hatta, yeniçağın seyahat acentaları olarak hacı adaylarını Kutsal Topraklar'a götüren girişimcileri denetlemekle görevli bir yargıç bile bulunuyordu. Bu seyahat şekli, hacıların çoğunun neden Osmanlı gerçekleriyle çok az ilişkisi olduğunu açıklıyor. Her ne kadar dindar ve zengin hacı adaylarının çoğu için, yaptıkları seyahatleri yazmak, hac ritüelinin bir parçası idiyse de, bu anlatıların çoğunda nerdeyse hiçbir orjinal gözlem bulunmaz. Memlük veya Osmanlı hâkimiyetinin Filistin'i yozlaştırdığına dair saptamalar gibi ilk bakışta kişiselmiş gibi duran görüşlerin, yakından incelendiğinde standartlaşmış kalıplara dayandığı anlaşılır. Yazarlar seleflerinin yazdıklarına kelimesi kelimesine sadık kalarak Hıristiyanlığın yerleşik değerlerine sadakatlerini de göstermiş oluyorlardı (Yerasimos, 1991, s. 19-20).

Salomon Schweigger'den, elçilik görevlisi ve hacı kimlikleriyle daha önce de bahsetmiştik. İş sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu'na gelen kişilerin çoğu, Kudüs'e ve İncil'den bildikleri başka tarihi yerlere hac ziyaretinde bulunmak için zaman ayırıyorlardı. Şimdi, bu anlatı türünün geç örneklerinden biri olan, Henry Maundrell'in metni üzerinde duracağız. İngiliz Levant Şirketi'ne bağlı olup Halep'te yaşayan Anglikan tüccarlara papazlık yapan Maundrell, 1697'de Paskalya yortusu vesilesiyle Kudüs'e hacca gitmişti (Maundrell, yeni basım 1963). Maundrell, gözlem gücü ve edebi yeteneğiyle öne çıkmaktadır; diğer hac anlatılarının çoğu çok daha yavandır. Halep'te yaşayan İngiliz tüccarlar, Kudüs'e her yıl böyle bir seyahat düzenlerler ve çoğu Avrupalıdan farklı olarak, Filistin'e karayoluyla giderlerdi. Böylece, tasvir edecekleri daha çok şey olurdu. Ve işte Maundrell, bilgi birikimi ile edebi yeteneklerini sergileme fırsatı bulmuştu.

Bir din adamı olmasına rağmen Maundrell'in sıradan bir hacı olarak görülüp görülemeyeceği tartışılabilir. Ortodoksların Paskalya kutlamaları hakkındaki acımasız yorumları, güya gökten inmiş bir ateş etrafında yapılan merasimlerden aşağılayıcı bir tarzda bahsetmesi, alışıldık mezhep polemikleri olarak okunabilir elbette. Bu bakımdan Maundrell'in sivri sözlerinin, Anglikan bir beyefendinin hac anlatısına yakıştığı söylenebilir. Ancak, bu insafsız yorumları, rasyonalizme meyilli bir gencin, insanların inançlarının sahtekârlarca sömürülmesi olarak gördüğü bir şey karşısında hissettiği rahatsızlığın ifadesi olarak değerlendirmek de mümkün (Maundrell, yeni basım 1963, s. 127-31).

Maundrell, o dönemde İngiliz beyefendilerine verilen klasik eğitimden geçmişti. Anlatısında, hem Greko-Romen uygarlığının hem de İncil'de anlatılan çağların izlerine önemli bir yer ayırmıştı. Hac anlatısı-antik kalın-

ti tasviri karışımı bir şey olan bu tür eserler, 18. yüzyılda Anadolu hakkında da yazıldı. Yazarlar, Yeni Ahit'te adı geçen erken dönem Hıristiyan kiliselerinin bulunduğu yerleri ziyaret ediyorlardı; bunların çoğu Sardis (Sart), Ephesus (Efes/Selçuk) gibi İzmir civarındaki yerlerdi. Bu anlatılarda, hac ziyaretleri ile duygusal sebeplerle yapılmış ya da araştırma amaçlı seyahatler arasındaki sınır daha da muğlaktır. 19. yüzyılda ise Otto von Richter gibi yazarlar eserlerini hac anlatısı olarak nitelemeyi sürdürseler de, aslında daha çok edebi ve bilimsel kaygılarla yazıyorlardı (Von Richter, 1822).

ESİRLER

Ülkelerine geri dönebilen esirlerin yazdıkları, başlı başına bir anlatı türü sayılabilir. Esareti şahsen yaşamış en ünlü kişi herhalde Miguel de Cervantes'tir. Cervantes, 1575'te Cezayirlilerin eline düşmüş ve 1580'e kadar Ispanya'ya dönememiştir (Cervantes, 1997). Bu temayı işlediği hikâyeler gerçekçi anlatılar olarak görülemez ama yine de bizi ilgilendirmektedir;[2] çünkü Cervantes esir düştüğü sırada, el-Cezire çoktan Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştı. Ama tabii bu eyaletin yönetimini elinde tutan reisler ve yeniçeriler fiilen neredeyse özerktiler. Avrupa devletleriyle kendi başlarına anlaşma imzalıyor, İstanbul'daki sultanın bahşettiği imtiyaz ve barış şartlarına uyma zorunluluğu hissetmiyorlardı.

Deniz savaşlarında esir düşenler hariç, esaret anılarını yazanların çoğu Orta Avrupa kökenli kişilerdi. Bazıları savaşta, bazılarıysa her iki tarafın komutanlarının barış zamanlarında bile sık sık yaptığı uç akınlarında esir düşmüştü. Günümüze kalan en eski esaret anıları anlatılarından biri, Bavyeralı unvansız bir şövalye olan ve 1394 Osmanlı-Macar savaşında esir düşen Hans Schiltberger'inkidir. Bir süre Osmanlı topraklarında köle olarak yaşadıktan sonra, Ankara Savaşı'nda (1402) I. Bayezid'i yenerek esir alan Timur'un eline düştü. Schiltberger, Doğu İran'a kadar götürüldü, ama 1427'de memleketi Bavyera'ya dönmeyi başardı. Schiltberger'in anlatısı, hakkında herhangi bir dilde çok az kaynak bulunan bir dönemden bahsettiği için çok değerlidir. Ayrıca, Osmanlı topraklarında, esir düşmenin şokunu atlatacak kadar uzun süre kalmıştır. İstemeden de olsa çok dolaşmış ve Samsun gibi kenarda kalmış şehirlerde olup bitenler hakkında bir şeyler öğrenebilmiştir. Schiltberger'in bir özelliği de sürükleyici hikâyelerden hoşlanması ve devrin insanlarının mucizevi saydığı şeylerle ilgili hikâyeleri aktarmaktan yüksünmemesidir (Schiltberger, 1983).

2 "El amante liberal" ile "La espanola inglesa" *Novelas ejemplares*, I, s. 135-88 ve 241-83'te yer almaktadır (Cervantes, ed. Sieber, 1997).

17. yüzyıl esaret anlatıları içinde, Mekke ve Medine'ye gittiğini iddia eden iki kişinin eserlerinden kısaca bahsedebiliriz. Büyük olasılıkla bu iddiaları doğruydu; bu da Hans Wild ile Joseph Pitts'in esaretleri sırasında Müslüman oldukları anlamına geliyor çünkü Hicaz bölgesi bugün olduğu gibi o dönemde de gayrimüslimlere kapalıydı (Wild, ed. Narsiß ve Teply, 1964; Pitts, ed. Foster, 1949). Ne var ki, kurtulup da ülkesine dönenlerin çoğu için, doğduklarından beri inandıkları dini terk ettiklerini itiraf etmek kolay değildi. Wild ile Pitts'in memleketleri Protestandı ve büyük olasılıkla Müslüman olan kişilerin ülkelerine döndüklerinde cemaate tekrar kabul edilmelerini sağlayan bir örf gelişmemişti.[3] Ya da belki de dinine ne pahasına olursa olsun bağlı kalmak çok değerli bir erdem olarak görülüyor, dinini değiştiren kişi de bu erdemden yoksun olduğunu kabul etmek zorunda kalıyordu. Her halükârda, Wild iki kere din değiştirdiğinden bahsetmeden esaret maceraları hakkında bir kitap yazmayı başardı (Wild, ed. Narsiß ve Teply, 1964, s. 29). Fakat bu askerin anlattıkları, Osmanlılara esir düşenlerin nasıl hayatta kalabileceği konusunda tavsiyeler içeren bir kılavuz olarak da okunabilir; zaten o dönemde de muhtemelen böyle okunuyordu (Wild, ed. Narsiß ve Teply, 1964, s. 221-22).

17. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Ingiliz Joseph Pitts de el-Cezire'de esir düşmüştü; Mekke'ye yaptığı hac ziyaretiyle ilgili anlatısından –Kabe'nin planını bile verir– Anglikan Kilisesi'ne bağlı olmayan, eğitimli bir adam olduğu anlaşılıyor. Pitts, Hicaz'dan dönerken memleketinden bir denizciyle karşılaşmış, bu denizci de esirin ailesine kayıp oğullarının hayatta olduğunu haber vermişti; bu tesadüf, Pitts'in İngiltere'ye dönüşünü kolaylaştırmış olabilir. Esareti sırasında büyük olasılıkla Müslüman olmuştu; bu bağlamda, yakalandığı vebadan kurtulmasından Tanrı'nın bir lütfu olarak bahsetmesi özellikle dikkat çekicidir: "Çünkü Tanrı'nın bu inayetine mazhar olduğumda Mekke'den yeni dönmüştüm" (Pitts, ed. Foster, 1949, s. 49). Pitts hacca gittiği için mi bu lütfa mazhar olduğuna inanıyordu yoksa dinini terk etmesine rağmen hastalıktan kurtulduğu için mi böyle diyordu –bu konu yoruma açık.

TÜCCARLAR

19. yüzyıl öncesinde, dini sebeplerle Kudüs'e ve Beytüllahm'a [Bethlehem] gidenler dışında, Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Avrupalıların

3 Venedik'te, Papalık topraklarında ve İspanya kralının hâkimiyetindeki memleketlerde ise genelde gazabından korkulan Engizisyon bile esirlerin din değiştirmesini kısa bir cezayla geçiştirilecek önemsiz bir suç olarak görüyordu (Bennassar ve Bennassar, 1989).

çoğu büyük ihtimalle tüccardı. Ama bu kişiler alım satım işleriyle meşgul oldukları için, diplomatlar kadar çok seyahat anlatısı bırakmamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren tipik bir Venedikli ya da İngiliz tüccar, yayımlanacak kitaplar değil, Venedik veya Londra'daki üstlerine iş mektupları yazardı. İş hayatıyla ilgili bu raporlar, özellikle de sayıları çoksa, çok ilginç olabiliyor. İngiltere ekonomisi tarihi uzmanı Ralph Davis, tüccar mektuplarını kullanarak Halep'te faaliyet gösteren İngiliz tüccarları hakkında çok aydınlatıcı bir kitap yazmıştır (Davis, 1967, üçüncü bölüm ile karşılaştırınız). Kitapta, 17. ve 18. yüzyılların büyük aile şirketleriyle ilgili bölümler vardır. Bu ailelerin reislerinin Levant Şirketi'nde hisseleri vardı ve bu da onlara oğullarını ve yeğenlerini komisyonla çalışan firma temsilcileri olarak Halep'e gönderme hakkını veriyordu. Temsilcinin piyasayı yakından izlemesi ve yeni modalar gibi yerel gelişmeler hakkında rapor yazması gerekiyordu. Genel kanının aksine, zengin Osmanlıların zevkleri hep aynı kalmıyordu. İyi temsilciler, üstlerini İran'dan gelecek kervanların yerine ulaşıp ulaşmadığı konusunda da bilgilendirirlerdi. Halep'e getirilen İngiliz yünlü kumaşlarının büyük kısmı, Osmanlı İmparatorluğu üzerinden Bender Abbas'a ve İsfahan'a nakledilliyordu. Bu raporlarda Osmanlı merkezi yönetiminin mali kriz yaşayıp yaşamadığından da bahsedildiği oluyordu, çünkü ithal kumaş satın alabilen varlıklı Osmanlılar, paranın istikrarsız olduğu dönemlerde ceplerindekini bu mallara harcamak istemeyebiliyorlardı. Bir de, tüm firma temsilcileri aynı handa kaldıkları için, en ciddileri bile bazen meslektaşları hakkında bir iki dedikodu aktarmadan edemiyordu.

Deneyimlerini yazıp yayımlama niyetinde olan tüccarlar, genelde gittikleri yerin paralarının, ağırlık ve ölçü birimlerinin listesini içeren küçük kitapçıklar hazırlıyorlardı. Bu kitapçıkların uzun bir geçmişi vardır. En eski ve meşhurlarından biri, Floransalı tüccar Pegolotti'nin 14. yüzyılda yazdığı *Practica della mercatura*'dır (Pegolotti, ed. Evans, 1936). Bu risalede, doğu Akdeniz'in neresinde hangi ürünün ucuza alınabileceği gösteren listeler verilmektedir; bu yerler arasında, o dönemde Türk beyliklerinin egemenliğinde olan Anadolu da vardır. Bu sayede 14. yüzyılda Adana pamuğu ile Kıbrıs ya da Suriye pamuğunun kalitesi arasında ne gibi farklar olduğu hakkında bir şeyler biliyoruz. Ancak tüccarların yazdıklarında bu kadar ayrıntılı bilgi bulmak genelde mümkün olmuyor; belki de çoğu tüccar, bu bilgileri meslek sırrı olarak görüyor ve rakipleri öğrensin istemiyordu. Ticari kılavuzlar, tüccar kalfalarının eğitiminde de kullanılabiliyordu. Mesleğinde ilerlemiş tüccarlar da, tanımadıkları bölgeye gitmeden önce hazırlanmak ya da seyahatteki iş arkadaşlarının gönderdiği ra-

yolları kontrol etmek için bu kitapçıklara başvurmuş olabilirler. Bu kitapçıkların çoğunun hiçbir orjinalliği yoktu; bunları yazan tüccarlar kendilerinden öncekilerin verdiği bilgilerden hâlâ geçerli sayılanları kopyalamakta sakınca görmüyorlardı. Yine de, temkinli bir yorumlamayla bu malzemeden çok şey öğrenilebilir (Kevonian, 1975).

1699'da Amsterdam'da Ermenice olarak yayımlanan bir diğer ilginç kitapta da İran'ın Yeni Culfa şehrinde yaşayan Ermeni tüccarların ticari faaliyetleriyle ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu ticaret ağı Amsterdam'a kadar uzanmaktaydı; bu bağlantı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan geçen çok eski yollarla sağlanıyordu. Daha yeni ve az kullanılan bir diğer rota da Hazar Denizi üzerinden Volga yoluyla Moskova'ya, oradan da Baltık Denizi üzerinden Hollanda'ya ulaşıyordu. Ermeni tüccarlar, eski rota üstündeki ticaret merkezlerinden biri olan Erzurum'a da sık sık gidiyorlardı; buradan Tokat yoluyla İstanbul ve İzmir'e ulaşıyorlardı (Erim, 1991). Girişimcilerin her iki rota hakkında da bilgi sahibi olması gerekiyordu.

Tüccar anlatılarının çoğu kısa olduğu için genelde toplu halde basılıyorlardı. 16. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de bu türden iki büyük seri yayımlandı. Bunlardan biri Hakluyt'un 1589 tarihli *Voyages*'ı [Seyahatler], diğeri ise daha vasat bir derleme olan *Purchas his Pilgrimes*'dir [Samuel Purchas'ın, Hakluyt'un başlattığı işi devam ettirerek derlediği deniz ve kara seyahatleri -ed.n.]. Bu iki seri, Avrupalı coğrafyacılar haritalarının giderek genişlediği o dönemde İngiliz tüccarlarını önlerindeki fırsatlardan haberdar etme amacıyla yayımlanmış olsa gerek (Beckingham, yeni baskı, 1983, No. XX). Hakluyt serisindeki bazı kitapçıkların 19. ve 20. yüzyıllarda yapılmış yeni basımları mevcut. Bunlar hem daha kolay bulunabildikleri için hem de Victoria ve Edward dönemi editörlerinin eklediği kapsamlı giriş yazılarından dolayı günümüz okurları için daha avantajlıdırlar. Tüm bu yayınlar, 1846'da kurulan Hakluyt Derneği'nin çabalarıyla gerçekleşmiştir. Bu kurum 1970'lerin sonlarına gelindiğinde, orijinal İngilizce ya da çeviri toplam 291 cilt seyahat anlatısı yayımlamıştı (Beckingham, yeni baskı 1983, No. IV). C.H. Beckingham seyahat anlatılarını incelemeye devam etmektedir; bugün Hakluyt sayesinde elimizde olan, 16. yüzyıla ait anonim bir metin hakkındaki makalesi bu çalışmalarından yalnızca biridir. Bu metinde, anonim yazar, Avrupa tarihinde ilk kez, Kahire'den Mekke'ye giden hac kervanı ile bu kervanda bulunan tüccarlar hakkında epey doğru bilgiler vermektedir. (Beckingham, yeni baskı 1983, No. XXI). Ancak bu bilgiler ticari bakımdan önemli olsalar da, muhtemelen bir tüccar tarafından değil, hürriyetine kavuşmuş bir esir asker tarafından derlenmişti.

Değerli fakat oldukça az bilinen bir diğer seyahat anlatısı, 1656 ile 1663

yılları arasında Halep'te bulunan Nürnbergli tüccar Wolfgang Aigen'inkidir (Aigen, ed. Tietze, 1980). O dönemde güney Almanya, Otuz Yıl Savaşları (1618-48) nedeniyle, uzun yıllar belini doğrultmasını engelleyecek bir ekonomik çöküntüye girmişti. Bu yüzden Aigen kendi adına çalışmıyor, Venedikli bir tüccar adına komisyon karşılığı iş yapıyor ve himayeye ihtiyaç duyduğunda Fransız konsolosuna başvuruyordu. Venedikli üstlerinin, Aigen'i Suriye'ye göndermelerinin sebebi belki de o dönemde Venediklilerle Osmanlıların Girit yüzünden savaşmakta oluşuydu (1645-69); Venedik uyruğundan birisi, o sıkıntılı günlerde Suriye'de sorunlarla karşılaşabilirdi. Ama 1663'te Habsburg imparatoru ile Osmanlı sultanı birbirlerine girince, Aigen için Osmanlı topraklarını terk etme vakti geldi.

Aigen'in eserinin (bildiğimiz kadarıyla) günümüze kalan tek elyazması nüshasının sadece Suriye'yle ilgili bölümü yayımlanmıştır. Oysa, diğer bölümler de --örneğin Dalmaçya'yı anlatan bölüm– ticaret tarihi uzmanları için değerli olabilir. Çünkü Aigen çevresini tüccar gözüyle görür. Ne zaman bir yere gitse, özenle yerel ürünlerin listesini çıkarır, bunları başka bölgelerdeki benzer ürünlerle karşılaştırır. Tuhaf meyveler, hayvanlar ve binalar üstünde durur ve yerli Hıristiyanların anlattıkları hikâyeleri eleştirel bir mesafeyle dinler. Aigen'in eserini yayıma hazırlayan Andreas Tietze, orijinal imla ve seslere sadık kalmış; sadece, yazmada bol bol kullanılmış olan kısaltmalar açılmış. Bu, gözünüzü korkutmasın; 17. yüzyıl Almancası modern Almancaya epey yakın olduğundan, günümüz okuru metni rahatlıkla anlayabilir.

MİSYONERLER

Seyahat anlatısı yazan bir diğer grup da misyonerlerdir. Şeriata göre İslam'dan dönenin cezası ölümdür. Zaten sultanın Müslüman tebaası içinde gayrimüslim bir misyoneri dinlemek isteyen pek yoktu. Bu yüzden, 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na gelen papalık görevlileri ve Katolik tarikatların üyeleri, daha çok sultanın Hıristiyan tebaasına yönelmişlerdir. Protestan misyonerler ise esas 19. yüzyılda imparatorluğa gelmiş ve aynı yöntemi izlemişlerdir.

Katolik misyonerlerin 17. yüzyıldaki faaliyetleri, Karşı Reform ya da Katolik Reformu olarak bilinen hareketin bir parçası olarak görülmelidir. Sadece papa ile İspanyol kralları değil, Fransız Bourbon hanedanı da papanın dini otoritesinin yayılması için çaba sarf ediyordu[4] (ama tabii dün-

4 16. yüzyıl ile 17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılarla İspanyol Habsburgları sürekli savaştığı için İspanya'nın güttüğü politikalar Osmanlı Hıristiyanları üzerinde pek etkili olmadı.

yevi otoritesinin yayılmasını hiç istemiyorlardı). Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeşitli Hıristiyan cemaatlerini papanın otoritesini kabul etmeye teşvik ediyorlardı (bkz. s. 66). Kabul edenler yine de ibadet biçimlerinden ve daha da önemlisi ibadet dillerinden, yani Arapça, Yunanca ya da Ermeniceden vazgeçmiyorlardı (Masters, baskıda).

Fransisken, Dominiken ve özellikle de Cizvit misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda seyahat ederken gördüklerini aktaran raporlar yazmaları gerekiyordu. Özellikle Fransa'da, bu raporlar dindar kesim içinde maddi destek verebilecek olanlara, başarılan işleri anlatmak için yayımlanıyordu. Bunlar genelde "Lettres edifiantes et curieuses" [Merak uyandıran, aydınlatıcı metinler] gibi bir başlık altında yayımlanıyorlardı. Bu başlıktan da anlaşılabileceği gibi, metinler, dindarlık ve yabancı memleketlere karşı merak duygularına hitap ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'na veya Kafkaslar'a gönderilenlerin çoğu, muhatap alacakları insanların dillerini biliyordu. Bu bakımdan, genelde Osmanlıca, Arapça veya Ermenice bilmeyen diplomat ve tüccarlara göre daha avantajlıydılar. Misyonerler, müstakbel cemaatlerinin yaşadığı maddi ve toplumsal şartlara da ilgi duyuyorlardı. Ne de olsa misyonerlik faaliyetlerinin başarısı, yerel iktidar yapılarını doğru değerlendirmelerine bağlıydı. Ancak, kilise işleriyle fazlaca meşgul olmaları yüzünden 17. ve 18. yüzyılların misyoner raporları, günümüz tarihçileri tarafından pek ilgi görmemiştir.

Misyoner yayınlarının çok büyük kısmı 19. yüzyıla aittir; bunların içinde Anglosakson Protestan misyonerlerin metinleri de önemli yer tutar. Evli misyonerler genelde eşleriyle birlikte geliyorlardı. Bu eşler, öğretmenlik yapıyor ya da kadınlara ve çocuklara sosyal hizmet veriyorlardı. Bu kadınlardan bazıları deneyimlerini yazmıştır; bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'na gelen yabancı kadınlar arasında kendi başlarına bir kategori oluştururlar (Melman, 1992, s. 165-234). 20. yüzyılın başlarında İstanbul'daki Robert Kolej'de çalışan ve yerel folklor konusunda eserler veren Lucy Garnet özellikle ilginç bir örnektir (Melman, 1992, s. 106-40). Bu kadın misyonerlerin ve misyoner eşlerinin bazıları, misyoner okullarında okuyanların ev yaşantısı kültürünü etkilemişlerdir. Çünkü yerli kızların gittiği misyoner okullarının amaçlarından biri, "iyi ev hanımları" yetiştirmekti.[5] Dolayısıyla, kadın misyonerlerin yazdıkları, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında maddi kültürde yaşanan ve özellikle Osmanlı Hıristiyanlarını etkileyen değişimlere ilişkin kaynaklar olarak da okunabilir.

5 Bayan Dina Kiskira (Selanik) şu anda, Selanik'teki Anadolu Koleji'nin arşivlerini kullanarak bu konuyu inceliyor. Bu meselenin önemine dikkatimi çeken Seçil Akgün olmuştur.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, sırf seyahatlerini yazmak amacıyla yollara düşenlerin giderek arttığını görüyoruz. Bu kitaplar, 17. ve 18. yüzyıllarda kütüphane sahibi olmanın prestij meselesi haline geldiği İngiltere ve Fransa'da üst sınıflar arasında kendilerine müşteri buldular. İngiltere'de devlet okullarında ya da Oxford ile Cambridge'den birinde okuyanlar, Fransa'da da hukuk tahsili görenler, zevk için kitap okuyacak birikime ulaşıyorlardı. Hepsi de Latince biliyordu; ama daha çok, uzmanlık alanlarının dışında kalan konuları kendi anadillerinde işleyen kitapları tercih ediyorlardı. Bu kibar sınıfı muhatap alarak yazan gezginlerden biri, 17. yüzyılın ikinci yarısında Suriye'ye ve Mısır'a giden Fransız gezgin Jean Thévenot'ydu (Thevenot, ed. Yerasimos, 1980). Thévenot'nun kalabalık eğlencelere büyük bir yer ayırmasının nedeni, eserini boş zamana sahip bir sınıf için kaleme almış olmasıdır denebilir. 18. yüzyılın ikinci yarısında seyahatnamelerin bol resimli olmasını isteyen ve oyma vs baskıları satın almaya gücü yeten bir okur kitlesi oluşmuştu. Mesela, devrim öncesinde İstanbul'a gönderilen son elçi olan Comte de Choiseul-Gouffier, bu piyasaya yönelik bir dizi kitabın basımını maddi olarak desteklemiş ve kitaplara yazılarıyla katkıda bulunmuştu.

Bu profesyonel yazarların bir kısmı aynı zamanda ilim adamıydı; eğitimli Rönesans beyefendileri gibi, İstanbul, Suriye ve Anadolu'daki antik Yunan ve Roma eserlerine büyük değer veriyorlardı. Bu ilim adamları bazen bir kralın ya da soylunun maddi desteğiyle başka ülkelere gönderiliyorlar, karşılığında da hamilerinin kütüphaneleri için yazma, koleksiyonları için sanat eserleri satın alıyorlardı. Bazı araştırmacı gezginler ise bitki toplama işiyle meşguldü; özellikle 17. yüzyıldan itibaren, yüksek mevki sahibi kimseler, bahçelerinde nadir egzotik bitkiler yetiştirmeyi çok prestijli bulmaya başlamıştı (Mukerji, 1993).

Hem klasik kültüre hâkim bir ilim adamı hem de gezgin olan yazarların ilk örneklerinden biri, Latince yayınlarında kendini Petrus Gyllius olarak takdim eden Fransız gezgini Pierre Gilles idi (1490-1555; 1544-47 yılları arasında ve 1550'de İstanbul'da bulunmuştur). Gyllius doğa tarihi alanında, özellikle balıklar üstüne çeşitli araştırmalar yapmıştır; bizim için önemli olan İstanbul ve İstanbul Boğazı hakkındaki eserleridir. Geç antik çağ yazarlarının Konstantinopolis tasvirlerini kendine temel alan Gyllius, bu çağın önemli yapılarının yerlerini ve kalıntıların ebatlarını tespit etmeye çalışmıştır (İstanbul hakkındaki kitabı John Ball tarafından İngilizceye çevrilmiştir; ed. Musto, 1988. Latince aslından Türkçeye çevirisi için bkz. Gyllius, çev. Özbayoğlu, 1997).

Gyllius kaynaklarına eleştirel bir tavırla yaklaşıyordu. Fiziksel bulgularla antik yazarların tasvirleri arasında önemli çelişkiler saptadığı zaman, söz konusu yazarın hata yapmış olabileceğini kabul ediyordu; bu aldığı eğitime ters düşen, onun entelektüel özgürlüğüne düşkün olduğunu gösteren bir tavırdı. Sözlü tanıklıkları değerlendirirken de aynı hassasiyeti gösteriyordu. Örneğin, Türklerin Ayasofya'nın eskiden (yani 1540'lardan önce) çok daha büyük olduğu yolundaki iddialarını aktarır (Gyllius, İngilizceye çev. Ball, ed. Musto, 1988, s. 67). Gyllius binanın o günkü haliyle Procopius'un 6. yüzyıldaki tasvirlerini karşılaştırmış ve bu, kiliseden bozma caminin, bir revağın yıkılması dışında, değişmeden kaldığını saptamıştır. Bununla birlikte, Türklerin bir zamanlar kiliseyi çevreleyen fakat 16. yüzyılın ortalarında hiçbir kalıntısı bulunmayan, rahiplere ve soylulara ait evlerden bahsediyor olabileceklerini de hesaba katmıştır.

Ne var ki Gyllius, Rum olsun Türk olsun İstanbullu çağdaşlarından hiç hazzetmiyordu. İstanbul'da Greko-Romen uygarlığının mirasından başka kayda değer bir şey göremiyordu. Öyle ki freskleri ve mozaikleriyle önemli anıtsal yapılar arasında yer alan Kariye Camii (bugün müze statüsünde) gibi ortaçağ Bizans yapıları bile eserde yer almaz. Gyllius'un 16. yüzyılın İstanbulluları hakkında çizdiği olumsuz tablo, bu insanların klasik antik çağdan kalma anıtlara karşı kayıtsız olmalarıyla ve şehirde dolaşarak etrafta ölçüm ve çizim yapan insanlara şüpheyle yaklaşmalarıyla kısmen açıklanabilir. Gyllius eserini bizzat kendisi yayımlayacak kadar uzun yaşamış olsaydı, İstanbullu komşularına duyduğu düşmanlığı belki de bu kadar sert bir biçimde ifade etmezdi. Fakat İstanbul'a ikinci ziyaretinden kısa bir süre sonra Roma'da öldü ve kitabı yeğeni tarafından gözden geçirilerek yayımlandı. Belki de Gyllius yaşasaydı eserin orijinalindeki ifadelere Antoine Gilles kadar sadık kalmazdı. Çünkü Gyllius, yayımlanacak eserlerinde tarafsız, "âlimane" bir üslup kullanmaya dikkat ediyordu.

Gyllius kendini antik çağın büyüsüne kaptırdığı için bazı binaların sırf etkileyici görünüşlerine aldanıp antik eserler olduklarını düşünüyordu. İstanbul'daki iki kapalı çarşı (bedestenler) bunlar arasındadır; çarşıları çevreleyen sokaklardaki binalar bir yangında yok olmuş, böylece Gyllius çarşıları bütün çıplaklığıyla görebilmişti. Gyllius tamamen yanlış bir kanıya kapılarak bu yapıların bazilika olduğunu düşünür (Gyllius, İngilizceye çev. Ball, 1988, s. 30-31). 20. yüzyılda bile Avrupalı yazarların Osmanlı yapılarını Roma yapısı zannettikleri olmuştur; Mostar Köprüsü bunlardan biridir. Dolayısıyla, geçtiğimiz yıllarda Gyllius'un kitabını yayıma hazırlayan Amerikalı editörün bile gözünden kaçan bu hata, yerleşmiş bir örüntünün parçasıdır.

Gyllius'un anlatıları İstanbul üzerine çalışan modern araştırmacıları bir başka bakımdan daha ilgilendirir. Gyllius, kitabının sonlarına doğru, Osmanlıların sürekli yeni binalar yaptığını ve İstanbul'da 300 cami ve 50'si devasa boyutlarda 100 hamam bulunduğunu iddia eder. Gyllius, antik kalıntıların yok olması anlamına geldiği için bu imar faaliyetlerinden hiç hoşnut değildir. Yeni evlerin yapımında antik malzemelerin kullanıldığını üzüntüyle belirtir. Osmanlıların İstanbul'u fethetmesinin üstünden sadece bir yüzyıl geçtiği için bu bilgi muhtemelen doğrudur. Bununla birlikte yazar, Osmanlıların aslında seleflerinden farklı bir şey yapmadıklarının farkındadır. Roma imparatoru Severus Helenistik İstanbul'u yok etmişti; Konstantin, Byzantium'u Hıristiyanlığın başkenti, yani Konstantinopolis olarak yeniden kurmak için pagan anıtlarını yerle bir etmişti. Doğan Kuban'ın İstanbul tarihi hakkındaki kitabını okuyanlar aynı tahribatın bugün de devam ettiğini görürler: Kendini İstanbul'un mimari mirasını korumaya vakfetmiş önemli bir mimari tarihçisi olan Kuban, bugünkü şehrin Osmanlı mirasını yutması karşısında duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir (Kuban, 1996).

Günümüzde, Gyllius'un eseri genelde 18. yüzyıl yazarlarından John Ball'ın çevirisinden okunmaktadır; bu çeviri bir süre önce yeniden basılmıştır. 16. yüzyıl baskıları sadece büyük kütüphanelerin nadir kitaplar bölümlerinde bulunabilmektedir. Musto'nun yayına hazırladığı kitapta orijinal basımdan 200 yıl sonra, 1729'da Ball tarafından yazılmış bir önsöz bulunur. Bu önsöz ile Gyllius'un kendi sözlerini karşılaştırdığımızda, Ball'da Gyllius'un âlimane esnekliğinden eser olmadığını görürüz: Ball'ın metninde Osmanlılar kendilerinden önce yapılanları yıkarak anıtsal eserler inşa eden kimseler değil, düpe düz anıtsal mimari düşmanlarıdır. Bu olumsuz yargı, Ball'ın döneminde Osmanlıların Macaristan savaşının ardından güç kaybetmeleriyle ilişkili olabilir. Ball'ın 18. yüzyıl Osmanlı elitlerinin küçük, aydınlık ve zarif yapıları tercih ettiklerini bilip bilmediğini burada tartışmayacağım.

Gyllius gibi anıtsal yapıları ölçüp çizimlerini yapan kişilerin casus sanıldığı oluyordu; o dönemde siyasi ortamın ne kadar gergin olduğu düşünülürse hakikaten de ortalıkta pek çok casusun dolaştığı tahmin edilebilir. Osmanlı sultanlarının Avrupa saraylarında olup bitenleri haber veren casusları vardı (Skilliter, 1976). Elçilerin bir görevi de istihbarat sağlamaktı. Bazı gezgin yazarlardan Fransa'ya ya da Habsburg topraklarına döndüklerinde resmi görevlilere istihbarat vermeleri istenmiş olabilir. Ama bu tür bilgi alışverişleri muhtemelen şifahen yapılıyordu; bu yüzden günümüz tarihçilerine bir faydası yoktur (16. yüzyıla ait meşhur bir casusluk vakası için bkz. Nicolay, ed. Gomez-Geraud ve Yerasimos, 1989).

Bugün olduğu gibi, 16. ya da 18. yüzyılda da kişilerin kaydetmeye değer buldukları şeyler, esas meşguliyetlerine göre değişiyordu. İyi bilinen bir örnek verelim. Bir İngiliz elçisinin karısı olan Mary Wortley Montague, 18. yüzyılın ilk yarısında kocasıyla beraber Edirne'ye ve İstanbul'a gelmişti (ed. Desai ve Jack, 1993). İyi eğitimli ve çok çeşitli konularda bilgi sahibi bir aristokrat olan Leydi Mary, bir kadın olarak seçkin Osmanlı hanımlarıyla görüşebiliyordu; bu, o dönemde hiçbir yabancı erkek için söz konusu olamazdı. Ayrıca hiçbir erkek diplomatın yapmadığı bir şey yapmış, Osmanlıca öğrenmişti. İstanbul ve Edirne'de nasıl karşılandığını anlattığı bölümlerden, Leydi Mary'nin tuhaf bir yaratık olarak algılandığını ve statü bakımından kendisine denk kişilerden geldiği sürece bu tepkiden hoşnut olduğunu anlıyoruz (bir örnek için bkz. Montague, ed. Desai ve Jack, 1993, s. 86 vd.). Tabii Leydi Mary, elit çevreler dışında kalanlar karşısında aynı sıcak yaklaşımı sergilemiyordu. Ama içinde bulunduğu sosyal çevreyi çok iyi gözlemlediği –ve çok zarif bir üslubu olduğu– için ülkesindeki arkadaşlarına yazdığı mektuplar gezi yazısı edebiyatının klasikleri arasında yer alır.

Leydi Mary, Osmanlı topraklarına ilişkin seyahat anlatılarına yenilik getirmiş olsa da aslında bir edebiyat geleneği içinden yazıyordu; bu gelenek, 17. yüzyılda bile örnekleri görülen, aristokrat leydilere özgü bir mektup yazma tarzıydı. Mesela Madame de Sevigne (1626-1696), Versailles ve Paris yaşamına ilişkin canlı tasvirleriyle Fransız edebiyatında kendine bir yer edinmişti. Çağdaşı, D'Orleans Düşesi ve XIV. Louis'nin baldızı olan Elisabeth Charlotte, Fransa sarayında 1700'lü yıllarda yaşanan hayatı, keskin gözlemlerle aktarmıştır. Daha soyut konularla ilgilenen kadınlar da vardı; mesela Prusya'nın ilk kraliçesi Sophie Charlotte, filozof Gottfried Leibniz'e yazdığı mektuplarda felsefi ve dini konuları ele alıyordu. Leydi Mary'nin özellikle Viyana ve Dresden saraylarını anlattığı mektuplar (bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda yazdığı mektuplardan öncedir), onun aristokrat kadınlara özgü mektup yazma geleneğinden ne kadar etkilendiğini gösterir (ed. Desai ve Jack, 1993, s. 12-44).

Kadın mektup yazarlarını sınırlayan yerleşik kurallar, Leydi Mary'nin ciddi bir ilmi yazar gibi davranmasını engelliyordu (tabii, bunun istisnaları yok değildi; şair Alexander Pope'a yazdığı mektup gibi) (ed. Desai ve Jack, 1993, s. 73 vd). Erkek seyahat anlatısı yazarları ise, bu türün gelenekleri tarafından ilmi yönlerini sunmaya teşvik ediliyorlardı. Daha önce bahsettiğimiz Busbecq, Maundrell ve Gyllius, ilmi yönleriyle okurun karşısına çıkıyor, hatta bu konuda gösteriş bile yapıyorlardı. Bizim içinse bu

ciddi yazar olma hevesi bir avantaj değil, tam tersine bir pürüzdür. Çünkü bugün olduğu gibi o dönemlerde de ilmi çalışmalar kişinin kendinden önceki yazarları bilmesini gerektiriyordu. Ve bu yazarlar için "bilmek" genelde "kopyalamak" demekti. Yeni deneyimleri anlatacak kelimeler bulmanın zorluğunu lisans öğrencileri iyi bilir; bu yazarlar için de Balkanlar'da ya da Anadolu'da seyahat etmek hayatta bir kere yaşanabilecek değişik bir deneyimdi. Belki de seleflerinin sözlerini kopyalamalarının sebebi, akıllarına gelen ilk şeyin onların kelimeleri olmasıydı.

Ama sorun aslında göründüğünden daha karmaşıktır; burada bu sorunu özetlemekle yetinmek zorundayız. Rönesans'a kadar edebiyatta yaratıcılığa özel bir değer atfedilmiyordu. Tam tersine, yazarlar bir hikâye uydurduklarında bunu bir "otorite"den duyduklarını ya da bir kitapta okuduklarını belirtme ihtiyacı hissediyorlardı. 15. ve 16. yüzyıllardaki "klasiklere dönüş"le birlikte ortalıktaki "otorite"lerin sayısı arttı ve dayanak alınan metinlerin filolojik bakımdan doğru olması önem kazandı. Yine de, antik çağ yazarlarının saygınlığı insanları onların üslubunu taklit etmeye ittiği için, eski yazarlara bağımlılık azalmadı. Mesela, 16. yüzyılda pek çok seyahatname yazarı, karşılaştığı halkları, Yunan ya da Roma kaynaklarından bildikleri isimlerle anma ihtiyacı hissediyordu. Arada hiçbir ilişki olmasa da Türklerden İskitler diye bahsedilebiliyordu. Bu iki halkın özdeşleştirilmesi, filolojik bir gerekçeyle meşrulaştırılıyordu; yani, Greko-Romen yazarların bilmediği kelimeler kullanarak "barbarlık" etmiş olmak istemiyorlardı. Bu metinlerde gerçeğin çarpıtılması, o dönemin okurları için fazla önemli olmayabilir ama günümüz tarihçisi için hakikaten ciddi bir sorundur (pek çok örnek var ama bir tanesi için bkz. Gyllius, İngilizceye çev. Ball, ed. Musto, 1988, s. 222).

İlmi ve edebi orijinalliğin sadık kalınması gereken değerler olduğu fikri elbette 18. yüzyılın icadı değil; ama bu düşüncenin yaygınlık kazanması 1700'den sonradır. Bunun edebiyat pazarının genişlemesi ile bir ilgisi olduğu açık. "Orijinal" eser fikrinin de 19. ve 20. yüzyılların telif hakkı kavramıyla bağlantısı var. Daha 18. yüzyılın ilk yarısında, kapitalizmin Kıta Avrupası'na göre daha gelişkin olduğu İngiltere'de yazar haklarını korumaya yönelik ilk yasal düzenlemeler yapılmıştı (Wittmann, 1991, s. 206-208). Yazara kaleminin ürünleri üzerinde belli bir denetim gücü sağlayan telif hakları yasaları, ancak orijinal eserler varsa anlamlı olabilir.

Ama bir seyahat anlatısında, görülen yerin mümkün mertebe derinlemesine incelenmesi gerektiği fikri, daha 17. yüzyılda –yani telif haklarından önce– mevcuttu. Yorulmak bilmeyen bir tüccar ve gezgin olan Jean Baptiste Tavernier'nin kitapları, Osmanlı İmparatorluğu ile İran'daki ker-

van yolculuklarıyla ilgili pek çok pratik tavsiye içerir (ed. Yerasimos, 1981, s. 159 vd). Yazarın tüm ömrünü bu yolları teperek geçirmiş olması, tavsiyelerini inandırıcı kılar. Bu noktada tekrar Mary Montague'ye bakabiliriz. Leydi Mary, Osmanlı toplumsal hayatının bazı yönlerini kendinden önceki erkek yazarlardan daha iyi anladığını iddia ediyordu. Ona göre bunun sebebi, –ısrarla vurguladığı gibi– Osmanlı hayatının erkek yazarlar için kapalı bir kutu olan yönlerine ulaşabilmesiydi (ed. Desai ve Jack, 1993, s. 60 ve başka sayfalar).

Orijinallik kendi başına bir değer sayılmaya başlayınca, yazılanların tamamen gözleme dayandığı iddiası, altı doldurulmayan boş bir söz olarak sık sık telaffuz edilir oldu. Bu iddia, ortaçağ yazarlarının, anlattıklarının geçerli otoritelere dayandığı iddiasına benzer. Eski yazarlar farkında olarak veya olmayarak kopyalanmaya devam edildi. Daha da kötüsü, eski yazarlara olan bu bağımlılık modern akademik çalışmalarda da aşılabilmiş değildir (Said, 1978). Bunun bir sebebi düşünce tembelliği ise, diğer sebebi de Ortadoğu tarihinin çok yavaş ilerlediğine inanılmasıdır. Bu iddia, yazarların apayrı çağlara ait kaynaklardan öğrendiklerini birleştirmelerini meşrulaştırır. Mesela 16. yüzyılda yazılan bir şeyin 18. yüzyıl için de aynı ölçü de geçerli olduğu varsayılır. Tabii bu varsayım mutlaka yanlıştır denemez, ama dikkatli olmak gerek. Fernand Braudel'in eserlerinin tarihçi olmayanların bile tarihe bakışını değiştirdiği günümüzde, toplumsal hayatın bazı yönlerinin, sadece Ortadoğu'da değil, yeniçağ, hatta yakınçağ Avrupa'sında da çok yavaş değiştiğini biliyoruz (Braudel, 2. basım, 1966). Dolayısıyla, tarihini yavaş aktığı iddiasına dayanarak Ortadoğu'yu "ötekileştirmek" artık geçerliliğini yitirdi. Sözün kısası, belli bir dönemde söylenmiş, yapılmış şeyleri başka bir dönemde söylenip yapılanlarla açıklamaya çalışmak gayrimeşru değildir ama tarihçinin böyle bir yöntem izlerken çok dikkatli olması gerekir.

AVRUPALI GEZGİNLERİN GÖZÜYLE OSMANLI ŞEHRİ: BİR KARŞILAŞTIRMA DENEMESİ

Şimdiye kadar yeniçağ Avrupa'sının belli başlı gezgin yazar tiplerini tanıttık; artık bu gezginlerin eserleri hakkında daha derin tahliller yapmaya başlayabiliriz. Gyllius'un 16. yüzyıl İstanbul'u hakkındaki tasvirleri, olumsuz bir örnekti; yani uzun süre İstanbul'da yaşadığı halde Osmanlı payitahtını görmezlikten gelen bir gezginle karşılaştık. Bu örnek, bariz birtakım gerçeklerin nasıl "görünmez" kılınabildiğini bize gösterdi.

Bir şehre ilişkin olumlu imgeler, bizim için daha da önemlidir; bu imgelerin üretiliş sürecini bir örnekle anlamaya çalışacağız. Avrupalı gezgin-

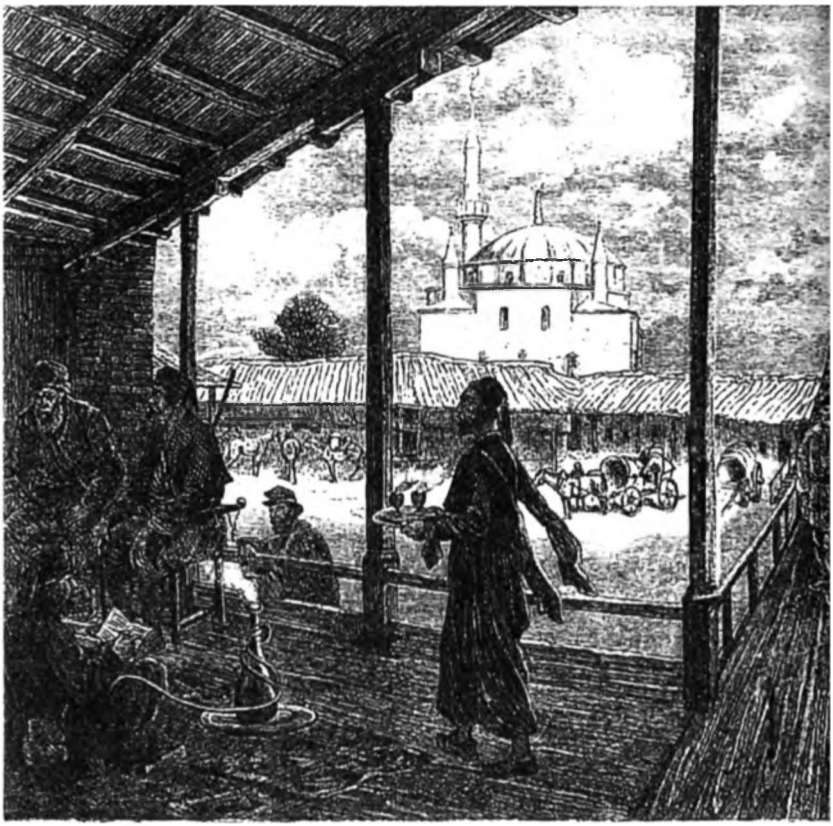
lerin "yabancı" şehir ya da kasabalara ilişkin tasvirleriyle, en üretken ve meraklı Osmanlı gezginlerinin benzer tasvirlerini karşılaştıracağız.[6] Bu iki farklı bakış açısını karşılaştırmak için de bir 17. yüzyıl gezgini olan Evliya Çelebi'nin eserine başvuracağız [Evliya Çelebi, 1314/1896-97'den 1938'e; I. cilt için Gökyay'ın transkripsiyonu (1995) ve İz ile Şinasi ve Gönül Alpay Tekin'in yayımladığı tıpkıbasımlara (1989) bakılabilir]. Viyana başta olmak üzere Evliya'nın gittiği bazı yerlerin topografisi ve tarihi yapıları iyi bilinmektedir; dolayısıyla, Evliya'nın şehre ilişkin imge yaratma sürecini yakından inceleyebiliriz. Buna mukabil, Osmanlı kasabaları hakkında hem daha az belge vardır hem de daha az araştırma yapılmıştır. Bu da tarihçiyi, Avrupalı gezginlerin Osmanlı şehirleri hakkında anlattıklarını doğru kabul etme tuzağıyla karşı karşıya getirir. Oysa bu yazarlar, "nesnel" gerçeklikle ilişkisi sorgulanmaya muhtaç imgeler üretiyorlardı.

Yeniçağda Osmanlı İmparatorluğu'na gelenlerin bavullarında belli bir şehir tasavvuru da vardı ve bu Bursa, Halep, Sofya ya da Trabzon'da gördüklerini algılayışlarını etkiliyordu. O dönemin Fransız, İngiliz, İtalyan ya da Alman gezginleri, tüm büyük şehirlerde çok katlı binaların bulunduğunu düşünüyorlardı. Bu, muhtemelen hepsinin de Roma gelenekleri içinde düşünüyor olmasıyla ilgiliydi; imparatorluk döneminde Roma'da sokaklarla çevrili arsaların (*insulae*) üstünde altı-yedi katlı konut amaçlı binalar inşa ediliyordu. Bu binaların birinci katında zenginler, üst katlarında ise fakirler oturuyordu; 18. yüzyılda Paris'in bazı kısımlarında da benzer bir yapılaşma mevcuttu. Şehrin merkezinde hem meskenler hem de işyerleri vardı; binaların alt katları dükkân, üst katları ev olarak kullanılıyordu. Pek çok Avrupa şehrinin 19. yüzyılın ortalarına kadar surlarla çevrili olduğu düşünülürse, bu düzenlemenin savunmayla ilgili olduğu tahmin edilebilir. Şehrin dışında tek tük mahalleler vardı ama sur dışının yapılaşması savunma amacıyla engelleniyordu. Sonuç, dar bir alana sıkışmış yoğun yapılaşma oluyordu. Bu yüzden Fransızlar ya da İngilizler bir Osmanlı şehrine gittiklerinde muhtemelen benzer bir yoğunlukla karşılaşacaklarını zannediyorlardı (Braudel, 1979, c. I, s. 432 vd.).

Osmanlı kasabaları ise farklı bir anlayışla kurulmuşlardı. Çoğunun kalesi vardı ve bazen kalenin içinde bir-iki mahalle olabiliyordu. Fakat en azından Anadolu'da, şehirlerin ticaret merkezleri genellikle bu kalelerin dışına yer alıyordu. Şehirlerin çoğu tehlikeli sınırlardan uzakta olduğu için çarşılar şehrin aşağısına, savunma donanımı olmayan yerlere kurulabiliyordu. Güvenlik gerekçesiyle sur yapılmasının gerekli görüldüğü durumlarda

---

6 Ortadoğulu gezginlerin Avrupa hakkında düşündükleri için Lewis, 1982'ye bakılabilir.

Resim 38. Razgrad'da han ve cami. Avluda yük hayvanları ve yük arabaları görülüyor. Bu mütevazı yapı şehir içinde yer aldığı için tehlikeli durumlarda savunulması gerekmiyordu ve bu yüzden yapımında taş değil, ahşap kullanılmıştı.

bile şehir halkı –ya da merkezi yönetim– genelde tüm mahallelerin etrafını çevirmiyordu. 1600'lerin çalkantılı yılları sırasında yeni surlarla çevrilen Ankara bu konudaki istisnai örneklerden biridir; bir yüzyıl sonra bile yapılaşmış alanların tümü surların içindeydi. Buna mukabil, Batı ve Güney Anadolu kıyılarındaki saldırıya açık şehirlerin çok azı surlarla tamamen çevriliydi. Tehlikeli durumlarda şehir halkı daha dar bir alanda toplanıyor ve nihayet saldırı olduğunda kaleye sığınıyordu (Stoianovich, 1970; Ergenç, 1980; Faroqhi, 1984, s. 23 vd.).

Bu yapılaşma örüntüsü nedeniyle Osmanlı kentlileri, en azından 16. yüzyılda, Avrupa şehirlerindeki gibi yoğun kent merkezleri kurmaya çok

fazla ihtiyaç duymuyorlardı. Vakıflara ait olan ve bünyelerinde pek çok dükkân barındıran ticari binalarla evlerin yan yana olmaması sıkışıklığı engelleyen bir diğer faktördü. Yani dükkânların kiracılarının evleri başka yerlerdeydi; dolayısıyla Osmanlı şehirleri Avrupa'dakilerden daha geniş alanlara yayılıyordu; dönemin hıfzıssıha koşullarının ne kadar ilkel olduğu düşünülürse bu önemli bir avantaj olarak nitelenebilir. Ama Hans Dernschwam ve Petrus Gyllius gibi gezginler düz damlı küçük evlerden oluşan bir şehrin aslında tam da bir şehir sayılamayacağını düşünüyor gibidirler ve bu düşünce, şehri algılayış biçimlerini epey etkilemiştir (Dernschwam, ed. Babinger, 1923, s. 189).

Avrupalı gezginlerin Türkler ve Ortadoğulular hakkındaki fikirleri ve önyargıları da Osmanlı şehirlerini görme biçimlerini etkiliyordu. En azından 16. yüzyılda, gezginlerin çoğu padişahların askeri gücüne hayran kalıyordu. Bu gezginlerden biri olan Busbecq, kemikleşmiş bir aristokrasinin bulunmamasından, askeriyenin tamamının kendini hükümdara adamış olmasından, yeniçerilerin disiplin ve kanaatkârlığından övgüyle bahseder (Busbecq, İngilizceye çev. Forster, 1968). Ama bu Avrupalı yazarlar, kafalarındaki dünya resmini tamamen değiştirmekten kaçınmak için olsa gerek, Osmanlıların savaşmak dışında herhangi bir konuda başarılı olabileceklerini kabul etmek istemiyorlardı. Avrupalılar bazen geç antik çağ yazarlarına gönderme yaparak Osmanlıları Roma İmparatorluğu'nu son yüzyıllarında hallaç pamuğu gibi atan Cermenlere ve Hunlara benzetiyorlardı. Bazı dindar yazarlar, Osmanlı zaferlerini, genel olarak Hıristiyanların günahkârlığına, özel olarak da Hıristiyan hükümdarların bencilliğine ve bölünmüşlüğüne bağlıyordu. Avrupalı gezginlerin Osmanlı dünyasının askeri olmayan başarılarını övdüğü pek az görülür. Bu başarılardan bahsedildiğinde de yapılan övgü bir sürü "evet, ama" tarzı lafın arasında boğulur gider. Osmanlıları sanatçı, zanaatkâr ya da müzisyen olarak kabul etmemek için bir dizi tanımlar geliştirilmişti. Osmanlı yapılarının aslında Roma yapıları olduğunu düşünme eğiliminden bahsetmiştik. Bu temanın bir çeşitlemesi de Osmanlı yönetiminin tüm olumlu yönlerinin Müslüman olmuş Hıristiyanlara atfedilmesidir ve bu eğilime 20. yüzyılın sonlarında dahi rastlanmaktadır.

Osmanlıların korkutucu bir güç olmaktan çıktığı, sultanın ordularının işgaline uğrama riskinin ortadan kalktığı 18. ve 19. yüzyıllarda da yaklaşımlar daha olumlu değildi. Bu durum Avrupalı gezginlerin Osmanlıların askeriye dışındaki alanlardaki başarılarını takdir etmesini kolaylaştırabilirdi ama birkaç istisna dışında bu olmadı. Mesela, günümüzde pek çok kişi İstanbul ya da Kahire'deki 18. yüzyıl Osmanlı mimarisi örneklerini, yapıların küçük

olmasına rağmen, zarif ve yaratıcı bulur. Ama Osmanlı sarayları Versailles ya da St. Peterburg'daki devasa yapılara benzemediği için, gezginlerin gözünde anıtsal mimari örnekleri değillerdi; John Ball'ın menfi yorumları, bu yaklaşımın örneklerinden yalnızca biridir. Büyük bölümü daha önceki bir devirde inşa edilmiş olan Topkapı Sarayı bile, yine aynı sebeple, bu tür olumsuz eleştirilerden payını alıyordu (Necipoğlu, 1991, s. xiv).

Osmanlı idaresine yönelik kötü yönetim ve beceriksizlik suçlamalarının altında sultanın bu topraklar üzerindeki hâkimiyetinin kalıcılığının reddedilmesi yatıyordu. Eğer Osmanlılar Avrupalıların gözündeki iyi yönetim modelini tatmin edemiyorlarsa, demek ki Avrupa'da ülkesini Osmanlılardan daha iyi yönettiğini iddia edenler vardı. Bu yüzden, gezginlerin, anlatıları aracılığıyla kendi ülkelerinin sınırları dışındaki dünyayı, en azından sembolik düzeyde, temellük ettikleri ileri sürülmüştür (Yerasimos, 1991, s. 20).

Bu bağlamda eğitimli Osmanlılarla Avrupalıların benzer evrenlerde yaşadıkları söylenebilir. Evliya Çelebi'nin 1665'te Viyana'ya yaptığı yolculuk hakkında anlattıklarında, Avrupa gezginlerinkine benzer bir bakış açısı hâkimdir. Evliya, Habsburg başkentinin yetenekli zannatkâr, müzisyen ve cerrahlarıyla ünlü olması sebebiyle, şehir halkının sultanın tebaasına katılmasının iyi olacağını düşünüyor gibidir (Evliya, ed. Kreutel, Prokosch ve Teply, 1987, s. 142-44, s. 170 vd. ve başka sayfalar). Ama Habsburg kralı çirkin yaratığın tekidir ve halk tabii ki kâfirdir; ama Evliya, açık fikirli biri olarak, halkın kâfir olmasını muhtemelen dönemin diğer Osmanlıları kadar önemsemiyordu.

Evliya, Viyana'nın 17. yüzyıl ortalarındaki halini anlatırken Kanuni Sultan Süleyman'ın 1529'daki kuşatmasının bazı anlarını ayrıntılı bir biçimde betimler. Osmanlı ordugâhının yerini ve kuşatmaya katıldığını ileri sürdüğü bazı kişilerin müthiş kahramanlıklarını uzun uzun anlatır. Evliya, eninde sonunda gerçekleşecek olan fethi şimdiden müjdeliyor gibidir; nitekim, yirmi yıldan az bir süre içinde Viyana ikinci kez kuşatıldı. Dolayısıyla, Evliya'nın metni, şehre ve sakinlerine yönelik övgülerle fetih arzusunu kamçılamaya çalışan bir propaganda risalesi olarak yorumlanabilir. Evliya'nın Buda-Viyana yolu üstünde gerçekte var olmayan birtakım güzel şehirlerden bahsetmesi de bu niyete bağlanabilir. Bu şehirlerin, kiliselerini temiz ve bakımlı tutan, sanat ve zanaatlarda usta, kızları, oğlanları güzel insanları, sultan için ideal bir tebaadır.

Belli ki Evliya, okurlarının, betimlediği yabancı halkların olumlu yönlerini kendilerine örnek almalarını da istiyordu. Viyana'yla ilgili anlattıklarından, maharet, işine düşkünlük ve sanat kabiliyetinin okurlarına benimset-

mek istediği değerler olduğu anlaşılıyor. Seyahat anlatıları aracılığıyla ahlak dersi verilmesi, Osmanlılara özgü bir şey değildi; mesela 16. yüzyılda Busbecq, kapıkulu aristokrasisinin erdemlerini kendi kralına anlata anlata bitirememişti. Ama Osmanlı ve Avrupalı gezginler, iki taraf arasındaki güç ve potansiyel farkını aynı şekilde algılamıyorlardı. Evliya, Osmanlıyı "çökmekte olan" bir imparatorluk olarak değil, tam tersine gittikçe genişleyen bir güç olarak görüyordu. Dolayısıyla böyle bir imparatorluğun insanı olarak kâfirlerin erdemlerini, mesela büyük şehirler kurma becerilerini inkâr etmeye ihtiyaç duymuyordu; çünkü nasıl olsa bu halklar ve şehirler eninde sonunda Osmanlı dünyasına katılacaktı. Buna karşılık, eziklik ve kendini tehdit altında hissetme hali Avrupalı seyahatname yazarlarının dünya görüşlerinde önemli bir rol oynuyordu: Avrupalılar hareketlerinin kısıtlandığını ve sürekli tehdit altında yaşadıklarını düşünüyorlardı; fakat bugün biliyoruz ki o dönemde asıl tehdit unsuru olan taraf kendileriydi.

Evliya'nın Viyana yolculuğu anlatısında hayal ürünü hikâyeler de vardır. Bu nedenle, Avusturya arşivlerinde onun Viyana'ya gittiğini kanıtlayan belgeler bulunana kadar şehri gerçekten gördüğünden şüphe ediliyordu. Son zamanlarda yapılan araştırmalarla Evliya'nın en fantastik öykülerinin bile tamamen uydurma olmadığı anlaşılmıştır; hikâyelerin bu şekilde anlatılması, Evliya'nın on ciltlik seyahatnamesini yazarken yansıtmak istediği sanatsal, ahlaki ve siyasi fikirlerden kaynaklanmaktadır. Aynı şey Evliya Çelebi'nin zamanında Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Fransız, İtalyan ya da İngiliz gezginler için de geçerlidir; onlar da topladıkları az çok güvenilir verilerden yola çıkarak çeşitli imgeler uydurmuşlardı. Fakat günümüz araştırmacılarının bu yazarların da sık sık hayal güçlerine başvurduklarını fark etmeleri çok daha uzun sürmüştür.

EVLİYA ÇELEBİ VE JEAN BAPTISTE TAVERNIER

Evliya Çelebi'nin Anadolu şehirlerini tasvir ederken dünyaya nasıl bir gözlükle baktığını inceleyerek karşılaştırmamıza devam edelim. 17. yüzyılda Evliya'nın gezdiği yerlerin bazılarına gitmiş olan bir Avrupalı gezginin, en az Evliya kadar enerjik bir gezgin olan Jean Baptiste Tavernier'nin kavramsal kategorilerine bakarak bu karşılaştırmayı yapabiliriz. 1605'te Paris'te doğup 1689'da Moskova'da ölen Tavernier tam anlamıyla Evliya Çelebi'nin çağdaşıydı (Evliya Çelebi de 1605'te doğmuş, 1683'ten sonraki bir tarihte ölmüştür; Tavernier'in biyografisi için Yerasimos, 1981, c. I, s. 7 vd. ve birinci bölüm ile karşılaştırınız). Hindistan'a yaptığı üç ayrı yolculukta Osmanlı İmparatorluğu'ndan geçen ticaret yolları hakkında ayrıntılı bilgiler edinmişti; eserin amaçlarından biri, tüccarlara ve profes-

yonel gezginlere bilgi vermekti; sahip oldukları eşyaları nasıl koruyabilecekleri, suyu nasıl doğru muhafaza edebileceklerini ve kervancıların talepleriyle nasıl başa çıkabileceklerini uzun uzadıya anlatmıştı. Eser bu yönüyle, Evliya'nın Mekke'ye hac yolculuğunu anlattığı bölümleri andırmaktadır (Evliya, 1314/1896-97'den 1938'e, c. ix, s. 565-842). Osmanlı dünyasındaki "hacı adaylarına tavsiyeler" literatüründe de bu tür pratik bilgilere muhakkak yer veriliyordu. Eğer iki gezgin bir yerlerde karşılaşsalardı –ki muhtemelen birbirlerini kıl payı kaçırmışlardır– güvenli ve tehlikeli güzergâhlar hakkında görüş alışverişinde bulunurlardı. Üstelik her iki yazar da istatistik öncesi çağın insanları olarak "olgulara ve rakamlara" fazlasıyla meraklıydılar.

Fakat Tavernier'in amacı gezginler için ayrıntılı bir rehber yazmaktan ibaret değildi; Osmanlı sarayı hakkında ayrı bir risale hazırlamış, seyahatnamesinin bazı bölümlerinde İran'ın ve Hindistan'daki Moğol devletinin yönetim biçimi hakkında bildiklerini anlatmıştı (İran için bkz. Tavernier, ed. Yerasimos, 1981, c. II). Bugün artık tarihçiler tarafından pek ciddiye alınmayan bu metinler o dönemde geniş bir okur kitlesine hitap ediyordu ve kuşaklar boyunca ilgiyle okundu. 18. yüzyılın siyasi kuramcılarından biri olan Montesquieu'nün çalışmalarında doğrudan Tavernier'nin yazdıklarına dayanan bölümler vardır (ed. Yerasimos, 1981, c. I, s. 33-34).[7] Fakat Montesquieu, bu 17. yüzyıl gezginin niyetini aşan bir yorum geliştirir: Tavernier, tüccarların ek vergi ödemek zorunda kalabileceği küçük şehirleri atlayarak sadece büyük şehirleri birbirine bağlayan kervan yollarını betimlemişti. İki kuşak sonra Montesquieu bu betimlemelerden yola çıkarak Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı tüccarların uğrağı olan birkaç ticaret merkezi dışında hiçbir şehir olmadığı sonucunu çıkardı. Roma İmparatorluğu zamanında refah içinde yaşayan toprakların Osmanlıların beceriksizliği yüzünden çöküntüye girdiği inancı, muhtemelen 18. yüzyılda daha yaygındı ama kısmen Tavernier'nin anlattıklarına dayanıyordu.

Stephane Yerasimos, Tavernier'nin eserini ele alırken, tüccarın yolculukları sırasında karşılaştığı insanlar hakkında çok az bilgi verdiğini belirtir (Tavernier, ed. Yerasimos, 1981, s. 30 vd.) Tavernier Osmanlıca ya da Farsça bilmediği için yanında Ermeni iş arkadaşları yokken insanlarla ilişki kurmakta güçlük çekiyordu. Anlatısında kırsal hayata hiç yer vermemiştir; onun için kırsal bölgeler bir şehirden diğerine giderken (tabii eğer soy-

7 Montesquieu'nün kullandığı kaynaklardan biri de hicivli bir roman olan *L'espion turc*'tür. Bu roman geçtiğimiz yıllarda bir Osmanlı tarihçisi tarafından incelenmiştir: Aksan, 1994.

gunculara rastlamayacak kadar şanslıysanız!) kullanılan yolların geçtiği metruk alanlardı. Yerasimos, Tavernier'nin bu tutumunu, kırsal kesimin urettiği herhangi bir malı alıp satmayan ve uzak yerler arasında mal geti rip götüren bir tüccar olmasına bağlar. Tavernier ile Evliya bu bakımdan da benzeşmektedir; Evliya Çelebi de kırsal hayat hakkında çok az bilgi ve rir. Gerçi Evliya'nın bu tavrı, ticari kaygılardan kaynaklanmıyordu ama bir Osmanlı beyefendisi olarak en az Tavernier kadar şehirliydi. Bedevilerin ve paralı askerlerin davranışları hakkında bir şeyler söylediği oluyordu ama köylülerin hayatı onu hiç ilgilendirmiyordu.

Ne var ki, her ikisinin de şehirli olması şehirleri aynı biçimde algıladıkları anlamına gelmiyordu. Evliya'nın daha sistemli bir yol izleyerek, önem derecelerine bakmadan bütün Osmanlı şehirlerini en azından bir kere görmeyi amaçladığı anlaşılıyor. Evliya, büyük küçük tüm şehirlerde öncelikle özel ve kamusal binaları görüyordu. Ticaret, hanlar ya da bedestenler gibi anıtsal yapıların inşasına vesile olduğu için önemliydi. Bir şehirde asıl önemli olan, dini ve askeri-idari yapılardı. Tavernier ise sadece uzak yerler arasındaki ticaretle ve dolayısıyla bu ticaret faaliyetini kolaylaştıran ya da engelleyen koşullarla ilgileniyordu; dini yapılar ya da ticari olmayan diğer kamusal binalar, onun için tali konulardı. Buralara ya işi düşmüş oluyor ya da Ermeni iş arkadaşları vasıtasıyla aşina oluyordu. Evliya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu şehirlerini övme yoluyla yüceltme gayesi, elbette Tavernier tarafından paylaşılmıyordu; Tavernier'in gördüğü herhangi bir şeyi beğendiği nadirdir.

Evliya'nın kendi dönemine iyimser gözlerle bakması, tümüyle yanılsama içinde olduğu, Avrupalı çağdaşları nasıl tamamen "karanlık" bir çöküş tablosu çiziyorsa onun da benzer bir genellemeyle her şeyi "toz pembe" gördüğü anlamına gelmez. Evliya ile Tavernier'in Urfa (Ruha) tasvirleri karşılaştırıldığında bu açıkça görülür. İki gezgin de şehri 1640'larda, birbirlerinden birkaç yıl arayla ziyaret ettiler. Urfa, 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başları arasında cereyan eden Celali isyanları sırasında, asilerin lideri Kalenderoğlu'nun şehri işgal ettiği dönemde ağır bir darbe almıştı (Akdağ, 1963, s. 211; Evliya Çelebi, 1314/1896-97, c. III, s. 148-69; Tavernier, ed. Yerasimos, 1981, c. I, s. 244-46). Evliya bu gerçeği Urfa'nın ticari binalarının fazla etkileyici olmadığını söyleyerek dile getirir; ama yine de şehirde (bütün yaşananlara rağmen?) bol miktarda mal bulunmaktadır. Tavernier ise aynı gerçeğin diğer yüzünü göstererek pek çok evin hâlâ harap vaziyette olduğunu söyler. Burada yorum imkânını biraz zorlarsak her iki yazarın da Urfa'nın Celali isyanları sırasında uğradığı zarara gönderme yaptıkları sonucunu çıkarabiliriz; Evliya şehrin kendini to-

parlamaya başladığına dair emarelerle ilgilenirken Tavernier bu konuda duyarsızdır.

ARŞİVLERDEKİ AVRUPA KAYNAKLARI VE 19. YÜZYIL ŞEHİRLERİ

Buraya kadar 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyıl arasında yazılmış anlatısal kaynaklar üstünde durduk. Fakat Osmanlı Imparatorluğu hakkındaki Avrupa kaynaklarının çoğu anlatı değil, arşiv belgesi biçimindedir. Üçüncü bölümde bu konudan bahsetmiştik; ama bu kitap gibi sahaya giriş niteliği taşıyan bir çalışmada tüm bu malzemeyi sistematik bir biçimde ele almak mümkün değil. Yine de bu konuda kabaca bir fikir vermek ve 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı liman şehirleri üzerine çalışanların işine yarayacak belli başlı Avrupa kaynaklarına kısaca değinmek yerinde olacaktır. Burada liman şehirleriyle ilgili, yakın dönemlerde yayımlanmış birkaç monografiyi tanıtacağız. Son on beş yıl içinde özellikle 19. yüzyıl hakkında pek çok çalışma yapıldı ve İstanbul, İzmir, Beyrut, İskenderiye ve Selanik etraflı bir şekilde incelendi (Çelik, 1986; Frangakis-Syrett, 1992; Fawaz, 1983; Ilbert, 1996; Anastassiadou, 1997). Fransa, İngiltere, hatta bazen Avusturya arşivlerinde bu şehirlere ilişkin bol miktarda belge bulunmaktadır. Bu kısımda liman şehirlerini inceledikten sonra bu bölümün daha önceki kısımlarının ana konusunu oluşturan şehir karakteri meselesiyle devam edeceğiz.

Yunan kökenli Amerikalı araştırmacı Elena Frangakis-Syrett, 1820'lere kadar uzanan "uzun" bir 18. yüzyıl çerçevesi içinde İzmir'i incelemiştir (Frangakis-Syrett, 1992). Kitabının ilk üç bölümünde İzmir şehri ile limanın kendisi üstünde durmakta, ikinci kısımda yün kumaş ithal eden ve ham ipek, pamuk ve tiftik ihraç eden İngiliz ve Fransız tüccarlarının faaliyetlerine odaklanmaktadır. Yazar Londra Public Record Office'te, Levant Şirketi'nin ve konsolosluğun yazışmalarını incelemiş. Fransız kaynakları için de esasen Dışişleri Bakanlığı'nın arşivlerinden yararlanmış. Konsolosluk mektupları ve "Memoires et Statistiques" [Raporlar ve İstatistikler] serisinden, ticaretin hacmiyle ilgili bilgi toplamış; bu kaynakları Fransız Donanması'nın ve Marsilya'daki Ticaret Odası'nın arşivleriyle desteklemiş. Yazarın Avrupa kaynakları üzerinde yoğunlaşması, ticari istatistiklerle ilgilenmesinden kaynaklanıyor. Osmanlı arşivlerinde 18. yüzyılda İzmir'de bulunan mukataalara ilişkin belge bulunmakla birlikte, bu belgelerdeki veriler ne yazık ki farklı gelir kaynakları ayırdedilmeden kaydedilmiş durumdadır; dolayısıyla bunlardan ticari istatistik açısından yararlanmak pek mümkün değildir.

Boston'da yaşayan Lübnan kökenli tarihçi Leila Fawaz da 19. yüzyıl

Beyrut'unu, yine ticaret üzerine odaklanarak, incelemiştir (Fawaz, 1983). Fawaz bu çalışma için Fransız ve İngiliz arşivlerinin yanı sıra Mısır, Lübnan ve Amerika Birleşik Devletleri'nin resmi arşivlerini kullanmıştır. Fakat kaynaklar bakımından bu çalışmanın asıl önemli yönü, Beyrut'un ileri gelen ailelerinin özel arşivlerinden yararlanılmış olmasıdır (bkz. üçüncü bölüm); Fawaz ayrıca bu ailelerin yaşlı üyeleriyle de görüşmüştür. Kitabın yazılıp yayımlandığı dönemde Lübnan'da yaşanan iç savaş, Fawaz'ın Suriye kıyı şeridinin en önemli limanının tarihiyle ilgili bu çalışmasını da etkilemiştir. Fawaz, 19. yüzyılda kırsal kesimden şehre yaşanan göçün, kısa vadede olumlu, ancak uzun vadede olumsuz sonuçlar yarattığı görüşündedir. Bu yeni gelenler, yirmi-otuz yıl içinde Beyrut'u önemsiz bir kasabadan bir ticaret merkezine dönüştürdüler. Fakat hızlı şehirleşmeyle birlikte mezhepler arasındaki gerginlikler artmaya başladı; çünkü Hıristiyanlar yeni olanaklardan Müslümanlara nazaran daha fazla yararlanıyorlardı. Yeni türeyen zenginlerin lüks tüketime yönelmesi bu gerginlikleri daha da körüklüyordu. Kimisi Sünni Müslüman, kimisi Ortodoks, kimisi de Maruni olan zengin yerli tüccarlar, yabancı tüccarlarla rekabet edebilmek için mezheplerini bir yana bırakarak işbirliği yapmayı daha kârlı buluyorlardı ve dolayısıyla aralarında bu tür gerginlikler daha az görülüyordu. Fakat kaybedecek hiçbir şeyleri olmayan fakir göçmenler arasında yaşanan gerginlikler bir sonraki yüzyılda felaketlere sebep olacak kadar kuvvetliydi.

Fawaz'ın kentsel gelişme modelinde kentli alt sınıflar önemli bir aktör olarak yer alıyor. Donald Quataert ise hamalları ve kayıkçıları kendi yaşadıkları yerde, yani İstanbul limanında incelemektedir (Quataert, 1983, s. 95-120). Quataert'ın asıl ilgilendiği, İstanbul limanı değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi sınıfının ortaya çıkışıdır; dolayısıyla, çalışmasında liman işçilerinin yanı sıra Zonguldak'taki kömür madencilerini ve Anadolu'daki demiryolu işçilerini de görürüz. Quataert iki ana temayı birlikte işler. Bir yandan İstanbul'daki liman loncalarının uzun süre ayakta kaldıktan sonra nihayet çözülmelerinin tarihiyle, diğer yandan da ücretli işçilerin birleşerek modern anlamda işçi sınıfına evrilmesini ciddi biçimde engelleyen etnik ve dinsel gerilimlerle ilgilenir. Quataert sadece Osmanlı ve Fransız arşiv malzemeleriyle yetinmememiş, Batı Almanya arşivlerini ve kitabın yazıldığı dönemde Demokratik Almanya'da bulunan Potsdam ve Merseburg arşivlerini de kullanmıştır.

Ama 19. yüzyıl hakkındaki monografilerin belki de en önemlisi sayılabilecek çalışmada farklı bir konu üstünde durulmaktadır. New York'ta yaşayan mimari tarihçisi Zeynep Çelik, Osmanlı payitahtının "güzelleştirilmesi" için Paris École des Beaux Arts'tan [Güzel Sanatlar Okulu] parlak

Resim 39. 1900'lerde Selanik. Liman modernleştirilmiş, 19. yüzyıl mimarisi de yavaş yavaş belirmeye başlamış olsa da (ön sıradaki binalara bakınız), şehrin genel havası hâlâ oldukça taşralıydı.

isimlere hazırlatılan projeler üzerine odaklanır. Kitabında bir kısmının reprodüksiyonlarını verdiği bu görsel malzeme, Osmanlı arşiv kaynakları ve gazetelerle desteklenmiştir. Çelik'in Beaux Arts taslaklarından bahsettiği bölümde trajikomedi ya da kara mizah havası vardır; çünkü o dönemin önde gelen mimarları sayılan bu sanatçıların, meydanlar ya da bahçeler için proje hazırlarken söz konusu yerin topografyası hakkında hiçbir şey bilmedikleri anlaşılmaktadır. Mesela, bugün İstanbul Üniversitesi'nin binalarının yer aldığı Beyazıt Meydanı ile Harbiye Nezareti bahçeleri için hazırlanan projede, Beyazıt Camii'nin arkasında tarihi Kapalıçarşı'nın devasa bina kompleksinin bulunduğu hiç hesaba katılmamıştır. Çelik'in ilgilendiği ana temalardan biri de 19. yüzyılda İstanbul'daki resmi binalarda

geliştirilmeye çalışılan eklektik ama "Osmanlılaştırılmış" mimari üsluptur. Kitapta bu üslup kaygıları ile yaşamın gerçeklerinin nasıl (çoğu zaman güçlükle) bağdaştırıldığı, zengin görsel malzemelerle açıklanıyor. Kitap bu yönüyle kendi türü içinde klasikleşecek gibi görünüyor.

19. yüzyılın ikinci yarısında büyük Osmanlı şehirlerinin, özellikle de önemli liman şehirlerinin demiryolu bağlantıları, çağdaşlaştırılmış limanları, en azından bir bölümünde zenginlerin oturduğu banliyöleri, tramvayları ve kafe ve dükkânlarla dolu kordonları vardı. Zamanın koşullarına Müslümanların mekteplerinden ya da Yahudilerin Talmud-Thora [dinî] okullarından daha uygun yeni bir eğitim sistemi de kurulmuştu. Osmanlı yönetimi, savaşlarla meşgul olduğu için bu kentsel yenileme projelerine kısıtlı miktarlarda mali destek verebiliyor, genelde yenileme projelerinin ana hatlarını çizmekle yetiniyordu. Bu projelerin organizasyonu ve maliyeti, yerli eşraf ile inşaatları yapan Avrupa şirketleri tarafından üstleniliyordu.

Meropi Anastassiadou'nun 19. yüzyıl Selanik'iyle ilgili monografisi de bu bağlamda değerlendirilmelidir (Anastassiadou, 1997). Araştırılan dönemde Selanik'te büyük Türk ve Yahudi toplulukları yaşamaktadır; Selanik'i bir Yunan şehrine dönüştürecek olaylar henüz gerçekleşmemiştir. Anastassiadou, Selanik'in 19. yüzyılın ikinci yarısındaki tarihini yazmak için Osmanlı, Fransız ve Yunan kaynaklarını birlikte kullanmış. Başvurduğu Osmanlı kaynakları, kadı sicilleri, vakıf defter ve kayıtları ve salnamelerdir. Fransız kaynakları için Dışişleri Bakanlığı'nda kapsamlı araştırmalar yapmış ve sadece –o dönemde artık kalıplaşmış ifadelerle yazılan– konsolosluk mektuplarını değil, aynı zamanda Selanik'te ölen Fransız vatandaşlarının tereke listelerini de kullanmıştır (bu kaynaklarla ilgili sorunlar için bkz. Anastassiadou, 1993). Yunan kaynaklarından da çeşitli Yunan derneklerinin tüzüklerini ve Rum Ortodoks mal sahiplerinin emlaklarını gösteren bir kadastro defterini incelemiştir.

Anastassiadou Selanik'teki Yahudi nüfus için esasen Alliance Israelite Universelle arşivlerinden yararlanmış. Bu Fransız temelli kuruluş, Yahudi çocuklarının "modern anlamda" eğitim gördüğü okulların giderlerini üstleniyor ve maaşlarını ödediği öğretmenlerin kendisine düzenli olarak rapor vermesini istiyordu (Dumont, 1980). Öğretmenlerin yazdığı bu raporlar, velilerin toplumsal konumlarını ve tutucu dini çevrelerin Alliance okullarının yaymaya çalıştığı "lâ-dini" değerler karşısında sergilediği direnci gösterir. Öğretmenlerin açılmasını önerdikleri dersler, öğrencilerin ya da velilerinin ne gibi meslekleri tercih ettikleri konusunda bir fikir veriyor; dolayısıyla Alliance arşivleri Osmanlı İmparatorluğu'nun son dö-

nemlerinde, farklı Yahudi topluluklarının geleceğe ilişkin ne gibi tasarı ve ümitleri olduğunu anlamak için de bir kılavuz olabilir.

Anastassiadou'nun incelediği Selanik, bir 19. yüzyıl Osmanlı şehridir; şehrin 1912'de Yunanistan tarafından ilhak edilmesiyle başlayan dönüşüm süreci araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır. Robert Ilbert'in İskenderiye'yle ilgili çalışması da 19. yüzyılı ve 20. yüzyıl başlarını kapsamaktadır (Ilbert, 1996). Şehir, 19. yüzyılın başlarından itibaren özerklik elde eden Mehmed Ali tarafından yönetildiği için burayı "geç dönem Osmanlı şehri" olarak nitelemek ancak bir yere kadar doğru olur. Bununla birlikte, 19. yüzyılda ortaya çıkan kozmopolit "Akdeniz limanları" topluluğu içinde yer aldığı için Selanik'le ortak özellikler gösterir; bu topluluk, şehirlerin Yunan ya da Mısır ulus-devletlerinin hâkimiyetine girmesiyle dağılmıştır. Ilbert'in kullandığı ana kaynak, İskenderiye Belediyesi arşivlerindeki bazısı Fransızca, bazısı Arapça belgelerdir. Bunların yanı sıra şehirdeki çeşitli kurumların –mesela okulların– özel arşivlerini, Mısır devlet arşivlerindeki belgeleri ve Avrupa konsolosluklarının yazışmalarını kullanmıştır. Ilbert'in çalışması yeni bir kitap olmasına rağmen eski Fransız *these d'etat*'ları* kadar hacimlidir ve bazı bakımlardan bir ***roman fleuve*** [akışımlı roman] gibi okunmaya müsaittir. Özellikle kapsadığı kaynakların zenginliği nedeniyle, Osmanlı liman şehirleri üzerine çalışan araştırmacıların göz ardı etmemesi gereken, diğer benzer çalışmalarla karşılaştırma yapmak için kullanabilecekleri bir eserdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki liman şehirleri üstüne yapılan bu çalışmalar Batı Avrupa arşivlerindeki kaynakların hâlâ önemini koruduğunu, ama artık Osmanlı, Mısır ya da Yunan arşivleriyle karşılaştırılarak kullanıldıklarını göstermektedir. Sadece Avrupa'daki malzemelere dayanan araştırmalar gittikçe azalmaktadır. Bunun nedenlerinden biri araştırmacıların –Çelik, Quataert ve Ilbert bunlar arasında sayılabilir– Avrupa belgelerindeki emperyalist kaygıların farkına varmış olmalarıdır. Bu nedenle bu belgeleri diğer bakış açılarıyla karşılaştırmak kaçınılmaz hale gelmiştir. Bahsettiğimiz yazarların Beyrut, Selanik, İstanbul ya da İskenderiye'deki arşivlere bu kadar ilgi duymasının bir diğer sebebi, tümünün bu şehirlerle güçlü bağlarının olmasıdır. Bu yazarlar arşivlere ulaşmak için yerel bağlantılarını ve söz konusu şehirlerde uzun süre yaşamalarının verdiği duyarlılıkları devreye sokabilmektedirler.[8]

---

* Fransız akademik sisteminde üst düzey tez. -ed.n.

8 Doğu Akdeniz'in beş büyük liman şehri içinde yerel belge bakımından en fakir olanı İzmir'dir. Bu, büyük ölçüde, 1922'deki büyük yangındaki tahribattan kaynaklanmaktadır. Ilbert, İskenderiye'le ilgili çalışmasının önsözünde, araştırma sırasında yerli halkla nasıl kaynaştığını çok zarif bir dille anlatmaktadır (Ilbert, 1996).

ÖNYARGILARLA BAŞ ETMEK

Sömürgecilik sonrası tarihyazımı, seyahatnameler olsun akademik metinler olsun, Avrupalıların yazdıklarında ne gibi sorunlar olduğunu gözler önüne serdi. Tarihçilik mesleğinde ciddi bir özeleştiri yeteneği gerekiyor: Akademik standartları tutturma kaygısının yazarların gözlerinin önündeki gerçekleri görememesine sebep olduğunu çok gördük. Anadolu, Mısır ve Suriye'nin "modern" sakinleri, firavunların ya da Incil'deki peygamberlerin zamanının, antikçağın insanlarının yanında silik kalmıştır. Üstelik algıdaki bu seçicilik masum da değildi: Avrupalı uzmanlar Ortadoğulu çağdaşlarını kadim bir medeniyetin topraklarını işgal eden medenileşmemiş insanlar olarak görüyorlardı; yani, o toprakları hak etmediklerini düşünüyorlardı.

Dini ve etnik önyargılar, Avrupalı gezginlerin çizdiği tabloyu daha da sorunlu kılar. Seyahatname yazarlarının çoğu karşılaştıkları İslami pratikleri doğru değerlendirecek bilgiden yoksundu. Rönesans döneminde bile eğitimli insanların okuduğu kitaplar arasında, İslam'ı tek tanrılı bir din olarak biraz olsun doğru yansıtabileni yoktu. Sonuç olarak da pek çok gezgin antikçağın çoktanrılı dinleri hakkında bildiklerini kısmen ya da tamamen İslam'a yansıtıyordu (Daniel, 1993, s. 302 vd).

Ayrıca gezginlerin çoğu Osmanlıca ya da Arapça bilmediği için, sadece İtalyanca ya da (daha sonraki dönemlerde) Fransızca konuşabilen kişilerle iletişim kurabiliyorlardı. Bu da anlattıkları hikâyelerin çoğunu Hıristiyan Osmanlılardan dinledikleri anlamına geliyor; üstelik bu Hıristiyanlar eğitimli ve bilgili kişiler olmayabiliyordu. Sürekli hareket halindeki Avrupalı gezginlerin, uzun yıllardır Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hıristiyanlarla görüşmeleri genelde ayaküstü oluyordu. Geç ortaçağda doğu Akdeniz'in bazı kesimleri Latin egemenliğinde yaşamıştı; o günlerin mirası olan yenilmişlik duygusunun, Batılı misafirlere aktarılan bilgilerin niteliğini etkilemiş olması mümkün.

Avrupalıların bilgi alabileceği bir diğer kaynak, özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda esir ya da gönüllü olarak Osmanlı İmparatorluğu'na gelip zaman içinde Müslümanlığı benimseyen Macarlar, İtalyanlar, Almanlar ve Lehlerdi. Osmanlı yetkilileri, kâfirlerle ilişkilerin yürütülmesi işini genelde bu insanlara veriyordu. Osmanlı dünyasına yeni katılan bu kişiler, büyük ihtimalle Osmanlı Türkçesini çok az konuşabiliyordu; yeni vatanlarının dilini ne kadar okuyabildiklerini ise hiç bilmiyoruz. Demek ki her iki taraf da iyi niyetli olsa bile (ki her zaman öyle olması mümkün değil), Avrupalılara pek çok yanlış bilginin aktarılmış olması mümkün.

Seyahatnamelerle ilgili olarak yaptığımız uyarıların bir kısmı Avrupa ar-

şiv belgeleri için de geçerlidir. Arşivlerdeki raporların pek çoğu, seyahatnamelerle benzerlik taşır; sadece daha kısa ve daha az kapsamlıdırlar. Bu anlatısal malzemeyi doğru kullanabilmek için, raporu yazanın ne gibi bir talebi karşılamaya çalıştığını anlamak gerekir. Mesela, iyi bir konsolosluk raporunda, o ülkenin tüccarlarına faydalı olacak bilgiler bulunurdu. Ekonomik verilerin yanı sıra yerel devlet görevlilerinin ve/veya mültezimlerin tavırları hakkında da bir şeyler söylenirdi. Yerel altyapıya yapılan bazı yatırımlar, –kısmen– Osmanlı yönetiminin temsilcilerinin denetimine tabiydi; bu kişiler yabancı tüccarların faaliyetlerini kısıtlama ya da kolaylaştırma gücüne sahiptiler. Bu yüzden de Tanzimat sonrası dönemin bürokrasisinin performansına ilişkin değerlendirmeler konsolosluk raporlarında epey yer tutabiliyordu. Bu değerlendirmelerin ne gibi bir bakış açısıyla yapıldığını artık bildiğimiz için onları daha doğru yorumlayabiliyoruz; bu da bazen söylenenleri tamamen göz ardı etmemiz gerektiği anlamına gelebiliyor.

Arşivlerde ayrıca nicel kanıtlar bulunur. Bunların, tarihçi tarafından kullanılabilmesi için öncelikle basit istatistik teknikleriyle düzenlenmesi gerekir. 18. yüzyıldan itibaren sayısal kanıtlar bollaşır. Bu malzemenin, bizi seyahatnamelerin ve konsolosluk raporlarının yoğun öznelliğinden kurtaracağını düşünmek hoş gelebilir. Ama daha önce de belirttiğimiz gibi, Avrupa arşivlerindeki nicel kanıtlar, en az nitel kanıtlar kadar, tüccarların ve konsolosluk görevlilerinin çıkarlarını yansıtır, bu kanıtlar kullanılırken bunun unutulmaması gerekir.

Ekonomi tarihçilerinin bu durumun farkına varmaları epey zaman aldı. Buna bir örnek verelim. İhracatı ya da ithalatı yapılmayan mallar yabancı tüccarların ilgi alanının dışında kalıyordu. Ama Osmanlı ekonomisinin tarihi, özellikle de 18. ve 19. yüzyıllar söz konusu olduğunda, Avrupa kaynaklarına dayalı bir disiplin olarak doğmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iç ticaret Fransız ya da İngiliz arşivlerinde belgelenmiş olmadığı için, uzmanlar tarafından uzun zaman azımsandı. Giderek daha fazla Osmanlı belgesinin araştırmacıların kullanımına açılmasıyla bu yaklaşımın ne kadar yanlış olduğu anlaşıldı. Artık bu önyargıya kapılmamayı kısmen başarıyoruz (bunu başaran bir tarihçinin çalışması için bkz. Genç, 1987). Aynı şekilde, arşiv malzemelerine, edebi malzemeler kadar eleştirel bir gözle yaklaşmamız gerektiğinin de farkına vardık.

ÖNERİLEN ÇALIŞMALAR

Aigen, Wolfgang (1980). *Sieben Jahre in Aleppo (1656-1663), Ein Abschnitt aus den 'Reiß-Beschreibungen' des Wolfgang Aigen*, ed. Andreas Tietze (Viyana: Verlag der Wissenschaftlichen Gesellschaften Osterreichs) (Suriye ticareti bir uzman tarafından anlatılmaktadır).

Beckingham, C. F. (1983). *Between Islam and Christendom, Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance* (Londra: Variorum Reprints) (renkli ve eleştirel bir kitap).

Busbecq, Ogier Ghiselin de (1968). *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople 1554-1562*, İngilizceye çev. Edward Seymour Forster (Oxford) (hümanistik eğitim almış bir diplomatın gözüyle Sultan Süleyman'ın imparatorluğu).

[Evliya Çelebi] (1990). *Evliya Çelebi in Bitlis, The Relevant Section of the Seyahatname edited with translation, commentary and introduction*, ed. ve çev. Robert Dankoff (Leiden: E. J. Brill) (seyyahın Bitlis hanı sarayında başından geçenler ve şehrin tasviri).

Gilles, Pierre (1988). *The Antiquities of Constantinople*, çev. John Ball ve ed. Ronald G. Musto (New York: Italica Press) (modern bir giriş bölümüyle birlikte "dönem" çevirisi).

Gyllius, Petrus (1997). *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, Latince aslından çev. ve giriş bölümü Erendiz Özbayoğlu (İstanbul: Eren) (mevcut 18. yüzyıl İngilizce çeviriyi tamamlamaktadır).

Maundrell, Henry (yeni baskı, 1963). *A Journey from Aleppo to Jerusalem in 1697*, ed. David Howell (Beyrut: Khayat) (başarılı bir çalışma).

Melman, Billie (1992). *Women's Orients, English Women and the Middle East 1718-1918, Sexuality, Religion and Work* (Londra, Basingstoke: Macmillan) (kadınlar hakkında yazan kadınlar üzerine eleştirel bir tartışma).

Montague, Lady Mary Wortley (1993). *Turkish Embassy Letters*, ed. Anita Desai ve Malcolm Jack (Londra: Pickering) (kadın gezginlerin duayeni: sofistike ve düşünmeye zorlayıcı)

Pedani Fabris, Maria Pia (1996). *Relazione di ambasciatori veneti al senato*, c. xiv, *Constantinopoli* (Padua: Bottega d'Erasmo ve Aldo Ausilio) (şimdiye kadar bilinmeyen *relatione*'ler).

Tavernier, Jean Baptiste (1981). *Les six voyages en Turquie ey en Perse*, 2 cilt, kısaltmalar ve açıklamalar Stephane Yerasimos (Paris: François Maspero/La Découverte) (daha sonraları Avrupa düşüncesine yerleşecek olan "Doğu despotizmi" fikrine yaptığı katkılar ve bir gezi kitabı olarak içerdiği zengin tasvirlerle önemli bir kitap).

Yerasimos, Stephane (1991). *Les voyageurs dans l'empire ottoman (XIVe-XVIe siècles), Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités* (Ankara: Türk Tarih Kurumu) (bu konu hakkında temel kaynak).

YEDİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TARİHÇİLERİ NASIL YAZARLAR VE NASIL OKUNMALIDIRLAR?

KONUMUZ

Bu bölümde, kelimenin geniş anlamıyla "edebi" metinleri inceleyeceğiz. Burada "edebi" derken, hem yazarların az çok tanıdığı küçük okur gruplarını bilgilendirmek ve eğlendirmek için hem de büyük ve anonim bir okur kitlesine sunulmak için yazılmış metinleri kastediyoruz. Bir başka deyişle, "yayımlanmak" amacıyla yazılan metinlerle ilgileneceğiz. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaa 19. yüzyıldan önce yaygın olarak kullanılmadığına göre Osmanlı dünyasında bir eserin "yayımlanmasının" ne anlama geldiğini açıklamak gerekiyor. Yazarlar ve yazar adayları meclislerde buluşur, meslektaşlarına eserlerini okur ya da yazmalarını gösterirlerdi (Fleischer, 1986, s. 22-23); kadınlar bu tür meclislere katılamadıkları için kendilerini göstermeleri çok daha zor oluyordu. Bu edebi toplantılarda kişilerin eserlerini sunması, bu eserlerin yayımlanması anlamına geliyordu; bu süreç günümüzün konferanslarında araştırmacıların tebliğ sunmalarına benzetilebilir. Fakat genelde bir nüsha da hamiye sunulmak üzere özenle hazırlanıyordu. Bu hami padişahın kendisi, bir vezir ya da, en azından 18. yüzyılda, hanedandan bir hanım sultan olabiliyordu. Eserin takdim edildiği kişinin yazara hediye vermesi bekleniyordu; sanatçının emeğinin karşılığını alabilmesinin tek yolu buydu. II. Bayezid (hük. 1481-1512) döneminden itibaren tutulan hediye defterleri günümüze ulaşmıştır; bu kayıtlarda, eserlerinin padişaha sunulduğunu tahmin edebileceğimiz şairlerin isimleri yazılıdır (Erünsal, 1977-79).

Böyle sahaya giriş niteliği taşıyan bir kitapta eğitimli Osmanlılar tarafından yaratılan ve günümüzün tarihçileri için önemli olabilecek tüm edebi türlerden bahsetmek elbette mümkün değil. Dolayısıyla burada esasen vakayinameler üzerinde duracak, tercüme-i hallerden, mektup, hatırat gibi "birinci tekil şahıs bakış açısıyla yazılmış" kaynaklardan ve son yıllarda Osmanlı tarihçilerinin büyük ilgi gösterdiği gazete ve dergilerden kısaca bahsedeceğiz. Kurgusal edebiyat ve şiir, hem burada hakkıyla işlenemeyecek kadar geniş hem de uzmanlık gerektiren konular olduğundan burada ele alınmayacak. Karşılaştırmalı edebiyat eğitimi almamış tarihçilerin bu malzemeleri kullanırken çok dikkatli olmaları gerekir. Aziz menkıbeleri, vakayiname, biyografi ya da otobiyografi gibi tarihi içeriğe sahip edebi türler, sadece ortaçağ ya da Bizans uzmanları tarafından değil, karşılaştırmalı edebiyat alanında çalışanlar tarafından da ayrıntılı olarak incelenmiştir (bu tür çalışmaların ilk örneklerinden biri için bkz. Jolles, 1958). Fakat ne yazık ki pek az Osmanlı edebiyatı uzmanı bu tür karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarına ilgi duyduğu için burada tanıtabileceğimiz bir birikim oluşmamıştır. Bunun yanı sıra, kısmen Osmanlı tarihçileri ile karşılaştırmalı edebiyat disiplini arasındaki iletişimsizlik nedeniyle, Osmanlı nesrinin belli başlı türlerinin hangi dönemde hangi kural ve kalıplara riayeten yazıldığını çok iyi bilmiyoruz. Bu bilgi eksikliği yüzünden zaman zaman tarihçiler, kendilerine asla istedikleri bilgiyi sağlayamayacak, zaten böyle bir amacı da olmayan edebi türleri bilgi toplamak için didik didik etmişlerdir. Mesela Osmanlı evliya menkıbelerini inceleyenler, sonradan bu metinlerde somut bilgi arama çabalarının nafile olduğunu görmüşlerdir.

UÇ BEYLİĞİNDEN İMPARATORLUĞA: 15. YÜZYIL VAKANÜVİSLERİ

Mevcut metinler bizi yanıltmıyorsa, Osmanlı vakayiname yazımının 15. yüzyılda, Osmanlı Beyliği'nin kurulmasından yaklaşık 150 yıl sonra başladığı söylenebilir (Köprülü, 1959 ve 1966, erken dönem Osmanlı kaynaklarında "efsane" unsurunun varlığını kabul etme yönünde ilk önemli adımlardandır). Birbiriyle bağlantılı bir grup metin arasında Oruç (15. yüzyılın ikinci yarısı sonrası, 16. yüzyılın ilk yarısı), İbn Kemal (1468?-1534), Mevlana Neşrî (ölümü 1520'den önce) ve Âşıkpaşazade'nin (1400-1484'ten sonra) eserlerinin ayrı bir önemi vardır (bu karmaşık meseleyle ilgili ayrıntılı bir açıklama için bkz. Imber, 1990, s. 1-13). Mevcut vakayinamelerin yazılış tarihleri ile anlatılan olaylar arasındaki zaman farkı, vakanüvislerin Yahşi Fakih'in vakayinamesi gibi daha eski yazılı kaynaklardan ve, muhtemelen, sözlü tanıklıklardan yararlandıklarını gösterir. Bu zaman farkı, olayları yeniden biçimlendirerek "işlevsel bir

geçmiş" yaratmayı kolaylaştırıyordu. Olayların tarihlerinin yanlışsız verilmesi fazla önemsenen bir şey değildi. Ve belki de ilk padişahlarla ilgili anlatılanlardaki esas amaç, ahlaki bir mesaj iletmekti; mesela basit bir hayat süren ve herkesin temas edebildiği ilk beylerin erdemleriyle Sultan I. Bayezid'in (hük. 1389-1402) şaşaalı ve resmi saray hayatı karşı karşıya koyulmaktaydı. Ve belki de bu anlatılanların bazıları, elimizdeki en eski vakayinamelerin yazarlarının eser verdiği dönemde padişah olan II. Mehmed'e (hük. 1451-1483) yönelik örtülü eleştirilerdi.

Konuya filolojik açıdan yaklaşan tarihçiler, 1920'lerden beri çeşitli vakanüvislerin eserleri arasındaki bağlantıları keşfetmek için tüm becerilerini seferber etmişlerdir. Ama son zamanlarda yapılan iki çalışmayla bu tartışmalarda gerçekten büyük bir ilerleme kaydedildi. Stephane Yerasimos 15. yüzyılın sonlarında, Fatih Sultan Mehmed'in oğlu II. Bayezid'in (hük. 1481-1512) himayesinde çalışan ve isimleri bilinmeyen bir grup vakanüvisi incelemiştir (Yerasimos, 1990). Bu vakanüvisler, o dönemde camiye dönüştürülen Ayasofya (önceki adıyla Ayia Sofia) ile ilgili bazı hikâyeler naklederler. Bu hikâyelerin bir kısmı ortaçağ Arap ya da Bizans kaynaklarından alınmıştır; kaynağı tespit edilemeyen diğer hikâyeler ise muhtemelen 15. yüzyılda uydurulmuştur. Yerasimos bu dönemin vakanüvislerinin İstanbul'un ve özellikle de Ayasofya'nın Osmanlılardan önceki tarihiyle neden bu kadar çok ilgilendiklerine son derece inandırıcı bir açıklama getirmektedir. Adı bilinmeyen bu yazarların bazıları, İstanbul'un Osmanlı öncesi tarihini eşi benzeri görülmedik bir felaketler zinciri olarak anlatır; bu facialar silsilesindeki tek olumlu vaka olan Ayasofya'nın inşası bile bu şehirde işlenen cürümleri dengeleyememektedir.

Bu metinler, Fatih hayattayken prensiplerini doğrudan ifade etmesi mümkün olmayan bir siyasi muhalefetle ilişkili olabilir. Bu muhalefet, otoriter babasıyla anlaşamadığı bilinen II. Bayezid tahta çıktıktan sonra sesini az çok duyurmaya başlamış, yazarlar isimlerini ihtiyaten gizli tutarak düşüncelerini yazıya geçirmişlerdir. Yerasimos'a göre bu metinlerin yazarları II. Mehmed'in "imparatorluk projesi"ne karşı çıkıyor ve II. Bayezid'i bu projenin sürdürülmemesi konusunda uyarıyorlardı. Osmanlı sultanı, kendisini dünya imparatoru ve kâfir hükümdarların vârisi olarak tanımlayıp sarayın katı resmiyetiyle kendini yalıtacağına, atalarının resmiyetten uzak saray hayatını örnek almalıydı. Bir diğer seçenek de Muhammed'in selefleri dört halifenin yolunu takip etmesiydi. Elimizdeki metinlerde bu siyasi konum açık açık dile getirilmiş değildir, dolayısıyla varlığı dahi şüphelidir. Yine de, şimdiye kadar edindiğimiz bilgilere dayanarak bu metinlerdeki temel kaygının İstanbul'un geleceği olduğunu söylersek, yeni araştırmaları teşvik edecek bir hipotez önermiş oluruz.

Bir süre önce 15. yüzyıl Osmanlı vakayinameleriyle ilgili başarılı bir çalışma yayımlayan Cemal Kafadar da Yerasimos gibi metinlerin yüzeyinde yer almayan, yazarların ifadelerinin üstü kazındığında ortaya çıkan fikirleriyle ilgilenmektedir (Kafadar, 1995). Metinlerin bu tür gizli anlamlara sahip olmalarının birkaç nedeni vardır. Vakayinamelerin eski versiyonlarında, yeni birtakım siyasi gelişmeler sebebiyle anlatılması artık uygun olmayan hikâyeler bulunabiliyordu. Ama "editörlerin" hepsi işini çok iyi yapamıyordu ve metin elden geçirilse de bazen orijinalindeki fikir ve yorumların izi kalıyordu. Ama bu elimizdeki en eski metinlerdeki bilgiler daha güvenilirdir demek değil. Kafadar'ın da belirttiği gibi, bazen görece yeni metinlerde hikâyelerin en eski versiyonları aktarılmaktadır; oysa *mevcut* en eski metinlerde, bunlar yazarın müdahalesiyle genelde değiştirilmiş ya da çıkarılmış durumdadır (Kafadar, 1995, s. 105-109).

Kafadar, güdülecek politikalarla ilgili anlaşmazlıklar sırasında, Osmanlı devletinin kurucusu sayılan Sultan Osman'ın amcası Dündar'ı öldürmüş olması ihtimalini örnek olarak veriyor. Mevcut en eski vakayinamelerin yazıldığı Fatih Sultan Mehmed döneminde, tahta çıkan padişahın iç savaşı önlemek için erkek kardeşlerini öldürmesi kuralı yeni konmuştu. Muhtemelen bu yeni kural siyasi ve ahlaki bakımlardan eleştirilere uğruyordu ve bu yüzden 1470'lerde ya da 1480'lerde bir aile içi cinayet hikâyesi anlatmak uygun görülmüyordu. Oysa 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde –eleştiriler tamamen dinmiş olmayabilir ama– kardeş katli Osmanlı hanedanının yerleşik âdetlerinden biri haline gelmişti. Dolayısıyla, Mevlana Neşrî (ölümü 1520'den önce) ve İbn Kemal'in (ölümü 1534), kendilerinden bir-iki nesil önceki tarihçilerin hiç bahsetmediği Osman'ın Dündar'ı öldürmesi olayıyla ilgili hikâyeleri anlatmalarını engelleyen herhangi şey yoktu. Ama tamamen farklı bir yorum yapmak da mümkün: Osman'ın Dündar'ı öldürdüğüne geniş bir kesim tarafından inanılıyorduysa, bu olay tahta çıkmayan şehzadelerin öldürülmesi uygulamasını meşrulaştırmak için kullanılabilirdi. Bu yorumun da gayet akla uygun olması, bilgilerimiz bu kadar azken, üreteceğimiz en cazip hipotezlerin bile kanıtlanamayacağını gösteriyor (Kafadar, 1995, s. 105'te yazarın bu sorunun farkında olduğu anlaşılıyor).

Böyle tarih dedektifliği yaparken, metinlerin kendisinde nasıl yazıldıklarına dair bilgi bulunursa işler kısmen kolaylaşıyor. Farklı, ve tercihen tarihleri belli, versiyonları karşılaştırabilirsek sonraki yazarların hangi bölümleri kendi dönemlerinin ihtiyaçlarına göre yeniden şekillendirdiklerini anlayabiliriz. Maalesef erken dönem Osmanlı vakayinamelerinde bilmediğimiz o kadar çok metinler arası ilişki vardır ki yazarların "numaralarım

çakmak" mümkün olmaz. Kafadar'ın kendisi sorunun farkında olduğunu ".... sonucunu çıkarmak cazip görünüyor" gibi temkinli ibarelerle ortaya koymaktadır (Kafadar, 1995, s. 108).

Ama her zaman yukarıdaki gibi cambazlık yapmak gerekmez. Erken Osmanlı vakanüvislerinin bazıları, görüşlerini daha doğrudan ifade etmiştir. Bu, özellikle, saygın bir derviş ailesinden gelen ve uzun ömrünün başlarında Balkan seferlerine katılan Âşıkpaşazade için geçerlidir. 1480'lerde Osmanlı padişahlarının tarihini yazdığında emeklilik dönemindeydi ve artık kariyerle ilgili kaygıları geride bırakmıştı (Imber, 1990, s. 258). Bu da Âşıkpaşazade'nin eleştirilerinde nasıl bu kadar dobra olabildiğini kısmen açıklıyor. Ama o bile en sivri sözleri eski padişahlarla ilgili bölümlerde sarf eder ve genelde eleştirilerini hükümdarların kendilerine değil hizmetkârlarına yöneltir.

Âşıkpaşazade'nin özellikle eleştirdiği kişilerden biri II. Mehmed'in veziri Rum Mehmed Paşa'ydı. Vakanüvisimiz, Rum kökenli Mehmed Paşa'nın Osmanlıların İstanbul'a yerleşme faaliyetlerini sabote ederek fethin intikamını almaya çalıştığını söyleyecek kadar ileri gider (Âşıkpaşazade, ed. Giese, 1929, s. 162-66 ve başka sayfalar). Ama sarayda siyasi nüfuzu olan bazı eski Hıristiyanlar Âşıkpaşazade'nin arkadaşıdır. Hatta II. Mehmed'in veziri azamı Mahmud Paşa (Angelovic) Âşıkpaşazade'nin vakayinamesinin ileriki bölümlerinin baş kahramanlarından biridir. Ama yazarımız Mahmud Paşa'nın, padişahı ve eskiden arkadaşı olan II. Mehmed tarafından öldürtülmesi konusunda yorum yapmaktan kaçınır. Mahmud Paşa'nın adı en son azlinin anlatıldığı yerde geçer ve yazar kederli bir tonla "takdir-i ilahi" diyerek Mahmud Paşa bahsini kapatır (Âşıkpaşazade, ed. Giese, 1929, s. 174).

Âşıkpaşazade'nin Çandarlı ailesinden Halil Paşa'yı ele alış tarzında da muğlaklıklar vardır. Çandarlızade Halil Paşa, II. Murad'ın hükümdarlığı sırasında (kesintilerle 1421-51) hızla yükselmiş, İstanbul'un fethedildiği tarihte veziri azam olmuştu. Âşıkpaşazade II. Murad ile II. Mehmed'e övgüler yağdırırken Halil Paşa'nın akıbeti konusunda çok dikkatli konuşur. Halil Paşa'nın 1453 İstanbul kuşatması sırasında Bizanslılardan rüşvet aldığı iddia ediliyordu. Yazarımız ise veziri azamın gerçekten para karşılığında düşmana yardım edip etmediği konusunda kesin bir şey söylemez. Paşanın idamından bahsetmekten kaçınır; ama olayı tamamen sessiz bir biçimde de geçiştirmez. Bilakis, "herkes biliyor" diyerek okurun tuhaf bir şeyler olduğunu sezmesini sağlar (Âşıkpaşazade, ed. Giese, 1929, s. 132; Uzunçarşılı, 1974, s. 87-91). Âşıkpaşazade'nin dönemindeki olaylar karşısındaki tavırları hakkında söylenebilecek daha çok şey var; ama burada

verdiğimiz bir iki örnek bile yazarın siyasi görüşlerini padişahı doğrudan karşısına almadan dile getirmeye çalıştığını gösteriyor.

"KLASİK" ÇAĞDA TARİHÇİLİK: MUSTAFA ÂLİ VE DÜNYASI

16. yüzyılın ikinci yarısında, bürokrasinin genişlemesi ve daha fazla kâtip yetiştirilmesi sebebiyle yazılı kaynakların sayısında gerçek anlamda patlama olmuştur. Dolayısıyla, Mustafa Âli (1541-1600) ve çağdaşları hakkında bir iki nesil öncesinin vakanüvislerine nazaran çok daha fazla bilgimiz var. Üstelik Âli, hayatında, özellikle de meslek yaşantısında pek çok hayal kırıklığı yaşadığı için anlatacak çok şeyi olan biriydi (Fleischer, 1986). Vakayiname, gazavatname, hattat, nakkaş ve mücellit biyografileri, saray adabı elkitabı, seyahatname gibi pek çok farklı türde eserler veren üretken bir yazardı. Ne çağdaşları ne de sonraki nesiller onu önemli bir şair saymamışlardır ama şiirleri de vardır.

Başarılı bir çizgide giden ama onu en yüksek mevkilere taşıyamayan meslek hayatındaki aksamaların sebeplerini anlama çabası, Âli'nin tarihçiliğinde önemli bir rol oynar. Ne demek istediğini doğru anlayabilmek ve Osmanlı bürokrasisine yönelik sert eleştirilerinde haklı olup olmadığına karar verebilmek için o dönemin bürokrasinin yapısını çok iyi bilmek gerekir. Bu nedenle, Fleischer bir entelektüelin biyografisini yazma niyetiyle tasarladığı kitabında, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez ve taşra yönetimlerinde 16. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen değişimleri epey ayrıntılı bir biçimde ele alır (Fleischer, 1986, s. 201-34). Ama yine de Fleischer'ın esas ilgilendiği, bu pek yetenekli ve nevi şahsına münhasır Osmanlı bürokratının, meslek hayatını içinde geçirdiği siyasi sisteme duyduğu tepkidir.

Âli, kendisi gibi yetenekli birinin yükselmesini engellediğine göre, bu sistemin temelden çürük olduğu çıkarımını yapmış gibidir. Özellikle, o dönemde giderek yaygınlaşan mevkilerin parayla alınıp satılması uygulamasından rahatsızdır. Kanun-i Osmani'nin, özellikle uç vilayetlerinde uygulanamadığını fark etmesiyle, ilkiyle doğrudan bağlantılı ikinci bir hayal kırıklığı yaşamıştır (Fleischer, 1986, s. 270). Ali'ye göre yönetimin zaafiyeti tahttaki padişahın zaaflarıyla yakından ilişkiliydi. Hükümdar, en azından prensipte, mutlak bir güce sahip olduğundan, Osmanlı devlet ve toplumundaki pek çok şeyden sorumluydu. Âli özellikle yüksek İslam kültürünün Anadolu ve Rumeli'deki varlığının korunup yaygınlaştırılmasının padişahın sorumluluğu olduğunu düşünüyordu. Bu kültür, sadece gayrimüslimler için değil, Müslümanlar için de yeni bir şeydi; nüfusun daha önce bu kültürle herhangi bir tecrübesi olmamıştı. Ve Âli, biraz menfi bir yaklaşımla, her an eski inançlarına dönebileceklerini düşünüyordu (Fleischer, 1986, s. 254).

Ne tuhaftır, meslek hayatında bir türlü istediği yere gelemeyen Mustafa Âli, ölümünden sonra bürokratik ideoloji konusunda uzman sayılmaya başladı ve sonraki nesillerin entelektüel kafalı bürokratları için bir *maître à penser* [düşünce ustası] oldu. Âli belki Osmanlı idaresinin en yüksek makamlarına ulaşamadı ama özellikle 1581 tarihli *Nushatü's-selâtîn* pek çok yazar tarafından örnek alındı ve "imparatorluğun gerilemesi"yle ilgili savları uzun süre etkili oldu. 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar pek çok Osmanlı tarihi uzmanı Âli'nin söylediklerini sorgulamadan kabul etmiştir. Bazı uzmanların Âli'nin "gerileme" iddiasını edebi ve siyasi bağlamına oturtmaya çalışması, görece yeni bir şeydir (Âli, ed./İngilizceye çev. Tietze, 1979 ve 1982; Fleischer, 1986, s. 267-72; Fleischer, 1990; Abou-El-Haj, 1991, s. 23-34).

Âli her ne kadar kafasını kariyerine takmış olsa da dönemin edebiyat sahnesinde önemli bir yeri vardı. Âli'nin çağdaşı Mehmed Fenari ise çok daha mütevazı bir insandı. Talikizade adıyla da bilinen Mehmed Fenari, dördüncü şehnameci olarak atanmıştı. 1550'lerde oluşturulan bu pozisyon, 17. yüzyılda ortadan kalkmış ve sonra tekrar 1700 yılı civarında Mustafa Naima ya da Raşid'in, bu kez farklı hamilere bağlı olarak, vakanüvisliğe atanmasıyla tekrar gündeme gelmişti (Woodhead, 1983; ayrıca yine aynı yazarın *EI*, 2. basımdaki "Naima" makalesine de bakılabilir). Talikizade ve diğer şehnameciler (ama 18. yüzyıl vakanüvisleri değil) padişahların icraatlarını anlatan manzum eserler yazmaları için görevlendiriliyorlardı. Firdevsi'nin İslam öncesi dönemin İran hükümdarlarının başarılarını anlatan şehnamesi örnek alınarak yazılan bu eserler genelde minyatürlerle süsleniyordu. Talikizade'nin *Şehname-i hümayun*'u III. Mehmed'in 1593-94 Macaristan seferini ve Haçova zaferini anlatır. Bu eser, belli bir seferin anlatıldığı ve komutanın kahramanlıklarının övüldüğü gazavatname türünün bir örneği sayılabilir. Talikizade'nin gazavatnamesindeki komutan, Ali'nin baş düşmanı Sadrazam Sinan Paşa'ydı. Sadrazamın başarısını vurgulamak için, kâfirler karşısında Allah'ın kendisine muhakkak yardım edeceğine güvenerek işi sıkı tutmayıp zor duruma düşen başka bir komutandan bahsedilmektedir (Woodhead, 1983, s. 30-32). Bir başka deyişle, gazavatname cesaretin övülmesine dayalı bir türken, Talikizade olgun bir sadrazamın kafa gücüne vurgu yaparak tür kurallarını esnetiyordu.

HİZİPLER ARASI MÜCADELE VE ASKERİ OLARAK SAVAŞA HAZIR BULUNMA: "NASİHAT" LİTERATÜRÜNDEN ÖRNEKLER

Daha önce de gördüğümüz gibi, Mustafa Âli "hükümdara nasihatler" edebiyatının eski Türk-İslam versiyonunu 16. yüzyılın koşullarına uyarlayarak çok önemli bir katkı yapmıştı (bu türün kökenleri için bkz. C. E. Bosworth'un *EI*, 2. basımdaki "Nasihat al-muluk" makalesi). Bu türün orta-

çağdaki örneklerinde hükümdarlara işlerini nasıl yürütmeleri gerektiğiyle ilgili genel öğütler verilirdi. Oysa bu türün 17. ve 18. yüzyılların Osmanlı dünyasındaki temsilcilerinin öğütleri hep belirli krizlere ilişkindi. Mesela, resmi görevi sebebiyle İran sınırındaki Kürt beyleri ile uzun süre ilişki içinde olan Aziz Efendi, 1632'nin sonlarına doğru yazdığı bir risalede bu beyler karşısında uzlaşmacı bir politika güdülmesini savunuyordu: İnançlı Sünniler olan bu Kürtler, IV. Murad'ın Bağdat'ı yeniden ele geçirmek için çıkacağı seferde müttefikleri olabilirdi (Murphey ed., 1985; Howard, 1988).

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek merkezi yönetimdeki bürokratlara ve mültezimlere verilmeye başlayan tımarların durumunun vehametinden bahseden nasihat risaleleri de vardır. Artık tımarlı sipahilerin askeri önemi azaldığı için Osmanlı maliyesi bu kişilerin refahını eskisi kadar umursamamaktadır. Ama nasihat risalecilerinin çoğu, tımarı Osmanlı gücünün en önemli sembolü olarak görüyor ve bu sistemden vazgeçilmesini "gerileme"nin hem belirtisi hem de sebebi sayıyorlardı. Douglas Howard, uygulama ile ideoloji arasındaki bu kopuklukta, "gerçekler" ile "idealler"in çatışmasını görmektedir. Vergi ödeyen tebaanın askeriyeye giremeyeceğine dair o çok övünülen kural, Osmanlı askeri kuvvetlerine hizmette bulunanların ödüllendirilmesi gerektiği için yavaş yavaş geçerliliğini yitirdi (Howard, 1988, s. 68).

18. yüzyıla gelindiğinde tımar, nasihat risalecilerinin ana temalarından biri olmaktan çıkmıştı. Artık tartışmalar, Osmanlı ordusunun yeterince hazır olmadığı savaşlara girmemesi ve "kâfirler"in icatlarının ne ölçüde Osmanlı askerlerince kullanılabileceği meselesi üzerine odaklanıyordu (Aksan, 1993). Bu tartışmalarla ilgili literatür taranırken Rifa'at Abou-El-Haj'ın söylediği bir şeyin akıldan çıkarılmaması lazım. Abou-El-Haj, risale yazarlarının nasihatlerinin, bu kişilerin Osmanlı bürokrasisinin içindeki (ya da dışındaki) konumları hesaba katılarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir (Abou-El-Haj, 1991, s. 24-28). Rakiplerini saf dışı bırakmak isteyen resmi görevliler, "hükümdara siyasi nasihatler"i düşmanlarına karşı bir silah olarak kullanabiliyorlardı. Bu nedenle, günümüz tarihçilerinin bu malzemeye eleştirel bir gözle yaklaşması gerekir. Bu çok önemli; çünkü "duraklama" ve "gerileme", sadece 17. yüzyıl Osmanlı risalecilerinin değil, çağdaş Türk, Avrupa ve Amerikan tarihyazımının da pek sevdiği eğretilemelerdir.

17. VE 18. YÜZYILLARDA TARİHÇİLİK

Maalesef, Âli'yle hemen hemen çağdaş olan Selaniki ve Peçevi'yle ilgili Fleischer'inkine benzer çalışmalar yapılmış değildir. Yine de 17. yüzyıl ortalarının yazarlarına ilişkin bazı ikincil çalışmalar vardır. Kâtip Çelebi

(1609-57) Arapça bir vakayiname yazmış ve sonra bunun *Fezleke* adlı ge nişletilmiş bir Türkçe versiyonunu hazırlamıştır. Türkçe metin ve dayandı ğı kaynaklar, yazarın imzasını tespit eden Bekir Kütükoğlu tarafından in celenmiştir (Kütükoğlu, 1974).[1] Avrupa kaynaklarında Hacı Kalfa adıyl da anılan Kâtip Çelebi, geniş bir ilgi alanı olan bir kültür eleştirmeni, coğ rafyacı, kaynakçacı ve vakanüvistti. Fanatizmin hiçbir türünden hoşlanma yan, ılımlı biri olarak "nasihat" literatürüne yaptığı katkılar da çok takdir edilir (Kâtip Çelebi, çev. Gökyay, 1968, s. 166; İnalcık, 1973, s. 183).

Bu bölümde, Osmanlı yazarlarının nasıl bir yandan yazı türlerinin uya cağı kurallar geliştirirken bir yandan da bu kuralların getirdiği kısıtlamala rı aşmaya çalıştıklarından bahsediyoruz. Bu bağlamda, Kâtip Çelebi'nin en önemli özelliklerinden biri İslam âleminin dışında kalan dünyaya olan ilgisidir (Kâtip Çelebi'nin biyografisi için bkz. Toplu çalışma, 1957; eser lerinden günümüz Türkçesine çevrilmiş seçmeler için bkz. Kâtip Çelebi, ed. Gökyay, 1968). Belli ki yazar Osmanlı okurlarının Avrupa hakkında bilgi edinebileceği güvenilir kaynaklar olmadığını düşünüyordu; oysa bu tür bilgiler, Otuz Yıl Savaşları'nın ve Osmanlı-Venedik çatışmalarının ya şandığı o dönemde büyük bir siyasi önem taşıyordu. Kâtip Çelebi bu dü şünceyle bazı Yunan ve Latin kaynaklarını tercüme ettirdi. Eski bir rahip le birlikte çalışarak Avrupa ülkeleriyle ve bu ülkelerde konuşulan diller hakkında genel bilgi veren bir kitap ve Hıristiyanlık inancının temel pren siplerini tanıtan kısa bir metin yazdı (Kütükoğlu, 1974, s. 7).

Fezleke'ye bakılınca Kâtip Çelebi'nin, kısmen kaynakçacılığı sayesinde, kendinden önceki vakayinameleri ve sefer anlatıları gibi belirli konuları olan eserleri çok iyi bildiği anlaşılıyor. Ama görünen o ki kullanacağı kay nakları seçerken kişisel beğenileri büyük bir rol oynuyordu. Mesela İbra him Peçevi'nin (Peçuylu) vakayinamesi Kâtip Çelebi'nin en sevdiği eserler den biriydi. Hatta, eser özeti verirken, kendisinin orijinalinden okuduğu eserlerin özeti Peçevi'de varsa, onun sunduğu versiyonu tercih ettiği olu yordu (Kütükoğlu, 1974, s. 27-28). Öte yandan, Peçevi'nin çokça yarar landığı, Âli'nin *Künhü'l-ahbar*'ına biraz eleştirel bakıyor, eserdeki bilgile rin kiminin önemli kiminin önemsiz olduğunu düşünüyordu (Kütükoğlu, 1974, s. 17). Kâtip Çelebi'ye göre, tarihi metinlerin rahat anlaşılır, kısa ve öz metinler olması gerekiyordu; bu nitelikler Âli gibi yazarlar için öncelik li olan edebi değerden daha önemliydi (Kütükoğlu, 1974, s. 19, 29).

1 Bu vakayiname, tarihin faydalarıyla ilgili giriş kısmı hariç 1286-87/1869-71'de yayımlanmıştır. Ama bu basım çok başarısızdır ve güvenilir değildir (Kütükoğlu, 1974, s. VIII).

Burada, tarihin akademik bir dal mı yoksa bir edebi tür mü olduğuna dair, kökeni çok eskilere dayanan ama hâlâ canlılığını koruyan tartışmanın bir başka örneğini görüyoruz. Kâtip Çelebi, tarihçiliğin ilmi yönünü vurgularken, saray vakanüvisliğinden ziyade ulema içinde yaşayan tarihyazıcılığı geleneğini kendine referans aldığını kastediyor olabilir. Ama en azından ömrünün sonlarına doğru, o dönemde epey taraftar toplayan Kadızadelilerin köktenci hareketinden, dolayısıyla da ulemanın bir kesiminden kopmuştu (bu hareket konusunda bilgi için bkz. Zilfi, 1986). Bu nedenle, "olguların doğruluğuna ve mesajın iletilmesine" yaptığı vurgu, (kâtip olarak yetişmiş biri için pek alışılmadık olsa da) coğrafya gibi bilimsel disiplinlere duyduğu ilgiyle de bağlantılı olmalıdır.

17. yüzyıl İstanbul'u, tarihle ilgilenen pek çok insan yetiştirmekle övünür. Bunlardan biri, Kâtip Çelebi'nin zamansız ölümünden sonra vakayinamesini devam ettiren Hüseyin Hezarfen'dir ("bin fen sahibi"). Hezarfen, resmi görevlerden kaçınması bakımından çağdaşı Evliya Çelebi'ye benziyordu. Muhtemelen bu yüzden, dönemin tercüme-i hallerinde (biyografi sözlüğü) onun hakkında bilgi bulunmaz (y. 1610- y. 1691, bkz. Wurm, 1971). Ama ilme meraklı bir sadrazam olan Fazıl Ahmed Köprülü'nün meclisine dahil olduğunu biliyoruz. Ayrıca Fransız elçiliğinin eğitimli mensupları da onu iyi tanıyor ve seviyorlardı; bu kişiler hayatıyla ilgili bazı ayrıntıları kaydetmişlerdir. Kendisini Hezarfen'in yakın arkadaşı sayan İtalyan asker ve yazar Luigi Fernando Marsigli'nin eserlerinde de onun adına rastlarız (Stoye, 1994).

Hezarfen'in şimdiye kadar hiç yayımlanmayan "Tarih-i Devlet-i Rumiye ve İstanbul"una bakınca ne kadar geniş ufuklu biri olduğunu görüyoruz (Wurm, 1971, s. 91). Bizans dönemi İstanbul'unu anlatan bu eserin yazılışında, Girit Savaşı (1645-69) sırasında resmi makamların Ortodokslara ilgi duymasının etkisi olabilir. Ama Hezarfen 1671'de, yani savaşın bitiminden iki yıl sonra hâlâ eser üzerinde çalışmaktaydı. Yazarın kendisinin hiçbir Avrupa dilini bilmediği ama tanıdıklarının dilsel donanımlarından gayet iyi yararlandığı anlaşılıyor. Bu tanıdıkları arasında imparatorluğun resmi tercümanı Nikusios Panayiotis ile Albertus Bobovius adlı bir Leh soylusu olarak hayata başlayan Ali Ulvi de vardı. Hezarfen ayrıca "Tenkih-i Tevarih-i Müluk" adlı bir tür dünya tarihi de yazmıştı. Bu eser, İslam öncesi dönemde Mısır ve İran'da hüküm süren krallarla ilgili giriş bölümü dışında İslam dünyası üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Ama sonraki bölümlerde Roma ve Bizans'ın yanı sıra Çin'le ve Amerika kıtasının keşfiyle ilgili bilgi verilmekteydi. Bu "dünya tarihi"nin son bölümü, Kâtip Çelebi'den neredeyse kelimesi kelimesine alıntılanan kısa bir "nasihat"

metniydi. Belli ki Hezarfen tarihin somut faydalar sağlayan bir kılavuz olduğuna inanıyordu (Wurm, 1971, s. 98).

17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyıl için, önemli vakanüvislerden Mustafa Naima (Thomas, 1972) ve Ahmed Resmi (Aksan, 1995) ile ilgili birer inceleme bulunmaktadır. Thomas'ın, Norman Itzkowitz tarafından yayıma hazırlanan çalışması, yazarın ölümünden sonra basılabilmiştir. Bu kitap, Thomas'ın II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda meşhur Paul Wittek'in danışmanlığında hazırladığı doktora tezine dayanmaktadır. Kitap, Fleischer ve Aksan'ınkilerle karşılaştırıldığında o günden bugüne pek çok ilerleme kaydedildiği görülse de kendi zamanında öncü bir çalışmaydı. Thomas, Wittek'i örnek alarak kaynaklarına, yani Naima'nın tarihine ve yazarın hayatı hakkında bilgi veren bir iki başka metne çok sadık kalmış. Naima'nın biyografisini ve vakanüvisin Osmanlı devlet yönetiminin temel ilkelerine ilişkin görüşlerini aktardığı bazı önemli pasajların özetini vermiş. Naima iki yazı türünü, yani vakayiname ile nasihat risalesini birleştirmişti. Devletlerin, kuruluş, hâkimiyetin pekişmesi, özgüven ve emniyet, aşırı doygunluk ve muhafazakârlık ve nihayet çözülme gibi evrelerden geçtiklerini söylüyordu ("devletin evreleri", Thomas, 1972, s. 77). İbn Haldun'a (1332-82) dayanan bu düşünce, nasihat risalesi yazarları tarafından sık sık kullanılmaktaydı. Ama Osmanlı vakayinamelerinde bu konudan pek bahsedilemezdi. Naima vakayinamesinde bu bahsi açmakla dönemin siyasi tartışmalarında nerede durduğunu belli etmiş oluyordu (Abou-El-Haj, 1991, s. 24-28).

Naima vakanüvislik görevi sebebiyle şahsen tanık olmadığı dönemleri yazmak zorundaydı. Faal bir siyasi şahsiyet olarak öne çıkan Ahmed Resmi ise kendi yaşadığı yıllarda (1700-83) cereyan eden olayları anlatır. Ahmed Resmi'nin mesleki hayatı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Karlofça Antlaşması'ndan (1699) sonra içine düştüğü yeni koşulları yansıtmaktadır. Mustafa Âli ve Naima, Osmanlı taşrasını yakından tanıyorlardı ama imparatorluk sınırlarının dışına hiç çıkmamışlardı; Evliya Çelebi yabancı ülkelere gitmiş ama bunu resmi görev gereği yapmamıştı. Ahmed Resmi ise yabancı saraylara elçi olarak gönderilmişti ve gittiği yerlerdeki durumu ayrıntılı bir biçimde rapor etmesi gerekiyordu. İmparatorluğa döndüğünde daha yüksek bir mevkide devlet görevlisi olarak çalışmaya devam etti. Bu, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devlet adamlarının tipik kariyer çizgisi olacaktı (Osmanlı elçilerinin raporları için bkz. Unat, 1968).

Ahmed Resmi 1758'de Viyana'ya, 1763'te de Berlin'e elçi olarak gitti. Elçinin raporları, yazıldıkları dönemde üst düzey devlet görevlilerinden oluşan dar bir çevre dışında pek okunmamış olabilir ama sonradan

önemleri arttı (Aksan, 1995, s. 34-40). Bu raporların bazı kısımları daha sonraki vakayinamelerde kullanıldı; metinler, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda birkaç defa yayımlandı. Ahmed Resmi, seyahatlerinde karşılaştığı ekonomik ve kültürel olgularla ilgiliydi. Prusya kralı II. Friedrich'in cimriliğini ve o dönemde hâlâ taşralılığı atamamış olan Berlinlilerin egzotik şeyler karşısındaki meraklarını anlatışındaki alaycı mizah, yazdıklarına tarihçiler dışında kalan genel okur kitlesine yönelik yayımlarda da yer verilmesini açıklıyor.

Ahmed Resmi'nin alışıldık "nasihat" formatında yazdığı ve 1768-74 Osmanlı Rus Savaşı'yla ilgili bir metnin içine kattığı, savaş ve barışla ilgili yorumlar daha da orijinaldir (Aksan, 1995, s. 198-99). Yazar, nasihat formatını kendisine eleştiri imkânı tanıdığı için tercih etmiş olsa gerek. Ama Ahmed Resmi o zamana dek alışıldık olan uygulamanın ötesine geçer. Müslüman ve gayrimüslim devletler için aynı siyasi yasaların geçerli olduğunu ileri sürmekten çekinmez; bilhassa, hükümdarların ayağını yorganına göre uzatması gerektiği uyarısında bulunur. Bir hükümdar, elindeki kaynakların ve "doğal kuvvetler"in müsaade ettiğinden daha fazla toprak almaya çalışırsa, tebaasını telafi edemeyeceği oranda tüketmiş olur. Yazar, bu tür bir siyasi hesap hatasına örnek olarak, Kanuni'nin Yemen ve batı Akdeniz'de yürüttüğü, kalıcı bir kazanım sağlamayan yayılmacı politikalara işaret eder. Kanuni Sultan Süleyman, Osmanlı padişahlarının örnek alması gereken ideal hükümdar olarak görüldüğü için Ahmed Resmi'nin bu yaklaşımı nasihat risalesi geleneğinden cesur bir kopuş sayılmalıdır. Barışın en önemli servet olduğunu ve "doğal sınırlar" içinde kalınması gerektiğini vurgulaması, savaşların sonucunu dünyevi strateji ve kaynakların belirlediğini düşündüğünü gösteriyor. Ahmed Resmi'ye göre İslam topraklarının adeta kendiliğinden genişleyeceğini varsaymak hataydı (Aksan, 1995, s. 195-205).[2]

---

2 Ignatius Mouradgea d'Ohsson/Muradcan Tosunyan (1740-1807), hem bir Osmanlı Ermenisi hem de bir süre için sarayda İsveç adına elçilik yapmış biri olduğu için sınıflaması zor bir figürdür. Osmanlıcayı rahat konuşan ama yazılarını Fransızca yazan d'Ohsson'un *Tableau general de l'Empire othoman* [Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Manzarası] adlı meşhur bir eseri vardır. İbrahim el-Halabi'nin Hanefi şeriatı ve çeşitli müşerrihlerle ilgili kitabına dayanan bu eser, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı idaresini ele alan son bölümü nedeniyle önemlidir. D'Ohsson'un devrim Fransa'sının temsilcileriyle ilişkileri konusunda Kemal Beydilli'nin d'Ohsson'la ilgili her türlü çalışma için temel teşkil eden muhteşem bir makalesi vardır (Beydilli, 1984). Findley (1998) de bu muammalı şahsiyetle ilgili Fransa ve İsveç arşivlerindeki belgeleri ele alıyor.

19. YÜZYILDAKİ YENİLİKLER

Şimdi, vakayiname ve risale geleneğinin 19. yüzyıldaki uzantısı sayabileceğimiz Ahmed Cevdet'i (1823-1895) ele alacağız. Cevdet de Mustafa Âli gibi merkezi yönetimde çalışmaya başlamadan önce bir âlim olarak yetişmişti (Chambers, 1973; Neumann, 1994). Ama Âli'den çok daha başarılı bir âlim olan Cevdet, ilmiyeden ayrıldığında kazaskerliğe yükselmiş durumdaydı. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) bir kere sadrazam oldu ve Midhat Paşa'yı itham etme rolünü o üstlendi; önce Rumeli ve Bağdat'ta reformcu bir vali, sonra ilk Osmanlı anayasasını yaratan sadrazam olarak gördüğümüz Midhat Paşa, Taif'e sürüldü ve nihayet öldürüldü. Midhat Paşa hikâyesinin böyle bitmesi, Cevdet Paşa'nın katı bir muhafazakâr olarak tanınmasına katkıda bulunmuş olsa gerek (Meriç, 2. basım 1979). Ancak resmi görevleri dışında kalan hayatında çok daha esnek bir kafa yapısı sergiliyordu. Paşa çocukları arasında en yeteneklisinin kızlarından biri olduğunu fark edince, onun eğitim görmesi için elinden geleni yaptı. Bu sayede Fatma Aliye (1862-1936), Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk modern kadın entelektüellerinden biri oldu (Fatma Aliye'nin eserleriyle ilgili yeni çalışmalar için bkz. Findley, 1995a ve b).

Cevdet'in bir devlet görevlisi olarak yaptığı en önemli şey, Hanefi şeriatının yasalar halinde sistemleştirilmesiydi. Bu metin, imparatorluğun medeni yasası olarak iş görecekti ama proje yarım kaldı ve ancak imparatorluğun çöküşünden kısa süre önce 1917'de aile kanununun çıkarılmasıyla tamamlanabildi. Cevdet Paşa, bir tarihçi olarak, 1774 ile 1826 yılları arasını kapsayan Osmanlı İmparatorluğu tarihiyle ünlüdür. Bu kitap, ders kitabı hazırlamakla görevli bir bilimler akademisi olan Encümen-i Daniş tarafından ısmarlanmıştı (Neumann, 1994, s. 17 vd.; burada Cevdet Paşa'nın eserlerinin yayımlanma tarihçesiyle ilgili bilgi bulunabilir).

Ahmed Cevdet'in bu eserdeki ana kaygılarından biri, okurların söz konusu dönemin savaşlarını ve diplomatik krizlerini kavramasını sağlamaktı. Bu sebeple beşinci ciltte, Avrupa'nın siyasi tarihine önemli yer ayırmış, özellikle de Fransız Devrimi üzerinde durmuştu. Artık Osmanlı İmparatorluğu'nun hareket alanını belirleyen uluslararası bağlamdaki değişimlere bu kadar dikkatle eğilinmesi, sadece metodolojik bir yenilik olarak değil, aynı zamanda Cevdet Paşa'nın siyasi kaygılarının bir göstergesi olarak görülmektedir. Osmanlı devletinin yüzyılın ortalarında Tanzimat denen yeniden yapılanma sürecinden geçişine tanık olan Ahmed Cevdet, belli ki bu süreci tarihyazımı aracılığıyla meşrulaştırma gayesini güdüyordu (Neumann, 1994, s. 278-83).

Ahmed Cevdet, siyasi ittifakları ve savaşları bağlamlarına yerleştirerek

cle almasıyla vakayiname türüne bir dizi biçimsel yenilik getirmiştir. Bu arasından bazı bölümlerde, Osmanlı vakayinameciliğinin geleneksel tarzı olan olayları yıl yıl anlatma, her kısmın sonunda da o yılki tayin ve vefat ların listesini verme uygulamasının dışına çıkmıştır (Neumann, 1994, s. 33). Bazı ciltlerin sonuna kullandığı birincil kaynakları gösteren ekler koymuştur; eski vakanüvisler ise kullandıkları kaynaklardan bahsetmek istediklerinde bunu metnin içinde yapıyorlardı. Üstelik Ahmed Cevdet, 16. yüzyıldan beri vakayinamelerde kullanılan ağdalı Osmanlıcaya son derece hâkim olmasına rağmen dönemin eğitimli insanlarının kouşma diline epey yakın bir dille yazmıştı. Bunu son derece bilinçli bir şekilde yapıyordu ve gelenekten kopuşunun gerekçesi olarak daha geniş bir okur kitlesine ulaşma ihtiyacını ileri sürüyordu (Neumann, 1994, s. 26).

OSMANLI VAKAYİNAMESİ: KISA BİR ÖZET

İmparatorluk merkezinde veya merkezin yakınlarında süregiden vakayinameciliği kuşbakışı görme denememizde dört yüzyıl zarfında bu türün büyük değişimler geçirdiğini gördük. Bazı vakayinameler, gazavatname olarak okunabilir. Ama 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında pek çok vakanüvis, gazavatname formatını tamamen terk etmemekle birlikte, devlet görevlilerinin tayinleri, büyük yangın ve isyanlar gibi payitahtta cereyan eden olaylara ağırlık vermiştir. Kullanılan dilde de önemli değişiklikler görülmektedir. 15. yüzyılda vakayinameler genelde sade bir Türkçe ile yazılmıştır. Ama 16. yüzyıldan itibaren edebi Osmanlıca giderek daha çok kullanılmaya başladı. Özellikle 18. yüzyılda bazı vakanüvislerin kullandığı ağdalı üslup ve Arapça ve Farsça kelimelerle yüklü dil, bu metinleri çok iyi eğitimli kişiler dışındakiler için anlaşılmaz kılıyordu. Ne var ki bir vakanüvisin bu üslubu sevmesi (ki 17. ve 18. yüzyıllarda bile çok fazla sevmeyenler vardı), kitabının başından sonuna bu üslubu kullanacağı anlamına gelmiyordu. Ağdalı üslup, vakayinamenin bazı yerlerini vurgulamak, öne çıkarmak için kullanılabiliyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi, 19. yüzyılda bu ağdalı Osmanlıca, önce daha geniş bir okur kitlesine hitap etmek isteyen yazarlar, imparatorluğun son yirmi-otuz yılında da Türkçe olmayan kelimeleri dilden atmak isteyen milliyetçiler tarafından eleştirildi. Maalesef edebi üslup meselesine eğilen vakayiname incelemeleri henüz çok az olduğu için vakayinamelerin üslup açısından nasıl bir değişim geçirdiği konusunda kesin yorumlar yapmak zor (bu alanda istisnai bir çalışma için bkz. H. Lamers, Van Bruinessen ve Boeschoten ed., 1988, s. 62-70).

Öte yandan, bazı geleneksel kalıplar yüzyıllar boyu geçerliliğini korudu. Vakanüvisler, anlatısal malzemeyi düzenleyecek ana prensip olarak pa-

dişahların hüküm sürdükleri dönemleri kullanmaya ve yıl yıl ilerlemeye devam ettiler. Ahmed Cevdet'in, uzun vadeli gelişmelerden bahsederken bu geleneği kırmak için uğraştığından bahsetmiştik. Değişmeden kalan bir diğer şey de yazarların vakayinameleri kendi dönemlerine ilişkin siyasi yorum ve eleştirilerini aktarmanın bir aracı olarak görmeleriydi. 15. yüzyıl vakanüvislerinin ilk padişahlardan bahsederken bu tür kaygılar güttüklerini gördük. Aynı şekilde, Ahmed Cevdet ve onun muhafazakâr halefi Ahmed Lütfi gibi 19. yüzyıl yazarları da tarihlerini Tanzimat'ı yorumlamak ve eleştirmek için kullanmışlardı (Neumann, 1994, s. 46).

TAŞRA EYALETLERİNDEKİ VAKAYİNAMELER

İstanbul'da bu işten ekmeğini çıkarmaya çalışan vakanüvisler için taşra vilayetlerinden bahsetmek pek avantajlı bir şey değildi. Yine de belli bir şehir ya da vilayette cereyan eden olayların anlatıldığı bazı vakayinameler günümüze gelebilmiştir. Bunların en eskilerinden biri, Papa Sinadinos adlı bir papazın Serez'deki (bugün Yunanistan'ın Trakya kesiminde) yaşamla ilgili 17. yüzyıla ait anlatısıdır. Bu metinde kıtlıklar, salgınlar, piskopos tayinleri ve Ortodoks cemaati içindeki anlaşmazlıklar gibi olaylar anlatılmaktadır. Yazar, bir aile tarihçesine yaraşacak olayları anlatmaktan da geri durmamış; böylece Sinadinos'un evliliği, çocuklarının doğum ve ölümleri hakkında da bir şeyler öğreniyoruz. Sinados ayrıca Serez'in ileri gelen Ortodokslarının kısa biyografilerini, Müslümanların vakayinamelerinde olduğu gibi ölüm yıllarına göre düzenleyerek veriyor. Ama İstanbul'da yazılan resmi metinlerin yazarlarından daha serbest hareket edebildiği için söz konusu şahısların sadece olumlu yönlerinden değil, kusur ve zaaflarından da bahsetmiş. Serez Ortodoks cemaatinin mali işlerindeki dalavereler ve yerel papazların eğitimindeki eksiklikler konusunda da pek çok şey öğreniyoruz (Odorico vd. ed., 1996, s. 71-79, ayrıca bkz. Strauß, yayıma hazırlanıyor).

Papa Sinadinos'un eseri Yunanca olmasına rağmen bazı bakımlardan, geniş anlamda Osmanlı kültürüne ait sayılabilir. Sahaya giriş niteliği taşıyan böyle kısa bir çalışmada, taşra vakayinamelerinden maalesef birkaç örnek vermekle yetinmek zorundayız.[3] Bu vakayinameler, özellikle 18. yüzyıl Suriye'sinde yaygındı. Daha çok kilise ve cemaatle ilgili meseleleri ele alan ve sık sık Aynaroz'la (Athos) olan bağlantısından söz eden Mikhail Burayk, Balkan vakanüvislerinden etkilenmiş olabilir (Masters, 1994). Ortodoks ce-

3 18. yüzyıl Saraybosna'sıyla ilgili, Osmanlıca yazılmış ama şimdiye dek sadece Sırbo-Kroat (Sırp-Hırvatça) bir tercümesi yayımlanmış yerel bir vakayinamenin varlığından beni haberdar eden Arifa Ramovic'e teşekkür borçluyum (Baseskiya, ed. Mujezinovic, 1968).

maatinin dindar mensuplarından biri olan Burayk, Katolik misyonerlerin 18. yüzyılda Suriyeli Hıristiyanlar arasında taraftar toplamasına çok içerli yordu. Buna mukabil, vakayinamesini 19. yüzyılın ilk yarısında Halep'te yazan tüccar Yusuf Abbud, Katolik reformunu destekliyordu ama tek ilgilendiği konu kilise ve cemaatin durumu değildi. Suriyeli Müslümanlardan Ahmed el-Budeyri'nin Şam'da berberlik yaptığı ve bir Sufi tekkesine mensup olduğu tahmin ediliyor. Maalesef, günümüzde eserinin sadece 19. yüzyıl ortasında yapılmış bir basımı mevcuttur. Hasan Ağa el-Abid, görevleri arasında hac yolunun güvenliğini sağlamak da olan bir askerdi. Vakayinamesi diğer üçüne nazaran siyasi olaylardan daha fazla bahsetmektedir. Hasan Ağa'nın Suriye'nin kırsal kesimini, özellikle de çöl yollarını iyi bilen biri olması bu vakayinameyi değerli kılmaktadır (Masters, 1994).

Bu dört vakayiname, ama özellikle ilk üçü, 20. yüzyılda tarihçiler tarafından, hem içerdikleri "olgu"lar hem de yansıttıkları kültürel tavırlar bakımından enine boyuna incelenmiştir. Mesela Abbud'un vakayinamesi, 18. yüzyıl Halep'iyle ilgili önemli bir monografinin yaslandığı başlıca kaynaklardan biridir (Marcus, 1989). Her dört metinde de Osmanlı taşrasında yaşayanların valiler olsun, kadılar olsun devlet görevlileri karşısındaki tavırları hakkında önemli bilgiler vardır. Hıristiyanlarla Müslümanların pek çok konuda ortak bir tavrının olduğunu görüyoruz. Bakış açısı benzerliği, kelimenin dar anlamıyla "siyasi" meselelerle sınırlı kalmıyordu. Mesela Ortodoks papazı Burayk'ın kadın düşmanlığı, Ortodoksların başına gelen her türlü kötülükten cemaatinin kadınlarını sorumlu tutması, Müslümanlarla Hıristiyanların aynı ataerkil değerlere sahip olduğunun göstergesi sayılmıştır (Masters, 1994).

EŞSİZ SEYYAH EVLİYA ÇELEBİ

17. yüzyılın hâkim tür kurallarını pek umursamayan Evliya Çelebi, günümüz tarihçisi için çok zengin bir kaynaktır ama yazdıklarının yorumlanması o kadar kolay değildir. On ciltlik eserinde, seyahatlerini anlatır (yaşamöyküsünü anahatlarıyla öğrenmek için bkz. Baysun, *İA* içinde; daha sonra yapılan katkılar için bkz. van Bruinessen ve Boeschoten, 1988, s. 3-5). Bu seyahatlerin çoğu Osmanlı topraklarında yapılmıştır. Ama imparatorluk sınırlarının dışına çıkarak bir elçilik heyetiyle Viyana'ya (1665; İngilizceye çev. ve açıklamalar Kreutel, Prokosch ve Teply, 1987), ayrıca İran, Kafkaslar ve Kuzey Afrika'ya da (İngilizceye çev. ve açıklamalar Prokosch, 1994) gitmiştir. İmparatorluk toprakları söz konusu olduğunda, belli ki Evliya gidilmedik yer bırakmak istemiyordu; bu yüzden de zaman zaman, aslında hiç gitmediği yerleri betimler. Evliya Anadolu, Balkanlar,

Suriye, Mısır ve Hicaz bölgesini baştan başa gezmiştir ama ne Mağrip ne de Mezopotamya pek ilgisini çekmiş gibidir. İmparatorluğun büyük şehirleriyle özellikle ilgilenmektedir. Bir cildi İstanbul'a, bir diğer cildi Kahire'ye hasretmiş, Halep, Şam, Mekke, Medine, Diyarbekir, Bursa ve Edirne'den de uzun uzun bahsetmiştir (ayrıca bkz. altıncı bölüm).

Evliya'nın kaynaklarını nasıl kullandığını, bu meseleyi ele alan birkaç monografi sayesinde artık biliyoruz (Eren, 1960; Haarmann, 1976). Ayrıca eserinin belli kısımlarını inceleyen çok sayıda tarihçi vardır. Evliya bir miktar İslam ilimleri eğitimi görmüştü ama ulemanın saygın kaynaklarda söylenenleri sadık bir biçimde aktarma prensibini pek önemsemiyordu. Mesela İstanbul'dan bahsederken şurada burada okuduklarını okura iletmekten ve eline dahi almadığı anlaşılan birtakım kitaplara gönderme yapmaktan geri durmuyordu (Eren, 1960, s. 127). Kitabelere yaptığı göndermeler, kitabelerin orijinalleriyle karşılaştırıldığında, metinlerini sık sık yanlış binalara atfettiği görülmüştür. Evliya ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılda gelişmeye başlayan coğrafya literatüründen, özellikle de Mehmed Aşık'ın eserlerinden yararlanmıştır. Ama güvenilir kaynakların yetersiz olduğu durumlarda, özellikle de taşra şehirlerinin az bilinen "tarihlerini" anlatırken, kendi uydurduğu hikâyeleri aktarmakta sakınca görmemiştir. Anlaşılan, Evliya seyahatnamesini yaratıcılığa dayalı bir edebiyat eseri olarak görüyordu. Evliya'nın kendisi için esas önemli olan, modern tarihçilerin onun eserini didik didik ederek toparladıkları coğrafi ve tarihsel bilgiler değildi (Haarmann, 1976, s. 169).

Belki de Evliya, okurlarının neyin gerçek neyin uydurma olduğunu ayırdetmeye çalışarak hoşça vakit geçireceğini umuyordu (Haarmann, 1976, s. 168). Ama 19. yüzyıl öncesinde çok az kişi onun yazdıklarını okuyordu. Bu ilgisizlik, Evliya'nın eserinin o dönemde bilinen herhangi bir edebi türe dahil olmamasından kaynaklamış olabilir. 18. yüzyılın ikinci yarısından önce Osmanlı edebiyatında çok az seyahatname görülür; Evliya için esin kaynağı olduğu anlaşılan meddah hikâyeleri ise yazılı kültürün dışında kalıyordu. Seyyahın, eğitimli kişilerin dilini kullanmasına rağmen yine de sohbet havasında yazmayı tercih etmesi saygınlığını zedelemiş olabilir -en azından yazarların bu konuda farklı düşünmeye başladığı 1850'ler öncesinde. Üstelik, Evliya'nın eserinde klasik bir Osmanlı edebiyatçısının münasip bulacağından çok daha geniş bir insan tipleri yelpazesi vardı. Asi askerler, hac yolundaki göçerler, zanaatkârlar ve tüccarlar kibar takımının hafsalasının alamayacağı figürlerdi. Evliya'nın, seyahati hayatının en önemli amacı olarak seçmesi ve bu seçimini makul bir dini ya da siyasi saikle gerekçelendirmemesi de okurlara tuhaf gelmiş olabilir. Bü-

yük olasılıkla, mensubu olduğu sınıf ve eğitimi gereği padişaha hizmet etmesi icap ederken bu yükümlülüğünü reddedip eften püften şeylerle zaman öldüren biri olarak görülüyordu.

TERCÜME-İ HALLER [BİYOGRAFİLER]

Ortadoğu İslam dünyasında, ulemadan kimselerin hayatını anlatan koca koca tercüme-i haller yazılagelmiştir. Bu eserlerle, âlimlerin kimin yanında ders gördükleri kesinleştirilmeye çalışılıyordu. Buradaki amaç, ilmi bilginin kesintisiz bir zincir halinde nesilden nesile aktarılmasını sağlamaktı. Tercüme-i haller sadece ulema için hazırlanmıyordu; mesela şair biyografileri de sevilen eserlerdi. Kuran'ın doğru anlaşılabilmesi için İslam öncesi ve İslam'ın ilk dönemlerinin şairlerinin Arapçayı kullanış tarzının yakından incelenmesi gerektiği düşünülüyordu. Farsça ve Osmanlıca yazan şairlerin incelenmesi dini bakımdan herhangi bir önem taşımamakla birlikte onların hayatını anlatan tercüme-i haller de hazırlanıyordu (Stewart Robinson, 1965).

Bu gibi eserlerde biyografiler genelde ölüm tarihine göre tasnif ediliyordu –resmi kayıtların tutulmadığı o devirlerde ölüm tarihi genelde doğum tarihinden daha iyi biliniyordu. Bu biyografilerin içerikleri hep belli bir kalıba göre hazırlandığı için istatistik çalışması yapmak mümkündür. Genelde söz konusu kişinin birlikte çalıştığı hocalar, yaptığı görevler, (varsa) yazdığı eserler ve kişinin son günleri hakkında bilgi verilir, bulunabilirse bir iki anekdot aktarılırdı. Söz konusu şahsın oğulları da önemli kişilerse bu da belirtilirdi.

16. yüzyıla gelindiğinde bu gelenek Osmanlı tarihyazıcılığı içinde kendine sağlam bir yer edinmişti. Bu türün Osmanlı topraklarında yazılan ilk örneği, Sehi Bey'in tezkiresiydi (1538, ed. Kut, 1978). Bu türden diğer eserlerde olduğu gibi şiirlerden alıntılar da veriliyordu. Aynı dönemde, âlim Taşköprüzade *Şakayıkü'n-numaniyye* adlı büyük eserini yazmaktaydı (tamamlanışı 1557-58; Almancaya çev. O. Rescher, 1927). Taşköprüzade Arapça yazmıştı ama çok beğenilen bu eser kısa zamanda Osmanlıcaya çevrildi. Takipçileri ise doğrudan Osmanlıca yazmayı tercih ettiler. Taşköprüzade âlim ve şeyhleri kısaca tanıtıyor ve genelde söz konusu kişinin ilme katkısını değerlendirmeye çalışıyordu (Taşköprüzade, Almancaya çev. O. Rescher, 1927).

17. yüzyıl vakayinamelerinde, bir padişahın hüküm sürdüğü dönemle ilgili anlatılanların sonuna, o dönemde ölen önemli kişilerin biyografilerinin eklendiği oluyordu. Yazarlar böylece iki türü, yani vakayiname ile tercüme-i hali birleştirmiş oluyorlardı. Müşteriler herhalde tek bir kitaba pa-

ra verip iki ayrı türden bilgi kaynağı edinmiş olmaktan memnunluk duyuyordu; bu birleşimin metni sıkıcılıktan çıkardığı için tercih edildiği de düşünülebilir. Çünkü biyografi derlemeleri monoton metinlerdi ve her okur kullanılan dildeki çeşitliliğin bu sorunu giderdiğini düşünmüyor olabilirdi. Yine de farklı ifade tarzlarının kullanılması, başarılı bir tercüme-i hal yazmak isteyen herkes için önemli bir gaye olmayı sürdürdü. Majer, bu biyografiler taranınca, tümü de "öldü" anlamına gelen sayısız ibare bulunacağını belirtir (Majer, 1978, s. 51).

Bu türün bir diğer popüler çeşidi de hicri takvime göre belli bir yüzyılda ölen ulemanın biyografilerini içeren sözlüklerdi; Mısır'da Memlük döneminde yerleşen bu gelenek Osmanlı döneminde de devam etti. Mesela Necmeddin el-Gazi, H. 10. yüzyılda, yani Miladi takvime göre aşağı yukarı 15. yüzyılda yaşamış 6000 âlimin biyografisini içeren büyük bir eser yazmıştır. Necmeddin el-Gazi'nin çalışmasını, pek çok mensubu Suriye'de kadılık yapan Muhibbi ailesinden Muhammed el-Emin devam ettirdi. Muhibbi'nin eseri H. 11./M. 17. yüzyıldan 1290 biyografi içerir; H. 12./M. 18. yüzyıl ise Muhammed Halil el-Muradi tarafından hazırlanmıştır (daha ayrıntılı bilgi için *EI*'ın 2. basımında C. Brockelmann'ın yazdığı "al-Muhibbi" maddesine ve H. A. R. Gibb'in yazdığı "al-Muradi" maddesine bakılabilir; ayrıca bkz. Barbir, 1979-80). El-Muhibbi ile el-Muradi Şam'da yaşadıkları için şehirle bir şekilde bağlantısı olan âlimlere ağırlık vermişlerdi. Ama niyetlerinin daha geniş bir alanı kapsamak olduğu söylenebilir. El-Muhibbi'nin eserine koymak üzere hazırladığı, Hicaz ve Yemen'de faaliyet gösteren âlimlerin biyografilerinin müsveddeleri vardır (bkz. "al-Muhibbi" maddesi, *EI*, 2. basım).

Imparatorluğun son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında eser veren tercüme-i hal yazarları arasında en önemli isim İbnülemin Mahmud Kemal'dir (İnal) (İnal'ın biyografisi için *EI*, 2. basımda Fahir İz'in hazırladığı maddeye bakılabilir). İnal, içinde hat örnekleri de bulunan bir hattat biyografileri sözlüğü hazırlamıştır. Ayrıca, çeşitli şiir kitaplarını yayına hazırlamış, bu çalışmalara şairlerin biyografilerini içeren kapsamlı giriş yazıları yazmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyıllarının şair ve sadrazamlarının biyografilerinin yer aldığı sözlükler de hazırlamıştır (sadrazamlarla ilgili eser için bkz. İnal, 2. basım, 1955). İnal'ın en kuvvetli tarafları, engin edebiyat kültürünün yanı sıra Osmanlı belgelerini tasnif eden komisyonlarda çalışırken incelediği arşiv belgelerine olan hâkimiyeti ve hayat hikâyesini yazdığı insanlara gösterdiği hakkaniyettir. Bursalı Mehmed (Mehemmed) Tâhir de bir Osmanlı yazarları sözlüğü hazırlamıştır; üç ciltlik bu eserde Mehmed Tâhir'in kendisinin de biyografisi bulunmaktadır (Bursalı

Mehemmed Tâhir, 1333-34/1914-16'dan 1343/1924-25'e). Mehmed Süreyya ise Osmanlı toplumunun değişik kesimlerinden insanların hayat hikâyelerini içeren ama özellikle bürokrasi mensuplarına ağırlık veren bu sözlük hazırlamıştır. Mehmed Süreyya, mezar taşlarını kaynak olarak kullanarak hakkında çok az bilgi bulunan kişilere de yer vermiştir. Bu mezar taşlarının pek çoğu bugüne ulaşamadığı için yazarın verdiği bilgiler özellikle değerlidir (Mehmed Süreyya, 1308/1890-91'den 1315/1897'ye).

DAR BİR ÇEVRE İÇİN YAZILAN ESERLER: BİRİNCİ TEKİL ŞAHSIN AĞZINDAN YAZILMIŞ ANLATILAR

Yakın zamana kadar, Osmanlı yazarlarının sadece bazı istisnai durumlarda birinci tekil şahıs anlatımına başvurdukları düşünülüyordu; gerçek anlamda anı ve otobiyografinin ortaya çıkışı 20. yüzyılı bulmuştu. Artık bu düşüncenin fazlasıyla indirgemeci olduğu anlaşılmıştır. Birinci tekil şahsın ağzından yazılmış metinler 1850'ler öncesinde çok yaygın olmamakla birlikte, zannedildiğinden daha fazla metin bulunmuştur (Kafadar, 1989). Birinci tekil şahıs anlatımlı metinlerin uzun süre göz ardı edilmesinin hem ideolojik hem de teknik sebepleri olduğu anlaşılıyor. İdeolojik düzeyde, yakın zaman kadar Avrupalı araştırmacılar birinci tekil şahıs anlatımının "bireycilik"le ilgili olduğunu düşünüyorlardı; "bireycilik" ve "aydınlanma" Avrupa'ya özgü değerlerdi ve Avrupalı olmayan kültürlerde bulunamazlardı.[4] Üstelik bu varsayımlar yakın zamana kadar din, milliyetçilik ya da sol değerleri kişisel deneyimlerin ifade edilmesinden üstün sayan Türk yazarlar tarafından da benimseniyordu.

Birinci tekil şahsın ağzından yazılmış metinlerin araştırılmasındaki teknik zorluklar da az değildir. Kişisel deneyimleri aktaran metinler genelde kopya edilmemiştir ve dolayısıyla çoğunun tek bir elyazması nüshası mevcuttur. Daha da kötüsü, bu yazma müstakil bir cilt halinde değil, bir mecmuanın parçası olarak günümüze gelmiş olabilir. İçerikleri büyük çeşitlilik gösteren birinci tekil şahıs anlatımlı metinlerin kataloglanması oldukça zordur; bu yüzden bazen katalog hazırlanırken, yazmalar arasından seçim yapılarak bazıları kayda geçirilir. Dolayısıyla, mecmualarda hoş sürprizlerle karşılaşılabilir. Gelecekte birinci tekil şahsın ağzından yazılmış yeni metinlerin bulunması mümkündür.

Tanzimat'a kadarki dönemin günlük, anı ve mektup yazarlarına bakınca şeyhülislamdan düşük rütbeli subaya kadar pek çok değişik meslekten insanla karşılaşırız. 16. yüzyılda yazılmış bu tür metinlerden en önemlisi

4 Bu varsayımlar artık uzmanlar arasında pek kabul görmese de daha geniş kitlelere hitap eden yayınlarda hâlâ sık sık karşımıza çıkar.

şüphesiz Baş Mimar Sinan'ın yaşlılığında arkadaşı Sâî Mustafa Çelebi'ye dikte ettirdiği otobiyografisidir (Topkapı Sarayı yazması Saatçı, 1990'da yayımlanmıştır; bu çalışmada yazmayı daha önce yayımlayan yazarlara da referanslar vardır; ayrıca bkz. Meriç, 1965). Sinan, Baş Mimar olmadan önceki zengin mesleki deneyimlerinden bahsediyor; Sinan'ın güçlü şahsiyetlerle yaşadığı anlaşmazlıkları açık açık anlattığı kısımlar daha da çarpıcı. Sinan bir yeniçeriyken, yeni yaptığı köprünün tahkim edilmesinin gerekip gerekmediği konusunda hamisi olan veziri azamla anlaşmazlığa düşmüştü. Bu anlaşmazlık Sinan'ın yeniçeri ordusundan ayrılıp profesyonel mimarlığı seçmesiyle sonuçlandı. Tahtta kaldığı uzun yıllar boyunca, Sinan'a bugün bildiğimiz büyük eserlerinin birçoğunu sipariş eden Kanuni'yle olan anlaşmazlığı daha da ciddiydi. Hafızası yaşlı mimarı yanıltmıyorsa bu tartışmadan galip çıkan o olmuştu. Sinan'ın otobiyografisi, 16. yüzyılın bu önemli mimarının kendisini hamilerinin sözüne boyun eğmesi gereken adsız sansız bir zanaatkâr olarak görmediğini ortaya koyuyor. En azından Sinan, mesleğindeki üstün başarısı sayesinde, sanatıyla ya da başka konularla ilgili tercihlerini vezir ve padişahlar karşısında savunabilecek konumdaydı. Sinan'ın yaşının iyice ilerlediği, yetiştirdiği parlak öğrencilerin onun yerini almak için sırada beklediği yıllarda dahi Baş Mimar olarak kalması, durumu doğru algılıyor olabileceğini gösteriyor.

Dahada yüksek bir mevkide bulunan bir anı yazarı, 17. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Şeyhülislam Feyzullah Efendi'ydi. Osmanlı ulema hiyerarşisinin başı olan Feyzullah Efendi, 1702 yılında, "Edirne Vakası" olarak tarihe geçen ayaklanmada hayatını kaybetmesinden kısa süre önce kendisinin ve yakın aile fertlerinin meslek yaşamlarını anlattığı iki eser yazdı (Türek, Derin, 1969). Feyzullah'ın bu iki metni, bize aile şerefi, evliliklerin nasıl gerçekleştiği, üst düzey bir Osmanlı görevlisinin oğullarının ve himaye ettiği kimselerin yükselmelerine nasıl yardımcı olduğu konularında çok şey söylüyor. Bu stratejiler elbette Feyzullah Efendi'nin icadı değildi ama yine de anlatısının şahsi bir boyutu da vardı. 1703'te asiler tarafından katledildiğinde, hakkındaki başlıca iddialardan biri, rüşvetçiliğiydi. Feyzullah Efendi aile fertlerinin yükselmesi için çalışıyor ve stratejileri olağanüstü başarılı olduğundan olsa gerek, insanları öfkelendiriyordu. Ne var ki, metnin hiçbir yerinde kendisini ve ailesini bekleyen tehlikelerden haberdar olduğunu gösteren bir şey söylemiyor.

Cemal Kafadar'ın çalışmaları sayesinde, 17. yüzyılda yaşamış ve kendileri anlatan metinler yazmış iki kişi daha biliyoruz (Kafadar, 1989, 1992). Bunlardan biri, anlatısıyla 17. yüzyıl İstanbul'unda varlıklı sınıfların gündelik hayatına ilişkin eşsiz bir kaynak sağlayan Seyyid Hasan Efendi'dir.

Resim 40. Süleymaniye Camii, İstanbul.

Diğeri ise Tanzimat öncesinde yaşayan ve birinci tekil şahıs anlatımlı bir metin yayımlanan tek kadın yazar olan Üsküplü Halveti dervişi Afife Hatun'dur. Biraz daha sonraki bir dönemden de, düşük rütbeli bir asker olan Osman Ağa'nın anlatısı vardır. 1683-99 Osmanlı-Habsburg savaşı sırasında 1688'de esir düşen Osman Ağa, savaş bitene kadar Osmanlı topraklarına dönememiştir (Osmanlıca metni yayımlayan Kreutel, 1980; son derece rahat okunan Almanca çevirisi için bkz. Osman Ağa, Almancaya çev. Kreutel ve Spies, 1962).

19. yüzyılın ortalarından itibaren kişisel deneyimlerin aktarıldığı metinler sıklaşır. Burada, etraflıca incelenmiş olan üç örneğe bakacağız. Bunlar, Leyla Hanım'ın (soyadı kanunundan sonra Saz soyadını aldı) anıları, Aşçıbaşı İbrahim Dede'nin otobiyografisi ve reformcu sadrazam Midhat Paşa'nın anıları. Midhat Paşa'nın anılarını sadece oğlunun elinden geçmiş haliyle biliyoruz. Leyla Hanım (1850-1936) ya da Fransız okurların oğlu Yusuf Razi'nin yayımladığı Fransızca tercümesinden bildiği şekliyle Leila Hanoum (Leila Hanoum, Fransızcaya çev. Youssouf Razi, 1991; kitabın "Harem ve saray adet-i kadimesi" başlığını taşıyan Türkçe versiyonu, ilk olarak 1921'de, günlük *Vakit* gazetesinde tefrika edildi), hem şiir hem de müzik alanında olağanüstü yetenekliydi (Sagaster, 1989, s. 18-23). Anılarını iki defa yazmak zorunda kalmıştı; elimiz-

deki versiyon, ilk elyazmasının daha yayımlanamadan bir yangında tahrip olmasının ardından Leyla Hanım'ın kendisi tarafından yeniden yazılmış metindir. Ama muhtemelen ilk versiyon bile anlatılan olaylardan uzun yıllar sonra yazılmıştı ve Leyla Saz'ın kendisi de bu sorunun farkındaydı. Esas amacı otobiyografisini yazmak değil, Harem-i Hümayun gibi hakkında çok az güvenilir bilgi bulunan bir kurum konusunda okurları aydınlatmaktı. Yazar bu sebeple örneğin mobilya ve süslemelerle ilgili ayrıntılı tasvirler sunuyor. Ama küçük bir çocukken bu ayrıntılara pek dikkat etmiş olamayacağından bu bilgiyi daha sonraki bir tarihte derlediği düşünülebilir. Leyla Saz hakikaten de kendisiyle aynı zamanlarda Harem-i Hümayun'da bulunan insanlarla konuştuğunu belirtir. Anlatısının, yetmişine doğru hatırladıklarına dayanarak yazdığı ikinci (yani yayımlanan) versiyonunda, 1920 yılı dolaylarında, unuttuğu ayrıntıları ona hatırlatabilecek insanların hiçbirinin artık hayatta olmadığını üzülerek ifade eder (ed. Youssouf Razi, 1991, s. xli, 3).

Sivil bir ordu çalışanı olan İbrahim bin Mehmed Ali'nin (1828-1910 civarı) anıları ise bize alt kademelerdeki Osmanlı bürokratlarının hayatını yansıtan epey uzun bir metindir. Yazar, işten kalan vakitlerinde çeşitli Mevlevi ve Nakşibendi tekkelerinde bir Sufi hayatı sürmekteydi ve Aşçıbaşı Dede lakabıyla bilinirdi. Anıları etraflıca incelenmiştir (Bremer, 1959; Findley 1983 ve 1989) ama herhalde çok uzun bir metin olduğu için, sadece bazı bölümleri yayımlanmıştır (ed. Koçu, 1960; Bremer, 1959'da metnin Almanca özeti bulunmaktadır). İbrahim Dede meslek hayatını ayrıntılı bir biçimde anlatır; evliliği sayesinde kurduğu ilişki ağlarından, yüksek mevkilerdeki görevlilere yaptığı hizmetlerden, Sufi tarikatlarındaki faaliyetlerinden uzun uzun bahseder. Yazar elit bir aileye mensup değildi ve ne geleneksel Osmanlı tarzında ne de Fransız sisteminden esinlenerek geliştirilen ve 19. yüzyılın ikinci yarısında bürokraside önemli hale gelen tarzda ciddi bir öğrenim görmemişti (Findley, 1989, s. 180). Ama bağlantılarını akıllıca kullanması sayesinde mesleğinde saygın bir yere gelebilmişti; 1906'da sekseni devirmesine az bir süre kala emekliye ayrıldığında İkinci Ordu karargâhında mümeyyizliğe kadar yükselmişti.

Burada kısaca tanıtacağımız son örnek Midhat Paşa'nın "Müdafaaname"si. Bugün bu metnin, Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Midhat tarafından yayıma hazırlanan versiyonu mevcuttur (bu konuda bibliyografik bilgi için bkz. Davison, 1995, s. 65). Ali Haydar Avrupa'da sürgündeyken, Midhat Paşa'nın politikalarını savunmak için babasının biyografisini yayımlamıştı; bu eseri hazırlarken hem "Müdafaaname"den hem de babasına ait başka evraklardan yararlanmıştı. Midhat Paşa da oğlu da eserlerini

aynı amaçla yazmışlardı: Her iki eserde de Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk anayasasını borçlu olduğu insanın meslek hayatını sona erdiren mahkeme nin suçlamaları karşısında eski sadrazam savunulmaktaydı. Bu bağlamda, Midhat Paşa'nın, oğlu tarafından yayımlanan anıları, yeni bir yazı türü nün, yani siyasilerin kendilerini savunmak ya da övmek için yazdıkları anı ların ilk örneklerinden biridir. Bu yazı türü, 1908'den sonra Avrupa ve Amerika'da olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da yaygınlaştığı için baba-oğul Midhat'ların eserleri bu alanda öncü sayılmalıdır (Davison, 1995, s. 76-78).

GAZETELER VE DİĞER SÜRELİ YAYINLAR

Son yıllarda, gerek İstanbul'da gerekse imparatorluğun Balkan ve Arap vilayetlerinde 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca yayımlanan gazete ve dergiler üzerine pek çok çalışma yapıldı. Süreli yayınların yerinin tespiti çok zor bir iştir; hatta belki bu işle uğraşanlar, o günlerde bunları yayımlayanlar kadar zahmet çekmektedir. Merkezi ve yerel otoritelerin idari müdahaleleri ve henüz çok dar olan okur kesiminin ilgisizliği, gazete ve dergi yayımcılarını iddialı projelerden vazgeçmeye mecbur ediyordu. Gazete ve dergilerin çoğu kısa ömürlüydü; iki yüz-üç yüz sayıyı düzenli çıkarabilen yayımcılar, kendilerini muazzam bir başarı kazanmış sayıyorlardı. *Servet-i fünun* dergisinin bininci sayısına ulaşması, büyük bir zafer gibi görülmüştü (Kreiser, 1995).

Gazete ve dergiler gelip geçici şeyler olarak görülüyorlar ve bu yüzden kitap koleksiyoncularının ilgisini çekmiyorlardı. 20. yüzyılda birkaç amatör bu işe el attığında pek çok malzeme kaybolmuştu bile. Süreli yayınlar tarihini inceleyen uzmanların önündeki bir diğer engel de Osmanlı İmparatorluğu'nda ülkenin ya da en azından belli bir vilayetin sınırları içinde yayımlanan her şeyin toplandığı kütüphanelerin olmayışıdır. Bu nedenle bir derginin tüm sayılarının toparlanması için pek çok kütüphanede araştırma yapmak gerekebilir. Günümüze hiçbir sayısı ulaşamayan dergiler de vardır. Yine de günümüz Türkiye'si sınırları içinde kalan Osmanlı vilayetleri söz konusu olduğunda, bazı toplu kaynakçalar işleri kolaylaştırmaktadır (Özege, 1979; Akbayar, 1985; araştırmaların son durumu hakkında bilgi için bkz. Prator, 1998).

İlk Osmanlı gazetesi olan *Takvim-i vekayi* adlı resmi gazete, 1831 Kasım'ında İstanbul'da yayımlanmaya başladı. Aynı yıl, Alexandre Blacque'ın yayın yönetmenliğinde Fransızcası çıkmaya başladı (Koloğlu, 1992a, s. 8). Osmanlıcasının okur kitlesinin büyük kısmını, sayıları giderek artan devlet memurları oluşturuyordu; bunlar gazete aracılığıyla hü-

kümetin niyetlerini öğrenebiliyorlardı. Fransızcası ise hem İstanbul'daki konsolosluk görevlilerine hitap ediyor hem de Avrupa gazeteleri için bir haber kaynağı olarak iş görüyordu. Bu gazetelerin editörlerinin böylece Osmanlıların bakış açısından da haberdar olacağı düşünülüyordu. İlk özel gazete ise 1840'ta yayımlanmaya başlayan ve William Churchill adında bir İngilize ait olan *Ceride-i havadis*'ti; Osmanlı yönetimi, gazeteye büyük maddi destek sağlıyordu (İnuğur, 1992).

Yine de basın yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı hayatında çok önemli bir rol oynamadı ve hem 1908'e kadarki dönemde hem de 1909 sonrasında katı ve keyfi sansür uygulamalarına maruz kaldı. Ama tek so run bu değildi. Yolların durumundan dolayı, gazeteleri şehir dışındaki abonelere makul bir gecikmeyle iletmek genelde mümkün olmuyordu. Kahvehanelere gazete ve dergilerin gelmesi, satışları daha da düşürüyordu. Taşradaki okurların payitahttaki yayın hayatından görece kopuk oluşu, sadece Selanik, İzmir ve Beyrut gibi büyük taşra şehirlerde canlı bir yerel basının gelişmesine izin veriyordu.

19. yüzyılın son çeyreğinde yayıncılık tüm bu zorluklara rağmen gelişti. Avrupa'da yayınevlerinin kuruluşu gazetenin ortaya çıkışından çok öncesine dayanırken Osmanlı bağlamında yayınevlerinin açılmasını mümkün kılan, gazete talebindeki artış olmuştu (Koloğlu, 1992b). 19. yüzyılın son yirmi-otuz yılında edebiyat, hatta felsefe gibi özel konularda dergiler yayımlanmaya başladı. Bazı dergiler de başlangıçta genel bir okur kitlesine yönelik olarak yayımlanıyor, ancak zaman içinde belirli bir konuya odaklanıyordu. Mesela I. Dünya Savaşı'nın öncesinde besteci Sadeddin'in (Arel) editörlüğünde iki haftada bir yayımlanan ve *L'illustration* gibi Fransız dergileri örnek alınarak hazırlanan *Şehbal*, giderek müziğe daha fazla ağırlık vermeye başlamıştı. Halk konseri gibi yeniliklere Osmanlıca karşılıklar bulunması için yarışmalar düzenliyordu. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle kapanan dergi, Osmanlı dünyası için yeni bir tür olan müzik eleştirisine öncülük etmiştir (Prätor, 1997).

Belli konular üzerinde odaklanan dergiler arasında kadınlara yönelik olanlar, son yıllarda incelenmeye başlamıştır. Bunu, üst ve orta sınıf Osmanlı kadınlarının en azından bir kısmının, oturup Cumhuriyet döneminin reformlarını beklemediklerinin anlaşılmasını sağlayan feminist eğilimli araştırmacılara borçluyuz (Çakır, 1994). Bu kadınların bazıları inisiyatif kullanarak öğretim ve çalışma olanaklarının geliştirilmesine yönelik kampanyalara önayak oluyorlardı. Genelde de taleplerini münasip bir hayırseverlik söyleminin "kisvesi" altında dile getiriyorlardı. Kendilerini meşrulaştırmakta kullandıkları başlıca argümanlar, yeni nesillerin iyi yetiştirilme-

si ihtiyacı, daha sonraki yıllarda da, milletin yararı idi. Bu tür bir retoriğin bu kadar yaygın olmasının sebeplerinden biri, kadınlara yönelik yayınların daha çok erkekler tarafından yazılmasıydı. Tüm çalışanları kadın olan tek dergi, *Kadınlar Dünyası*'ydı (Çakır, 1994).

Aralarında yaşı epey genç olanların da bulunduğu bazı kadınlar, bu kısıtlayıcı şartlara rağmen gazeteciliği meslek olarak seçebildiler. Bu kadınların en ünlülerinden biri Halide Edip Adıvar'dır. Halide Edip, daha sonra romancılığa kaydı ve ileriki yaşlarında da İstanbul Üniversitesi'nde İngiliz Edebiyatı dersleri verdi (Enginün, 1994, s. 44-45). Sabiha Sertel, henüz bir lise öğrencisiyken Selanik basınında yazılarını yayımlamaya başladı. Bu tür işlerle uğraşmak, kadınların özel hayatınlarında da özgürleşmelerine katkıda bulunabiliyordu. Sabiha Hanım, ancak fikirlerinin uyuştuğu biriyle evlenebileceğine karar vermişti ve bu tür erkeklerle yüz yüze tanışma imkânına sahip olmadığı için yazılarını beğendiği bir meslektaşını kendine eş seçti (Sertel, 1993, s. 60-90). Karı-koca Serteller, 1930 ve 1940'larda Cumhuriyet Türkiye'sinin en saygın gazetecileri arasında yerlerini aldılar.

Sansür çok yoğun olduğundan, gazetecilerin şahsi fikirlerini anlamak için gazete ve dergilere bakanlar, doğrudan siyasetle ilgili olmayan kısımları incelerlerse daha doğru sonuçlar elde edeceklerdir. Ama her halükârda belli bir yorumlama faaliyetine girmek gerekir ve maalesef üst düzey resmi çevrelerin mensupları dışında yaşam öyküleriyle ilgili pek fazla veri olmadığı için yorum yapmak genelde epey zordur. Beşir Fuad, özellikle ilginç bir örnek. Ordudan ayrılmış bir edebiyat eleştirmeni ve ateşli bir Emile Zola hayranı olan Beşir Fuad, doğa bilimlerine vakıf olmadan edebiyat yapılamayacağını düşünüyor ve 19. yüzyılın sonlarında bu konuda makaleler yazıyordu.Yazarın gazetelere yazdığı "popüler bilim" yazıları, faydalı bilgileri yayma çabasından ibaret görülmemeli. Muhtemelen, bu yazılar dolaylı olarak edebiyatta natüralizmi savunmak için yazılmıştı. Bu, 19. yüzyılın sonlarında sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda değil, Fransa'da da çok tartışılan bir konuydu (Beşir Fuad, ed. Hilav ve Özturan, tarih belirtilmemiş; Okay, tarih belirtilmemiş). Asıl önceliklerini gizleyen ve bizim henüz anlayamadığımız başka gazeteciler de olabilir (bu konuda bir özet için bkz. Faroqhi, 1995, s. 274-99).

Okur mektupları da ilk bakışta insanların kişisel fikirlerini ifade edebilecekleri bir ortam gibi görünür ve bu nedenle bu konuyla ilgili bir makale derlemesi yayımlanmıştır (Herzog vd. ed., 1995). Ama Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili makalelerin yazarları, yayımlanacak malzemeyi seçen editörler için kişisel fikirlerin pek de önemli olmadığını belirtmektedirler. Önce Suriye'de, sonra da Mısır'da yayımlanan, modern teknik ve icatları

tanıtarak bunların zanaatkâr, çiftçi ve evkadınları tarafından nasıl kullanıla bileceğiyle ilgili yazılara yer veren *al-Muktataf* dergisini ele alan başarılı bir çalışma, bunu açıkça ortaya koymaktadır (Glaß, 1995). "Okur mektupları" genelde, önceki sayfalarda verilen bilgileri daha ayrıntılı açıklamak için pedagojik bir araç olarak kullanılıyordu. Bu illa ki editörlerin mektupları okurup kendilerinin yazdığı anlamına gelmiyordu; büyük olasılıkla ellerindeki malzemeden akıllı seçimler yapıyorlardı. Bazı araştırmalar, taşrada okur mektupları köşesinin yerel şikâyetleri merkeze iletmenin bir yolu olarak kullanılabildiğini göstermiştir. Bu amaca hizmet etmeyen mektuplar editörler tarafından görmezden gelinebiliyordu (Stauß, 1995; Prätor, 1997).

BİR YAZI TÜRÜ OLARAK TARİHYAZICILIĞI

Bu bölümde biraz ampirik bir tarzda ilerledik ve tarihin edebiyatın bir dalı olup olmadığıyla ilgili teorik tartışmaya hiç girmedik (bu tartışmada ilk akla gelen isim Hayden White; bkz. White, 1978; ayrıca bkz. Williams, 1989). Ama bir edebi tür olarak tarih metni yazımı ile ilgili burada yapacağımız basit, hatta kaba saba açıklamalar bile, disiplinimizin temel meselelerinden birini ortaya koymaya yetecektir. Nasıl Osmanlı vakanüvisleri ya da tercüme-i hal yazarlarının esnetebildikleri ama tamamen yok sayamadıkları yerleşik kurallar varsa, bizim tarihçiliğimizin de tabi olduğu gelenekler vardır. Öğrenciler lise, lisans ve yükseklisans düzeyinde sayısız ödev hazırlayarak günümüzün akademik yazı kalıplarını iyice içselleştirirler. Bizi bazı şeyleri kitabın ya da makalenin giriş kısmında söylemeye mecbur eden kuralları artık fark edemiyor olabiliriz. Ya da fazla düşünmeden bazı şeyleri metnin içine değil dipnotlara koyuveririz. Bu yerleşik kalıplar, en azından Osmanlı vakanüvislerini ellerindeki malzemeyi yıllara ve padişahlara göre düzenlemek zorunda bırakan kurallar kadar kısıtlayıcıdır.

Yine de bu gibi yerleşik kalıpların yenilikleri engellemediğini, Mustafa Âli, Hüseyin Hezarfen ve Ahmed Cevdet gibi yazarların dil, kaynak kullanımı ve bölümlerin düzenlenişi ile ilgili yeni kurallar geliştirdiklerini gördük. Bu bölümde, yazı türlerine özgü kuralların yazarların elini kolunu tamamen bağladığı izlenimini vermemek için kişisel fikirlerin doğrudan ya da dolaylı ifade edildiği örnekleri vurguladık.

Ama tür kurallarının, günümüz tarihçilerinin, kaynaklarını hakkıyla anlama kapasitelerini kısıtladığı da bir gerçektir. Ne de olsa bu kaynaklar günümüz insanının alışık olduğundan çok farklı kurallara göre yazılmıştır ve yanlış yorumlama olasılığı her zaman mevcuttur. Bu yüzden de tarihsel araştırmaların bizi "hakikat"e yaklaştırmadığını ileri sürenler olmuştur. Bu

bakış açısına göre, tarih yazmak olsa olsa edebi bir faaliyettir, için kendisi, bazı şeyleri meşrulaştırmakta kullanılan bir söyleme de dönüşebilir. Bazı tarihçiler daha baştan ideolojiye teslim olmuşlardır. Çok üç bir örnekle durumu açıklayabiliriz. Nazi Almanya'sında tarihsel çalışmalar iktidarı meşrulaştırmanın bir aracı olarak görülüyordu. O dönemde pek çok tarihçi "nesnellik" yasalarının kendilerini bağlamadığını açık açık söylemiştir. Her türlü tarihsel araştırmanın ister istemez bazı yetersizliklerinin olduğunun vurgulanması, eleştiri faaliyetinin önünü açacak ve daha sofistike olmasını sağlayacaktır; ama bu vurgu, sınırsız ve dolayısıyla eleştirellikten uzaklaşmış bir öznelliğe de varabilir.

Yine de pek çok tarihçi, yazdıklarıyla, dış dünyada olup bitenlerin giderek daha doğru yorumlanacağına inanmaktadır. Şu anda okuduğunuz kitap gibi çalışmaların amacı kaynakların nasıl eleştirel bir gözle okunabileceği konusunda bir fikir vermektir ve kendi bilincimizin dışında yer alan bir dünyadaki gelişmeleri yeniden inşa etmeye çalışmıyorsak bu çaba tamamen anlamsızdır. Sonuç olarak, bir vakanüvisin, 17. ya da 19. yüzyılda İstanbul'da yaşamış bir anı yazarının tabi olduğu kısıtlamalar üzerine nasıl düşünüyorsak kendi yetersizliklerimiz üzerine de kafa yormalıyız. Araştırmacı ile kaynakları arasındaki bu sürekli diyalog, aslında mesleğimizin özüdür. Ama tabii, gelecek nesiller emeklerimizin ürünlerini nasıl değerlendirecek, bilinmez.

ÖNERİLEN ÇALIŞMALAR

Aksan, Virginia (1993). "Ottoman Political Writing, 1768-1808", *International Journal of Middle East Studies*, 25, s. 53-69 (az çalışılmış bir dönem hakkında bilgilendirici bir makale).

Behar, Cem (1990). *Ali Ufkî ve Mezmurlar* (İstanbul: Pan Yayıncılık) (bir 17. yüzyıl Leh-Osmanlı entelektüeli hakkında, bir müzikolog tarafından yazılmış hoş bir monografi).

Davison, Roderic H. (1995) "The Beginning of Published Biographies of Ottoman Statesmen: the Case of Midhat Pasha", *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920* içinde, ed. Hans Georg Majer ve Raoul Motika (Wiesbaden: Harrassowitz), s. 59-80 (âlimane bir "detektif öyküsü").

[Evliya Çelebi] (2. basım, 1987) *Im Reiche des Goldenen Apfels, des türkischen Weltenbummlers Evliya Çelebi denkwürdige Reise in das Giaurenland und in die Stadt und Festung Wien anno 1665*, çev. ve açıklamalar Richard F. Kreutel, Erich Prokosch ve Karl Teply (Viyana: Verlag Styria) (Evliya Çelebi ve Viyana hayranlarına; açıklamalar büyüleyici).

Findley, Carter Vaughn (1989) *Ottoman Civil Officialdom, A Social History* (Princeton: Princeton University Press) (istatistikler ile önemli bir hatırat birikimi üzerinde yaptığı nitel çalışmayı birleştiriyor; mutlaka okunmalı) [*Kalemi-*

yeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1996].

Howard, Douglas (1988). "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of Asian History*, 22, 1, s. 52-76 (okunması yararlı).

Kafadar, Cemal (1989). "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature", *Studia Islamica*, LXIX, 121-50 ("birinci şahıs anlatıları" Osmanlı tarihçilerinin gündemine soktu).

Köprülü, Fuad (1966b). *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, 2. basım, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları) (Osmanlı tarihini bir disiplin olarak kuran kitaplardan biri).

Kütükoğlu, Bekir (1974). *Kâtip Çelebi "Fezleke"sinin Kaynakları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) (Osmanlı vakayinamelerinin önde gelen uzmanlarından biri tarafından yazılmış).

Leila Hanoum (1991). *Le Harem imperial et les sultanes au XIXe siecle*, çev. ve ed. Youssouf Razi, önsöz Sophie Basch (Brüksel: Editions Complexe) (ilgi uyandırıyor ama ihtiyatla okunmalı).

Neumann, Christoph (1994). *Das indirekte Argument, Ein Plädoyer für die Tanzimat vermittels der Historie, Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşa's Ta'rih* (Münster, Hamburg: Lit Verlag) (entelektüel biyografi) [*Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, çev. Meltem Arun, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 2000].

Odorico, Paolo; S. Asdıachas, T. Karanastassis, K. Kostis ve S. Petmezas ile birlikte (1996). *Conseils et memoires de Synadinos pretre de Serres en Macedoine (XVIIe siecle)* (Paris: Association 'Pierre Belon') (küçük bir kasaba kronikçisinin eserini güzel bir şekilde anlatıyor).

Saatçı, Suphi (ed.) (1990). "Tezkiret-ül Bünyan'ın Topkapı Sarayı Revan Kitaplığındaki Yazma Nüshası", *Topkapı Sarayı Yıllığı*, 4, s. 55-102 (belki de Osmanlı edebiyatının *en* ilginç hatıratı).

Wurm, Heidrun (1971). *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Ga'fer, genannt Hezarfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts* (Freiburg i.B.: Klaus Schwarz) (Almanca yazılmış bu eser daha geniş bir biçimde tanınmayı hak ediyor).

Yerasimos, Stephane (1990). *La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques* (İstanbul, Paris: Institut français d'etudes anatoliennes ve Librairie d'Amerique et d'Orient) (yaratıcı bir yorum) [*Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1995].

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İMPARATORLUĞUN ALGILANIŞI: GENEL TARİHLERDEN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA BAKIŞ

METİNLERİN SEÇİMİ

Bu bölüm Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli dönemlerde nasıl algılandığıyla ilgili kapsamlı ve sistematik bir mülahaza olarak yazılmadı. Böyle bir konu kendi başına bir kitabı doldurabilir. Burada haddimizi bilip, görece kısa bir zaman diliminde, yani aşağı yukarı son kırk beş yılda yazılmış kitaplardan bahsetmekle yetineceğiz. Üstelik, hikâyenin asıl heyecanlı kısmına ancak 1970'ten sonra geliniyor. Bu tarihe gelindiğinde artık Osmanlı araştırmaları bağımsız bir disiplin olgunluğuna erişmiş, hiç olmazsa bir-iki Osmanlı tarihçisi, kendilerinin de dünya tarihinin kavranışına katkıları olabileceğini düşünmeye başlamıştı.[1]

Burada Osmanlı tarihyazıcılığının *tarihi* üzerinde duracağımız için, konuyla ilgili kitaplardan genelde yayımlanış sıralarına göre bahsedeceğiz. Ancak bu metinler arasındaki tematik bağlantıları gözden kaçırmamak için, belli başlı konular üzerinden, kronolojik sırayla da örtüşen bir sınıflama yapıldı. Genelde kitabın ilk yayımlanış tarihi sınıflamada ölçüt alındı. Ama daha sonraki basımlardan birinde önemli değişikliklerin yapıldığı durumlarda, yazara saygı gösterilerek bu daha sonraki metin tercih edildi. Hemen hemen kronolojik olan bu düzenleme, bahsedeceğimiz yazarların seleflerine olan bağını vurgulamamızı kolaylaştırmaktadır.

1 Ama belki de bu, benim bu sahaya faal olarak katılışımın o dönemde başlamış olmasından kaynaklanan bir yanılsamadır.

Sahamızın gelişimini anlatmak için metin seçerken, tek veya çok ciltlik genel eserleri tercih edeceğiz. Osmanlı tarihinin en az yüz yıllık bir döneminin ele alınıyor olması, yayımları seçerken dikkate aldığımız bir başka ölçüt. Ortadoğu tarihi gibi daha geniş kapsamlı konularla ilgili kitaplar, Osmanlı tarihine ayırdıkları yer en az 120 sayfa ise seçkiye alındı. Aşağıda bahsedeceğimiz tüm eserler, Osmanlı egemenliğine ilişkin genel bir değerlendirme içerir ve İngilizce veya Türkçe yazılmıştır.[2] İncelenen kitapların pek çoğu Balkan tarihi ağırlıklı ama tek bir Balkan ülkesinin tarihini anlatan kitaplar genelde değerlendirmeye alınmadı. Bir-iki durumda, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun erken dönemleri söz konusu olduğunda, bugün Türkiye'nin bulunduğu topraklar üzerine yazılmış kitaplar listeye dahil edildi.

Bu ölçütlere göre toplam otuz küsur kitap seçildi; pedagojik sebeplerle, böyle bir sınırlama yapmak kaçınılmazdı. Ama sahaya bu tür bir seçicilikle yaklaşmakla, bazı şeyler de yitirilmiş oluyor; çünkü en iyi Osmanlı tarihi çalışmaları arasında yalnız genel tarihler değil, daha sınırlı konular üzerine yazılmış çok sayıda makale ve monografi de vardır. Aslına bakılırsa Osmanlı tarihi uzmanlarının, Osmanlı topraklarının kapsamlı tarihlerini yazmaya ilgi duymaları görece yeni bir şeydir. 1960'larla 1970'lerde, pek çok kişi, bu gibi çalışmalara girişmek için çok erken olduğunu, belli başlı araştırma konuları ile Osmanlı tarihi içindeki dönemler tek tek incelenene kadar beklenmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Bugünkü genel tarih modasının, kütüphane fonlarının kısılmasıyla da ilgisi olabileceği akla geliyor. Piyasada monografilere olan talebin giderek azalması, araştırmacıları daha geniş bir okur kitlesine hitap eden eserler yazmaya yöneltiyor. Genel metinlerin, dayandıkları monografilerden daha iyi olamayacağı gerçeği, belli ki rahatsız edici bulunuyor ve bu süreçte kolayca unutuluveriyor.

Metinlerimizi seçerken imparatorluğun genelini ya da en azından belli başlı bölgelerini kapsayan tarihler ile monografileri ayıran çizginin her zaman o kadar belirgin olmaması meselesiyle yüzleşmemiz gerekiyor. Peki Avrupa ya da Ortadoğu tarihini anlatan elkitaplarında Osmanlı dünyasından bahsedilen kısımlara ne demeli? Bu metinler genelde kısa olduğu için bu bölümde bunlardan bahsetmeyeceğiz. Ama bu elkitapları Osmanlı tarihi uzmanları olmayanlara, Osmanlı tarihçilerinin neler yaptığıyla ilgili bir fikir verir ve boyutlarının ufak olmasına rağmen etkileri büyük olmuştur.

---

2 Konuyu bir bölüme sığdırma zorunluluğu sebebiyle, Fransızca ve Almanca yayınlar metnin kendisinde ele alınmayıp okuma listesinde kısa değinmelerle anılacak. Maalesef Rusça bilmediğim için bu dilde yayımlanmış eserleri değerlendiremiyorum.

Yukarıda sıralanan kuralların uygulanışında bazı tutarsızlıklar olmuş olabilir. Veya şu yazardan bahsedilmeseydi de bu yazar ele alınsaydı gibi eleştiriler gelebilir. Elbette öznel birtakım etkenler seçimde etkili olmuştur. Zaten ideal listeyi oluşturduğum gibi bir iddiam da yok.[3]

II. DÜNYA SAVAŞI'NIN SONUNDAN 1970'E KADAR

Genel Osmanlı tarihi çalışmalarını kuşbakışı taramaya İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın eserleriyle başlayacağız. Uzunçarşılı'nın dört ciltlik Osmanlı İmparatorluğu tarihi, onun en önemli eserlerindendir. Enver Ziya Karal daha sonra 19. yüzyılla ilgili üç cilt daha eklemiştir. III. ve IV. ciltlerin her ikisi de ayrı kapaklarla yayımlanmış iki ayrı kısımdan oluştuğu için Uzunçarşılı'nın yazdığı ciltlerin sayısı aslında dört değil altıdır (2. basım, 1977-83). Anlatı, padişahlara göre düzenlenmiştir. Seferlere özel bir önem verilmiştir. Uygun yerlerde kronolojik sıranın dışına çıkılarak imparatorluğun dış ilişkilerinden devlet devlet bahsedilir. Özellikle III. ve IV. ciltlerin ikinci bölümlerinde karşımıza çıkan bu kısımlarda yabancı hükümdarlarla yapılan antlaşmalar ele alınır. Bu bölümlerde aynı zamanda Osmanlı devlet görevlileri hakkında biyografik bilgiler verilir. Uzunçarşılı'nın eserinin tasarlanışında Osmanlı vakayinamesi modelinin etkisi açıkça görülebiliyor.

Uzunçarşılı ayrıca, Osmanlı idaresinin beş ana kolu, yani yeniçeriler ile diğer kapıkulları (Uzunçarşılı, 2 cilt, 1943; 1944), saray (Uzunçarşılı, 1945), merkezi yönetimin kendisi ve donanma (Uzunçarşılı, 1948; donanmayla ilgili kısma Bostan tarafından eklemeler yapılacaktır, 1992; maliye konusunda bkz. Tabakoğlu, 1985; Cezar, 1986; Darling, 1996) üzerine bir dizi kitap yazmıştır. Uzunçarşılı yaklaşık yirmi yıl sonra, Osmanlı mahkemelerinin ve yükseköğretim kurumlarının temel direği ulema üzerine bir çalışmayla bu diziyi tamamlamıştır (Uzunçarşılı, 1965). Ayrıca bu dizinin başında okuyucuya Osmanlı devlet örgütlenmesi hakkında genel bir fikir vermek için giriş niteliğinde bir kitap yayımlanmıştı (Uzunçarşılı, 1941c).

Uzunçarşılı, kuvvetli yönü, arşiv malzemeleri hakkındaki engin bilgisi olan bir öğretim görevlisi ve siyasetçiydi. Mesleğine olan sevgisi ve bağlılı-

3 Lapidus ve Hourani'nin Ortadoğu tarihlerinin her ikisinde de Osmanlıya ayrılan bölümler sadece 50-60 sayfa kadar olduğu için bunlar buraya alınmadı (Lapidus, 1988; Hourani, 1991). Aynı şey, Geoffrey Lewis'in, Osmanlı tarihi bölümü 50 sayfa olan Türkiye Cumhuriyeti çalışması için de geçerli (G. Lewis, 3. bas., 1965). Stoianovich'in kısa bir süre önce çıkan kitabı ise ağırlıklı olarak 1918 sonrası gelişmeler üzerinde durduğu için burada yer almıyor (Stoianovich, 1994). Bunun dışında bazı çalışmaları kasıtsız olarak gözden kaçırmış olabilirim.

ğı da müthişti; yayımladığı son Osmanlı belgesi, *Belgeler* dergisine öldüğü gün postalanmıştı (Uzunçarşılı, 1981-86). Osmanlı idari yapısıyla ilgili çalışmalarının en zayıf noktası, herhalde Osmanlı yönetim aygıtının 15. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar hemen hemen değişmeden geldiği varsayımıydı. 18. yüzyılda merkezi bürokrasinin yeni baştan örgütlenmesiyle ilgili belgeleri Uzunçarşılı'nın kendisi büyük bir özenle kataloglamış olduğu için, bu temel yanlışlık iyice çarpıcıdır. Bu durağanlık varsayımı yüzünden yazarın kitaplarını okurken eleştirelliği elden bırakmamak lazım. Olgusal ibarelerin zamansal bağlamlarına oturtulması gerekir. Bu nedenle, Uzunçarşılı'nın eserleri uzmanlar için yararlı olmasına rağmen, sahaya yeni adım atanlar için yer yer yanıltıcı olabilir.

Avrupa cephesinde bu dönemin en çok iz bırakan çalışmasının H.A.R. Gibb ile Harold Bowen'ın 18. yüzyıl Osmanlı toplumunu ele alan iki ciltlik eseri olduğu söylenebilir (Gibb ve Bowen, 1950; 1957). İlk cilt, yayımlanma tarihinden çok daha eskidir; büyük kısmı II. Dünya Savaşı öncesinde yazılmıştır. İkinci cilt ise 1957'de, yani Türk tarihçilerin ve Bernard Lewis gibi bir iki yabancının Osmanlı arşivlerinin zenginlikleriyle birinci elden tanıştıkları bir dönemde yayımlanmıştır (Lewis, 1954). Bu da birinci ciltte ikincisine göre Avrupa kaynaklarından daha fazla yararlanılmış olduğu anlamına gelir. Gibb ve Bowen, ikinci cilde yazdıkları önsözde, içinde bulundukları durumu kendileri dile getirmişlerdir. Yazarlar, arşiv çalışmalarının ilerlemesiyle birlikte pek çok ayrıntının, hatta belki temel genellemelerin değiştirilmesi ya da bunlardan tamamen vazgeçilmesi gerekebileceğini söylerler. Bu tabii belli bir sahada geniş bir tarama yapma niyetiyle yazılmış tüm kitaplar için geçerlidir.

Gibb ile Bowen'ın 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı tarihine yaklaşımlarını sorgulayan en önemli çalışmalardan biri, Norman Itzkowitz'in Osmanlı bürokrasisindeki kariyer çizgileriyle ilgili 1962 tarihli makalesidir. Gibb ile Bowen, ilk defa A. Lybyer'ın Kanuni Sultan Süleyman hakkındaki çalışmasında ifade bulan yorumu benimsemişlerdi. Lybyer, Osmanlı devlet yönetiminin bir "idari", bir de "dini" kurumdan (ikincisiyle ulema kastediliyordu) oluştuğunu söylüyordu (Lybyer, 1913). Itzkowitz, bu iki "kariyer çizgisi"nin birinden ötekine geçişlerin, birbirinden tamamen ayrı iki kurum imgesinin düşündüreceğinden çok daha yaygın olduğunu göstererek Gibb ve Bowen'ın sentezinin geçerliliğini sarstı. Bu meselenin, birincil kaynaklara daha yakın olan ve teorik kurgularla pek ilgilenmeyen Türkiyeli Osmanlı tarihçilerinin kafasını meşgul etmediğini belirtmek gerek. Hem Uzunçarşılı hem de, daha sofistike bir düzeyde, Halil İnalcık saray, donanma, kapıkulları ve ulema gibi ampirik olarak ayırdedilebilen birim-

leri ele alırlar (Uzunçarşılı, 1948; İnalcık, 1973). İkisi de bu devlet görevlilerinin hangi "kurum"lara ait olduğu (tabii eğer böyle bir şey varsa) meselesiyle uğraşmaz. Buna karşın, resmi Osmanlı dünyasının iki ayrı kurum halinde örgütlenmiş olduğu fikri, Osmanlı bürokrasisinin Tanzimat yıllarında yeni baştan örgütlenişini Max Weber'den aldığı esinle tartışan Carter Findley tarafından, bazı çekinceler belirtilerek, yeniden gündeme getirilmiştir (Findley, 1980, s. 44-68).

Ama Gibb ile Bowen'ın hakkını yememek lazım; bu yazarlar son derece yerinde bazı gözlemlerde bulunmuşlardır. Herhalde bugün pek çok Osmanlı tarihçisi, bu iki yazarın, Osmanlı İmparatorluğu'nun, kıtalararası ticaret 16. yüzyılda Avrupalı tüccarlar tarafından karayolundan denizyoluna çevrildiği için "gerilediği" savına karşı çıkmalarına katılır (yine de bu sav, onların çalışmasının yayımlanmasının ardından epey bir zaman boyunca rağbet görmeye devam etti) (Gibb, Bowen, c. I, s. 7, 300 vd.). Aynı şekilde, yazarların, yerel zanaatların çözülmesinin ve Avrupa'dan mamul mal satın alınarak altın kaybedilmesinin esasen 19. yüzyıla ait olaylar olduğu iddiası, zamanında belki yeni bir şeydi ama artık pek çok kişi buna katılıyor.

Gibb ve Bowen, İslam tarihi uzmanları olarak Arap vilayetleriyle özellikle ilgiliydiler ve bir bölümü bu eyaletlerin tarihine ayırmışlardı. Osmanlı egemenliğindeki Balkan toprakları ise onları çok daha az ilgilendiriyordu. Ama 1950'lerde Balkan tarihi üzerine başka tarihçiler tarafından önemli çalışmalar yapıldı. Bunlardan Leften Stavrianos'un 1.000 sayfayı bulan (ekleri saymazsak 850 sayfa) çalışması özellikle dikkate değer (Stavrianos, 1958). Bölümler kronolojik olarak düzenlenmiş ama genel konu başlıkları altında çeşitli ulus-devletlere de bağımsız bölümler ayrılmış. Diyelim sadece Yunanistan tarihiyle ilgili kısımları okumak isteyenler, "Milliyetçilik Çağı", "Emperyalizm ve Kapitalizm Çağı" ve "Savaş ve Krizler Çağı" (20. yüzyıl kastediliyor) konu başlıklarının altında bu ülkeyle ilgili bölümler bulabilirler.

Stavrianos'un en önemli meziyetlerinden biri politik ekonomiye olan yoğun ilgisidir. Bu sayede, Viyana Kongresi'nden (1815) I. Dünya Savaşı'na 19. yüzyıl, bir savaşlar ve antlaşmalar silsilesi olarak anlatılıp geçilmiyor, "milliyetçilik", "emperyalizm" ve "kapitalizm" kavramlarıyla ilişkili olarak irdeleniyor. Balkan ekonomilerinin bağımsızlık sonrasında gelişememesi, hem içsel hem de dışsal sebepleriyle ayrıntılı olarak çözümleniyor. Yunanlıların ulusal emelleriyle ilgili bölümde (s. 467-82) Yunan davasına bariz bir sempati görülse de yazar Bulgarların, Sırpların, Arnavutların ve Rumenlerin genelde Yunanlıların talepleriyle açıkça çelişen ulusal

projelerine adil yaklaşmaya büyük özen gösteriyor. Bu kaygı özellikle Makedonya üzerindeki kavgayı anlattığı kısımlarda öne çıkıyor. Ne yazık ki Stavrianos Osmanlı Türklerini Balkanlar'ın Hıristiyan halklarından çok daha az tanıyordu. Bu yüzden de kitapta Türkler sadece "gerilemekte" olan bir güç olarak varlık gösteriyorlar. Böylece Balkanlar'ın bazı kesimlerinde Türklerin ve Müslümanların nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu gerçeği görünmezleşiyor. Ayrıca, anlatıda Yunanlılarla Makedonların çektikleri acılara yer verilirken Türk nüfusun çektiklerinin genelde üstü örtülüyor. Tüm bunlar okunulup unutulan bir kitapta olsaydı bu kadar önemli olmazdı. Ama güçlü yönleriyle kendinden sonra pek çok kişiye örnek olan Stavrianos'un bu önemli zaafı da nicelerince taklit edildi.

Belki de tam bu noktada, Tanzimat'la ilgili önemli çalışmasını 1963'te yayımlayan Roderic Davison'dan bahsetmeliyiz (Davison, yeni bir önsözle 2. basımı 1973). Aslında, bu kitabın bir monografi olarak bu bölüme alınmaması gerekirdi ama yazar daha sonra bu çalışmayı, 1774 ile 1923 arasını kapsayan ve az çok bütünlüklü bir anlatı oluşturan makalelerin yer aldığı ikinci bir kitapla tamamlamıştır (Davison, 1990). Davison, Osmanlıca öğrenip İstanbul'daki arşivlerde çalışan ilk Amerikalı tarihçilerden biriydi. 19. yüzyıl araştırmacıları için vazgeçilmez olan Fransız ve İngiliz arşiv malzemelerine aşinalığının yanı sıra yayımlanmış Osmanlıca literatürü de iyi biliyordu. Bugün artık daha alışılmış bir şey olan bu çokyönlülüğe dikkat çekmekte fayda var; çünkü Osmanlı topraklarının paylaşılmasıyla ya da, kibarcası, "Şark Meselesi"yle ilgili çalışmalar o zamana kadar sadece Avrupa kaynaklarına dayanılarak hazırlanıyordu. Davison ise Osmanlı anayasa tarihine Kemalist Cumhuriyet'in gözleriyle bakar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yandan kuşatılmış egemen sınıfına epey bir yakınlık duyar: *Cet animal est très méchant: quand on l'attaque, il se défend* ("bu hayvan çok vahşi: saldırırsanız, kendini savunur", bkz. Davison, 1990, s. 75).

William McNeill'in, "Avrupa bozkırındaki sınır bölgesi"nde Osmanlılar, Lehler ve Ruslar arasındaki ilişkileri incelediği çalışması, otuz yıl önce yayımlanmış oldukça kısa bir eser olmasına rağmen, günümüz okuruna hem bilgi hem de haz verebilmektedir. McNeill'in yaklaşımını oluşturan unsurlar arasında, daha önce veba ve kolera salgınları üzerine yaptığı çalışmaları, dünya imparatorluklarının merkezleri ile çevreleri arasındaki ilişkilere dair teorileri ve özellikle jeopolitiği sayabiliriz. Bence McNeill'in kitabını özel kılan, bu tür çalışmalarda sık sık gördüğümüz, jeopolitik kaygıların söz konusu devlete seçim şansı bırakmadığı, dolayısıyla da yöneticilerin benimsediği saldırgan politikaların mazur görülmesi gerektiği varsayımını kabul etmemesidir.

McNeill bir Osmanlı tarihi uzmanı değil ama Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılması ve sonra bu büyümenin durması sürecine merkez çevre ilişkileri bağlamında getirdiği açıklama çok etkileyici. Yazara göre, Osmanlı İmparatorluğu genişlediği dönemde, makul oranda vergilendirilen bir merkez bölge ile savaşların getirdiği yıkımları doğrudan yaşayarak genişlemenin bedelini esas ödeyen çevre vilayetlerden oluşuyordu. McNeill'in Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin bu görüşünün artık bu haliyle kabul edilmesi imkânsız. Çünkü bugün, sınır bölgelerinin savunma ve idare masraflarının genelde merkeze yakın vilayetler tarafından karşılandığını biliyoruz. Yani bu bölgelerin taşıdığı yük McNeill'in düşündüğünden daha hafifti (Barkan, 1953-54, s. 273; Finkel, 1988, c. I, s. 308). Yine de bu görüşte haklılık payı yok değil; mesela sınır vilayeti Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu'a aidiyetinin tartışmalı olduğu ve pek çok kereler çifte vergilendirildiği dönemlerde büyük nüfus kaybına uğramıştı. McNeill'e göre, merkezle çevre arasındaki eşitsizlik, daha ileriki bir dönemde dengelenmişti. Artık merkez vilayetleri daha fazla vergilendiriliyor, sınırların oturmasıyla da uç vilayetlerinin insanları biraz nefes alma imkânı bulabiliyorlardı. Ama Macaristan örneğinde, bu nekahat dönemi 1683-99 savaşı sebebiyle yarım kalmıştı. McNeill'in aristokrasilerin ve merkezileşmiş monarşilerin imparatorluk kuruluşu süreçlerine etkisi üzerine söyledikleri de dikkate alınmaya değer.

Bernard Lewis'in modern Türkiye'nin doğuşu ile ilgili çalışması, adından da anlaşılacağı gibi Osmanlı sonrası dönem üzerinde odaklandığı için, kısaca anılıp geçilecektir (Lewis, 1961, 2. basım 1968). Ama Ortadoğu tarihinin pek çok değişik dönemi üzerine araştırmalar yapmış olan Lewis, bu kitapta Tanzimat sonrası Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve hatta bazı bölümlerde daha da eski dönemlerden derinlemesine bahsetmektedir. Birinci kısımda 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar yaşanan tarihsel değişim irdelenirken, ikinci kısımda bir ulus-devletin kendini ilk örgütlerken karşı karşıya kaldığı ana meseleler üzerine odaklanılmaktadır. Lewis'in bu çalışmasında Osmanlı muhafazakâr düşüncesini içeriden anlama çabası özellikle kayda değer (bir örnek için bkz. s. 107). Aslında bağımsız bir makale sayılabilecek uzun giriş yazısı, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticaret yollarından giderek yalıtılmasına bağlı olarak "gerilemesi"ni çözümler. Bugün pek çok araştırmacı, bu giriş yazısında ileri sürülen düşüncelerin en azından bazılarına itiraz edecektir. Uzun dönemli gerileme üzerindeki vurgu ve modernleşme paradigmasının ayrılmaz parçası olan, ulus-devletlerin insanlığın ilerlemesine tekabül ettiği varsayımı, bugün sorunlu bulunuyor. Ama Lewis'in gayet zarif ve rafine

bir dille ifade ettiği bu tezler, o dönemde pek çok tarihçinin bu konu hakkında düşündüklerinin bir özeti gibidir.

Roderic Davison'un Osmanlı ve Türk tarihine genel bir giriş niteliği taşıyan çalışması da aşağı yukarı aynı dönemde yayımlanmıştır (Davison, Dodd ile birlikte, 3. basım, 1998). Bu, 20. yüzyıl tarihi derslerine yardımcı kitap olarak hazırlanmış bir kitaptır ama neredeyse yarısı Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgilidir. Kitapta Osmanlı tarihindeki gelişmeler, modern Türkiye tarihinin var olabilmesi için önce gerçekleşmesi gereken olaylar olarak ele alındıkları için, Davison'un bakış açısının Lewis'inkine (ve daha pek çok tarihçininkine) benzediğini söyleyebiliriz. Davison, 19. yüzyıl uzmanı olmasına rağmen Tanzimat dönemi konusunda, çağdaşlarının yaklaşım ve bulgularını, özellikle de 1960'ların tarihçilerinin pek bayıldığı "Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi" fikrini tekrarlamaktan öteye geçemez. Ama yine de Davison 19. yüzyıl ile imparatorluğun buhran dolu son yılları üzerine, okuması son derece zevkli bir metin yazmıştır. Kitabın defalarca yeniden basılması da beğenildiğinin bir göstergesi. Son basımda kaynakça güncelleştirilmeye çalışılmış ama bu, eseri bir "dönem kitabı" olmaktan çıkarmıyor.[4]

1970'LER VE 1980'LER

Bu dönemin tam başında, yani 1970'te, editörlüğünü Peter Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis'in yaptığı iki koca ciltlik *The Cambridge History of Islam* [Cambridge İslam Tarihi] yayımlandı. Birinci ciltte Osmanlı İmparatorluğu'na özel bir önem verilmiş. Bu ciltte Halil İnalcık'ın siyasi tarih üzerine üç makalesi ve ayrıca Uriel Heyd ve Peter Holt'un çeşitli yazıları yer alıyor. Buna karşın, İslam toplum ve uygarlığıyla ilgili kısımda Osmanlılar yeterince temsil edilmiyor; Osmanlı kültürünün bağımsız bir makale ile ışık tutulan tek vechesi, edebiyat (İz, 1970). Bu da bir bakıma, Osmanlı görsel sanatlarının hâlâ bağımsız bir disiplin olarak kabul görme mücadelesi verdiği ve İran ve Arap dünyası uzmanlarının Ortadoğu kültürü araştırmalarına egemen olduğu 1960'larda tarih çalışmalarının ne durumda olduğunu yansıtmakta.

1976'da İnalcık'ın *The Cambridge History*'deki makalesi ile Vernon J. Parry, Akdes Nimet Kurat ve J. S. Bromley'in *New Cambridge Modern History*'ye [Yeni Cambridge Modern Tarih] yaptıkları katkılar, derlenerek ayrı bir kitap halinde yayımlandı. Michael A. Cook da kitaba, "Osmanlı-

4 Clement Dodd kitabı elden geçirirken özellikle Cumhuriyet Türkiye'si üzerine odaklanmış. Bu nedenle son basımda 1990'lardaki gelişmeler de yer alıyor.

ların meşruiyet sıkıntısı" denebilecek konu üzerine, kısa ama gayet açık bir giriş yazısı yazmıştır. Bu metinde Orta Asya'dan devralınan hanlık geleneklerinin, Cengiz Han yasalarının ve halifelikle ilişkili İslami kavramların Osmanlı hâkimiyetinin sadece bazı yönlerine meşruiyet kazandırdığı söylenmektedir. Osmanlı hâkimiyetini yücelten yazarlar, sorunlu noktaları olabildiğinde görmezden gelmek zorundadırlar. Ne var ki bu kitaptaki yazılar, Cook ile İnalcık'ın katkıları hariç, genelde tamamen anlatısal niteliktedir ve kitabın ilk sayfalarının uyandırdığı beklentinin aksine analitik bir boyut taşımazlar [Parry, Cook, vd. (ed.), 1976].

1973-74'te, o zamana kadar genel Ortadoğu tarihi konusunda yayımlanmış en önemli sentez çalışmalarından biri olan, Chicago'lu tarihçi Marshall Hodgson'un üç ciltlik *Venture of Islam*'ı [İslam'ın Çıkışı] yayımlandı. Ne var ki Hodgson, "Barut İmparatorlukları ve Modern Dönem"le, yani Osmanlı, Safavi ve Moğol imparatorluklarıyla ilgili üçüncü cildi tamamlayamadan öldü. Arkadaşları ve meslektaşları, yeterli miktarda müsvedde bulup üçüncü cildi yayımlayabildiler. Ama yine de metne son şeklini Hodgson'un kendisinin vermediğini unutmamak gerek.

Hodgson'ın, üçü de uzun süreler boyunca geniş toprakları yöneten Osmanlı, Safavi ve Moğol imparatorluklarının ateşli silahların kullanımında uzmanlık gibi ortak bir teknolojik temelleri olduğu fikrine pek çok Osmanlı tarihi uzmanı olumlu yaklaştı (örneğin bkz. İnalcık, 1975). Hodgson'ınkinden bir önceki nesil, mesela Osmanlılar ile Moğolların hâkimiyet teknikleri arasındaki yapısal paralellikler üzerine pek düşünmemişti. Barut kullanımı bir yana, eğer bugün Osmanlı, Safavi ve Moğol imparatorlukları arasındaki yapısal paralellikler en azından birkaç tarihçinin gündemine girdiyse, bu büyük ölçüde Hodgson'un sayesindedir.

1976'da, aşağı yukarı 1940'lardan beri Osmanlı dünyasına ilişkin ilk kapsamlı çalışma olan, Stanford Shaw'ın iki ciltlik *The History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*'si (Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye) çıktı; ikinci ciltte Ezel Kural Shaw'ın da ismini görüyoruz. İlk cilt Tanzimat'a kadarki Osmanlı tarihini ele alırken, ikinci cilt, imparatorluğun son yıllarını ve 1975'e kadarki Cumhuriyet tarihini kapsıyor. Shaw bu eseri yayımlamadan önce, Osmanlı Mısır'ı konusunda uzman olarak isim yapmıştı. O zamanlar hiç el atılmamış bir saha olan taşra idari yapısının işleyişini araştırmış ve Osmanlı Mısır'ının 16. yüzyılda hazırlanmış bütçelerinden birini yayımlamıştı (Shaw, 1962, 1968). Shaw, çok önemli, aynı zamanda çok özel bir Osmanlı vilayetiyle ilgili bu çalışmalarının yanı sıra, Osmanlı yönetici sınıfının 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'yı örnek alarak giriştiği "reform"lara ilgi duyuyordu. Osmanlı tarihinin erken dö-

nemlerini kapsayan birinci cildin ilk basımında haddinden fazla hata olmasının nedeni belki de budur. Ama aynı zamanda, yazarın imparatorluğun "çekirdek toprakları"nın 1800 öncesi tarihiyle birinci elden pek tanışıklığı olmaması da Osmanlı tarihine ilişkin genel yargı ve görüşlerde sakatlıklara sebep olmuştu. Shaw, bu hatalar yüzünden, özellikle Bizans-Selçuk ve erken Osmanlı dönemi uzmanlarından sert eleştiriler aldı (örneğin bkz. Ménage, 1978).

İkinci ciltte ise Stanford ve Ezel Kural Shaw, yazdıklarını kendi arşiv araştırmalarıyla temellendirebilmişler ve bu da tabii eserin kalitesini olumlu etkilemiştir. Ancak yazarların bu ciltte ortaya koydukları siyasi duruş, özellikle Amerikan Ermeni cemaatinin kimi mensupları tarafından saldırgan bir tarzda eleştirilmiştir. Bazı durumlarda bu protestolar ne yazık ki akademik fikir ayrılıklarının çok ötesine geçerek tehdit ve fiziksel saldırı biçimi almıştır. Shaw'lar, genel olarak, ürettikleri belgelerle kendi eserlerinin temelini oluşturan Osmanlı devlet görevlileriyle özdeşleşmektedirler. Hem Osmanlı hükümetlerinin hem de bu hükümetlerin muhalifi Genç Osmanlılar ile Jön Türklerin ana kaygısı "devleti kurtarmak"tı. Dış politika bağlamında bu genelde savunmacı bir tutum doğuruyordu; dolayısıyla, Osmanlı politikalarının yıllar sonra iki akademisyen tarafından savunulması çok fazla sorun doğurmadı. Ama 1912-23 arasındaki savaş yıllarında, "devleti kurtarma"ya yönelik bu çabaların, ayaklanmaların, hatta ayaklanması sadece bir olasılık olan azınlıkların kanlı bir şekilde zaptedilmesine yol açtığı olmuştu. Shaw'lara göre bu uygulamalar da "meşru müdafaa"nın bir parçasıydı. Bu da tabii kiminin kabul edeceği, kiminin şiddetle karşı çıkacağı siyasi bir savdır. Tüm bunlara rağmen, yazarların Osmanlı belgeleri konusundaki engin bilgileri, *The History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*'nin ikinci cildinin ilk yayımlanışından bu yana geçen yirmi yılda, 19. yüzyıl Osmanlı tarihi ile tanışmak isteyen hemen hemen herkesin başvurduğu önemli bir kaynak olmasını sağlamıştır. Ben de bu çalışmadan pek çok şey öğrendim.

Peter Sugar'ın, doğu ve güneydoğu Avrupa tarihi üzerine Washington Üniversitesi'nin yayımladığı bir dizinin parçası olarak 1805'e kadarki Balkan tarihini incelediği çalışması 1977'de yayımlandı. Bu çalışma, toplumsal ve ekonomik gelişmelere yaptığı vurgu ve yazarın Osmanlı tarihi uzmanlarının bulgularına olan ilgisi açısından çok dikkat çekici. Siyasi gelişmelere biraz yüzeysel bir biçimde değinilip geçilmiş; ama Osmanlı toprak sisteminin işleyişine ve –Balkan tarihçileri için– tartışmalı bir konu olan Türklerin Balkanlar'a göçü ve Balkanlar'ın İslamlaşması meselesine uzun bölümler ayrılmış. Sugar, özellikle Ömer Lütfi Barkan ile Halil İnalcık'ın

çalışmalarına dayanarak, yörüklerin nasıl, Trakya gibi, savaşlar ve salgın hastalıklar sonucunda tamamen boşalmış bölgelere yerleştirildiğini anlatıyor. İslam'ın kabulünün de Osmanlı ordusundaki devşirmeler dışında genelde gönüllülük esasına dayandığını kabul ediyor.

Ama Osmanlıların Balkanlar'daki varlığının sağlam olduğu ve İslamlaşma sürecinin hızla ilerlediği 16. yüzyılda bile, Hıristiyan nüfustan alınan cizye merkezi yönetimin ana gelir kaynaklarından biriydi. Demek ki yöneticilerin kitleleri zorla İslamlaştırmaları için bir sebep yoktu. Kitlesel İslamlaşma genelde "gayriresmi" düzeyde gerçekleşiyordu. Sugar da Hasluck, Köprülü, Barkan ve Vryonis'in izinden giderek, Sünniliğin "yüksek kültür" versiyonundan uzun zamandır dışlanmış olan halk inançlarına kucak açan ve bu sayede yerli nüfusa İslam'ı sevdiren kolonize edici dervişlerin faaliyetlerini vurguluyor (Hasluck, 1929; Köprülü, 1966b; Barkan, 1942; Vryonis, 1971).

Sugar'ın bu söyledikleri, Osmanlı tarihçileri cemaatindeki hâkim fikirlerle bire bir uyuşuyor. Yazarın kişisel görüşleri ise Osmanlı idaresinin etkilerini değerlendirdiği yerlerde öne çıkıyor. Çoğu Osmanlı tarihçisi padişahların yüzyıllarca ayakta kalan karmaşık bir yönetim örgütlenmesi geliştirebildiklerinin altını çizerken, Sugar farklı bir yaklaşım getiriyor. Yazara göre, belki de Osmanlı rejiminin en önemli zaafı tam da bu "aşırı yönetim"di. Harfiyen uygulanan katı kanun ve kurallar, padişahın tebaası, özellikle de gayrimüslimler için hayatı sıkıcı ve monoton yapıyordu. Balkanlar'ın en gözü tok ve kalender Hıristiyan köylülerinin bile sonunda merkeze yabancılaşmasında, bu monotonluğun önemli payı olabilirdi (s. 34, 110).

Haklarında hemen hemen hiç doğrudan bilgi sahibi olmadığımız 16. ve 17. yüzyıl Balkan köylülerinin ne gibi saiklerle hareket ettiklerine ilişkin bu yorumlar, şüphesiz son derece spekülatiftir. 20. yüzyıl vatandaşının sürekli bürokratik müdahaleler karşısındaki hoşnutsuzluğu, belli ki Sugar'ın bu yorumu geliştirmesinde etkili olmuş. Tabii "Amerikan rüyası"ndan bir şeyler de yok değil. Ama bu kurgunun 17. yüzyıl gerçekliğinde temeli var mı, orası başka.

1977'de de Amerikalı Balkan tarihi uzmanları Charles ve Barbara Jelavich, Balkan devletlerinin "uzun yüzyıl" denen 19. yüzyıldaki (1804-1920) tarihsel serüvenlerini irdeledikleri bir kitap yayımladılar. Bu çalışma da Sugar'ınkiyle aynı dizi içinde çıktı. Dolayısıyla, aşağı yukarı aynı uzunlukta olmaları, alışılmış bir kaynakça yerine kaynakçanın betimlendiği bir makaleye yer verilmesi ve dipnotların azlığı gibi biçimsel benzerlikleri vardır. Ama Sugar'ın eserinin ana konusu Osmanlı yaşamı iken, Jelavich'lerinki tıpkı Stavrianos'un kitabı gibi Osmanlı bakış açısını ele almaya pek

uğraşmadan Balkan milliyetçilikleri üzerine odaklanır. Yine de yazarlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da egemenliği kaybetmesinden sonra patlak veren şiddeti dengeli bir tarzda anlatırlar. Dolayısıyla, hem Eugene Delacroix'nın tablosuyla ölümsüzleşen Sakız katliamı (1822), hem de Yaş'daki Türk tüccarlarının (1821) ya da Tripolitsa'daki Müslüman nüfusun (1821, s. 42-44) katli hakkında bilgi ediniriz. Ancak bu kitapta Osmanlı toplumsal yapısının 19. yüzyılda nasıl değiştiğine ilişkin ciddi bir analiz yer almıyor.

Buna karşın, Jelavich'ler, Balkan devletleri arasındaki siyasi çatışmalarla yerli toplumun iç gerilimleri arasındaki bağlantıyı vurguluyorlar. Bazı örneklerde, önde gelen taraflar arasındaki çatışmada sınıfsal gerilim çok kolay göze çarpmasa da, aslında açık bir sınıf mücadelesi olduğunu söylemektedirler. Sadece güçlü bir boyar sınıfının ve mülksüzleşmiş bir köylü sınıfının bulunduğu Romanya'da sınıfsal çatışma ulu orta yaşanıyordu. Sonuç olarak, Jelavich'lerin çalışmasında yeni kurulan Balkan ulus-devletleri söz konusu olduğunda içeriden bir bakışın, Osmanlı toplumu söz konusu olduğunda ise dışarıdan bir bakışın belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Tabii Osmanlı toplumuna böyle yaklaşılması bir talihsizlik. Çünkü yazarların hiçbir kasdı olmasa bile, okuyucular Osmanlı siyasetinin Balkanlar bağlamından tamamen ayrı düşünülebileceği ve bu yeni ulus-devletlere nazaran akılcı bir analize daha az yatkın olduğu sonucunu çıkarabilirler.

Anlaşılan yazarlardan biri sonradan bu sorunun farkına vardı. Barbara Jelavich, 1983'te yayımladığı iki ciltlik Balkan tarihi incelemesinde karşılaştırmalı bakış açısını vurgulamıştır. B. Jelavich, 18. yüzyıldan bahsettiği kısımlarda Osmanlı ve Habsburg imparatorluklarının ortak sorunlarının altını çizer. "Osmanlı hâkimiyeti altındaki Balkan Hıristiyanları" başlıklı birinci bölümde, Müslüman yönetimle Balkan nüfusunun büyük kısmını oluşturan gayrimüslim tebaa arasındaki dini gerilimler ele alınmaktadır. İkinci bölüm ise "Habsburg hâkimiyeti altındaki Balkan milletleri" başlığını taşır. Birincisiyle paralel olan bu başlık bana çok yerinde bir tercih gibi görünüyor. Çünkü 18. yüzyılda Habsburg İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde henüz hiçbir Müslüman topluluğu yoktu. Ama Katolikliğini saldırganca vurgulayan yönetim ile 1699 sonrasında Macar Protestanlarıyla Ortodoks Sırplardan oluşan tabi nüfus arasında dini ve siyasi gerilimler aynen mevcuttu. Üstelik, 18. yüzyılda dini gerilimler ulusal gerilimlere dönüşmeye başlamıştı. Üçüncü bölümde ise iki imparatorluğun 18. yüzyıldaki durumlarının biçimsel bir karşılaştırması yapılıyor. B. Jelavich, din değiştirenlerin ve köylülerin kendi bakış açılarını olabildiğince yansıtarak, Habsburgların bu rekabette hiç de avantajlı olmadığını gösteriyor.

Balkan bağımsızlık hareketleri meselesiyle uğraşına girişmiş bulunan Türk tarihçilerden en önemlisi belki de *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* adlı eseriyle İlber Ortaylı'dır (Ortaylı, 1983). Kitabın başında, II. Mahmud'un tahta çıktığı sırada yaşanmakta olan çatışmalar ele alınıyor. "Osmanlı Uluslarının Yeniçağı" gibi kışkırtıcı bir başlık taşıyan ikinci bölüm de Balkan milliyetçiliklerinin erken dönemi inceleniyor. Ortaylı daha sonra, Tanzimat adıyla bilinen, devletin yeniden yapılanması sürecinin ilk aşamasında Bab-ı Âli'nin ve buradan yönlendirilen merkeziyetçi politikaların hâkim oluşuna dikkat çekiyor. "Reformcuların çıkmazı" adlı bölümde, hem ekonomik hem de demografik açıdan ağır ağır değişen toplumla acilen reform yapmak isteyen bürokrasi arasındaki gerilim inceleniyor. Son bölümde de yeni tarz Osmanlı devlet görevlilerinin fikirsel dünyası üzerinde duruluyor.

Ortaylı'nın çalışması "klasik" modernleşme anlayışına dayanmaktadır. Ama kitabın güçlü tarafı, yazarın kurduğu modellerden ziyade bakış açısının ve bilgi birikiminin zenginliğidir. Rusça bilen ve Rus tarihi üzerine araştırmalara aşina olan Ortaylı (hangi milletten olursa olsun Osmanlı tarihçilerinde ender bulunan bir özelliktir bu), Çarlık Rusya'sını şeytan gibi göstermeyi reddediyor. Balkan milliyetçiliklerinin yerel kökenleri olduğunu vurgulayarak, bunların Rusların ya da başka bir gücün oyunundan ibaret olmayıp kendi meşruiyet kaynaklarına sahip hareketler olduğunu söylüyor. Aynı dobra tavra yazarın ekonomik zihniyetten bahsettiği kısımlarda da rastlıyoruz. Ortaylı, Osmanlı loncalarının uzun süre ayakta kalması gibi olguları, daha eski kuşaktan tarihçilerin yaptığı gibi, ezelden beri var olan düşünüş tarzlarıyla değil, düpedüz tarihsel koşullarla açıklamaktadır (Ortaylı, 1983, s. 152-53).

TARİHYAZICILIĞINDA OSMANLI TÜRKLERİNİN FETİHLERİ VE ANADOLU'YA YERLEŞMELERİ

Buraya kadar bahsedilen eserlerde esas odak noktası 18. ve 19. yüzyıllardı. Ama aynı 1970-80 döneminde sentez yapmaya meraklı birtakım Osmanlı tarihçileri, imparatorluğun erken dönemine de eğilmişlerdir. 1971'de Bizans uzmanı Speros Vryonis, Küçük Asya'da Bizans ve Ortodoks mevcudiyetinin gerileyişi ve yarımadanın İslamlaşıp Türkleşmesi üzerine kapsamlı bir çalışma yayımlamıştır (Vryonis, 1971). Vryonis hikâyeyi 15. yüzyıla kadar getiriyor, yani Osmanlıları da işin içine katmaya çalışıyor. Dolayısıyla onun çalışması, kendisinden biraz daha yaşlı bir tarihçi olan Claude Cahen'inkinden farklı olarak Osmanlı tarihiyle de ilgilidir (Cahen, 1968, iyice gözden geçirilmiş 2. basımı 1988'de yayımlanmıştır). Vryo-

nis'in bu kitabının bir bakıma Köprülü, Barkan ve İnalcık'ın çalışmalarına cevap olarak yazıldığı söylenebilir (yukarıda referansı verilen eserler; İnalcık, 1954a ve b). Bu yazarlar, Anadolu'nun ve Balkanların bir kısmının İslamlaşıp Türklerin yeni yurdu haline gelmesini bir başarı hikâyesi olarak anlatmışlardı. Oysa Vryonis, aynı süreci kaybedenlerin gözünden ele alıyor.

Vryonis'in geç Bizans dönemi yazarlarının Anadolu'nun kaybına verdikleri tepkileri değerlendirdiği kısım, Osmanlı tarihçileri için özellikle ilginç. Ayrıca, Osmanlı Anadolu'sunda bazısı 1923'teki Türk-Yunan nüfus mübadelesine kadar varlığını sürdüren Bizans'tan kalma gruplar hakkındaki son bölüm de öyle. Vryonis, eserini hazırlarken Türkçe ikincil literatürden de yararlanmasıyla, Bizans ile Osmanlı arasındaki geçiş döneminin Bizans, Selçuklu ve Osmanlı açılarından incelenmesi gerektiğini kabul eden ilk tarihçilerden biri oldu. Bu verimli çıkış noktası, bir sonraki nesilde Bizans-Osmanlı geçişi araştırmaları denen zengin bir araştırma sahasının doğmasını sağladı. Bu yenilik dikkate alındığında, Vryonis'in kitabının pek çok yerinde "Bizans milliyetçiliği"ne benzer bir şeyin göze çarpması o kadar da önemli durmuyor.

İki yıl sonra, erken Osmanlı dönemine dair bugünkü yaklaşımımızın şekillenmesinde büyük payı olan bir çalışma yayımlandı. Bu, Halil İnalcık'ın imparatorlukluğun "klasik çağ"ına (1300-1600) ilişkin eseriydi. İnalcık, Osmanlı fetih yöntemleri konulu çığır açıcı bir makalenin yanı sıra, 15. yüzyılda ticaret ve Karadeniz'deki Osmanlı hâkimiyeti ile ilgili bir dizi çalışmayla kendini tüm dünyada önemli bir erken dönem Osmanlı tarihi uzmanı olarak kabul ettirmişti (İnalcık, 1954a ve b, 1960a ve b). Devlet kuruluşu ve ticaret, 1973'te yayımlanan kitabın da ana odaklarındandır. Burada, siyasi tarihten kısaca bahsedildikten sonra Osmanlı yönetiminin işleyişi ile ilgili çok daha yenilikçi bir yaklaşıma sahip bir bölüme geçilir. Hanedan, saray ya da tımar sahipleri gibi kurum ve kişiler ön plandadır. Ama Osmanlı sınıf sistemi denince akla gelen, devletin hizmetkârları ile vergi veren tebaa arasındaki ayrımlar gibi daha soyut fikirlere de epey bir yer verilmiştir.

Bir başka bölümde, Fatih Sultan Mehmed'in Bursa'yı bir baharat antreposuna dönüştürme çabaları dahil, ülkeler arası ticaretten bahsediliyor. Osmanlı İmparatorluğu ile Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki rekabeti bu ticaret mevzuuna bağlanıyor. İnalcık, Müslüman tüccarların imparatorluğun ilk yüzyıllarında elde ettikleri başarıları vurgulamakla, Osmanlı İmparatorluğu'nda işbölümünün dini ve etnik ölçütlere dayandığı, dolayısıyla da durağan olduğu yolundaki eski görüşü reddetmiş oluyor. Bu tür görüşlere 19. yüzyılla ilgili kitaplarda sık sık rastlanıyordu (bir örnek için

bkz. Issawi, 1966, s. 114). İnalcık ise işbölümünün tarihsel olarak [illegible] lendiğini, dolayısıyla da değişebildiğini göstermiştir. Bu, Osmanlı tarihinin kendi ekonomik dinamikleri olduğunu, değişmez ilkelere sahip dinî temelli bir toplumsal örgütlenişe dayalı olmadığını kanıtlamak isteyen tarihçilerin argümanlarında önemli bir yere sahip olagelmiştir.

14. ve 15. yüzyıl Anadolu tarihine ilişkin monografilerle kapsamlı eserlerin arasında bir yerde Rudi Lindner'in imparatorluğun erken dönemlerinde göçebelerin rolüne ilişkin çalışmasını görüyoruz (Lindner, 1983). Lindner, sosyal antropologların günümüzün kabile toplumlarına ilişkin çalışmalarına dayanarak, erken Osmanlı tarihindeki göçebe unsurları yeniden tarih anlatılarına dahil etmeye çalışıyor. Bunu yapmakla da, hikâyeyi yerleşik hükümdarların ve saray vakanüvislerinin bakış açısından anlatan, kendinden önceki tarihçileri eleştirmiş oluyor. Bu yaklaşım aynı zamanda, Bitinya'daki ufak bir beyliği tarih sahnesine çıkaran ana unsurun, ilk Osmanlı padişahlarının aşiretteki soydaşlarının değil de Anadolu'nun dört bir yanından gelen uç savaşçılarının olduğu varsayımını da sarsıyor. Lindner'in uç savaşçıları fikrine getirdiği eleştiri yankı buldu. Ancak, gerisinde açık ve net tarihsel kayıtlar bırakmadan oluşup gelişmiş "Osmanlı aşireti" fikri, *Nomads and Ottomans*'ın [Göçebeler ve Osmanlılar] yayımlanışından bu yana geçen on beş küsur yılda pek taraftar bulmadı (Lindner, 1983, s. 36-37).

TOPLUMSAL VE EKONOMİK TARİH: SENTEZE YÖNELİK İLK GİRİŞİMLER

Mustafa Akdağ'ın yetersiz denebilecek çalışmasını saymazsak, sosyo-ekonomik tarih konusunda mevcut bilgileri özetlemeyi amaçlayan ilk kitaplar Niyazi Berkes tarafından yazılmıştır (Akdağ, 1959, 1971; Berkes, 1969, 1970). Bu kitaplar, belki de Fransa'daki *Que sais-je?* [Ne Biliyorum?] dizisinden esinlenilerek *Yüz soruda* başlığıyla yayımlanan bir dizi içinde çıktı. Dizinin yapısı her kitapta malzemeyi 100 kısa bölüm halinde düzenlemeyi gerektiriyordu; dipnot ya da okuma tavsiyeleri koymak imkânsızdı. Dizi editörleri, okuyucu kitlesi olarak lise ve üniversite öğrencileri ile öğretmenleri hedeflemiş olsa gerek.

Berkes birinci kitapta üretim tarzlarını ele alır ve Osmanlı ekonomisini, zenginliğin esas kaynağının ganimet olduğu bir savaş ekonomisi olarak tanımlar. Berkes, Osmanlı tarihinin dönemlerinin, en iyi İbn Haldun'un ortaya attığı kategorilerle açıklanabileceğini ileri sürer. Osmanlı devletinin kuruluş, güçlenme, buhran ve gerileme dönemlerinden geçtiğini belirtir; devletin tamamen yıkılmasından sonra da yeni bir devlet kurma girişimi gelir. Berkes ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin sebeple-

rinden birinin de, yönetici sınıfın savaş ile sermaye birikimi sağlamanın daha alışıldık yolları arasında net bir tercih yapmaktaki aczi olduğunu söyler (Berkes, 1969, s. 11-15). Devlet ve toplum arasındaki ilişkilere ayrılmış bir başka bölümde yazar devletin toplumdaki tüm güçlerden görece uzak oluşunu vurgular. Bu düşünce, o günden bugüne tartışmalarda önemli bir rol oynayagelmiştir (yeni örnekler için bkz. Haldon, 1992 ve 1993). Osmanlı yönetici grubu, vergilendirmeyle ilgili sorunlar ve sistem içindeki sosyopolitik gerilimler de başka bölümlerde ele alınır. İşte bu çatışmalar Avrupa ticareti ve emperyalizmin Osmanlı ekonomisini yeniden biçimlendirilmesinde etkili olan koşulları oluşturmaktadır.

İkinci kitabın konusu ise doğu Akdeniz'deki Avrupa etkisidir. İlk olarak, "Avrupa feodalizmi" ve "Doğu despotizmi" ele alınmaktadır. Bu bölümde somut olarak Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethi (1517) ile 16. yüzyılda yakınçağ Avrupa'sının deniz kuvvetleriyle girilen mücadeleler üzerinde durulmaktadır. İleriki bölümlerde de merkantilizmin etkisi, altın ve gümüş külçe ithalatı, 16. ve 17. yüzyıllardaki para krizi ve tüm bu gelişmelerin sonucunda sınıf yapısında yaşanan değişimlerden bahsedilmektedir. Son bölümde de yazarın 1800 civarlarına tarihlendirdiği, Osmanlıların Avrupa emperyalizmiyle doğrudan karşılaşmasının ilk aşamaları ele alınmaktadır.

Berkes'in kitapları yazıldıkları dönemde öncü niteliği taşıyordu ama bunlar tabii bize 1960'larda bilinenlerden ötesini veremez. Mesela Osmanlı köylülerinin, denizcilerin, kervan tacirlerinin ve sermaye sahiplerinin somut faaliyetleri hakkında pek bir bilgi içermezler. Genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa ile olan karşılaşması bağlamında ele alınır; bu, Osmanlı tarihinin önemli bir vechesi olmakla beraber, hikâyenin tamamı değildir. Berkes'in kitapları bu kısıtlı bakış açısı nedeniyle, zamanla geçerliliklerinden çok şey yitirmişlerdir. Bu da dizinin editörlerinin neden 1987'de "Osmanlı ekonomik tarihi, 1500-1914" konulu yeni bir kitap yayımladıklarını açıklıyor. Kitabın yazarı, önceleri pamuk ve Avrupa merkezli dünya ekonomisi üzerine çalışan, sonra da para tarihinde yoğunlaşan Şevket Pamuk'tu (Pamuk, 1987, 1994). Bu sefer formatta büyük bir değişiklik yapılmış, Türkçe ve İngilizce kitaplardan oluşan bir okuma listesi eklenmişti. "Devlet ve toplum" gibi temalar merkeziliğini koruyordu ama Pamuk zamansal boyutu Berkes'ten daha fazla vurgulamıştı. Bölüm başlıklarında dahi, o bölümde ele alınan yüzyıla işaret eden bir ifade bulunuyordu.

Pamuk'un kitabının giriş kısmı, 15. yüzyıla kadarki dönemden bahsediyor; Osmanlı devletinin doğuşu, Osmanlı tarihini dünya tarihi bağlamına "oturtma" meselesiyle bağlantılı olarak ele alınıyor. Pamuk, böyle bir

çalışma yaparken, Marksist politik ekonominin bir kavramı olarak "üretim tarzları" üzerinde durmanın şart olduğunu düşünüyor. Ortaçağ Avrupa'sındaki sosyopolitik ilişkilere bakılarak ortaya atılmış bir kategori olan feodal üretim tarzı, Marx'ın sömürgeleşme öncesi Hindistan toplumuna ilişkin oldukça yanlış bir imgeden yola çıkarak geliştirdiği Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) ile karşı karşıya konuyor (bu konuya giriş yapmak isteyenler, Anderson, 1979, s. 462-549'a ve Berktay, 1985'e bakabilirler). Ama 1980'lerde üretim tarzları artık saf bütünlükler olarak görülmüyordu. Zaten Pamuk da üretim tarzlarının soyut modeller olduğunun, gerçek hayatta her bir toplumda farklı tarzların bir arada görüleceğinin altını çiziyor. Ama Pamuk, çeşitli üretim tarzlarının bir aradalığı, Osmanlı tarihine özgü bir birleşim yaratmaz, diyor. Sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen yeni bir üretim tarzı icat etmekle, milliyetçi tarihyazımının o çok sevdiği "Osmanlı tarihinin benzersizliği" fikrine geri dönmüş olacağımızı söylüyor. Ama Pamuk yine de hem "feodal" hem de "Asya tipi" tarzın özelliklerini taşıyan bir "ara" tarzı esas alarak denemeler yapmanın faydalı olabileceğini belirtiyor.

Osmanlı ekonomik tarihine farklı bir yaklaşım, 1980'de geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun (1800-1914) ekonomik tarihine ilişkin bir seçki yayımlayan Charles Issawi'den geldi. Kitabın formatı, yazarın Bereketli Hilal ve İran'ın ekonomik tarihiyle ilgili daha önceki çalışmalarınınkine benziyor. Bu eski çalışmalar piyasada hâlâ bulunabildiği için, yazar 1980'de çıkan kitabında Arap vilayetlerine ilişkin malzemelere yer vermemiş. Aynı şekilde Balkanlar da yer almıyor. Günümüz Türkiye'si dışında sadece Makedonya ve bazı Ege adalarından bahsedildiği için, kitabın adında "Türkiye" kelimesinin kullanılması yerinde bir seçim. Issawi ile çalışma arkadaşları tarafından tercüme edilen 126 belgenin büyük kısmı, daha önce yayımlanmamış birincil kaynaklardan alınmış. Bu belgelerin çoğu, Londra Public Record Office'teki Dışişleri Bakanlığı dizisinden. Bir kısmı da Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın arşivlerindeki ticari konularla ilgili raporlar arasından seçilmiş. Anadili İngilizce olan okurların genelde uzak kaldığı dillerdeki yayımlardan, özellikle de Türkçe ve Rusça kitaplardan da parçalara yer verilmiş. Malzemeyi Issawi'nin kendisi seçip düzenlemiş ve çeşitli giriş makaleleri yazmış. Bu kitap, geç dönem Osmanlı ekonomik tarihini senteze dönük bir tarzda ele almıyor ama yine de daha epey bir zaman başvurulan bir çalışma olacağa benziyor.

Roger Owen'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun esas Arap vilayetlerine ağırlık veren ama Anadolu'yu da dışarıda bırakmayan kitabı, 19. yüzyıl Ortadoğu ekonomik tarihi konusunda bir sentez çabasıdır (Owen, 1981).

Owen aslında Mısır uzmanıydı ve ülkenin pamuk üretimi ve ticareti konusunda bugün hâlâ klasik sayılan bir monografi yazmıştır (Owen, 1969). Yazar, *The Middle East in the World Economy*'nin [Dünya Ekonomisinde Ortadoğu] çoğu alt bölümünü çeşitli bölgesel ekonomilere ayırmış. Bu analizler içinden bir grup 1850 ile 1880 arasındaki döneme, bir diğer grup da 1880 ile I. Dünya Savaşı'nın başlangıcı arasındaki döneme odaklanmaktadır. İstatistiki verilerin bol olduğu 1850 öncesi döneme ilişkin olarak da bölümlerden birinde Mısır, Suriye vilayetleri ve Irak'a birer alt başlık tahsis edilmiş. Osmanlı tarihine ilişkin tartışmaların çoğunda maalesef ihmal edilen Irak'a burada verilen önem özellikle dikkat çekici. Avrupa arşivlerindeki malzemelerle çalışan Owen, özellikle finansın denetimi meselesi üzerinde durarak, bölgenin Avrupa hâkimiyetindeki dünya ekonomisiyle bütünleşmesine odaklanıyor. Osmanlı İmparatorluğu ile Mısır'ın yabancıların denetimiyle sonuçlanan iflasları, Owen'ın anlatısının dönüm noktalarını teşkil ediyor.

Balkan tarihçileri de ekonomik tarihe kendi katkılarını yapmışlardır. Bu katkıların en önemlilerinden biri, John R. Lampe ile Marvin R. Jackson'un kapsamlı çalışmasıdır (Lampe ve Jackson, 1982). Burada bizi özellikle ilgilendiren kısım, Lampe'nin yazdığı ilk 150 sayfa, ama yeni bağımsızlığını kazanan Balkan devletlerinin ekonomilerinin ele alındığı sonraki bölümlerde de işimize yarayacak bazı bilgiler bulunmaktadır. Yazarlar, Balkanlar'ın bağımsız bir coğrafi birim olduğunu ve Braudel'in dediğinin aksine (Braudel, 1966, c. I, s. 22-93) Akdeniz'in bir parçası olmadığını ısrarla vurguluyorlar. Sıradağlar ve tabii en önemlisi Tuna Nehri, güneydoğu Avrupa'yı coğrafi açıdan birleştirmektedir. Tuna'nın birleştirici bir faktör olarak algılanabilmesinin sebebi, kitabın 19. yüzyıl üzerine odaklanmasıdır; daha önceki dönemlerde nehirde kesintisiz bir trafik akışı yoktu (McGowan, 1987). Güneydoğu Avrupa'nın coğrafi bütünlüğü, bağımsızlık öncesi dönemin Balkan ekonomilerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesini meşru kılıyor. Osmanlı ve Habsburg rejimleri karşılaştırması, Barbara Jelavich'in 1983'te yayımlanan çalışmasını anımsatıyor. Bu iki kitap aynı sıralarda yazıldığı için yaklaşım benzerliği o günlerin genel "hava"sıyla açıklanabilir. Lampe ile Jackson'un, Osmanlı İmparatorluğu'nun "daha karmaşık ve ticari bir tabiatı" olduğunu kabule bu kadar hazır oluşları, Osmanlı tarihçilerinin son bulgularından en azından dolaylı olarak haberdar olduklarını gösteriyor (Lampe ve Jackson, 1982, s. 9)

OSMANLI TARİHİNİN YEKPARE BİR BÜTÜN OLARAK SUNULMASI: 1980'LER

1980'lerin ortalarına kadar, popüler tüketime yönelik bir iki kısa metni

saymazsak, tek bir cilde sığdırılmış genel Osmanlı tarihleri pek yazılmıyordu. Tek ciltlik tarihler genelde uzman olmayan okur kitleleri için hazırlanırdı. Dolayısıyla, uzmanların ve yayıncıların bu tür kitaplara ilgi duymaması, Osmanlı tarihi uzmanlarının o dönemdeki içe kapanıklıklarının bir göstergesi sayılabilir. Ama bu yönelim, 1985'ten sonra değişmeye başladı.

Osmanlı tarihine yönelik sentez çalışmalarından biri, ağırlıklı olarak Cumhuriyet dönemi üzerinde durduğu için burada kısaca anılacak. Ama hiç bahsetmemek de olmaz çünkü gerçekten de çok ilginç bir çalışma (Keyder, 1987). Keyder, modern Türkiye üzerine çalışan bir ekonomi tarihçisi. Immanuel Wallerstein'in çalışmalarından esinlenmiş bir bakış açısıyla, 19. yüzyıl ile erken 20. yüzyıl Osmanlı tarihini "Kapitalizm gelmeden önce", "Periferileşme süreci", "Jön Türkler" ve "Kayıp burjuvazi aranıyor" gibi başlıklar altında ele alıyor. Bizans ve Osmanlı imparatorlukları arasındaki devamlılığı vurgulayarak Osmanlı tarihçileri arasında alışılmadık bir noktada duruyor. Devamlılığın sadece köylülerin maddi kültürü düzeyinde değil (bu konuda o kadar büyük bir tartışma yok zaten), devlet-köylü ilişkileri düzeyinde de görüldüğünü ileri sürüyor.

Keyder'e göre, hem "klasik" Bizans devletinin hem de 16. yüzyıl Osmanlı sultanlığının en temel özelliği hükümdarla köylü arasındaki ilişkinin biçimidir. İmparator da sultan da köylüleri yerel güç sahiplerinin sömürüsünden korumalıydı ki merkeze hizmet eden bürokratlar devletin kasalarını köylü vergileriyle doldurabilsin (Keyder, 1986, s. 10-11). Ne var ki her iki imparatorluk da uzun vade de bu amacını gerçekleştirmekten aciz kalmıştı. Keyder, geç dönem Bizans tarihinde ortaya çıkan yerel beyler ile 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı vilayetlerini egemenlikleri altına alan âyan arasında paralellik görüyor (Keyder, 1986, s. 9-12). Bu sebeple, Osmanlı İmparatorluğu'nun başından çöküşüne kadar "merkezileşme" dönemlerini hep "adem-i merkezileşme"dönemleri izliyordu. Uzun yıllar süren bu siyasi mücadeleler, ne Bizans ne de Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin sınıfsal tabanında önemli değişiklikler yaratamamıştı.

Daha da önemlisi, merkezileşme ile adem-i merkezileşme arasındaki bu gelgitlerin hiçbiri, en azından Osmanlı döneminde, Anadolu'nun bir küçük köylü toplumu olma özelliğini değiştirmemişti. Anadolu ve Balkanlar'daki köylü yerleşimlerinin bir ara kesintiye uğramış olması ve bölgede "yeni" bir köylü tabanı oluşana kadar göçebe nüfusun baskın olması, Keyder'in tezinde önemli bir yer tutmuyor. Osmanlı bürokrasisi ancak 19. yüzyılda başka bir sınıfın tehdidine maruz kalmıştı; bu sınıf, yeni gelişen burjuvaziydi. Ama tarihsel koşullar gereği, 1900 yıllarında serpilen bu burjuvazi, daha çok Ermeni ve Rumlardan oluşmaktaydı ve I. Dünya

Savaşı ve takip eden yıllarda İstanbul'dan ve Anadolu'dan kovulmuştu. Bu sayede Osmanlı bürokrasisinin Cumhuriyet devrindeki uzantıları hâkimiyetlerini bir yirmi-otuz yıl kadar daha uzatabilmişlerdi. Ancak II. Dünya Savaşı'nın ardından yepyeni tarihsel koşulların oluşmasıyla, bu bürokrasi yeni –ve bu defa Müslüman– bir burjuvaziyle iktidarı paylaşmak zorunda kalmıştı.

Keyder, bu çalışmasında tarihi, ekonomi-politik ve sosyoloji disiplinleriyle birleştirmeyi deniyor ve Osmanlı tarihçiliğinin standart rutinlerini sorgulamamızı sağlıyor. Ama 1980'lerde "normal" tarihçiler de sentezleyici çalışmalar yaptılar. 1989-90'da, çok ciltli bir Türkiye tarihinin ilk baskısı yayımlandı. Editörlüğünü Sina Akşin'in yaptığı ve pek çok uzmanın katkıda bulunduğu bu Türkçe çalışmanın birinci cildi, Osmanlı İmparatorluğu öncesinde Türklerle ilgilidir ve Halil Berktay'ın tarihyazımı üstüne uzun bir makalesini içerir. Ümit Hassan bir "siyasi olaylar kronolojisi" tarzında bir yazı hazırlamış, Ayla Ödekan ise görsel sanatlarla ilgili genel bir değerlendirme yapmıştır. Ödekan'ın diğer ciltlerde de önemli katkıları vardır. Tarihyazımına ve görsel sanatlara bu kadar ağırlık verilmesi, yazarların salt siyasi tarihe dayalı alışıldık yaklaşımlardan kurtulmak istediklerini gösteriyor.

İkinci ciltte, Osmanlı tarihinin 1300-1600 yıllarını kapsayan "klasik çağ"ı ele alınıyor. 1600-1908 yıllarını kapsayan üçüncü ciltte, 19. yüzyıl siyasi düşüncesi ile ilgili, editörün kendisinin kaleme aldığı uzun bir makale bulunuyor. Dizinin en hacimli kitabı olan dördüncü cilt ise, imparatorluğun çöküşü ile 1980 askeri darbesi dahil, tüm Cumhuriyet tarihini kapsıyor. İkinci baskıda (1995), ikinci ve üçüncü ciltlere ekonomi tarihiyle ilgili bölümler eklenmiş ve daha da önemlisi, güncel tarihe hasredilmiş beşinci bir cilt çıkarılmış. Bu dizinin, 1970'lerde olduğu gibi Türk Tarih Kurumu'nun ya da bir üniversitenin sponsorluğunda yayımlanmamış olması da önemli bir yenilik. Özel bir yayınevi tarafından yayımlanan bu dizi tamamen sivil bir girişim olarak nitelendirilebilir.

DIŞARIDAN OSMANLI TARİHİNE BAKMAK: BİRKAÇ ÖRNEK[5]

Şimdiye kadar hep Osmanlı tarihi uzmanlarının çalışmalarından bahsettik. Ama Osmanlı tarihine başka disiplinlerden pek çok model ve fikir ithal edilmiştir. O yüzden burada, bana ve başka Osmanlı tarihi uzmanlarına esin kaynağı olmuş birkaç eserden söz etmek istiyorum. Fernand Bra-

5 Buradaki seçki o kadar sınırlı ki öznel olmaması mümkün değil; başka Osmanlı tarihçilerine en beğendikleri eserler sorulsa şüphesiz farklı cevaplar verirlerdi.

udel'e borcumuz büyük. Braudel, yeniçağ dünyasıyla ilgili çığır açıcı çalışmalarında, sadece Akdeniz eksenli çalışmalarda değil, dünya tarihi incelemelerinde de Osmanlı tarihine yer verilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamıştı (Braudel, 1966, 1979). Bu önemli tarihçi, Akdeniz'le ilgili çalışmasının ilk versiyonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus ve ticaretle ilgili sorular sormuş, Ömer Lütfi Barkan da 1950'ler ve 1960'larda yayımladığı çalışmalarında bu soruları cevaplamaya çalışmıştı (Braudel, 1949). Braudel daha sonra tüm kuzey yarımkürenin ekonomik hayatıyla ilgili bir çalışmaya giriştiğinde de İstanbul, Halep ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan geçen ticaret yollarına dikkatle eğilmişti. Yazar bu eserinde, Osmanlı devletinin bu yollar üzerindeki hâkimiyetinin sürmesini, 19. yüzyılın başına kadar kendisini Avrupa'yla "bütünleşmek"ten koruyabilmiş olmasına bağlamaktadır (Braudel, 1979, c. III, s. 410-15).

Braudel'in dünya tarihiyle ilgili araştırmaları 1970'lerde sona erdiği için, şüphesiz son gelişmeleri yansıtmaz. "Kültürelcilik" olarak anılan yaklaşım, 1970'lerden beri (Hess, 1978 ile karşılaştırınız) Braudel'in Akdeniz'in kendi içinde bir bütünlük teşkil ettiği varsayımını eleştirerek Hıristiyanlık ve İslam âlemleri arasındaki siyasi-kültürel farkları vurgulamaktadırlar. Bir yazar ya da bilim adamı hayattayken ne kadar başarılı olursa olsun genelde ölümünden on beş-yirmi yıl sonra önemini azalır; artık ne edebi ya da akademik hayatın faal bir üyesidir, ne de klasik olacak kadar eskimiştir. Her halükârda Braudel'in Osmanlı tarihine katkısı, bu konuya hasrettiği üç-beş sayfanın çok çok ötesindedir. Osmanlı tarihinin tüm ekonomi tarihçilerinin ilgilenmesi gereken bir konu olduğunun farkına varılmasını sağlamıştır.

Perry Anderson'un *Lineages of the Absolutist State* [Mutlakiyetçi Devletlerin Gelişimi] adlı eseri, Osmanlı tarihi uzmanı olmayan birinin kaleminden çıkan ama Osmanlı tarihi üzerinde duran bir diğer önemli kitaptır (Anderson, 1979). Bu literatürün çok iz bırakmış eserlerinden biri olduğu için bizim sahamızın tanınmasına da büyük katkısı olmuştur. Anderson, yeniçağ Avrupa'sında mutlak monarşilerin doğmasına sebep olan (birkaç istisnai örnekte de engel olan) gelişmeleri incelemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili kısımda, "Asya Tipi Üretim Tarzı" kavramına karşı inandırıcı tezler ileri sürmektedir. Ama Anderson Osmanlı İmparatorluğu'nu ayrıntılı bir biçimde incelemeye başladığında, kapıdan sokmadığı bu kavram bacadan girmeyi başarır. Bana göre bunun sebebi, Anderson'un Osmanlı sultanlarının hâkimiyet tarzının Avrupa mutlakiyetlerinden temelde farklı olduğunu göstermedeki ısrarında yatmaktadır. Ama Osmanlı "derebey"leriyle ilgili son araştırmaların bulguları hesaba katılır-

sa, iki sistemin farklı olduğu iddiasının, yabana atılacak bir düşünce olmamakla birlikte, 1950'lerde ya da 1960'larda olduğundan çok daha az inandırıcı geldiği söylenmelidir. Anderson, istemeden de olsa "tarih boyunca değişmeyen Şark"ın "kendine özgülüğü" hikâyesini yeniden anlatmaktadır (Abou-El-Haj, 1991, s. 3-5).

Ama tabii bunun için sadece Anderson'u suçlamak haksızlık olur. Kendisi, o dönemin en iyi Osmanlı tarihi otoritelerinden yararlanmıştır. Bu eserlerden onun kitabında aktardığı gibi bir tablo çıkıyorsa, kabahat bu eserlerin demektir. Kanımca, pek çok Osmanlı tarihçisi devlet aygıtı ile onun muhafazakâr politikaları üzerine o kadar fazla odaklanıyor ki Osmanlı toplumunun dinamik unsurlarını göremiyor. Bu böyle olmasaydı, "Asya Tipi Üretim Tarzı" kavramı çoktan geçerliliğini yitirmiş olurdu.

Ortadoğu'nun Osmanlı öncesi tarihiyle ilgili son kitapların en iddialılarından biri, şüphesiz R. Stephen Humphreys'inki (Humphreys, gözden geçirilmiş yeni baskısı 1995). Esas ilgi alanı 1500'e kadarki "ortaçağ" tarihi olan yazar, kırsal tarih ya da kentsel topografyanın gelişimi gibi tarihin yavaş hareket eden katmanı (Braudel'in *longue durée*'si) ile ilgili meseleleri ele alırken, Suriye ve Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetinde olduğu dönemin tarihine de giriyor. Humphreys'in çalışmasına, kapsamlı notlarla açıklanmış ve konulara göre sınıflandırılmış kaynakçası için başvurulabilir. Ama bu eserden burada bahsetmemizin sebebi, bunun ötesinde de bir değerinin oluşudur. Humphreys, her bölümün başında o bölümde ele alınacak meseleyi ana hatlarıyla özetliyor ve bazen de söz konusu bölümün ne gibi tarihyazımı sorunları bağlamında yorumlanması gerektiğini açıklıyor. Ne var ki mesela Suriye'deki Fransız mandası dönemini meşrulaştıran tarihyazımı varsayımlarına karşı bu kadar hoşgörülü olmasa diyesi geliyor insanın. Kanımca bu konuda Edward Said'in yaptığı gibi bir putkırıcılık fena olmazdı. Tüm bunlara rağmen, Humphreys'in çalışması hem işin başındakiler hem de tecrübeli Osmanlı tarihçileri için yeni hareket noktaları sağlayabilecek bir kitap.

1989'DAN GÜNÜMÜZE: GENEL TARİHLER

Geçtiğimiz yıllarda, Halil İnalcık ile Donald Quataert Osmanlı tarihi alanında bir sentez çalışmasına giriştiler. Bu iki yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve toplumsal tarihi üzerine 1.100 sayfalık bir kitabın hem editörlüğünü üstlendiler hem de metinlerinin büyük kısmını yazdılar (İnalcık, Donald Quataert ile birlikte, ed., 1994, karton kapaklı versiyon, 2 cilt, 1997).[6] İnalcık, 16. yüzyılın sonuna kadarki gelişmeleri ele al-

6 Sayfa numaraları tek ciltlik basıma göre verilmiştir.

dığı uzun bir çalışma hazırlamış; karton kapaklı versiyonda bu çalışma birinci cildi teşkil ediyor. 19. yüzyılı ise Donald Quataert üstlenmiş; Quataert, bu kitabın hazırlandığı sıralarda, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda imalatın gelişimi üzerine önemli bir monografi de yayımlamıştı (Quataert, 1993). İnalcık ile Quataert'in bu çalışmasında başka akademisyenlerin de katkıları var; Bruce McGowan, 18. yüzyılı ele alıyor. Şevket Pamuk'un yazdığı parasal tarihle ilgili ek, yazarın yakında yayımlanacak daha kapsamlı bir monografisi* için çıkış noktası niteliğini taşıyor.[7]

Kitabın giriş kısmında İnalcık ile Quataert, Osmanlı İmparatorluğu ile günümüz dünyası arasındaki bağlantıların altını çiziyorlar. Konuyla akademik olarak ilginen okurlara yönelik bir kitap olduğu için, Osmanlı tarihçileri ile diğer alanlarda çalışan tarihçiler arasında tarihyazımı bakımından ne gibi bağlantılar olduğu meselesine de özellikle önem verilmiş. Osmanlı sosyoekonomik tarihinin gelişimi, Braudel'in tarihyazımında yaptığı devrimle ilişkilendiriliyor; yazarlar ayrıca Osmanlı kaynaklarına dayanılarak yapılan yeniçağ ticari tarihi araştırmalarının Macar, Rumen ve Polonyalı tarihçilerin çalışmalarıyla örtüştüğüne dikkat çekiyorlar. İnalcık, Chayanov'un Rus köylü çiftliklerinin işleyişi ile ilgili araştırmalarından yararlanarak Osmanlı köylülerine ilişkin mevcut bölük pörçük bilgilerden anlamlı sonuçlar çıkarmaya çalışmış (İngilizce çevirisi, Chayanov, 1966). İnalcık, küçük aile işletmelerinin önemini vurgulayarak, sadece ticaret ve idareyi ele alan 1973 tarihli çalışmasını aşmış; ama zanaatlardan yine hiç bahsetmiyor. Osmanlı toplumuna ilişkin böyle bir tablo çizildiğinde iaşe meselesi (s. 179-87) büyük önem kazanıyor. Şehir ve kasabalarda kayda değer bir üretim olmuyor ve bunlar etraflarındaki köylerin ihtiyaçlarını temin etmiyorlardıysa, demek ki iaşeleri ancak yöneticilerin zoruyla sağlanabiliyordu.[8]

Donald Quataert, 19. yüzyılla ilgili uzun makalesinde, dünya ekonomisinin hızla sanayileşen bir-iki ülkenin egemenliğinde olduğu bir ortamda imalatın rolüyle ilgili tartışmaya katılıyor. Quataert, Osmanlı iç pazarının önemine dikkat çekerek, sadece ürünlerini Avrupa'ya ihraç eden imalat dallarının önemli sayılmasının yanlış olacağını vurguluyor. Ama imalatçılığın sürmesinin ya da yeniden canlanmasının bazı bedelleri vardı; Quataert'in Osmanlı zanaat sektörüyle ilgili monografisinde açık seçik ortaya koyduğu gibi, bu imalat dalları ancak düşük ücretli emeği sömürerek ayakta kalabiliyordu (Quataert, 1993, iç kapak yaprağı ve s. 98).

---

* Bu monografi 1999 yılında yayımlandı, bkz. s. 148dn.

7 17. yüzyılı da ben işledim. Bu konuda yorum yapmıyorum.

8 İnalcık sadece 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyıl üzerinde duruyor.

Quataert'in Avrupa'nın egemenliğinin yayıldığı bir dönemde Osmanlı imalat sektörüne ilişkin böyle bir tablo çizmesi revizyonist bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. McGowan'ın 18. yüzyıl Osmalı devletini ele alış tarzı ise daha gelenekseldir. McGowan'a göre imparatorluğun gerileyişi sadece ekonomik ve siyasi bakımlardan değil, dünya görüşünde değişimlere yol açması bakımından da merkezi öneme sahip bir olaydır. Kaleler, artık sadece bazı pratik ihtiyaçlara cevap veren donanımlar değil, "dünyaya savunmacı bir bakış"ın ifadeleridir de (s. 639). Aynı şekilde, artık büyük camiler yapılmamaktadır çünkü Osmanlı yönetici eliti kendine olan güvenini kaybetmiştir. Kitabın önsözünde, McGowan'ın yaklaşımının diğer katılımcılarınkinden farklı olduğuna işaret ediliyor. Bana kalırsa bu çoğulculuk olumlu bir şey.

Çok yazarlı bir başka Osmanlı tarihi çalışması da birkaç yıl önce Türkiye'de yayımlandı. İstanbul'daki İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) çok ciltlik bir Osmanlı tarihi çalışmasının sponsorluğunu üstlenmiştir. Bu serinin birinci cildi 1994'te yayımlandı. İslami ilimler tarihçisi Ekmeleddin İhsanoğlu'nun editörlüğünü üstlendiği bu ilk ciltte siyasi, kurumsal, askeri, hukuki ve sosyoekonomik tarih ele alınmış (İhsanoğlu, 1994; ikinci cilt 1998'de yayımlandı). Yazarların makaleleri, hatta bu makalelerin belli kısımları kitabın bütününden bağımsız olarak okunabilir. Katkıda bulunanların çoğu "orta kuşak" Türk tarihçilerinden; Feridun Emecen gibi daha genç kuşaktan birkaç isimle bu durum dengelenmeye çalışılmış. Kaynakça ve dipnotlardan, katkıdan bulunanların çoğunun, arşiv bilgilerinin yanı sıra, Türkiye dışında faaliyet gösteren meslektaşlarının çalışmalarından da haberdar oldukları anlaşılıyor.

Siyasi tarih, Küçük Kaynarca barış antlaşması (1774) dönüm noktası alınarak iki ayrı kısımda ele alınmış. Sık sık daha eski bazı olaylar dönüm noktası olarak önerilse de bugün pek çok tarihçi, imparatorluğun çözülmeye başladığı tarih olarak bunu kabul ediyor. Hikâyenin 1774'e kadarki kısmı, 16. ve 17. yüzyılla ilgili çalışmalarıyla tanınan Emecen tarafından anlatılmış. Bu tarihten imparatorluğun yıkılışına kadarki kısmı da Kemal Beydilli üstlenmiş. Beydilli, Türk akademik tarihçiliğinin genelde pek ilgi göstermediği konulara eğilmiş bir araştırmacıdır. Gayrimüslüm azınlıkların rolüyle ilgili çalışmalarının yanı sıra, 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılda Osmanlı eğitimi üzerine muhteşem bir kitap yazmıştır (Beydilli, 1984, 1995). Yazarın bu birikimi, anlatımına, genelde Tanzimat uzmanlarına ısmarlanan tipik 19. yüzyıl incelemelerinde olmayan bir "lezzet" katmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısı da etraflı bir biçime ele alınmış. İlber Ortaylı, bürokrasideki değişimleri anlatan zihin açıcı bir makale yazmış. Hukuk ta-

rihini işleyen M. Akif Aydın, şeriat ile kanunun nasıl bağdaştırılabildiği gibi zor bir soruya da el atmış. Mübahat Kütükoğlu'nun ekonomik yapıyla ilgili kapsamlı değerlendirmesi, kamu maliyesi, parasal meseleler, ulaşım ve zanaat endüstrileri gibi konuları da içeriyor. Kitapta, bir kısmı IRCICA arşivindeki fotoğraf koleksiyonundan gelen zengin görsel belgeler var. Az bilinen bazı minyatürlere de yer verilmiş. Avrupalı sanatçılar söz konusu olduğunda da yine fazla bilinmeyen eserlerin seçilmesine özen gösterilmiş.

Bu kitabı yazdığımız sırada genel Osmanlı tarihleri külliyatına yapılan son katkı, Amerikalı demografi tarihçisi Justin McCarthy'nin tek ciltlik (406 s.) Osmanlı Türkleri tarihiydi (McCarthy, 1997). Kitap uzman olmayanlara da (İngilizlerden ziyade Amerikalılara) hitap edecek şekilde yazılmış. Maalesef, yayımcı herhangi bir kaynakça koymamayı tercih etmiş; dipnotlarda sadece metinde adı geçen eserlerin künyeleri verilmiş. Anlatı, Selçuklular ve Bizanslılarla başlıyor ve hem olayların aktarıldığı (ikinci ve üçüncü bölümler) hem de kurumların tanıtıldığı (dördüncü bölüm) siyasi tarih bölümleriyle devam ediyor. Kurumsal tarih kısmında, hükümet teorisi, vakıflar, resmi hiyerarşide liyakat ve terfi, azınlıklar, ekonomik örgütleme gibi pek çok farklı tema işleniyor.

"İstikrarın bozulması" süreciyle ilgili bölümde siyasi tarih yeniden gündeme geliyor. McCarthy, bu dürecin başlangıcını Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümü (1566) gibi erken bir tarihe yerleştiriyor. Bundan sonra gelen nispeten kısa bölümde, Avrupa emperyalizmiyle 19. yüzyılda Osmanlı halklarını etkisi altına alan milliyetçilik arasındaki ilişki inceleniyor. Sonra bu siyasi anlatıdan tekrar uzaklaşılarak doğal çevre, mikro düzey toplumsal örgütlenme ve kişiler arası ilişkilere dair sınırlı bilgilerimiz derli toplu bir biçimde sunuluyor. Maalesef, Osmanlı hayatının bu yönleri, hangi döneme ait olduğu her zaman çok açık olmayan "natürmortlar" olarak tasvir edilmiş. "Osmanlı" demenin daha uygun olacağı bazı yerlerde "Türkler" lafının kullanılması da bir diğer küçük pürüz. Daha sonra 19. yüzyıldaki "modernleşme" hareketleri ile ilgili bölümle birlikte siyasi olaylar anlatısına geri dönülüyor.

McCarthy'nin orijinal araştırmalarının çoğu aslında bu dönemle ilgili. McCarthy, önce Bulgaristan'da ardından da Bosna'da yaşanan son olaylarda acı bir şekilde gördüğümüz, savaş ve milliyetçiliğin demografik sonuçları üzerine çalışmıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, savaş ve milliyetçilikle ilgilenen yazarların çoğu, imparatorluğun Hıristiyan tebaasının çektiği acıları vurgularken, Müslümanlarınkini göz ardı etme eğilimdedirler. Ama McCarthy'nin kitabında Müslüman mültecilerin çektikleri, üzerinde önemle durulan konulardan biridir.

Son yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarına ilgi duyulduğunu görüyoruz. Colin Imber, II. Mehmed'in öldüğü yıl olan 1481'e kadarki dönemde Osmanlı tarihinde görülen belli başlı olayları aktaran bir kitap yazmıştır (Imber, 1990). Imber'in esas amacı, olay kronolojisini kurmaktır; çok erken bir dönem olduğu için bunun zor bir iş olduğunu teslim etmek lazım. 15. yüzyıl Osmanlı yazarlarının tarih metinleri, kronoloji konusunda genelde yanıltıcı bilgiler verir; Bizans ve Avrupa kaynakları da pek bir işe yaramaz. Imber, hikâyeyi kurmaya girişmeden önce mevcut kaynakları genel olarak ele almış ve her bir metinde neyin bulunup neyin bulunamayacağı konusunda çok açık seçik ve faydalı bilgiler vermiş. Ancak Imber'in kitabı ile Vatin'in ve Beldiceanu'ların yine erken dönem Osmanlı tarihi ile ilgili çalışmalarının birbirine çok yakın zamanlarda yayımlanması talihsizlik oldu (Mantran ed., 1989 içinde); bu yüzden birbirlerinin çalışmalarından yararlanamadılar.

Imber, kitabına Sherlock Holmes'ün bir sözüyle başlamış: "Verileri toplamadan kuramı oluşturmak büyük bir hatadır" (iç kapak yaprağı). İşte Imber de yorum yapılırken dayanak alınacak sağlam temeller sunmaya çalışmaktadır. Ama yine de yorumlama ile veri toplama işinin sırayla değil, birlikte yürüdüğü bir gerçek. Üstelik, Osmanlı devletinin doğuşu hakkında Imber ile arkadaşlarının gün ışığına çıkardığı bilgilerden fazlasını hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz gibi görünüyor. Bu yüzden yazarın, Osmanlı tarihinin bu erken aşamasını anlama çabalarımızın hep nafile kalacağını kastettiğini düşünebiliriz.

Cemal Kafadar'ın zarif eserinden daha önce bahsettiğimiz için (yedinci bölüm) burada bu kitap hakkında bir iki değinme ile yetineceğiz (Kafadar, 1995). Kafadar, 20. yüzyıl tarihçilerinin olgulara ve düşünsel kurgulara nasıl yaklaştıkları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yazarın, Paul Wittek tarafından ortaya atılan bir fikirle ilgili tartışmalarda takındığı dengeli tavır, en azından bana göre, oldukça yerinde (Wittek, 1938). Wittek, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu kadar hızlı genişleyebilmesini, kâfirlerin dünyasının sınırında yer almasına bağlıyordu. Diğer Anadolu beyliklerinden pek çok insan Bizanslılar, Sırplar ve Macarlara karşı gazaya katılmak üzere bu hızla serpilen uç beyliğine göçmüştü.

Bu varsayım Osmanlı tarihçileri arasında yaygın kabul gördü ve standart Osmanlı tarihi anlatılarının bir parçası oldu. Ancak 1970'lerden itibaren bu yaklaşım çeşitli eleştirilere uğradı; Osmanlıların nasıl bu kadar çabuk güçlendiği konusunda, Osmanlı paralı askerlerinin Bizans taht kavgalarında rol oynaması, göçebe savaşçıların ganimet peşinde koşması gibi

alternatif açıklamalar geliştirildi (Lindner, 1983; s. 1-50; Imber, 1990, s. 32). Kafadar da bu tartışmalara katılarak, sırf beslediği kutsal idealler uğruna savaştan savaşa koşan katıksız "gazi"nin gerçek bir insan değil, içi boş bir balon olduğunu belirtir (Kafadar, 1995, s. 57). 15. ve 16. yüzyıllara ait Osmanlı kaynaklarında bu tip savaşçılar okura örnek insanlar olarak sunuluyordu ama bu metinlerin eleştirel bir mesafeyle okunması gerektiği bariz. Muhtemelen, insanlar sadece gazaya olan inançları sebebiyle savaşmıyor, daha dünyevi kaygılar da güdüyorlardı; Kafadar, bir insanın, içinde aynı anda hem ganimet kaygısını hem de müminliği barındırabileceğini vurguluyor (Kafadar, 1995, s. 37-38).

SENTEZE YÖNELİK SÜREGELEN ÇABALAR: BİR ARAŞTIRMA SORUSU OLARAK "OSMANLI MİRASI"

Burada sunduğumuz tablo eksiksizdir denemez. Önümüzdeki yıllarda Osmanlı tarihinin geniş dilimlerini kapsayan başka çalışmalar yayımlanırsa bu yazdıklarımız geçerliliğini yitirecektir. Bu literatürdeki farklı bakış açılarının kesiştiği noktalardan biri, özellikle son yıllarda yayımlanan eserlerde karşımıza çıkan, imparatorluğun dağılmasıyla ortaya çıkan devletlerin Osmanlı mirasıyla ilişkisi tartışmasıdır.[9] Bu konudaki bazı yeni çalışmalarda, Türkiye dışında diğer tüm ülkelerde bu mirasın "nesnel gerçeklikler" düzeyinde değil algılama düzeyinde yaşadığı ortaya konmaktadır (Lory, 1985; Todorova, 1996). Çoğu Balkan ülkesi, özerklik ya da bağımsız kazandıktan sonra (gündelik hayat rutinlerini ve bunlarla ilişkili kelimeleri saymazsak) "şarklı" olduğu düşünülen tüm pratiklerden kurtulmak için büyük çaba göstermiştir. Buna karşın, İlber Ortaylı'nın başarılı bir çalışmasıyla gözler önüne serdiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılı ile Cumhuriyet dönemi Türk bürokrasisi arasında kayda değer bir devamlılık vardır (Ortaylı, İhsanoğlu ed., 1994 içinde).

Osmanlı mirasından bahsedilirken gündeme gelen önemli tartışma konularından biri de Rum Ortodoks Kilisesi'dir. Bu kilise, 16. yüzyılda, hat-

---

9 Örneğin, Lampe ve Jackson (1982), Jelavich (1983), Todorova (1996) ile karşılaştırınız. Osmanlı mirası konusunda genel bilgi için özellikle, editörlüğünü Carl L. Brown'un yaptığı makale derlemesine başvurulabilir; Todorova'nın makalesi de bu kitapta yer almaktadır (Brown, 1996; Todorova, 1996). Brown, Cyril Black'le birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme süreci hakkında bir kitabın da editörlüğünü yapmıştır. Bu kitap, "Osmanlı-sonrası karşılaştırmalı araştırmalar" diye adlandırılabilecek dalın verdiği ürünlerden biridir (Brown ve Black ed., 1992). Bir başka örnek için bkz. Barkey ve Von Hagen (1997).

ta 19. yüzyılın başlarında, diğer pek çok Osmanlı kurumundan biriydi. Bu "Osmanlılaşmış" kilise hiyerarşisinin uluslaşma sürecindeki rolü Yunanlılar, Bulgarlar ve Sırplar tarafından çok farklı değerlendirilmektedir. Ama "Osmanlı mirası"nın Yunanlı, Bulgar, Sırp ve Türk uzmanların biraz olsun ortaklaşabildiği yönleri de vardır. En azından *bazı* konulardaki *bazı* tartışmalarda, katılımcılar duruşlarını illa ki ulusal aidiyetlerine göre belirlememektedirler (bu sorunsalı etraflıca tasvir eden bir çalışma için bkz. Hering, 1989; ayrıca bkz. Papoulia, 1989).

Bugün, "Osmanlı mirası"nın somut "nesnel" gerçeklikler düzeyinde değil de algılama düzeyinde yaşadığı konusunda fikir birliği var gibi görünüyor. Michael Palairet geçtiğimiz yıllarda yayımlanan kitabında, Osmanlı mirasıyla bağların koparılmasının ekonomik bakımdan çok olumsuz sonuçları olduğunu ileri sürmektedir (Palairet, 1997). Palairet'e göre, II. Mahmud'un yönetim aygıtını merkezileştirip eşkıyaları alt etmesinden sonra, devletin olağan vergi ve askeri donanım talepleri proto-endüstrilerin gelişimini hızlandırmıştı; Bulgar yün üreticileri herhalde bunun en bilinen örneğidir. Taşradaki Osmanlı elitlerinin saf dışı bırakılmasıyla köylülerin yararlanabileceği topraklar artmıştı. Üstelik vergiler de büyük oranda azaltılmıştı. Başta Sırbistan olmak üzere bazı hükümetler, köylülerin piyasaya katılımını faal olarak engellemeye çalıştılar. Bunun sonucunda pek çok yerde geçimlik ekonomiye dönüldü. Proto-endüstriler çöktü, siyasi ve ekonomik işlevlerini yitiren pek çok şehrin gelişimi geriledi. Palairet'in bu söylediklerinde doğruluk payı varsa, ulusal bağımsızlık Balkan ekonomileri için gelişimi hızlandırıcı bir etken değil tam tersine bir talihsizlik olmuş demektir. Zaten Avrupalı kapitalistler de üretimi kısıtlı uzak bölgelerin "dünya sistemi" ile "bütünleştirilmesi" için bir şeyler yaptılarsa da bu konuda çok hevesli olmamışlardır. Palairet'e göre, Sırbistan, Bulgaristan ya da Bosna'nın kentleşip sanayileşmesini isteyen elitler, Osmanlı İmparatorluğu'nun yörüngesinde kalsalardı hedeflerine daha çok yaklaşacaklardı.

Ama terimin geniş anlamıyla "Osmanlı mirası"na dönelim. Mesela, Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında yaşayan Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ilişkileri konusunda son zamanlarda iki farklı tarihsel yaklaşım geliştirilmiştir (Todorova, 1996). Her iki yaklaşımdan da doğru konulara uygulandığında ve fazla katı bir biçimde savunulmadığında geçerli sonuçlar elde edilebilir. Bazı araştırmacılar, Balkan Hıristiyanlarının nispeten yalıtılmış bir biçimde yaşadığı, vergilerini düzenli ödedikleri müddetçe Osmanlı otoritelerinin onlara pek karışmadığı varsayımıyla hareket ederler: Padişahın Hıristiyan tebaası kendi yerel kültürlerini geliştirmişti; sa-

dece din değiştirip Müslüman olanlar bu büyülü çemberden çıkarak egemen kültüre dahil oluyordu. Bağımsızlığın ardından yerel Müslümanların ülkeyi terk etmesiyle ya da en azından siyasi güçlerini kaybetmesiyle, resmi Osmanlı kültürünün yerel Hıristiyanların kültürü üzerinde zaten belli belirsiz hissedilen etkisi hepten silindi ve altından tüm çıplaklığıyla "yerli" Hıristiyan nüfus katmanı çıktı. Başta Sırbistan ve Bulgaristan olmak üzere pek çok yerde bu katman tamamen köylülerden oluşuyordu.

Todorova Müslümanlarla Hıristiyanların ayrışmışlığı varsayımının bazı konuları incelerken yararlı olabileceğini ileri sürüyor (Todorova, 1996). Mesela, 18. yüzyılda yaşamış bir keşiş ve Bulgar proto-milliyetçisi olan Paisi Chilandarskij'in yaşamöyküsünü yazmaya çalışan bir araştırmacı için bu varsayım anlamlıdır çünkü Chilandarskij'nin ömrü boyunca Osmanlı yazılı kültürüyle pek bir bağlantısı olmamıştır. Chilandarskij'nin ömrünün büyük kısmını geçirdiği Aynaroz (Athos), yüzyıllar boyu ayrıcalıklı bir statüye sahip olan, apayrı bir dünyaydı. Ancak eğitimli Osmanlı gayrimüslümlerin çoğu Paris, Venedik ya da Viyana'ya yerleşmemişlerse, en azından yerel yetkililerle muhatap olmak zorunda kalıyorlardı. Ve en alt kademedekiler hariç tüm devlet görevlileri Müslümandı (ama tabii bunların hepsi Türk değildi).

Dolayısıyla, Balkanlar'da Müslümanlarla Hıristiyanların tamamen ayrı dünyalarda yaşadığı varsayımının hiçbir açıklayıcılığı olmadığı durumlar vardır. Diyelim, 18. yüzyılda yaşamış bir tarihçi ve müzisyen olan ve kısa bir süre Boğdan valiliği yapan Dimitri Kantemir üzerine bir araştırma yapılacak. Bu çok yönlü ilim adamı ve sanatçı, İstanbul saray çevrelerinde moda olan tarzda evler tasarlamış ve Osmanlı İmparatorluğu tarihi hakkındaki eserinin dipnotlarını payitaht folklorundan hikâyelerle doldurmuştur. Böyle bir şahsiyetin ortaya çıkması, hem İslam hem de Hıristiyan uygarlıklarını kapsayan bir bağlamda gerçekleşebilirdi. (Cantemir, ed. Dutu ve Cernovodeanu, 1973). Serez'li vakanüvis ve papaz Sinadinos da din ayrımlarının o kadar keskin olmadığı bağlamlar içine yerleştirilirlerse anlaşılabilirler (Odorico vd., 1996; Todorova, 1996).

Bu tekil örnekler bir yana, Balkan kültürü tarihi uzmanları, Müslümanlarla Hıristiyanların arada herhangi bir düşünsel ya da kişisel alışveriş olmadan yüzyıllarca yan yana yaşamış olamayacakları kanısını büyük ölçüde paylaşmaktadırlar. Osmanlı elitlerinin kültürünün baskın niteliği düşünülürse, bu alışverişin son kertede, saraylılara ve kentli Müslümanlara özgü bakış açısı ve fikirlerin, imparatorluğun gayrimüslim tebaasına "sızması" anlamına geliyordu. Balkan şehirlerinde hâlâ ayakta olan konut mimarisi örnekleri, bunu somut olarak göstermektedir. Ama trafik aksi yönde de işleyebiliyordu; mesela, Yunancadan Osmanlıcaya denizle ve denizcilikle ilgili pek çok

terim geçmişti (Kahane, Kahane ve Tietze, 1958). Bugün, bu kültürel aktarımların geçekleşmesini mümkün kılan insanların niyet ve kaygılarına daha dikkatle bakılıyor. Dinsel sınırların ihlali ciddi ve tehlikeli olabilen bir işti (Todorova, 1993, 1996; Faroqhi, 1995, s. 95-117). Ancak bu gibi hareketler olmasaydı, Osmanlı uygarlığı bu kadar renkli olmazdı.

ÖNERİLEN ÇALIŞMALAR

Castellan, Georges (1991). *Histoire des Balkans* (Paris: Fayard) [olaylara dayalı tarih; yer yer *chronique scandaleuse* (dedikodu anlatısı) yönünde eğilimler görülüyor] [*Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1995].

Hösch, Edgar (3. basım, 1995). *Geschichte der Balkanländer von der Frühzeit bis zur Gegenwart* (Münih: C.H. Beck) (özellikle 19. yüzyılda Balkanlar üzerindeki Avusturya etkisi).

Lewis, Geoffrey (3. basım, 1965). *Turkey* (Londra: Ernest Benn Ltd.) (modern Türkiye üzerine genel bir kitap; kısa giriş yazısında tarihsel bilgiler veriliyor).

Mantran, Robert (ed.) (1989). *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris: Fayard) (iyi bir genel anlatı; Arap eyaletleri bölümü özellikle önerilir) [*Osmanlı Imparatorluğu Tarihi*, çev. Server Tanilli, Adam Yayınları, İstanbul, 1999].

Matuz, Josef (1985). *Das Osmanische Reich, Grundlinien seiner Geschichte* (Darmstadt/Almanya: Wissenschaftliche Buchgesellschaft) (bir diplomasi uzmanı tarafından yazılmış; Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki Alman bağlantısı üzerine vurgu yapılıyor).

Werner, Ernst (3. basım, 1978) *Die Geburt einer Grossmacht - die Osmanen (1300-1481)* (Berlin-Doğu: Akademie Verlag) (derin bilgi birikimine sahip bir Doğu Alman Marksist; aynı kişide hem ideolojik hem de ganimete yönelik saiklerin bulunabileceğini ilk ortaya atanlardan).

DOKUZUNCU BÖLÜM

SONUÇ

BAHSEDEMEDİĞİMİZ KONULAR

Osmanlı tarihçiliğiyle ilgili bu kısa çalışmanın eksiksiz olduğu elbette söylenemez. Bazı kaynaklara sadece değinilip geçildi, bazılarındansa hiç bahsedilmedi. Özellikle edebiyata hiç yer verilmemiş olması büyük bir eksiklik çünkü Osmanlı edebiyatının çok önemli bir parçası olan şiir kültürel önkabuller ve estetik tercihler gibi kültür tarihi bakımından önemli bazı konularda bilgi sağlayabilir. Ayrıca, şairlerle hamilerin ilişkilerini inceleyerek Osmanlı elitine mensup olmayan yetenekli kişilerin nasıl bu çevrelere girdiği konusunda da bir fikir edinebiliriz. Bu, siyasi tarih uzmanları için çok önemli bir araştırma konusudur (Örneğin bkz. Fleischer, 1986, s. 41-69). Şiir konusuna hiç girmememin sebebi, edebiyat eğitimi almamış olmamdır; tek sınırı "aşkın okunmaz kıyıları" olan şiir ve imge okyanusu gözümü korkuttu (Holbrook, 1994). Ayrıca Osmanlı evliya menkıbelerinin ya da halk hikâyelerinin şimdiye kadar karşılaştırmalı edebiyat tarihçilerinin çalışmalarına hiçbir referansta bulunmadan hep Osmanlı bağlamında incelenmiş olması da sahamız adına büyük bir eksikliktir. Çünkü bu gibi "basit" anlatı biçimleri dünyadaki pek çok uygarlıkta görülür. Bu çok geniş yelpazede Osmanlı örneklerinin nerede durduğunu anlamak ilginç olacaktır. Ama ileride bir gün Osmanlı malzemelerini de içine alan karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları gelişirse, biz tarihçilerin doğru düzgün özetler yapacak bir karşılaştırmalı edebiyat uzmanına ihtiyacımız olacağı kesin.

Buna karşın, Tanzimat'ın bir meyvesi olan Osmanlı romanları etraflıca incelenmiştir. Varılan sonuçların özetleri, –haddini bilmek kaydıyla– benim gibi konunun uzmanı olmayan kişilerce de yapılabilir (yakın za-

manda yayımlanmış bir eser için bkz. Moran, 1983-1994). Romanlar betimledikleri toplumu bir fotoğraf gibi bire bir yansıtmak amacıyla yazılmazlar ama toplumsal tavır ve değer yargılarının incelenmesinde önemli bir kaynaktırlar. Ne var ki, bu konuyu yayımcının koyduğu kelime sınırı içinde işlememe imkân yoktu; bazı kısımlar bostancıbaşının urganına kurban gidecekti ve ben de uzmanlığımın en yetersiz olduğu konularla ilgili kısımları çıkardım. Umarım bir edebiyat tarihçisi ileride bu işi yüklenir.[1]

KAYNAKLARIMIZ NE KADAR ZENGİN, NE KADAR KISITLI?

Kaynak olarak kullanılabilecek Osmanlı metinleri o kadar bol ve çeşitli ki bunlarla ilgili çalışmalar nesiller boyu sürecektir. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinin şimdiye dek yalnızca birinci cildinin (öbür ciltlerden bazı seçmelerle birlikte) tatminkâr bir basımının yapılmış olması bunu kanıtlayan örneklerden biri (bkz. altıncı bölüm). Osmanlı İmparatorluğu'nun son elli yılıyla ilgili pek çok kaynak hâlâ özel şahısların elinde ve bu kişiler mektup ve kişisel anıları okur kitlesiyle paylaşmaya eskisine göre daha olumlu bakıyorlar. Adı duyulmuş duyulmamış pek çok yazar Osmanlı geçmişinin derinliklerine nüfuz eden aile tarihleri yayımladılar (yakın zamanda yayımlanmış bir örnek için bkz. Devrim, 1994). Raflar dolusu arşiv malzemeleri ise daha da zengin; bu malzemeler o kadar çok ki büyük kısmı şüphesiz hiçbir zaman yayımlanmayacaktır. Ama gelecek nesillerden araştırmacılar, Başbakanlık Arşivi'nin ve daha yakınlarda İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin pek çok projeye parasal destek vermesiyle son yıllarda çok daha yoğunlaşan belge yayımlama çalışmalarının faydasını göreceklerdir (bkz. ikinci bölüm).

Hiçbir kitap araştırmacıya bulabileceği her şey hakkında bilgi veremez. Pek çok tarihçi, çalışması sırasında kendi sorduğu özgün soruları cevaplayan belge ya da anlatısal metin gruplarıyla karşılaşır. Araştırmacı pekâlâ bu belgelerde uzmanlaşabilir. Mesela tahrir defterleri deyince akla Ömer Lütfi Barkan ile Halil İnalcık gelir. Ronald Jennings ömrünü Anadolu kadı sicillerini incelemeye vakfetmiştir. Roderic Davison da 19. yüzyıl Osmanlı ve Avrupa kaynakları arasında yaptığı zekâ dolu karşılaştırmalarla ünlüdür. Pek çok tarihçi sorunsalını en iyi bildiği kaynaklardan türetir ve bu derin bilgisi daha sofistike çalışmalar üretmesini sağlar. Ama bu çalışma usulü "kaytarmacılığa" da yol açabiliyor; yani bazı uzmanlar, sırf kendilerinin en iyi bildiği kaynakların kapsamının dışında kaldığı için birtakım meselelerin

1 Bostancıbaşı, yani baş bahçevan, aynı zamanda saray güvenliğinden sorumluydu. Sarayda yapılacak infazlar onun görev kapsamına giriyordu.

önemsiz olduğunu varsayıyorlar. Bu nedenle kişinin incelediği arşiv malzemesini zaman zaman değiştirmesi iyi olacaktır.

Yine de diğer tüm kaynak grupları gibi Osmanlı kayıtlarında da bazı boşluklar bulunduğunu kabul etmek gerek. Osmanlı tebaasının büyük kısmı köylü veya göçerdi ve bu kesimler genelde okuryazar olmadığı için arkalarında çok az doğrudan tanıklık bırakmışlardır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi (dördüncü bölüm) bu, Osmanlı nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan bu kesimlere ilişkin kayıtların dışarıdan kimselerce yazıldığı anlamına geliyor. Üstelik bu kişilerin esas gayesi vergi toplamaktı. Yani onlara her zaman doğru bilgi verilmediğini tahmin etmek için âlim olmaya gerek yok. Kentsel toplumun elit dışı kesimleri hakkında bile doğrudan tanıklıklar çok azdır. Ücra bölgelerde yaşayanlar bir yana, İstanbullu ya da Bursalı lonca mensuplarının toplumsal örgütlenişi hakkında bir şeyler öğrenmek için başvurduğumuz kaynakların bile büyük kısmı, belli standart kalıplar kullanan saray kâtiplerinin kaleminden çıkmadır. Kadınların tarihi ile ilgilenen araştırmacılar, belgeleri didik didik edip insanlığın bu görmezden gelinen yarısı hakkında bilgi kırıntıları toplayarak olağanüstü bir iş yapıyorlar; ama mevcut kaynakların zihnimizde uyanan soruların sadece bazılarını cevapladığını da kabul etmek gerekiyor.

Ne yazık ki Osmanlı belgelerindeki boşlukların Avrupâ kaynaklarının yardımıyla kapatılabildiği durumlar da sınırlıdır. Özellikle mikro tarihe ve günümüzde genç, zeki tarihçilerin büyük ilgi duyduğu bireyler arası ilişkiler konusuna eğildiğimizde bu sorunla karşı karşıya geliyoruz. Osmanlı kaynakları bu konuda pek ketum olduğu için yabancı kaynakların katkısı çok değerli olabilirdi.[2] Ama Avrupalı gözlemcilerin yalnızca küçük bir kısmı Osmanlı tabiiyetindekilerle insan olarak ilgilendiği için böyle bir imkânımız bulunmamaktadır. Bazen, mesela Kudüs'e kısa bir hac ziyaretinde bulunan Fransız ya da Venedikliler söz konusu olduğunda, gerçekten de yerli halkla kurulan ilişkiler, bir-iki parçalık alışveriş ile konaklama ücretinin, yol vergilerinin ve rehberin hakkının ödenmesinden ibaret olabiliyordu. Ama yine de bu yabancıların mecburen kurdukları sınırlı ilişkiler hakkında dahi söyleyecek pek bir şeylerinin olmaması çarpıcıdır. Siyasi ve diplomatik hedefler, Greko-Romen uygarlığının kalıntıları veya ticari fırsatlar, ülkeye gelen Avrupalıları Müslüman olsun, gayrimüslim olsun Osmanlıların hayatından çok daha fazla ilgilendiriyordu. Gyllius örneğinde gördüğümüz gibi (altıncı bölüm), Konstantinopolis'in geç antik çağına arkeolojik

---

2 Eldeki sınırlı malzemeyle bile ne çok şey yapılabileceğini gösteren bir örnek olarak Georgeon ve Dumont (ed.), 1997'ye bakılabilir.

bakımdan ilgi duyanlar, İstanbul'un o dönemdeki sakinleri söz konusu olduğunda büyük bir kayıtsızlık ve hatta düşmanlık sergileyebiliyorlardı.

Osmanlı topraklarına gelen yabancıların pek azının Türkçe ya da Arapça biliyor olması da bir başka engeldi. Üstelik din farkı sebebiyle, bir Avrupalı ile Osmanlı arasında ciddi bir diyalog kurulabilmesi için her iki tarafın da biraz sıra dışı insanlar olması gerekiyordu. Bu kişilerden bazılarıyla, yani Avrupa tarafından Leydi Mary Montague'yle, Osmanlı tarafından da Kâtip Çelebi ve Ali Ufki'yle tanışmıştık. Akdeniz'in hem Hıristiyan hem de Müslüman kıyılarında, "dışarıdaki" dünya hakkında tipik bir ilim adamından çok daha fazla şey bilen denizciler, balıkçılar ve askerler olduğu tahmin edilebilir. Osmanlı tarafında Osman Ağa'nın esaret anıları bunu gösteriyor (yedinci bölüm). Ama bu Osman Ağa'lardan yaşadıklarını kâğıda döken çok azdır.

Avrupalı ziyaretçilerin pek azı, kendi hareketlerinin ilişki içinde oldukları insanları nasıl etkileyebileceğini durup da düşünmüştür. Hatta bazı ziyaretçiler kendilerini ağırlayan kişilerin başına bir sürü dert açıp hiçbir şeyin farkına dahi varmıyorlardı. Bunun en uç örneklerinden biri, 1888 öncesinde Suriye'deki hac yolu boyunca seyahat etmiş olan yazar ve araştırmacı Charles Doughty'dir (Doughty, 4. basım, 1979). Bu araştırmacı, diğer çoğu yabancı ziyaretçiden farklı olarak Arapça öğrenmiş ve Arap vahalarında tanıştığı birkaç kişiyle yakın ilişkiler kurmuştu. Ama Doughty arkadaşlarından son derece zor ve tehlikeli şeyler yapmalarını istiyor ve bu insanların neden kendisi için böyle risklere girmesi gerektiği sorusu aklından bile geçmiyordu.

Bu koşullarda, Osmanlı padişahının tebaasının yaşadığı dünyanın pek çok bakımdan bizim için kapalı kutu olması gayet doğal. Tarihçilerin bu sorun karşısında takındığı tutum ise kişiden kişiye değişiyor. Aklındaki pek çok soruya cevap bulamadığı için sinirlerinin bozulduğunu söyleyen tarihçilerin sayısı az değil. Benim şahsi tecrübeme göre, Avrupa ve/veya Asya tarihiyle ilgili mümkün olduğunca çok eser okumak, insanın önünde yeni ufuklar açıp, araştırılacak yeni meseleler keşfetmesine yardımcı oluyor. Elbette sorularımızı cevaplamanın tek yolu birincil kaynakları iyice incelemektir; ama araştırmacılar Hindistan, Çin ya da yeniçağ Avrupa'sıyla ilgili tarihsel çalışmaları okuyup üzerlerine düşünerek pek çok yeni soru geliştirmişlerdir.

SİYASET VE DEĞER YARGILARI

İkincil literatürün bu kitaptaki gibi yüzeysel bir tarzda gözden geçirilmesi bile karşımıza pek çok değer yargısı çıkardı. Herkes her gün genelde

yarı bilinçli olarak bir sürü değer yargısında bulunur. Bunların bir kitap ya da makalede ifade edilip edilmeyeceği ise yazarın kendine koyduğu hedeflere bağlıdır. Yazarın yabancı yerleri betimleyerek kendi toplumunu eleştirmesi, hem Osmanlıların hem de Avrupalıların eserlerinde sık sık karşılaşılan ortak bir motiftir. Busbecq'in Osmanlı yönetici sınıfının padişaha olan bağlılığını takdir ettiğini ve Habsburg hükümdarlarının da imparatorluktaki "edepsiz" soylulardan benzer bir sadakat görmelerini dilediğinden bahsetmiştik. Evliya ise kâfirlerin hızla gelişen şehirlerine ve kiliselerine gösterdikleri özene hayran kalmıştı; bu unsurları muhtemelen okurlarına örnek olsun diye vurguluyordu (altıncı ve yedinci bölüm). Seyahatname yazarının böyle bir yaklaşım içinde olması, betimlediği yabancı topluma iyi gözle baktığı anlamına geldiği için bizim için bir avantajdır. Ama bu yaklaşım tarzı aşırıya götürülürse, yabancı bir kültürü gerçekçi bir biçimde yansıtma kaygısı geri plana düşer. Yazarın (güya) tanıştığı yabancı kültür ve toplum, zihninde sadece kendi memleketiyle ilgili fikirleri aktarmanın bir vasıtası olarak var olur.

Değer yargıları, genelde, geçerliliklerini kaybettiklerinde ya da bunları zaten benimsemeyen kişiler tarafından fark edilir. Sömürgecilik sonrası dönemin tarihyazımı, Avrupalıların yazdığı seyahatnamelerin dünyanın Avrupa dışında kalan bölgelerinin sembolik olarak temellük edilmesinde oynadığı role haklı olarak parmak basmıştır (altıncı bölüm).[3] Bir zamanlar Hıristiyanlara ait olan toprakların Müslümanların eline geçişi Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Batılıların zihninde önemli bir yer tuttuğu için, gördükleri her şeyi kötüleme eğilimindeydiler. Bu yaklaşım, örtük olarak, Hıristiyan/Avrupalıların İstanbul'u ya da Filistin'i "kafirler"den çok daha iyi yöneteceği düşüncesini içeriyordu. Önce Avrupa'da, daha sonra da Amerika Birleşik Devletleri'nde gelişen Ortadoğu'yla ilgili akademik çalışmalar da emperyalist ya da yayılmacı emellerle çoğu kez doğrudan bağlantılı idi ve bu yüzden Osmanlı hâkimiyetinin kötülenmesi akademik literatürde sık rastlanan bir durumdur.

Ama bu, madalyonun bir yüzü; bir de Türkiye'yle ilgili olumlu duygular var. Kemalistlerin bir Türk ulus-devleti kurma projesi, 1920'lerin ikinci yarısından itibaren yabancı tarihçi ve filologlar arasında olumlu karşılanmış, hatta birçoklarını heyecanlandırmıştır. 1930'ların ortalarından itibaren Türk üniversitelerinin Naziler yüzünden Almanya ve Avusturya'dan ayrılmak zorunda kalan bilim adamı ve araştırmacılara kucak açmasıyla bu

3 Ama daha önce bahsettiğimiz gibi, Evliya da kâfirlerin dünyasında seyahat ederken benzer bir tutum içindeydi.

sempati daha da kuvvetlenmiştir. Bu bilim adamlarının çoğu II. Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'den ayrılıp, özellikle ABD'de önemli yerlere geldiler. Soğuk Savaş döneminde ABD ile Türkiye arasındaki ittifakın –şüphesiz çok belirleyici olan– etkisinin yanı sıra, bu mültecilerin deneyimleri de Amerikalı Osmanlı tarihi uzmanlarının Türk ulus-devlet projesine duydukları sempatiyi artırmış olabilir. Amerikalı uzmanlar için en az o kadar önemli bir diğer olay da 1960'lardaki Barış Gönüllüleri (*Peace Corps*) deneyimidir. Pek çok genç kadın ve erkek, üniversiteden yeni mezun olmanın verdiği hevesle Türkçe öğrenmiş ve Anadolu'daki köy ve kasabalarda birkaç yıl kalmışlardı. Bazı Barış Gönüllüleri mensuplarının yaptıkları kısa süre sonra projenin adını lekelediyse de gönüllülerin pek çoğu Türkiye ve Türkler için ömür boyu sürecek bir sempati beslemeye başladılar. Lisans-üstü eğitimlerini ABD ya da İngiltere'de tamamlayan Türk ekonomist, sosyolog ve tarihçiler de Türkiye'deki Osmanlı tarihi araştırmalarıyla ülke dışında yürütülen araştırmaların birbiriyle bütünleşmesine katkıda bulundular. Amerika'da eğitim alan Türk Osmanlı tarihi uzmanlarının epey bir kısmının kariyerlerine ABD veya Kanada'daki üniversitelerde devam edip buralarda doktora öğrencileri yetiştirmeleri bu bütünleşmenin önünü daha da açmıştır. Özellikle Halil İnalcık'ın Chicago'dayken yetiştirdiği Türk ve Amerikalı tarihçiler, sahamızda hâlâ belirleyici bir role sahiptir. Ama en büyük katkı, günümüz Osmanlı tarihçilerinin en kıdemlisi olan İnalcık'ın kendisine aittir. İnalcık on yıldan fazla bir süre boyunca Amerika'daki akademi dünyasındaki varlığıyla çok etkili olmuştur.

1960'larda, başta Amerikalılar olmak üzere Türk olmayan Osmanlı tarihi uzmanlarının Türk ulus-devlet projesine sempati duymaları, ülkenin o günkü siyasetinde bir taraf tuttukları anlamına gelmiyordu. Çünkü o dönemde, aşırı sağdan aşırı sola Türkiye'de faaliyet gösteren tüm siyasi örgütlenmeler ulus-devlet projesini hararetle savunuyor, yabancı araştırmacılar da benzer bir yaklaşım sergiliyorlardı. Ama 1970'lerde Ermeni taleplerinin yeniden ifade edilmeye başlaması ve beraberinde patlak veren terör olayları, safların ayrışmasına sebep oldu ve Amerikalı Osmanlı tarihi uzmanlarını "sesini çıkarmaya" itti. Bu tarihçilerden bazıları Türkiye'deki resmi söyleme açıkça destek verir bir tutum takındılar. 1980'den itibaren Türkiye'de İslamcı bir partinin büyük güç kazanmasıyla birlikte saflar iyice ayrıştı. Artık yabancı Osmanlı tarihi uzmanlarının ulusal cumhuriyet projesine destek vermeleri, genelde laikliği savundukları anlamına geliyor; İslamcılara yakın duran tarihçiler epey azınlıkta.

Pek çok Avrupalı uzmanın, hatta, o kadar olmasa bile, Amerikalıların da kendi ülkelerindeki ulus-devlet projesi hakkında ciddi şüpheler duyma-

ya başlaması işleri daha da karıştırıyor. Bir başka deyişle, Avrupa Birliği ülkelerinde yabancıların maruz kaldığı insan hakları ihlallerini kendisine dert eden bir araştırmacının, dünyanın hiçbir yerindeki milliyetçi görüşleri canıgönülden desteklemesi mümkün değildir. Bu yüzden biraz çelişkili bir durumla karşı karşıyayız. Batı Avrupa kültüründen gelmeyen insanların Hamburg ya da Marsilya'da mahalli topluma tamamen dahil olmalarına karşı çıkan muhafazakâr bir Avrupalı, Türk milliyetçiliğini, bugün artık taşıdığı her türlü yan anlamla beraber desteklemekten hiç rahatsız olmayabilir. Türk ya da Kuzey Afrikalı azınlıkların Avrupa toplumunun bir parçası olma haklarını savunan (kelimenin geniş anlamıyla) bir liberal ise küçük bir grup muhalif Türk entelektüelinin fikirlerini kendine çok daha yakın bulabilir [bir örnek için Murat Belge'nin yazılarına, özellikle Belge, (1997)'ye bakılabilir].

Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşu ya da İstanbul'da fotoğrafçılık gibi konuları ele alırken bu meseleler geri plana itilebilirse de asla tamamen aşılamazlar. Bununla birlikte, bazı başka sahalardan farklı olarak Osmanlı tarihçiliğinde Türk ve Türk olmayan tarihçilerin faaliyetleri arasında belirgin bir ayrım yoktur. Bence Osmanlı tarihçiliğini, birbiriyle alakalı konuları inceleyen araştırma gruplarından oluşan bir saha olarak görmek daha doğru olur. Herhangi bir araştırma grubuna Türk, Fransız ya da Amerikalı uzmanların katkı oranı değişkenlik gösterir. Ama toparlamak gerekirse, sahamızda "siyah-beyaz" keskin ayrımlardan ziyade, grinin çeşitli tonları varmış gibi görünüyor.

TARİHYAZIMI VE NOSTALJİ

Ama insanın olduğu yerde kuralların istisnası muhakkak vardır. Türk ve Türk olmayan Osmanlı tarihi uzmanlarının gerçekten ayrıştığı bir konu var. Bu, Osmanlı geçmişine beslenen duygularla ilgili. Halil Berktay'a göre, Türkiye'de Cumhuriyet, Osmanlı mirasının şiddetle reddedildiği "Jakoben" bir evre geçirmiş, ardından da Osmanlı tarihi yeni devletin çıkarlarına uyacak şekilde "temellük" edilmişti (Berktay, 1991). Daha sonraki bu aşamada, Ömer Lütfi Barkan gibi tarihçiler Türkiye Cumhuriyeti'ni Osmanlı İmparatorluğu'nun meşru mirasçısı olarak konumlandırıyorlardı. İsmail Hami Danişmend gibi daha uç fikirleri olan bazı tarihçiler ise işi 15. ve 16. yüzyılların devşirme devlet görevlilerini suçlamaya kadar vardırdı. Devşirmelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun milli bir Türk devleti olarak işlemesini engelledikleri gibi kanıtlanamayacak ve anakronik bir sav ileri sürdü (Danişmend, 1971).

Ama 1980'den sonra nostalji kültürünün çeşitli biçimlerinin ortaya

çıkmasıyla, Türk tarihçileri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nu "mazideki güzel günler"in sembolü olarak görme eğilimi yaygınlaştı. Türkiye'deki kamuoyunda da benzer bir his hâkim. Geçmişin daha "temiz" ve daha "sağlıklı" olduğu varsayımı, ne kadar gerçekçilikten uzak olsa da günümüz Avrupa'sında da oldukça yaygın. Nostalji kültürünü benimseyen Türk tarihçiler Osmanlı toplumunun 18. ve 19. yüzyıllarda bile ahenkli bir toplum olduğunu düşünme eğilimdeler. Elbette geçmişe düzülen bu methiyelerin daha kaba olanı da var, inceltilmiş olanı da.

Tabii bunlar pek ihraç edilebilecek türden fikirler değil. Ama Balkan tarihi uzmanları dahil Türk olmayan Osmanlı tarihçileri de kendilerine göre mitler üretmişlerdir. Bunların pek çoğu, Osmanlı azametinin Kanuni Sultan Süleyman döneminin sonuna kadar devam ettiği, ardından da uzun bir "gerileme" devrinin geldiği fikrinden kopamamıştır (bkz. sekizinci bölüm). Bu tavırları etraflıca ele almak için ayrı bir kitap yazmak gerek, üstelik bu konuda benden çok daha yetkin tarihçiler var (bu konuda değerli bazı fikirler için bkz. Abou-El-Haj, 1991, s. 6-11). Şu anda tüm yapabileceğimiz bu görüş ve nostaljik yaklaşımlardan birkaç satırla kabaca bahsetmek; ama bu bile umarım akıldışı tutumların farkına varmamıza katkıda bulunarak biraz şüphecilik peydahlamamızı sağlar.

YENİ UFUKLAR KEŞFETMEK

Osmanlı tarihçilerinin kullandığı kaynaklarla ilgili bu çalışmayı bitirmeden önce günümüzde ve gelecekte tarihçilerin ilgilenebileceği araştırma konularından kısaca bahsedeceğiz. Bu kısımda sadece bazı önerilerde bulunacağız; yoksa gelecekteki yönelimleri öngörmeye çalışmayacağız. Çünkü diğer sahalarda olduğu gibi Osmanlı tarihçiliğinde de yönelimleri her şeyden önce siyasi gelişmeler belirler. Ve 1989 olayları, bize en zeki ve incelikli siyasi öngörülerin bile boş çıkabileceğini öğretti. Ayrıca, son yirmi yıldır tarihçiliği büyük ölçüde etkileyen "kültür"e yönelik ilgi sonsuza dek sürmeyebilir; ne de olsa düşünsel yönelimlerin genelde yirmi-otuz yılda geçerliliğini yitirdiği tecrübeyle sabit. Elimizdeki iki büyük bilinmeyenli tek bir denklem olduğundan öngörüde bulunmak mümkün görünmüyor. Tasarruf çığırtkanlığı yapan, Avrupa'yı kuşatılmış bir kale olarak gören zihniyetlerin ve diğer başka tehlikeli yaklaşımların "kapitalist dünya sisteminin merkez ülkeleri"nde Osmanlı tarihi araştırmalarının sürmesine ne ölçüde müsaade edeceği de bilinmez.

Ama pek çok Osmanlı tarihi uzmanı mesleğini sever ve dolayısıyla bu gibi zorlukları aşmak için çeşitli yöntem ve araçlar geliştirmeleri pekâlâ mümkündür. Tarihçilik pek fazla para olmadan da yapılabilir. Yasa koyu-

cuların ve üniversite yönetimlerinin, tarihsel araştırmaların, bir kuruş bile bütçe ayrılmasa da devam edebileceğini zannetmeleri gibi istenmeyen bir sonucu olmakla birlikte, bu bizim için bariz bir avantajdır. Osmanlı arşivlerinin her geçen yıl yeni bölümlerinin tarihçilerin kullanımına sunulması, araştırmalara büyük bir ivme kazandıracaktır. Bu öncelikle 19. yüzyıl uzmanlarını etkileyecektir; çünkü başka pek çok ülkede olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da o dönemde bürokrasinin yeniden örgütlenmesiyle, üretilen belge miktarında patlama yaşanmıştı. Yeni tip devlet görevlileri kendilerini, ustaca kaleme alınmış belgeler üreten kâtipler olarak görmekten giderek uzaklaşıp devletin belli politikaları uygulamasına yardımcı olan hizmetkârlar olarak algılamaya başlamış olsalar da bu böyledir (Findley, 1980, 1989). Arşiv kayıtları, gerek padişahın sarayında gerekse (sadaret makamının resmi adı olan) Bab-ı Âli'de seyreden devletin karar alma sürecini gözler önüne serer. Yıldız arşivlerinin açılmasıyla, neo-mutlakiyetçi bir padişah olan II. Abdülhamid'in zamanında bu karar alma sürecinde ne gibi değişiklikler olduğunu anlamamız mümkün hale geldi. Bu arşivlerin ayrıntılı bir biçimde incelenmesiyle, Abdülhamid rejiminin hem karşıtları hem de yandaşları tarafından üretilen yığınla efsane geçerliliğini yitirecektir (Deringil, 1998).

POTANSİYEL VAAT EDEN BİR ARAŞTIRMA DOĞRULTUSU OLARAK 18. YÜZYIL

Yeniçağ uzmanlarının önündeki esas büyük macera, 18. yüzyıl arşiv belgeleridir. Bu yüzyıl, özellikle Anadolu söz konusu olduğunda büyük bir "bilinmeyen kıta"dır; İstanbul, ve o kadar olmasa da Balkanlar ve Arap vilayetleri için de aynı şey söylenebilir. Bundan otuz-kırk yıl önce, çok az insan bu döneme ilişkin arşivlerde araştırma yapılmasının acil bir ihtiyaç olduğunu düşünürdü. Ne de olsa Gibb ile Bowen'ın kapsamlı eserinin ikinci cildi daha yeni çıkmıştı ve bu çalışmada, yayımlanmamış arşiv kaynakları çok az kullanılmıştı (Gibb ve Bowen, 1957). "Gerileme" paradigmasını benimseyen tarihçilerin çoğu, 15. ve 16. yüzyıllardaki Osmanlı "altın çağ"ını incelemeyi hem daha önemli hem de daha heyecan verici buluyordu. Geri kalan araştırmacılar da genelde Türk ulus-devletinin tarihöncesini, bir başka deyişle Tanzimat'ı izleyen yılları incelemeyi tercih ediyorlardı. Tarihçilerin 18. yüzyıla olan bu ilgisizliği, yalıtılmış bir boşlukta yaşamayan arşivcilerin neden 18. yüzyıla ait malzemeleri kataloglamak için özel bir istek duymadıklarını da açıklıyor.

Ama son yirmi küsur yılda pek çok tarihçinin bakış açısı değişti. 18. yüzyıla ait kayıtların ekonomi tarihçisi için önemli olabileceği ilk kez Meh-

met Genç'in malikânelerin işleyiş biçimini ortaya çıkarmasıyla anlaşıldı (Genç, 1975). Genç, mültezimlerin malikâneleri alırken yaptıkları ödemelerin piyasadaki yönelimleri yansıttığını ispatlayarak Osmanlı iç pazarının, sınırlı oranda da olsa, nicel olarak incelenmesinin önünü açtı. Bunun yanı sıra, Genç, Fukazawa, Raymond ve Panzac gibi araştırmacılar, Balkanların bazı kesimlerinde demografik krizler yaşanmasına rağmen Osmanlı ekonomisindeki başka sektörlerin, kimi zaman 1760'lara kadar, gelişmeye ve büyümeye devam ettiğini ortaya çıkarmıştır (Fukazawa, 1987; Raymond, 1973-74; Panzac, 1982). Tabii, 18. yüzyılın ilk altmış yılına ilişkin bu iyimser yaklaşımın konunun uzmanlarının tümü tarafından paylaşılmadığını belirtmek gerek (McGowan, 1994). Ama en azından bazı Osmanlı tarihçilerinin 18. yüzyıla ekonomide mutlak bir gerilemenin yaşandığı bir dönem olarak bakmaktan uzaklaşması cesaret verici bir gelişme.

Üstelik, "özelleştirme" lafının siyasetçi ve ekonomistlerin diline pelesenk olduğu günümüzde, Fransız Devrimi'nden beri adı kötüye çıkmış olan mültezimlerin itibarı kurtulmaya başladı. Kısa süre önce yayımlanan bir çalışmada malikâne uygulamasının 18. yüzyıl taşra elitlerini merkeze bağlayan önemli bir etken olabileceği vurgulanmaktadır. Bu elitlerin, maddi çıkarları bir Osmanlı mali girişimi olan malikâneye yatırım yapmakta yattığı için imparatorluktan ayrılmayı istemeleri için bir sebep yoktu (Salzmann, 1993). İltizam/malikâne sistemi, gayrimüslim azınlıkların tarihiyle ilgilenen araştırmacılar için de önemli bir konudur. Çünkü 18. yüzyıl ile 19. yüzyılların Ermeni sarraflarının malikâne alan Müslüman eşrafla çok yakın ilişkileri vardı. Bu sarrafların elinde inanılmaz meblağlar bulunabiliyordu; ama eşraftan biri veya bir sadrazam idam edildiğinde sarrafının da aynı kaderi paylaştığı durumlar az değildi. İltizamın/malikâne sisteminin, vergileri ödeyenlerin refahını olumsuz etkilemesine rağmen olumlu yönlerinin de olduğu artık kabul edildiğine göre, yeni yetişen tarihçilerin zahmetli bir şey olan iltizam kayıtlarını inceleme işine girişmesi psikolojik olarak daha kolay olacaktır. 18. yüzyıl Osmanlı devletinin mali, siyasi ve ekonomik işleyişi iltizam/malikâne sistemine dayandığı için, bu kayıtların incelenmesiyle döneme ilişkin bildiklerimizde müthiş bir artış olabilir.

MERKEZİYETÇİLİK EFSANESİNİN YIKILIŞI

Kısa süre öncesine kadar hiç tereddütsüz doğru kabul edilen, devlet merkezileşmesinin, evrensel bir siyasi gelişim göstergesi olduğu fikri, bazı tarihçiler tarafından sorgulanmaya başladı. Tarihin pek çok alanında doğrusal ilerleme fikrinden vazgeçildi. Ama ne tuhaftır, bazı siyaset bilimcile-

rinin bu yönelimi benimsemesi epey uzun sürdü. Son yıllarda, hem merkezileşen hem de adem-i merkezileşen unsurların açıkça görülebildiği Avrupa Birliği'nde gelişen federatif yapılar, siyaset bilimcileri etkilemişe benziyor. Adem-i merkezi yapıların siyasi hayatta meşru bir yerinin olabileceğini düşünenler çoğaldı. Bazı tarihsel sosyoloji uzmanları da merkezileşmenin siyasi şiddetin yükselmesi, vergilerin çok fazla artması gibi maliyetlerinin olduğunu kabul ediyorlar. Günümüz tarihsel sosyolojisinin "baba"larından Charles Tilly'nin (bkz. birinci bölüm) yeniçağ Fransa'sı ile ilgili çalışması tam da bu bunları vurguluyor (Tilly, 1985).

Adem-i merkezileşme konusu son yıllarda Osmanlı tarihi uzmanları tarafından da ele alınmaya başladı, ama çok önemli bir farkla: Psikolojik bakımdan, XIV. Louis'yle ilgili mitleri yıkmak, benzer bir şeyi Kanuni Sultan Süleyman ya da Fatih Sultan Mehmed için yapmaktan daha kolay (XIV. Louis için bkz. Burke, 1992). Mesela Karen Barkey, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı merkezi yönetiminin, asileri yönetim yapısıyla bütünleştirme yoluna gittiğini ileri sürmüştür (Barkey, 1994). Bu politika, Osmanlı merkezi yönetiminin kendi kendini devam ettirmesini sağlarken, mesela 17. yüzyıl Fransa'sında olduğundan çok daha az güç kullanmasını mümkün kılıyordu. Merkezi iktidarın bu bütünleştirme çabaları, Richelieu ya da XIV. Louis'nin düzenli olarak başvurduğu sert önlemlerle karşılaştırıldığında, Osmanlı taşra vilayetlerinde yükselen yeni siyasi güç odaklarına verilmiş tavizler olarak görünebilir. Ama Osmanlı yönetimi potansiyel rakiplerini bu şekilde etkisiz kılarak hem tebaasını pek çok sıkıntıdan korumuş hem de dış savaşlarda kullanabileceği kaynakları en iyi şekilde seferber etmiş oluyordu.

Merkezileşmenin iyi bir şey olduğu varsayımı karşısında son zamanlarda uyanan bu şüphe, konu 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu olduğunda özellikle önem kazanmaktadır. Pek çok tarihçi artık âyanın yükselişinin taşra vilayetlerinde proto-milliyetçi hareketlerin varlığına delalet ettiğini düşünmüyor (bu yönelimin ilk örneklerinden biri için bkz. Barbir, 1979-80). Eskiden Bulgaristan, Yunanistan ya da Suriye'de, "millet"lerin Osmanlı döneminde de varlığını koruduğu varsayılıyordu. Bu "millet"ler merkezi devlet gücünü yitirene kadar tarih sahnesinin kenarında beklemiş, sonra da tüm varlıklarıyla kendilerini göstermişlerdi. Ama artık ulusların devamlılığı varsayımı ciddi eleştirilere uğruyor. Aynı şekilde, bunun bir uzantısı olan Osmanlı merkezi yönetiminin 18. yüzyılda "gerileme" devrine girdiği varsayımı da artık eskisi kadar inandırıcı bulunmuyor (Anderson, 1983). Sekizinci bölümü okuyanlar, bu yeni yaklaşımın Osmanlı tarihiyle ilgili elkitaplarının çoğuna, en son çıkanlara bile, yansımadığını görecekler. Ama zaten

–büyük olasılıkla şu an okumakta olduğunuz da dahil olmak üzere– elkitapları araştırmalardaki en son yönelimleri genelde yansıtmaz.

Bazı tarihçiler hem Osmanlı- öncesi dönemde hem de Osmanlı tarihi boyunca merkezileşme ile adem-i merkezileşmenin çevrimsel bir seyir izlediğini iddia etmişlerdir. Bu varsayımın altında merkezileşmeye mutlak bir değer atfedilmemesi gerektiği düşüncesinin yattığı açık (Keyder, 1987). Kimi başka tarihçiler de Osmanlı devletinin, gerektiğinde adem-i merkezileşmeye gitme esnekliğini göstererek siyasi krizlere karşı dayanıklılık geliştirdiğinin altını çizmişlerdir (Togan, 1992; Salzmann, 1993). Özellikle Salzmann'ın Osmanlı tarihi uzmanı olmayan bir okur grubuna hitap eden bir dergide yayımlanan, ince düşünülmüş argümanlar üzerine kurulu makalesini okuyan pek çok tarihçi, "devlet merkezileşmesi eşittir siyasi ilerleme" denkleminden vazgeçebilir.

KARŞILAŞTIRMANIN GETİRİLERİ

Yukarıda kabaca bahsettiğimiz argümanlar kimi zaman açıkça kimi zaman da örtülü olarak tarihsel karşılaştırmalara dayanıyor. Tarihçilik, karşılaştırmanın edebiyat olgusunun kendisiyle ilgili kuramsal düşüncede temel bir rol kazandığı edebiyat araştırmaları kadar ileri gidemedi. Yine de Osmanlı dünyasının dışındaki tarihsel süreçlerle ilgili kapsamlı araştırmalar, Osmanlı tarihi uzmanları için ilhamı kaynağı olmuştur. Mesela, son yıllarda sosyal antropologlar, arkeologlar ve tarihçilerin birlikte yürüttükleri çalışmalar sayesinde yeni bir gözle görmeye başladığımız, Roma dönemini izleyen "Karanlık Çağ"daki göç ve devlet oluşumu olguları, bu araştırma konularından biridir. Ortaçağ uzmanları, göçebe halkların önceden orada bulunan yerleşik nüfusları egemenlikleri altına alarak kurduğu kısa ömürlü devletler hakkında pek çok yeni bilgi elde ettiler. Bu bilgi, Osmanlı beyliği dahil 14. yüzyıl Anadolu beyliklerinin oluşumunda etkili olan karmaşık ve hakkında pek az şey bildiğimiz süreçleri ortaya çıkarmaya çalışan tarihçiler için önemli olabilir (Berktay, 1990). Bu olguları "savaşçı demokrasisi"nden feodal topluma geçişin örnekleri olarak değerlendirip değerlendirmemek ise kişisel bir tercihtir (Kaser, 1990, s. 163). Avrupa ortaçağı uzmanlarının elde ettiği sonuçlar başka konularda da yardımcı olabilir. Mesela yeni bir yönetici sınıfın geçmişten devraldığı belge üretim geleneklerini sürdürmesi, ortaçağ Avrupa'sı bağlamında etraflıca incelenmiştir; bu olgu Osmanlı tarihçilerini de yakından ilgilendirmektedir. Mesela Büyük Selçuklu hükümdarları İran'ın belge üretim geleneklerini benimsemiş ve bunlar daha sonra yeni fethedilen Anadolu'ya taşınmıştı. Osmanlılar da Anadolu Selçuklularının belge üretim geleneklerini

benimsemişlerdi. 11. ve 12. yüzyıllarda da Bizans İmparatorluğu, başta maliye olmak üzere pek çok alanda Anadolu'daki devlet kurucuları için çok önemli bir örnek teşkil etmekteydi. Giderek zenginleşen ortaçağ Avrupa'sı araştırmaları, Osmanlı Anadolu'sunun ilk yıllarıyla ilgilenen tarihçilerin yabancı geleneklerden hangilerinin seçilip benimsendiğini ve bunlarla oluşturulan nihai sentezi anlamalarına yardımcı olabilir.

Osmanlı-Avrupa karşılaştırmalarıyla ilgilenen araştırmacılar, artık 16. ve 17. yüzyıllara daha fazla eğiliyorlar. Bu tür karşılaştırmaların mümkün olduğunun kabul edilmesi yeni bir şey. Montesquieu'den beri Avrupalı ve Amerikalı uzmanlar arasında, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa'nın siyasi sistemleri arasında mutlak bir fark olduğunu varsayma eğilimi hâkimdi. Avrupa tarihi uzmanları, Weber'in izinden giderek kırsal kesimin denetimini elinde bulunduran bir aristokrasinin ve özerk şehirlerin bulunmayışını, Osmanlı toplumsal yapısını Avrupa toplumlarından tamamen ayıran özellikler olarak görüyorlardı.[4] Ama son yirmi-otuz yılda yapılan araştırmalar, kıta Avrupa'sı ile Osmanlı dünyası arasındaki farkların bir zamanlar zannedildiği kadar keskin olmadığını gösterdi. 16. ve 17. yüzyılların mutlak monarşileri Avrupa'da da şehirlerin kendi kendilerini yönetmelerine son vermişti. İşte böylece Avrupalı toplumların en önemli özelliklerinden biri sayılan özerk şehirlerin geçici ve sınırlı bir olgu olduğu anlaşılmış oldu (Braudel, 1979, c. 1, s. 457-58). Bununla birlikte, en azından uzmanların iyi bildiği üzere, 17. ve 18. yüzyılların Osmanlı siyasi eliti, Avrupalı soyluların kişisel güvenliğinden yoksun olsa da fiilen bir aristokrasi gibi işlemekteydi (Abou-El-Haj, 1991, s. 48-58).

Bunların yanı sıra, Osmanlı tarihi uzmanları, formel kentsel kurumların var olmayışının, kentli elitlerin kendi çıkarlarını dile getirmesinin hiçbir yolu olmadığı anlamına gelmediğini fark etmiş bulunuyorlar. Bu araştırmacılar Osmanlı şehirlerinin yalıtılmış mahalle ve loncalardan oluşan şekilsiz topaklar olduğu varsayımını da artık inandırıcı bulmuyorlar. Dolayısıyla artık Osmanlı İmparatorluğu ile diyelim mutlakiyet dönemi Fransa'sını karşılaştırılması mümkün olmayan şeyler olarak değil de farklı olmasına rağmen ortak özellikleri bulunan toplumlar olarak gören tarihçiler var. Farklı tarihyazımları arasındaki mesafenin giderek daralmasıyla, karşılaştırmayı ana temalardan biri olarak vurgulayan çalışmalar yayımlanmaya başladı (Barkey, 1994; Salzmann, 1995).

Bir başka tartışma konusu da bazı Osmanlı elitlerinin 18. ve 19. yüzyıl Avrupa'sındaki düşünsel eğilimlere duydukları ilgiyi nasıl yorumlamak

4 Türk tarihçiler ise bu özellikleri hiçbir zaman çok önemli bulmadılar.

gerektiği ile ilgili. Mevcut yorumlar Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılın son yirmi-otuz yılında ve özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı askeri yenilgiler üzerinde odaklanmaktadır. Osmanlı elitleri bu durumdan kurtulmak için yeni tarz askerler ve orduları daha etkili kılacak teknik kadrolar yetiştirmeye başlamışlardı. Ama kısa süre sonra, öğrenciler kullanacakları tekniklerin kuramsal dayanaklarını, mesela balistiğin matematiksel temellerini, öğrenmeyince bu tür bir eğitimin etkili olmadığı anlaşılmıştı. Bu nedenle önce askeri okullardaki öğrenciler, kısa süre sonra da sivil meslek okullarındakiler daha çok ders kitabına ulaşabilmek için Fransızca öğrenmeye başlamıştı. Zamanla bu dil teknik olmayan konulara da açılan bir pencere haline geldi.

Model anlatı şöyle devam ediyor: Ne var ki uzun yıllar dini ve felsefi inanışlar bu yeni tarz bilimsel düşünceye karşı direndi. Mesela, pek çok insanın gözünde doğa kanunlarının istisnasız geçerli olduğu varsayımı, istediği her şeyi yapabilecek olan Tanrı'nın kadir-i mutlaklığıyla çelişiyordu (Mardin, 1962, s. 89). Bu yeni bilgi ve düşünceler, hâlâ büyük ölçüde din tarafından belirlenen hâkim dünya görüşü içinde kendine sağlam bir yer edinemediği için 1900 yılı civarında entelektüel Osmanlılar bilinemezciliğe kaydılar. Bu yeni düşünüş tarzı, dini bakımdan sallantılı bir konumda olduğu için dar bir elit çevresi dışında son dönem Osmanlı toplumunda kök salamadı.

Bu modeldeki pek çok unsur şüphesiz somut gerçeklerle örtüşüyor. Ama ortaçağ ve yeniçağ Avrupa'sı uzmanlarının tespit ettiği çeşitli düşünsel yenilik hareketleri ile bir karşılaştırma yapıldığında biraz farklı bir yorum geliştirmek mümkün. İS 800 dolaylarındaki Karolenj döneminde, 12. yüzyılda ve daha sonra tekrar 15. yüzyılda batı Avrupa'da, artık yabancı bir kültür olan klasik çağ Roma ve Yunan uygarlıklarına referansla gerçekleştirilen ve/veya meşrulaştırılan büyük kültürel kaymalar olmuştu. Bu yabancı kültürün metin ve imgeleri şüphesiz o günün ölçütlerine göre yorumlanmıştı. Ama özellikle Roma edebiyat kültürüyle kısmen de olsa tanışılması, kitapların okunacak şeyler olmaktan ziyade dini ritüellerde oynadıkları rolle önemli sayıldıkları erken ortaçağın sözlü nitelikteki kültürüne alternatifler hayal edilmesini mümkün kıldı. Aynı şekilde, 18. yüzyılda Çin tarihinden alınan gerçek ya da uydurulmuş modeller, Fransız siyasi düşünürlerinin, seküler aydın mutlakiyeti fikrini geliştirmelerini sağlamıştı.

Yabancı bir kültürel geleneğe ait metinler bu şekilde kullanıldığında tek bir kültürün evreni içinde meşrulaştırması zor olabilecek yeni fikirlerin geliştirilmesine yardımcı olabilirler. Yunan, Roma ya da Çin uygarlıklarına referansta bulunmak Avrupalı entelektüellerin kendilerininkinden fark-

lı bir dünya hayal etmelerini mümkün kılmıştı. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Osmanlı elit kültüründe benzer bir şey yaşanmış olması, en azından bana göre, gayet mümkün. Eğitimli Osmanlıların Victor Hugo okuyarak ya da figüratif resimler yaparak kendi fikir dünyalarını genişletmeye çalıştıkları ve bu amaca doğru atılmış bir ilk adım olarak dönemin Fransız kültürünü benimsedikleri söylenebilir.

Ama bu kültür projesi, siyasi koşullar tarafından sürekli sekteye uğratılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli yenilgiye uğradığı bir ortamda düşmanın kültürünün toptan devralınması fikri kamuoyunda ihanet gibi algılandı. Bu projenin parçası olanlar sürekli baskı altındaydılar. Attıkları her adımda kendilerini savunmak zorunda kalan bu kişiler, her türlü kültürel girişimde olması gereken kararlılık ve kendiliğindenlik niteliklerini korumakta zorlanmış olabilirler. Daha somut olarak söylemek gerekirse, yaşanan siyasi felaketler, Osmanlı yönetici sınıfıyla doğrudan bağlantılı insanların çıkıp da "dünyada ne olduğu beni ilgilendirmez, ben resmimi yaparım" (ya da "matematik kuramıyla uğraşırım", "kadim metinleri yayıma hazırlarım") demelerini imkânsız kılıyordu. Avrupa kültürünün benimsenmesi, Avrupa'nın siyasi egemenliğine karşı direnmenin, yani "devleti kurtarma"nın önkoşulu olarak görülüyordu. Ama Avrupa kültüründen pek çok şey alındığı halde Osmanlı devleti kurtulmak şöyle dursun, her geçen gün daha da kan kaybediyordu. Yeni tarz bilgi ve sanatı savunanlar bu koşullar altında o kadar fazla taviz vermek zorunda kalmıştı ki etkinlikleri büyük ölçüde baltalanmıştı (Mardin, 1971).

Tanzimat sonrasında yaşanan kültürel değişimle ilgili bu yaklaşım, muhtemelen Osmanlı tarihi uzmanlarının çoğu tarafından paylaşılmıyor. Dolayısıyla, sahaya giriş niteliğindeki bu kitapta modelden bu kadarıyla bahsetmek yeterli. Tanzimat sonrası kültürel değişimle ilgili başka modeller de geliştirilebilir. Ama Osmanlı kültüründeki değişimin, düvel-i muazzamaya ve tabi halklar arasında yayılan milliyetçiliğe dur demek için alınan bir önlemden ibaret olduğu fikrini aşmak isteyen tarihçiler, herhalde karşılaştırmaya ilgi duyan tarihçilerin geliştirdiği fikirlerden yola çıkacaklardır.

Üstelik, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa dışındaki uygarlıklar arasında yapılacak karşılaştırmaların imkânlarını daha yeni yeni keşfediyoruz. Bir Osmanlı tarihi uzmanı kendi sahası dışında bir toplumu az çok biliyorsa, bu genelde bir Avrupa toplumu olur. Ama artık Osmanlı tarihiyle ilgilenen Japon tarihçilerinin giderek artmasıyla Uzakdoğu tarihçileriyle bağlantılar kuvvetleniyor. Osmanlıların Japonlara ilgi duymaya başlaması 20. yüzyılın başına dayanıyor; Japonların Rusya'yı yenmesi Osmanlı elitlerine "modernleşmiş" bir Asya ülkesinin Rusya'yı alt etmesinin mümkün

olduğunu gösterdi. Bu kısa süren Japon furyası, Türk ya da yabancı Osmanlı tarihi uzmanlarının Japon tarihine ciddi olarak eğilmesiyle sonuçlanmadı. Ancak 1964'te, Halil İnalcık'ın da katıldığı bir Amerikan projesiyle 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı ve Japon tarihlerinin sistematik bir karşılaştırmasına girişildi. O dönemin atmosferinde, doğal olarak "modernleşme"nin başarılı olup olmadığı esas odak oldu (İnalcık, 1964). "Modernleşme" paradigmasının hâkimiyetini yitirmiş ve Japon tarihinin Türkiye'de bir disiplin olarak kabul görmeye başlamış olduğu 1984 yılında, *Toplum ve Bilim* dergisinin (o sırada editörü Huri İslamoğlu-İnan'dı) Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Japonya imajına ayrılmış bir sayısı yayımlandı. Son yıllarda da Selçuk Esenbel, Meiji dönemi Japonya'sı ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki elitlerin kültürel pratikleri arasında gayet incelikli karşılaştırmalara girişti (Esenbel, 1994, 1996). Bunlar sadece başlangıç; umarız ki ileride başka karşılaştırmalı çalışmalar da yapılır.

Osmanlı tarihi uzmanları Çin tarihinden de en azından Japon tarihi kadar yararlanacaklardır. Çince bilen az sayıda Türk tarihçisinin karşılaştırmalı incelemeler yerine Orta Asya'yla uğraşmaları üzücü. Çin tarihinin şu ya da bu dönemindeki gelişmeleri Osmanlıya özgü dinamiklerle karşılaştırma yolunda şimdiye kadar sadece bir-iki deneme yapıldı (Togan, 1992). Çinli tarihçilerin kullandığı ama disiplinimizde neredeyse hiç bilinmeyen (yabancılar karşısında) içermecilik-dışlamacılık gibi bazı kategoriler Osmanlı tarihçileri tarafından da hesaba katılmalıdır (bu yönde bir adım için bkz. Barkey, 1994). Karşılaştırmalı bir bakış açısı özellikle 16. yüzyıl sonu-17. yüzyıl başındaki askeri ayaklanmalar gibi bazı dikenli konuların incelenmesinde faydalı olacaktır (Faroqhi, 1995; Fransa, Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nu da içeren geniş kapsamlı bir devrim ve isyan incelemesi için bkz. Goldstone, 1991).

Rus ve Osmanlı tarihlerinin karşılaştırmalı incelemesi de emeklerin meyve vereceği bir diğer alandır. Soğuk Savaş yüzünden çok az Osmanlı tarihi uzmanı Rus arşivlerindeki zengin ve disiplinimiz açısından önemli malzemeleri inceleyebilmiştir. Rus Osmanlı tarihçilerinin de Türkiye'deki kaynakları kullanmasına izin verilmemiştir. Sonuç olarak da Rusça öğrenmek isteyen Osmanlı tarihçisi pek çıkmamıştır. Dolayısıyla, günümüzde işbirliği imkânlarının artmış olmasına rağmen bu imkânların değerlendirilmeye başlaması zaman alacaktır. Tüm bunlara birlikte, Osmanlı-Rus tarihi gelecek vaat eden zengin bir alandır –üstelik sadece iki imparatorluğun 17. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın başlarına kadar ortak (ve çoğunlukla çatışmalı) bir tarihi olduğu için değil. Sıradan bir gözlemci bile sosyopolitik örgütlenmede, hükümdarın büyük bir güce sahip oluşu, *strelitzi* ile

yeniçerilerin rollerinin benzerliği ve özellikle de 17. yüzyıl Çarlık Rusya'sındaki orta hizmet sınıfı ile Osmanlı tımar sahiplerinin pek çok bakımdan paralellik göstermesi gibi benzerlikler tespit edecektir (Hellie, 1971). Ama aynı zamanda iki toplum arasında belirgin farklılıklar vardı. Mesela köylüler Rusya'da Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğundan çok daha bağımlıydılar.

Bu türden daha pek çok karşılaştırma imkânından bahsedebiliriz. İleride ne gibi araştırmaların yapılabileceği konusunda yazıp çizmek kolay. Asıl zorluk işe koyulunca başlıyor. Ama Osmanlı tarihi, en azından bana, pek çok heyecanlı macera yaşattı.

ÖNERİLEN ÇALIŞMALAR

Berktay, Halil (1991). "Der Aufstieg und die gegenwärtige Krise der nationalistischen Geschichtsschreibungen in der Türkei", *Periplus*, 1, s. 102-25 (büyüleyici ama ne yazık ki küçük bir dergide ve üstüne üstlük Almanca yayımlanmış).

Davison, Roderic H. (1990). *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West* (Austin: University of Texas Press) (bir Tanzimat dönemi uzmanından toplu makaleler).

Esenbel, Selçuk (1994). "The Anguish of Civilised Behaviour: The Use of Western Cultural Forms in the Everyday Lives of the Meiji Japanese and the Ottoman Turks During the Nineteenth Century", *Japan Review*, 5, s. 145-85 (çarpıcı saptamalarla dolu bir makale).

Finn, Robert P. (1984). *The Early Turkish Novel, 1872-1900* (İstanbul: ISIS) (bilgi açısından zengin bir çalışma).

Genç, Mehmet (1984). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt, Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 49 (4), s. 51-61; 50 (5), s. 86-93; Fransızca basımı (1995): "L'économie ottomane et la guerre au XVIIIe siècle", *Turcica*, XXVII, s. 177-96 (bir klasik, mutlaka okunmalı).

Kaser, Karl (1990). *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft, eine Einfürung* (Viyana, Köln: Böhlau) (bir güneydoğu Avrupa uzmanından –kimi tutarsızlıkları saymazsak– zekice yorumlar).

Mardin, Şerif (1962). *The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton University Press) (o döneme ilişkin düşünce tarihi çalışmalarının hâlâ en iyisi; bir klasik) [*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. İrfan Erdoğan, Mümtazer Türköne, Fahri Unan, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1996].

Moran, Berna (1983-1994). *Türk Romanına Eleştirel bir Bakış*, 3 cilt, (İstanbul: İletişim Yayınevi) c. 1: *Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a* (esas ilgi alanı modern Türkiye olan bir edebiyat tarihçisinin kaleminden; Fransız ve Rus romanlarıyla karşılaştırmalar da var).

Necipoğlu, Gülru (1991). *Architecture, Ceremonial and Power, The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge MA: The Architectural History Foundation ve MIT Press) (Osmanlı siyaset tarihi ile sanat tarihi arasındaki ilişkilere merak duyanlar için temel bir eser).

Salzmann, Ariel (1993). "An Ancien Regime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics and Society*, XXI. 4, s. 393-423 (yeni yaklaşımlar getiren ve insanı düşünmeye sevk eden bir çalışma).

Tilly, Charles (1985). "War Making and State Making as Organized Crime", *Bringing the State Back In* içinde, ed. Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol (Cambridge: Cambridge University Press), 169-91 (Osmanlı tarihi uzmanı olsun olmasın tüm tarihçiler için üzerinde kafa yormaya değecek bir eser).

KAYNAKÇA

"Önerilen çalışmalar" başlığı altında tavsiye edilip metnin kendisinde zikredilmeyen eserler kaynakçaya alınmamıştır.

BAŞVURU KAYNAKLARI

Sözlükler, ansiklopediler, arşiv ve kütüphane katalogları (sergi katalogları "Metinde Adı Geçen Çalışmalar" kısmında verilmiştir)

Abrahamowicz, Zygmunt (1959). *Katalog Dokumentów Tureckich, Dokumenti do Dziejów Polski i Krajów Osciennych w Latach 1455-1672* (Varşova: Polska Akademia Nauk).

Akgündüz, Ahmet vd. (ed.) (1988-89). *Seriye Sicilleri*, 2 cilt (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı).

Altan, Mustafa Haşim, J. McHenry ve Ronald Jennings (1977). "Archival Materials and Research Facilities in the Cyprus Turkish Federated State: Ottoman Empire, British Empire, Turkish Republic", *International Journal of Middle East Studies*, 8, s. 29-42.

Artuk, İbrahim ve Cevriye Artuk (1971, 1974). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Katalogu*, 2 cilt (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı).

Babinger, Franz (1982). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı).

Belge, Murat (ed.) (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 6 cilt (İstanbul: İletişim Yayınevi).

Benningsen, Alexandre vd. (1978). *Le Khanat de Crimee dans les Archives du Musee du Palais de Topkapı* (Paris, Lahey: Mouton ve EHESS).

Blaskovic, Josef, Karel Petracek ve Rudolf Vesely (1961). *Arabische, türkische und persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava* (Bratislava: Die Universitätsbibliothek in Bratislava).

Blochet, E. (1932-33). *Bibliotheque Nationale, Catalogue des manuscrits turcs* (Paris: Bibliotheque Nationale).

Bonine, Michael, Eckart Ehlers vd. (1994). *The Middle Eastern City and Islamic Urbanism, An Annotated Bibliography of Western Literature* (Bonn: Ferdinand Dümmlers).

Cresti, Federico ve Salvatore Bono (1988). *Documenti sul Maghreb dal XVII al XIX seculo, Archivio Storico della Congregazione "De Propaganda Fide", "Scritture Riferite nei Congressi-Barbaria"* (Perugia: Università degli Studi).

Danişmend, İsmail Hami (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 5 cilt (İstanbul: Türkiye Yayınevi).

Devellioğlu, Ferit (1962). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Eski ve Yeni Harflerle* (Ankara: yayınevi belirtilmemiş) [Genişletilmiş yeni basım, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993].

Droulia, Loukia (ed.) (1993). *On Travel Literature and Related Subjects: References and Approaches* (Atina: Institute of Neohellenic Research, National Hellenic Research Foundation).

Duman, Hasan (1406/1986). *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınları Toplu Kataloğu 1828-1928* (İstanbul: IRSICA).

Dzaja, Srecko, Günther Weiß, Mathias Bernath ve Karl Nehring (1995). *Austro-Turcica 1541-1552, Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleyman des Prächtigen* (Münih: R. Oldenbourg).

Elker, Selâhaddin (1953). *Divan Rakamları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

The Encyclopedia of Islam (1913-1934). ed. M.T. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann vd., 4 cilt (Leiden: E. J. Brill).

The Encyclopedia of Islam (2. basım, 1960-). ed. H.A.R. Gibb vd. (Leiden: E. J. Brill). (*EI*).

Flemming, Barbara (1968). *Türkische Handschriften, Teil 1* (Wiesbaden: Franz Steiner).

Flügel, Gustav (1865-67). *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien* (Viyana: K.K. Hof- und Staatsdruckerei).

Gölpınarlı, Abdülbaki (1967-72). *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu*, 3 cilt (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı).

Götz, Manfred (1968). *Türkische Handschriften, Teil 2* (Wiesbaden: Franz Steiner).

(1979). *Türkische Handschriften* (Wiesbaden: Franz Steiner).

Günday, Dündar (1974). *Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı Özellikleri ve Divan Rakamları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi ve Cemil Akpınar (1406/1986). *Catalogue of Manuscripts in the Köprülü Library* (İstanbul: IRSICA).

İhsanoğlu, Ekmeleddin, Nimet Bayraktar ve Mihin Lugal (1995). *Bibliography on Manuscript Libraries in Turkey and the Publications on the Manuscripts Located in these Libraries* (İstanbul: IRSICA).

İnal, İbnülemin Mahmud (1930-42). *Son Asır Türk Şairleri*, 14 sayı (İstanbul: Devlet Basımevi).

İslâm Ansiklopedisi, İslâm Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı (1949-1986). Toplu çalışma (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı). (*IA*)

İstanbul Kültür Kurumları Rehberi (4. bas., 1996). (İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı).

İz, Fahir ve Günay Kut (1985-86). "XV. Yüzyılda Nazım", *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri, Tarih-Antoloji-Ansiklopedi*, 2 cilt (İstanbul: Ötüken ve Söğüt), c. II, s. 109-260.

Kahane, Henry, Renée Kahane ve Andreas Tietze (1958). *The Lingua Franca of the Levant, Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin* (Urbana/Illinois: University of Illinois Press).

Karatay, Fehmi Edhem (1961). *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Kataloğu*, 2 cilt (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi).

Kiefer, J.D. ve T.X. Bianchi (1835). *Elsine-i türkiye ve franseviyenin lugatı*, 2 cilt (Paris: yayınevi belirtilmemiş).

Kornrumpf, Hans-Jürgen, Jutta Kornrumpf ile birlikte (1973). *Osmanische Bibliographie mit besonderer Berücksichtigung der Türkei in Europa* (Leiden, Köln: E. J. Brill).

Kreiser, Klaus (1988). *Historische Bücherkunde Südosteuropa*, c. II: *Neuzeit*, böl. I: *Osmanisches Reich, Makedonien, Albanien* (Münih: Oldenbourg).

Mantran, Robert (1961). *Inventaire des documents d'archives turcs du Dar el-Bey* (Tunus, Paris: Université de Tunis, PUF).

Meninski, Franciscus a Mesgnien (2. bas., 1780). *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum*, 4 cilt (Viyana: Joseph de Kurzböck).

Özkırımlı, Attila (1982). *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul: Cem Yayınevi).

Özege, Seyfettin (1971-79). *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 5 cilt (İstanbul: Nihal Kütüphanesi).

Özendes, Engin (2. bas., 1995). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık (1839-1919), Photography in the Ottoman Empire* (İstanbul: İletişim Yayınevi).

Özön, Mustafa Nihat (1971). *Osmanlıca-Türkçe Sözlük* (Ankara: Bilgi Yayınevi).

Pakalın, Mehmet Zeki (yeni basım 1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 cilt (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı).

Pearson, J.D., Julia Ashton ile birlikte (1958). *Index Islamicus 1906-1955, A catalogue of articles on Islamic studies in periodicals and other collective publications* (Cambridge: W. Heffer & Sons). [birkaç cilt devam etmiştir, ayrıca bkz. Roper, C.T.]

Pedani Fabris, Maria Pia (1994). *I "Documenti turchi" dell'Archivio di Stato di Venczia* (Roma: Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici).

Petritsch, Ernst Dieter (1991). *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Ek 10/1 (Viyana: Österreichisches Staatsarchiv).

Piri Reis (1988). *Kitab-ı Bahriye*, 4 cilt (Ankara, İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı).

Piri Reis Haritası (1966) (İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Seyir ve Hidrografi Dairesi).

Redhouse, James (1890, yeni basım 1921). *A Turkish and English Lexicon* (İstanbul: Matteosian).

Reychman, Jan ve Ananiasz Zajaczkowski (1968). *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics*, çev., düzenleyen, kataloglayan ve ed. Andrew S. Ehrenkreutz, Fanny Davis ve Tibor Halasi-Kun (Lahey, Paris: Mouton).

Rieu, Charles (1881). *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum* (Londra: Trustees of the British Museum).

Roper, G.J. ve C.H. Bleaney (1996). *Index Islamicus. A bibliography of books, articles and reviews on Islam and the Muslim world published in the year 1994 with additions from 1993* (Londra: Bowker-Saur).

Samy-Bey-Fraschery, Ch. [Şemseddin Sami] (1885). *Dictionnaire turc-français* (İstanbul: Mihran).

(1889). *Kamusü'l Alam, Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, 6 cilt (İstanbul: Mihran).

Sohrweide, Hanna (1974). *Türkische Handschriften und einige in den Handschriften enthaltene persische und arabische Werke* (Wiesbaden: Franz Steiner).

(1981). *Türkische Handschriften, Teil 5* (Wiesbaden: Franz Steiner).

Süreyya, Mehmed (1308/1890-91'den 1315/1897'ye). *Sicill-i Osmani*, 4 cilt (İstanbul: Matbaa-yı Amire; yeniden basım, Westmead/İngiltere: Gregg International Publishers Ltd.; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 6 cilt, İstanbul, 1996)

Temimi, Abdeljelil (1979). *Sommaire des registers arabes et turcs d'Alger* (Tunus: Revue d'histoire maghrébine).

Toplu çalışma (1938-40). *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, 2 fas., 'H' harfine kadar, 'H' dahil (İstanbul: T.C. Maarif Vekilliği).

(1943). *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları* (İstanbul: T.C. Maarif Vekilliği).

(1963-1977). *XIII. Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu).

(1968). *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük, New Redhouse Turkish-English Dictionary* (İstanbul: Redhouse Press).

(1976-1990). *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Devirler, İsimler, Eserler, Terimler* (İstanbul: Dergâh Yayınları).

(1979-). *Türkiye Yazmalar Toplu Kataloğu. The Union Catalogue of Manuscripts in Turkey* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı).

(1981-84). *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını*, 11 cilt (İstanbul: Anadolu Yayıncılık AŞ).

(1988-). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı).

(1992). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (Ankara: Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü).

(1993-1995). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 8 cilt (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı).

(1995). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kataloglar Rehberi* (Ankara: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü).

Turner, Jane (ed.). *The Dictionary of Art*, 34 cilt (Londra: Macmillan).

[Yeni] Türkiye Atlası (1977). (Ankara: M.S.B. Harita Genel Müdürlüğü).

Unat, Faik Reşat (1968). *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, ed. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, İbrahim Kemal Baybura ve Ülkü Altındağ (1985-86). *Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu, Fermanlar*, 2 fas. (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Yazır, Mahmud (1942). *Eski Yazarları Okuma Anahtarı* (İstanbul: Vakıflar Umum Müdürlüğü).

Zenker, Jules Theodore (1866). *Dictionnaire turc-arabe-persan*, 2 cilt (Leipzig: Wilhelm Engelmann) [kelimelerin hem Almanca hem de Fransızca açıklamaları verilmiş].

(yeni basım, 1994). *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, 2 cilt (Hildesheim/Almanya, New York: Georg Olms).

METİNDE ADI GEÇEN ÇALIŞMALAR

Abdel Nour, Antoine (1982). *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane (XVIe-XVIIIe siècle)* (Beyrut: Université Libanaise).

Abou-El-Haj, Rifa'at A. (1991). *Formation of the Modern State, The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries* (Albany NY: SUNY Press) [*Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı Imparatorluğu*, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000].

Ahmad, Feroz (1992). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonlarında Posta Pulları, Siyaset ve İdeoloji", çev. Mete Tunçay, *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan* içinde (İstanbul: İstanbul Barosu), s. 335-42.

Aigen, Wolffgang (1980). *Sieben Jahre in Aleppo (1656-1663), Ein Abschnitt aus den "Reiß-Beschreibungen" des Wolffgang Aigen*, ed. Andreas Tietze (Viyana: Verlag der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs).

Akarlı, Engin (1988). "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt, 1740-1840" *La vie sociale dans le provinces arabes à l'époque ottomane* içinde, ed. Abdeljelil Temimi (Baghouan: CEROMDI), c. III, s. 41-56.

Akbayar, Nuri (1985). "Osmanlı Yayıncılığı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* içinde, 6 cilt (İstanbul: İletişim Yayınevi), c. VI, s. 1680-96.

Akdağ, Mustafa (1959, 1971). *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2 cilt (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi).

(1963). *Celâlî İsyanları (1550-1603)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi).

Aksan, Virginia (1993). "Ottoman Political Writing, 1768-1808", *International Journal of Middle East Studies*, 25, s. 53-69.

(1994). "Is There a Turk in the Turkish Spy", *Eighteenth-Century Fiction*, VI, 3, s. 201-13.

(1995). *An Ottoman Statesman in War and Peace, Ahmed Resmi Efendi 1700-1783* (Leiden: E.J. Brill) [*Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı, Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997].

Akşin, Sina (ed.) (1990-1995). *Türkiye Tarihi*, c. I: *Osmanlı Devletine kadar Türkler*, c. II: *Osmanlı Devleti 1300-1600*, c. III: *Osmanlı Devleti 1600-1908*, c. IV: *Çağdaş Türkiye 1908-1980*, c. V: *Bugünkü Türkiye 1980-1995* (İstanbul: Cem Yayınevi).

Alberi, Eugène (ed.) (1840-45). *Relazioni degli ambasciatori veneti durante il secolo XVI*, dizi III: *Relazioni dell'Impero Ottomano*, 3 cilt (Floransa).

Anastassiadou, Meropi (1993). "Les inventaires après décès de Salonique à la fin du XIXe siècle: source pour l'étude d'une société au seuil de la modernisation", *Turcica*, 25, s. 97-136.

(1997). *Salonique, 1830-1912, Une ville Ottomane à l'âge des Réformes* (Leiden: E.J. Brill).

And, Metin (1983). *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı).

Anderson, Benedict (1983). *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londra, New York: Verso) [*Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1995].

Anderson, Perry (2. bas. 1979). *Lineages of the Absolutist State* (Londra: Verso).

Arık, Rüçhan (1976). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı* (Ankara: Türkiye İş Bankası).

Artan, Tülay (1993). "From Charismatic Leadership to Collective Rule: Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century", *Toplum ve Ekonomi*, 4, s. 53-94.

(1994). "The Kadırga Palace Shrouded by the Mists of Time", *Turcica*, 26, s. 55-124.

Aşçıdede Halil İbrahim (1960). *Geçen Asrı Aydınlatan Kıymetli bir Eser: Hatıralar*, ed. Reşad Ekrem Koçu (İstanbul).

Aşıkpaşazade (1929). *Die altosmanische Chronik des Asıkpasazade, auf Grund mehrerer neuentdeckten Handschriften*, ed. Friedrich Giese (Leipzig: Harrassowitz).

Atasoy, Nurhan ve Julian Raby (1989). *İznik, the Pottery of Ottoman Turkey* (İstanbul ve Londra: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Alexandria Press).

Atıl, Esin (ed.) (1987). *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent* (Washington, New York: National Gallery of Art, Harry N. Abrams Inc.).

Babinger, Franz (ed.) (1931). *Das Archiv des Bosniaken Osman Pascha, nach den Beständen der Badischen Landesbibliothek zu Karlsruhe* (Berlin: yayınevi belirtilmemiş).

Bacqué-Grammont, Jean-Louis (1995). "L'épigraphie funéraire parmi les sources

de la prosopographie ottomane", *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960), Actes du congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4 juillet 1994* içinde, ed. Daniel Panzac (Paris: Peeters), s. 11-20.

Bacque-Grammont, Jean-Louis, Hans-Peter Laqueur ve Nicolas Vatin (1990). *Stelae Turcicae II, Cimetières de la mosquée de Sokollu Mehmed Paşa à Kadırga Limanı, de Bostancı Ali et du türbe de Sokollu Mehmed Paşa à Eyüb* (Tübingen: Ernst Wasmuth).

Balpınar-Acar, Belkıs; Udo Hirsch (fotoğraflar) (1982). *Kilim, Cicim, Zili, Sumak: Türk Düz Dokuma Yaygıları* (İstanbul: Eren).

Bammer, Anton (1982). *Wohnen im Vergänglichen. Traditionelle Wohnformen in der Türkei und in Griechenland* (Graz: yayınevi belirtilmemiş).

Barbir, Karl K. (1979-1980). *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758* (Princeton: Princeton University Press).

Barkan, Ömer Lütfi (1939). "Türk-İslam Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller I: Malikâne-Divanî Sistemi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1, s. 119-85.

(1939-40). "XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* I, 1, s. 29-74; I, 2, s. 198-245; I, 4, s. 397-447.

(1940-41). "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, I, 1, s. 20-59; II, 2, 214-47.

(1942). "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, 2, s. 279-386.

(1951). "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, 10, s. 1-26.

(1953-54). "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, 1-4, s. 251-329.

(1964). "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları", *Belgeler*, I, 1, s. 1-117.

(1966). "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545 1659)", *Belgeler*, III, 5-6, s. 1-479.

(1972, 1979). *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

(1975a). "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, VI, s. 3-28.

(1975b). "'Feodal' Düzen ve Osmanlı Tımarı", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar* içinde, ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ankara: Hacettepe Üniversitesi), s. 1-32.

Barkan, Ömer Lütfi ve Ekrem Hakkı Ayverdi (ed.) (1970). *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 953 (1546) Târihli* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti).

Barker, Thomas M. (1967). *Double Eagle and Crescent, Vienna's Second Turkish Siege and its Historical Setting* (Albany, NY: SUNY Press).

Barkey, Karen (1994). *Bandits and Bureaucrats, the Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, Londra: Cornell University Press) [*Eşkıyalar ve Devlet. Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999].

Barkey, Karen ve Mark Hagen (ed.) (1997). *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building, The Soviet Union and Russian, Ottoman and Habsburg Empires* (Boulder, Colorado: Westview Press).

Barozzi, Nicolo ve Guglielmo Berchet (ed.) (1871-72). *Le relazioni degli stati europei lette al Senato dagli Ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo*, Va Turchia dizisi, 2 cilt (Venedik).

Baseskiya, Mula Mustafa Sevki (1968). *Ljctopis (1746-1804)*, çev. Mehmed Mujezinovic (Saraybosna: Veselin Maslesa).

Bates, Ülkü (1978). "Women as Patrons of Architecture in Turkey", *Women in the Muslim World* içinde, ed. Lois Beck ve Nikki Keddie (Harvard: Harvard University Press), s. 245-60.

Batur, Afife (ed.) (1996). *Dünya Kenti İstanbul, İstanbul World City* (İstanbul: Habitat II, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı).

Bayly, Christopher A. (1983). *Rulers, Townsmen and Bazaars, North Indian society in the age of British expansion, 1770-1870* (Cambridge: Cambridge University Press).

(1989). *Imperial Meridian, The British Empire and the World 1780-1830* (Londra, New York: Longman).

Beauge, Gilbert ve Engin Çizgen (1992). *Images d'empire, aux origines de la photographie en Turquie-Türkiye'de Fotoğraf Öncüleri* (İstanbul: Institut d'Études Françaises d'Istanbul).

Beckingham, C. F. (1983). *Between Islam and Christendom, Travellers, Facts and Legends in the Middle Ages and the Renaissance* (Londra: Variorum Reprints).

Behrens-Abouseif, Doris (1992). "The Abd al-Rahman Katkhuda Style in 18th Century Cairo", *Annales Islamologiques*, 26, s. 117-26.

(1994). *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule, Institutions, waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centuries)* (Leiden: E.J. Brill).

Beldiceanu, Nicoara (1980). *Le timar dans l'État ottoman (debut XIVe - debut XVIe siecle)* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz).

(1978). "Reglement ottoman concernant le recensement (premiere moitié du XVIe siècle)", *Südost-Forschungen*, 37, s. 1-40.

Beldiceanu-Steinherr, Irene (1976). "Fiscalite et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie préottomane", *JESHO*, XIX, 3, s. 233-313.

Belge, Murat (1997). *Türkiye Dünyanın Neresinde?* (İstanbul: Birikim).

Benedict, Peter (1974). *Ula, an Anatolian town* (Leiden: E.J. Brill).

Bennassar, Bartholomé ve Lucile Bennassar (1989). *Les chretiens d'Allah, l'histoire extraordinaire des renegats* (Paris: Perrin).

Bennet, Ferdinand, ed. Kemal Karpat (1980). "The Social, Economic and Administrative Situation in the Sancak of Kayseri in 1880: the Report of Lieutenant Ferdinand Bennet, British Vice-Consul of Anatolia (October, 1880)", *International Journal of Turkish Studies*, I, 2, s. 107-25.

Benningsen, Alexandre ve Chantal Lemercier-Quelquejay (1976). "La Moscovie, la Horde Nogay et le problème des communications entre l'Empire ottoman et l'Asie centrale en 1552-1556", *Turcica*, VIII, 2, s. 203-36.

Berkes, Niyazi (1969, 1970). *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, c. I: *Osmanlı Ekonomik Tarihinin Temelleri*, c. II (alt başlık yok) (İstanbul: Gerçek Yayınevi).

Berktay, Halil (1983). *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü* (İstanbul: Kaynak Yayınları).

(1985). "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İletişim Yayınevi), s. 2456-78.

(1991). "Der Aufstieg und die gegenwärtige Krise der nationalistischen Geschichtsschreibung in der Türkei", *Periplus*, 1, s. 102-25.

(1992). "The Search for the Peasant in Western and Turkish History/Historiography", *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History* içinde, ed. Halil Berktay ve Suraiya Faroqhi (Londra: Frank Cass), s. 109-84.

Beşir Fuad'ın Mektupları (tarih belirtilmemiş). ed. C. Parkan Özturan ve Selahaddin Hilav (İstanbul: Arba).

Beydilli, Kemal (1984). "Ignatius Mouradgea D'Ohsson (Muradcan Tosuniyan)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34, s. 247-314.

(1995). *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)* (İstanbul: Eren).

Biegman, N. (1967) *The Turco-Ragusan Relationship* (Lahey: Mouton).

Binark, İsmet vd. (ed.) (1993). *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*, 2 cilt (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü).

(1994). *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-66)* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü).

(1996). *12 Numaralı Mühimme Defteri 978-979/1570-72*, 3 cilt (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü).

Black, Cyril ve Carl L. Brown (ed.) (1996). *Modernization in the Middle East, the Ottoman Empire and its Afro-Asian Successors* (Princeton: The Darwin Press).

Boschma, Cornelis ve Jacques Perot (1991). *Antoine-Ignace Melling (1763-1831), artiste-voyageur* (Paris: Editions Paris-Musées).

Bostan, İdris (1992). *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Braudel, Fernand (1. bas. tek cilt, 1949, 2. bas., 1966). *La Mediterranée et le monde mediterranéen à l'epoque de Philippe II*, 2 cilt (Paris: Librairie Armand Colin).

(1979). *Civilisation materielle, economie et capitalisme*, 3 cilt (Paris: Armand Colin).

Bremer, Marie Luise (1959). *Die Memoiren des türkischen Derwischs Aşçı Dede Ibrahim* (Walldorf/Hessen: Verlag für Orientkunde Dr. H. Vorndran).

van Bruinessen, Martin M. (1989). *Agha, Scheich und Staat, Politik und Gesellschaft Kurdistans* (Berlin: Edition Parabolis) [*Ağa, Şeyh ve Devlet*, çev. Remziye Arslan, Özge Yayınları, Ankara, tarih belirtilmemiş].

Brummett, Palmira (1994). *Ottoman Sea Power and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (Albany NY: SUNY Press).

(2000). *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911* (SUNY Press).

Bryer, Anthony ve Heath Lowry (1986). *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (Birmingham, Washington: The University of Birmingham, Dumbarton Oaks).

Buchner, Roswitha (1995). "Die Photographenfirma Sebah & Joaillier: Das Bild Istanbuls im 19. Jahrhundert", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ludwig-Maximilians-Universität, Yakındoğu Araştırmaları Bölümü, Münih, Almanya.

Burke, Peter (1992). *The Fabrication of Louis XIV* (New Haven, Londra: Yale University Press).

Busbecq, Ogier Ghiselin de (1968). *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople 1554-1562*, İngilizceye çev. Edward Seymour Forster (Oxford: Clarendon Press).

Busbequius, Augerius Gislenius (1994). *Legationis Turcicae epistolae quatuor*, ed. Zweder von Martels (Hilversum: Verloren).

Cafer Çelebi (1987). *Risale-i Mimariyye, An Early Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture* (Leiden, New York: E.J. Brill).

Cantemir, Dimitrie (1973). *Dimitrie Cantemir, Historian of Southeastern European and Oriental Civilizations*, ed. Alexandru Dutu ve Paul Cernovodeanu, önsöz Halil İnalcık (Bükreş: Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Europeen).

Carter, Francis (1972). *Dubrovnik (Ragusa), a Classic City State* (Londra, New York: Academic Press).

Cervantes Saavedra, Miguel de (18. bas., 1997). *Novelas ejemplares*, ed. Harry Sieber, 2 cilt (Madrid: Catedra-Letras Hispanicas).

Cezar, Mustafa (2. bas. 1995). *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, 2 cilt (İstanbul: Erol Kerim Aksoy Vakfı).

Cezar, Yavuz (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)* (İstanbul: Alan Yayıncılık).

Chambers, Richard L. (1973). "The Education of a Nineteenth-Century Ottoman âlim, Ahmed Cevdet Paşa", *International Journal of Middle East Studies*, IV, 4, s. 440-64.

Chardin, Jean (1711). *Voyages de M. le Chevalier Chardin en Perse et en autres lieux de l'Orient* (Amsterdam).

Chaudhuri, K.N. (1985). *Trade and Civilisation in the Indian Ocean, An Economic History from the Rise of Islam to 1750* (Cambridge: Cambridge University Press).

Chayanov, A.V. (1966). *The Theory of the Peasant Economy* (Homewood, Illinois).

Clayer, Nathalie (1994). *Mystiques, état & societé, les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours* (Leiden: E.J. Brill).

Combe, Sonia (1994). *Archives interdites, Les peurs françaises face à l'Histoire contemporaine* (Paris: Albin Michel).

Cook, Michael A. (1972). *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600* (Londra, New York, Toronto: Oxford University Press).

Curtin, Philip D. (1984). *Cross-Cultural Trade in World History* (Cambridge: Cambridge University Press).

Cvetkova, Bistra A. (1976). "Les registres des celepkeşan en tant que sources pour l'histoire de la Buhgarie et des pays Balkaniques", *Hungaro-Turcica, Studies in Honour of Julius Nemeth* içinde, ed. Gyula Káldy-Nagy (Budapeşte: Loránd Eötvös Üniversitesi), s. 325-36.

Çakır, Serpil (1994). *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis).

Çelik, Zeynep (1986). *The Remaking of Istanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* (Seattle, Londra: University of Washington Press) [*Değişen İstanbul. 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, çev. Selim Deringil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1. bas. 1996, 2. bas. 1998].

Çizakça, Murat (1985). "Incorporation of the Middle East into the European World Economy", *Review*, VIII, 3, s. 353-78.

(1996). *A Comparative Evolution of Business Partnerships, The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives* (Leiden, New York: E. J. Brill) [*İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*, çev. Şehnaz Layıkel, Tarih Varkfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999].

Daniel, Norman (2. bas. 1993). *Islam and the West, the Making of an Image* (Oxford: Oneworld).

Darling, Linda (1996). *Revenue-Raising and Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660* (Leiden: E.J. Brill).

Davis, Ralph (1967). *Aleppo and Devonshire Square, English Traders in the Levant in the Eighteenth Century* (Londra, Melbourne, Toronto: Macmillan).

Davison, Roderic H. (2. bas., 1973). *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (New York: Gordian Press).

(1990). *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West* (Austin: University of Texas Press).

(1995). "The Beginning of Published Biographies of Ottoman Statesmen: the Case of Midhat Pasha", *Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920* içinde, ed. Hans Georg Majer ve Raoul Motika (Wiesbaden: Harrassowitz), s. 59-80.

Davison, Roderic H., Dodd Clement ile birlikte (1998). *Turkey, A Short History* (3. gözden geçirilmiş bas.) (Huntingdon: University of Texas Press).

Deguilhem, Randi (1991). "Waqf Documents; a Multi-purpose Historical Source - the Case of 19th Century Damascus", *Les villes dans l'Empire ottoman, activites et societes*, 2 cilt (Paris: Editions du CNRS), c.I, s. 67-96.

Denny, Walter B. (1970). "A Sixteenth-Century Architectural Plan of Istanbul", *Ars Orientalis*, VIII, s. 49-63.

Deny, Jean (1930). *Sommaire des archives turques du Caire* (Kahire: Societe de Geographie d'Egypte).

Deringil, Selim (1998). *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra: I.B. Tauris).

Derman, Uğur (1988). "Celî Dîvânînin Tekâmülüne Dair", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, ed. Mübahat Kütükoğlu (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), s. 15-18.

Dernschwam, Hans (1923). *Hans Dernschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, ed. Franz Babinger (Münih, Leipzig: Duncker und Humblot).

Van Deursen, A. Th. (1991). *Mensen van klein vermogen, Het 'Kopergeld' van de Gouden Eeuw* (Amsterdam: Bert Bakker).

Devrim, Şirin (1994) *A Turkish Tapestry, The Shakirs of İstanbul* (Londra: Quartet Books) [*Şakir Paşa Ailesi*, çev. Semra Karamürsel, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2000].

Dimitriadis, Vassilis (1989). "Ottoman Archive Materials in Greece", *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen* içinde, ed. Hans Georg Majer (Münih: Südosteuropa-Geselschaft), s. 179-86.

Divitçioğlu, Sencer (1967). *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları).

Doughty, Charles M. (1979). *Travels in Arabia Deserta*, 2 cilt (New York: Dover Publications).

Doumani, Beshara (1995). *Rediscovering Palestine, Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley, Los Angeles, Londra: University of California Press).

Duben, Alan ve Cem Behar (1991). *Istanbul Households, Marriage, Family and Fertility, 1880-1940* (Cambridge: Cambridge University Press) [*İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1996].

Duda, Herbert W. ve Galab D. Galabov (ed.) (1960). *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia* (Münih: R. Oldenbourg).

Dumont, Paul (1980). "Une source pour l'étude des communautes juives de Turquie: les archives de l'Alliance Israelite Universelle", *Prilozi za Orientalnu Filologiju*, 36, s. 75-106.

Ebû'l-Hayr Rûmî. *Saltuk-nâme, Ebû'l-Hayr Rûmî'nin sözlü rivayetlerden topladığı Sarı Saltuk menakıbı*, ed. Fahir İz (Cambridge: Harvard University).

Eldem, Edhem (1999). *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century* (Leiden: E.J. Brill).

Elifoğlu, Eugenie (1984). "Ottoman *defters* Containing Ages of Children: A New Source for Demographic Research", *Archivum Ottomanicum*, 9, s. 321-28.

Elvan Çelebi. *Menâkıbü'l-Kudsiyye fi Menasıbi'l Unsiyye (Baba Ilyas-ı Horasânî ve Silâlesinin Menkabevî Tarihi)*, ed. İsmail Erünsal ve Ahmet Yaşar Ocak (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).

Enginün, İnci (2. bas. 1995). *Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı).

Erder, Leila (1975). "The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies*, II, 3, s. 284-301.

Erder, Leila Thayer (1976). "The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975", doktora tezi, Princeton University (University Microfilms International).

Erdmann, Kurt (1962). *Europa und der Orientteppich* (Berlin, Mainz: Kupferberg).

Eren, Meşkûre (1960). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde bir Araştırma* (İstanbul: yayınevi belirtilmemiş).

Ergenç, Özer (1975). "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar* içinde, ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ankara: Hacettepe Üniversitesi), s. 145-68.

(1978-79). "XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerinde Araştırmalar, Gelişme Dergisi*, özel sayı, s. 86-97.

(1980). "XVII. Yüzyıl Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, 1, s. 85-108.

Erim, Neşe (1991). "Trade, Traders and the State in Eighteenth-Century Erzurum", *New Perspectives on Turkey*, 5-6, s. 123-50.

Erünsal, İsmail E. (1977-79). "Türk Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak Arşivlerin Değeri", *Türkiyat Mecmuası*, 19, s. 213-22.

Esenbel, Selçuk (1994). "The Anguish of Civilized Behaviour: The Use of Western Cultural Forms in the Everyday Lives of The Meiji Japanese and the Ottoman Turks During the Nineteenth Century", *Japan Review*, 5, s. 145-85.

(1995). "İslam Dünyasında Japon İmgesi: Abdürreşid İbrahim ve Geç Meiji Dönemi Japonları", *Toplumsal Tarih*, 19 (1995), s. 18-26.

(1996). "A *fin de siècle* Japanese Romantic in Istanbul: the Life of Yamada Torajiro and his Toruko Gakan", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, LIX, 2, s. 237-52.

Evans, Richard J. (1997). *In Defence of History* (Londra: Granta Books).

Evliya Çelebi (1314/1896-1938). *Seyahatname*, 10 cilt (İstanbul, Ankara: İkdam vd.).

[Evliya Çelebi] (2. bas. 1987). *Im Reiche des Goldenen Apfels, des türkischen Weltenbummlers Evliya Çelebi denkwürdige Reise in das Giaurenland und in*

die Stadt und Festung Wien anno 1665, Almancaya çev. ve açıklamalar Richard F. Kreutel, Erich Prokosch ve Karl Teply (Viyana: Verlag Styria).

(1988). *Evliya Çelebi in Diyarbekir, The Relevant Section of the Seyahatname edited with Translation, Commentary and Introduction*, ed. ve İngilizceye çev. Martin van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten (Leiden: E.J. Brill).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1. Kitap: *İstanbul* (1989). ed. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin ve Fahir İz, 2 cilt (Cambridge MA: Harvard University Press).

(1990). *Evliya Çelebi in Bitlis, The Relevant Section of the Seyahatname edited with Translation, Commentary and Introduction*, ed. ve İngilizceye çev. Robert Dankoff (Leiden: E.J. Brill).

(1991). *The Intimate Life of an Ottoman Statesman, Melek Ahmed Pasha (1588-1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels*, İngilizceye çev. ve açıklamalar Robert Dankoff ve Rhoads Murphey (Albany: SUNY Press).

(1994). *Ins Land der geheimnisvollen Func, des türkischen Weltenbummlers Evliya Çelebi Reise durch Oberagypten und den Sudan nebst der Provinz Habeş in den Jahren 1672/73*, Almancaya çev. ve açıklamalar Erich Prokosch (Viyana: Verlag Styria).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1. Kitap İstanbul (1995). Topkapı Sarayı Bağdat 30 Yazmasının Transkripsyonu-Dizini, ed. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

Eyice, Semavi (1970). "Elçi Hanı", *Tarih Dergisi*, 24, s. 93-130.

Farooqi, Naim R. (1986). "Mughal-Ottoman Relations: a Study of Political and Diplomatic Relations between Mughal India and the Ottoman Empire, 1556-1748", yayımlanmamış doktora tezi (Madison, Wisconsin: Üniversite mikrofilmleri).

Faroqhi, Suraiya (1976). "Agricultural Activities in a Bektashi Center 1750-1826: the *tekke* of Kızıldeli", *Südost-Forschungen*, 35, s. 69-96.

(1979). "Sixteenth-Century Periodic Markets in Various Anatolian *sancaks*", *JESHO*, XXII, 1, s. 32-80.

(1981). *Der Bektaschi-Orden in Anatolien (von späten fünfzehnten Jahrhundert bis 1826)* (Viyana: Verlag des Instituts für Orientalistik).

(1984). *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting* (Cambridge: Cambridge University Press) [*Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993 (1. bas.), 1994 (2. bas.), 2000 (3. bas.)].

(1987). *Men of Modest Substance, House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri* (Cambridge: Cambridge University Press).

(1991). "Wealth and Power in the Land of Olives: The Economic and Political Activities of Müridoğlu Hacı Mehmed Ağa, Notable of Edremit (died in or before 1823)", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East* içinde, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Albany: SUNY Press), s. 77-96. [*Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998].

(1992). "Two Women of Substance", *Festgabe an Josef Matuz, Osmanistik, Turkologie, Diplomatik* içinde, ed. Christa Fragner ve Klaus Schwarz (Berlin: Klaus Schwarz Verlag), s. 37-56.

(1994). *Pilgrims and Sultans, The Hajj under the Ottomans 1517-1683* (Londra: I. B. Tauris) [*Hacılar ve Sultanlar (1517-1683)*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995].

(1995). *Kultur und Alltag in Osmanischen Reich, vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts* (Münih: C.H. Beck) [*Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam (Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla)*, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997 (1. bas.), 1998 (2. bas.)].

Fawaz, Leila Tarazi (1983). *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut* (Cambridge Mass, Londra: Harvard University Press).

Feher, Geza (1978). *Türkische Miniaturen aus den Chroniken der ungarischen Feldzüge* (Leipzig, Weimar: Gustav Kiepenheuer).

Fekete, L. (1926). *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmäßigkeit zu Ungarn* (Budapeşte: Macaristan Kraliyet Devlet Arşivi).

Ferrier, R.W. (1973). "The Armenians and the East India Company in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", *Economic History Review*, 26, s. 38-62.

Findley, Carter V. (1980). *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press).

(1983). "Social Dimensions of Dervish Life, as Seen in the Memoirs of Aşçı Dede Halil İbrahim", *Economies et societes dans l'Empire ottoman (fin du XVI-IIe- debut du XXe siecle)* (Paris: Editions du CNRS), s. 129-44.

(1989). *Ottoman Civil Officialdom, A Social History* (Princeton: Princeton University Press) [*Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996].

(1995a). "Fatma Aliye: first Ottoman Novelist, Pioneer Feminist", *Histoire economique et sociale de l'Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960)* içinde, ed. Daniel Panzac (Louvain: Peeters), s. 783-94.

(1995b). "La soumise, la subversive: Fatma Aliye, romancière et féministe", *Turcica*, 27, s. 153-72.

(1998). "Mouradgea D'Ohsson (1740-1807): Liminality and Cosmopolitanism in the Author of the *Tableau General de l'empire Othoman*", *Turkish Studies Association Bulletin*, XXII, 1, s. 21-36.

Finkel, Caroline (1988). *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, 2 cilt (Viyana: VWGÖ).

Fleischer, Cornell H. (1986). *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa Âli (1541-1600)* (Princeton: Princeton University Press) [*Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996].

(1990). "From Şehzade Korkud to Mustafa Âli: Cultural Origins of the

Ottoman Nasîhatname", *Congress on the Economic and Social History of Turkey*, ed. Heath Lowry ve Ralph Hattox (İstanbul: ISIS), s. 67-78.

Fortini-Brown, Patricia (1988). *Venetian Narrative Painting in the Age of Carpaccio* (New Haven, Londra: Yale University Press).

Frangakis-Syrett, Elena (1992). *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)* (Atina: Küçük Asya Araştırmaları Merkezi).

Fukasawa, Katsumi (1987). *Toilerie et commerce du Levant d'Alep à Marseille* (Paris: Editions du CNRS).

Gara, Eleni (1998). "In search of Communities in Seventeenth-Century Ottoman Sources: The Case of the Kara Ferye District", *Turcica*, 30, s. 135-62.

Genç, Mehmet (1975). "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar* içinde, ed. Osman Okyar and Ünal Nalbantoğlu (Ankara: Hacettepe Üniversitesi).

(1987). "A Study of the Feasibility of Using Eighteenth-Century Ottoman Financial Records as an Indication of Economic Activity", *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde, ed. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge, Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme), s. 345-73.

Georgeon, François ve Dumont, Paul (ed.) (1997). *Vivre dans l'Empire ottoman, Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe-XXe siècles)* (Paris: L'Harmattan).

Gerelyes, Ibolya (ed.) (1994). *Hungarian National Museum: Süleyman the Magnificent and his Age* (Budapeşte: Macaristan Ulusal Müzesi).

Gibb, H.A.R. ve Harold Bowen (1950-57). *Islamic Society and the West, A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, bir ciltte toplanmış 2 cilt: *Islamic Society in the Eighteenth Century* (Londra, New York, Toronto: Oxford University Press).

Gilles, Pierre (1988). *The Antiquities of Constantinople*, İngilizceye çev. John Ball ve ed. Ronald G. Musto (New York: Italica Press).

Gyllius, Petrus (1997). *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, Latince aslından çev. ve önsöz Erendiz Özbayoğlu (İstanbul: Eren).

Glaß, Dagmar (1995). "Die Masail-Kolumne in *al-Muqtataf*: Ein Indikator für die Rezeption einer arabischen Wissenschaftszeitschrift des 19. Jahrhunderts?" *Presse und Öffentlichkeit im Nahen Osten* içinde, ed. Christoph Herzog, Raoul Motika ve Anja Pistor-Hatam (Heidelberg: Heidelberger Orientverlag), s. 59-82.

Goffman, Daniel (1990). *İzmir and the Levantine World, 1550-1650* (Seattle: University of Washington Press) [*İzmir ve Levanten Dünya*, çev. Ayşen Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995].

Goffman, Daniel (1998). *Britons in the Ottoman Empire 1642-1660* (Seattle, Londra: University of Washington Press).

Gökbilgin, M. Tayyip (1964). "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri", *Belgeler*, I, 2, s. 119-220.

(1979, 2. bas. 1992). *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi* (İstanbul: Enderun).

Goldstone, Jack A. (1991). *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Los Angeles, Berkeley: University of California Press).

Gölpınarlı, Abdülbaki (1953). *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik* (İstanbul: İnkılap).

(1955-56). "Konya'da Mevlânâ Dergâhının Arşivi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII, 1-4, s. 156-78.

Göyünç, Nejat (1962-63). "Salomon Schweigger ve Seyahatnamesi", *Tarih Dergisi*, XIII, 17/18, s. 119-40.

Grabar, Oleg (1973). *The Formation of Islamic Art* (Londra, New Haven: Yale University Press).

Griswold, William (1983). *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611* (Berlin: Klaus Schwarz) [*Anadolu'da Büyük İsyan (1591-1611)*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000].

Groot, Alexander de (1978). *The Ottoman Empire and the Dutch Republic, A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630* (Leiden, İstanbul: Nederlands Historisch-Archaelogisch Instituut).

Guboglu, Mihail (1958). *Paleografia şi Diplomatica Turco-Osmana, Studiu şi Album* (Bükreş: Editura Academiei Republicii Populare Romine).

Haarmann, Ulrich (1976). "Evliya Celebis Bericht über die Altertümer von Gize", *Turcica*, VIII, 1, s. 157-230.

Halasi-Kun, Tibor (1964). "Sixteenth-century Turkish Settlements in Southern Hungary", *Belleten*, XXVIII, 109, s. 1-72.

Haldon, John (1992). "The Ottoman State and the Question of State Autonomy", *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History* içinde, ed. Halil Berktay ve Suraiya Faroqhi (Londra: Frank Cass), s. 18-108.

(1993). *The State and the Tributary Mode of Production* (Londra, New York: Verso).

Hanna, Nelly (1991). *Habiter au Caire aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Kahire: Institut Français d'Archéologie Orientale).

Har-El, Shai (1995). *Struggle for Domination in the Middle East, The Ottoman-Mamluk War 1485-1491* (Leiden: E.J. Brill).

Hasluck, F.W. (1929). *Christianity and Islam under the Sultans*, ed. Margaret Hasluck, 2 cilt (Oxford: The Clarendon Press).

Heeringa, K. ve G. Nanninga (ed.) (1910-17). *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel*, I, 2 kısım: *1590-1660, 1561-1726* (Lahey: Martinus Nijhoff).

Hellie, Richard (1971). *Enserfment and Military Change in Muscovy* (Chicago, Londra: University of Chicago Press).

Hering, Gunnar (1989). "Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas", *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen* içinde, ed. Hans Georg Majer (Münih: Südosteuropa Gesellschaft), s. 355-80.

Herzog, Christoph, Raoul Motika ve Anja Pistor-Hatam (ed.) (1995). *Presse und Öffentlichkeit im Nahen Osten* (Heidelberg: Heidelberger Orientverlag).

Hess, Andrew (1978). *The Forgotten Frontier, A History of the Sixteenth-century Ibero-African Frontier* (Chicago, Londra: Chicago University Press).

Hickok, Michael R. (1997). *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia* (Leiden: E.J. Brill).

Hitzel, Frederic (ed.) (1997). *Istanbul et les langues orientales* (Paris: IFEA, L'Harmattan, INALCO).

Hobsbawm, E.J. (1990). *Echoes of the Marseillaise, Two Centuries Look Back on the French Revolution* (Londra, New York: Verso).

Hodgson, Marshall G.S. (1973-74). *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization*, c. III: *The Gunpowder Empires and Modern Times* (Chicago, Londra: Chicago University Press).

Holbrook, Victoria Rowe (1994). *The Unreadable Shores of Love, Turkish Modernity and Mystic Romance* (Austin: University of Texas Press) [*Aşkın Okunmaz Kıyıları: Türk Modernitesi ve Mistik Romans*, çev. Erol Köroğlu ve Engin Kılıç, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1998].

Holt, Peter, Ann K.S. Lambton ve Bernard Lewis (1970). *The Cambridge History of Islam*, 2 cilt (Cambridge: Cambridge University Press).

Hourani, Albert (1992). *A History of the Arab Peoples* (New York: Warner Books) [*Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1997].

Howard, Douglas (1988). "Ottoman Historiography and the Literature of "Decline" in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of Asian History*, XXII, 1, s. 52-76.

Humphreys, R. Stephen (gözden geçirilmiş yeni basım 1995). *Islamic History, a Framework for Inquiry* (Londra, New York: I.B. Tauris).

Hütteroth, Wolf Dieter (1968). *Landliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren* (Göttingen: Geographisches Institut der Universitat Göttingen).

Hütteroth, Wolf Dieter ve Kamal Abdulfattah (1977). *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century* (Erlangen/Almanya: Fränkische Geographische Gesellschaft).

İhsanoğlu, Ekmeleddin (1992). *İstanbul, Geçmişe bir Bakış* (İstanbul: IRSICA).

(ed.) (1994, 1998). *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* 2 cilt (İstanbul: IRSICA).

Ijdema, Onno (1990). *Carpets and their Datings in Netherlandisch Paintings 1540-1700* (Woodbridge, Suffolk: Antique Collectors Club).

Ilbert, Robert (1996). *Alexandrie, 1830-1930, Histoire d'une communaute cittadine*, 2 cilt (Kahire: Institut Français d'Archéologie Orientale).

Imber, Colin (1990). *The Ottoman Empire 1300-1481* (İstanbul: ISIS).

İnalcık, Halil (1948). "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belleten*, XXII, 46, s. 349-402.

(1954a). *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
(1954b). "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 3, s. 103-29.
(1958). "The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation", *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses* içinde (Münih), s. 237-42.
(1959). "Osmanlılarda Raiyyet Rusûmu", *Belleten*, 13, s. 575-610.
(1960a). "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of the Economic and Social History of the Levant*, 3, s. 131-47.
(1960b). "Bursa, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", *Belleten*, 24 (1960), s. 45-102.
(1964). "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey* içinde, ed. Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow (Princeton NJ: Princeton University Press), s. 42-63.
(1969). "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, XXIX, 1, s. 97-140.
(1973). *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600* (Weidenfeld & Nicholson).
(1975). "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms in the Middle East", *War, Technology and Society in the Middle East* içinde, ed. M.E. Yapp (Londra, Oxford: Oxford University Press).
(1984). "The Emergence of Big Farms, *çiftlik*: State, Landlords and Tenants", *Contributions à l'histoire economique et sociale de l'Empire ottoman* içinde, Collection Turcica III (Louvain: Editions Peeters), s. 105-26.
(1986). "The Appointment Procedure of a Guild Warden (Kethuda)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Festschrift Andreas Tietze*, 76, s. 135-42.
(1994). "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert ile birlikte (Cambridge: Cambridge University Press) (kartonkapak bas. 1997; İnalcık'ın çalışması birinci cildi oluşturuyor).
İnuğur, Nuri (1992). "Naissance et developpement de la presse dans l'Empire ottoman" *Presse turque et presse de Turquie, Actes des Colloques d'Istanbul* içinde, ed. Nathalie Clayer, Alexandre Popovic ve Thierry Zarcone (İstanbul, Paris: ISIS), s. 83-92.
İslamoğlu-İnan, Huri (1987). "Oriental Despotism in World System Perspective", *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde, ed. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge, Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme), s. 1-26.
(1994). *State and Peasant in the Ottoman Empire, Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century* (Leiden: E.J. Brill).

İslamoğlu, Huri ve Suraiya Faroqhi (1979). "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia", *Review*, II, 3, s. 401-36.

Israel, Jonathan (1983). *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740* (Oxford: The Clarendon Press).

Issawi, Charles (1966). *The Economic History of the Middle East, 1800-1914, A Book of Readings* (Chicago ve Londra: The University of Chicago Press).

Itzkowitz, Norman (1962). "Eighteenth-Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, 16, s. 73-94.

İz, Fahir (1970). "Turkish Literature", *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. Peter Holt, Ann K.S. Lambton ve Bernard Lewis (Cambridge: Cambridge University Press), II, 2, s. 682-94.

Jelavich, Barbara (1983). *History of the Balkans*, c. I: *Eighteenth and Nineteenth Centuries*, c. II: *The Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press).

Jelavich, Charles ve Barbara Jelavich (1977). *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920* (Seattle, Londra: University of Washington Press).

Jennings, Ronald (1975). "Women in early 17th century Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVIII, 2, s. 53-114.

Jolles, André (2. bas. 1958). *Einfache Formen, Legende / Sage / Mythe / Rätsel / Spruch / Kasus / Memorabile / Märchen / Witz* (Tübingen/Almanya: Max Niemeyer).

Kafadar, Cemal (1986). "When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows: the Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of the Sixteenth Century" (yayımlanmamış doktora tezi, McGill University, Montreal, Kanada).

(1989). "Self and others: The Diary of a Dervish in Seventeenth-Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature", *Studia Islamica*, 69, s. 121-50.

(1992). "Müteredd it bir Mutasavvıf: Üsküp'lü Asiye Hatun'un Rüya Defteri 1641-43", *Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık*, 5, s. 168-222.

(1995). *Between Two Worlds, The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press).

Kala, Ahmet vd. (ed.) (1997-). *İstanbul Külliyatı I, İstanbul Ahkâm Defterleri* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi).

Karamustafa, Ahmet T. (1993). *Vâhidî's Menâkıb-i Hvoca-i Cihân ve Netîce-i Cân: Critical Edition and Analysis* (Cambridge MA: Harvard).

Kaser, Karl (1990). *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft, eine Einführung* (Viyana, Köln: Böhlau).

Katip Çelebi'den Seçmeler (1968), ed. ve çev. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı).

Kévonian, Keram (1975). "Marchands arméniens au XVIIe siècle, à propos d'un

livre armenien publié à Amsterdam en 1699", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 162, s. 199-244.

Keyder, Çağlar (1987). *State and Class in Turkey, a Study in Capitalist Development* (Londra, New York: Verso) [*Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1995).

Klinger, Linda ve Julian Raby (1986). "Barbarossa and Sinan: a Portrait of Two Ottoman Corsairs from the Collection of Paolo Giovio", *Atti del Primo Simposio sull'Arte Veneziana e l'Arte Islamica* içinde (Venedik: Edizioni l'Altra Riva), s. 47-59.

Koçu, Reşad Ekrem (1969). *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü (Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları)*.

Kolodziejczyk, Dariusz (2000). *Ottoman-Polish Diplomatic Relations: the ahdnames (15th-18th c.)* (Leiden: E.J. Brill).

Koloğlu, Orhan (1992a). "Le premier journal officiel en français à Istanbul et ses repercussions en Europe", *Presse turque et presse de Turquie, Actes des Colloques d'Istanbul* içinde, ed. Nathalie Clayer, Alexandre Popovic ve Thierry Zarcone (İstanbul, Paris: ISIS), s. 3-14.

(1992b). "La formation des intellectuels à la culture journalistique dans l'Empire ottoman et l'influence de la presse étrangère", *Presse turque et presse de Turquie, Actes des Colloques d'Istanbul* içinde, ed. Nathalie Clayer, Alexandre Popovic ve Thierry Zarcone (İstanbul, Paris: ISIS), s. 123-42.

Köprülü, M. Fuad (1935). *Türk Halk Edebiyatı Ansikopedisi*, 1. fas. Aba-Abdal Musa (artık yayımlanmıyor) (İstanbul).

(1959). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

(1966). *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, 2. bas. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları).

(yeni bas. 1981). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (İstanbul: Ötüken).

Kraelitz, Friedrich (1992). *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* (Viyana: Alfred Hölder).

Kreiser, Klaus (1978). "'Dan die Türckhen leiden khain Menschen Pildnuss': Über die Praxis des 'Bildverbots' bei den Osmanen", *Fifth International Congress on Turkish Art* içinde, ed. Geza Feher (Budapeşte: Macaristan Bilimler Akademisi), s. 549-56.

(1995). "*Servet-i Fünün* und seine Leser im Spiegel der tausendsten Nummer", *Presse und Öffentlichkeit im Nahen Osten* içinde, ed. Christoph Herzog, Raoul Motika ve Anja Pistor-Hatam (Heidelberg: Heidelberger Orientverlag), s. 93-100.

Kuban, Doğan (1996). *Istanbul, an Urban History: Byzantion, Constantinopolis, Istanbul* (İstanbul: Habitat II, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı) [*İstanbul Bir Kent Tarihi*, çev. Zeynep Rona, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000].

Kuniholm, Peter I. (1989). "Archaeological Evidence and Non-Evidence for

Climatic Change", *Philosophical Transactions of the Royal Society*, A330, s. 645-55.

Kunt, I. Metin (1974). "Ethnic-Regional (*Cins*) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment", *International Journal of Middle East Studies*, 5, s. 233-39.

(1983). *The Sultan's Servants, The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650* (New York: Columbia University Press).

Kütükoğlu, Bekir (1962). *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri, I, 1578-1590* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).

(1974). *Kâtib Çelebi "Fezleke"sinin Kaynakları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).

Kütükoğlu, Mübahat (ed.) (1983). *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Kitabevi).

(ed.) (1988). *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).

(2. bas., 1991). *Tarih Araştırmalarında Usûl* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat).

(1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı).

Lamers, Hanneke (1988). "On Evliya's Style", *Evliya Çelebi in Diyarbekir* içinde, ed. M. van Bruinessen ve H. Boeschoten (Leiden: E.J. Brill), s. 64-70.

Lampe, John R. ve Marvin R. Jackson (1982). *Balkan Economic History, 1550-1950, From Imperial Borderlands to Developing Nations* (Bloomington/Indiana: Indiana University Press).

Lapidus, Ira M. (1988). *A History of Islamic Societies* (Cambridge: Cambridge University Press).

van Leeuwen, Richard (1994). *Notables and Clergy in Mount Lebanon, The Khazin Sheiks and the Maronite Church (1736-1840)* (Leiden: E.J. Brill).

Leila Hanoum (1991). *Le Harem impérial et les sultanes au XIXe siècle*, Fransızcaya çev. ve ed. Youssouf Razi, önsöz Sophie Basch (Brüksel: Editions Complexe).

Le Roy Ladurie, Emmanuel (1974). *The Peasants of Languedoc*, İngilizceye çev. John Day (Urbana/Illinois: University of Illinois Press).

(1983). *Histoire du climat depuis l'an mil*, 2 cilt (Paris: Champs-Flammarion).

Lewis, Bernard (1954). "Studies in the Ottoman Archives - I", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XVI, s. 469-501.

(2. bas. 1968). *The Emergence of Modern Turkey* (Londra, Oxford, New York: Oxford University Press) [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970].

Lewis, Geoffrey (3. bas., 1965). *Turkey* (Londra: Ernest Benn Ltd.).

Lindner, Rudi Paul (1983). *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington/Indiana: Indiana University Press).

Lory, Bernard (1985). *Le sort de l'héritage ottoman en Bulgarie, l'exemple des villes bulgares 1878-1900* (İstanbul: ISIS).

Lowry, Heath (1992). "The Ottoman *Tahrir Defterleri* as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations", *Studies in Defterology, Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* içinde (İstanbul: ISIS), s. 3-18.

Ludden, David (1989). *Peasant History in South India* (Delhi: Oxford University Press).

Luther, Usha M. (1989). *Historical Route Network of Anatolia (İstanbul-İzmir-Konya) 1550's to 1850's: A Methodological Study* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

van Luttervelt, R. (1958). *De 'Turkse' Schilderijen van J.B. Vanmour en zijn School, De verzameling van Cornelis Calkoen, Ambassadeur bij de Hoge Porte 1725-1743* (İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut vor het Nabije Osten).

Lybyer, Albert Howe (1913). *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (New York: Russel&Russel).

Majer, Hans Georg (1978). *Vorstudien zur Geschichte der Ilmiye im Osmanischen Reich*, 1. *Zu Uşakizade, seiner Familie und seinem Zeyl-i Şakayık* (Münih: Dr. Rudolf Trofenik).

(1989). "Der Tod im Mörser: eine Strafe für osmanische Schejchülislame?", *Von der Pruth-Ebene bis zum Gipfel des Ida... Festschrift zum 70. Geburtstag von Emanuel Turczynski* içinde, ed. Gerhart Grimm (Münih: Südosteuropa-Gesellschaft), s. 141-52.

(1990a). "Zur Ikonographie der osmanischen Sultane", *Das Bildnis in der Kunst des Orients* içinde, ed. Martin Kraatz, Jürg Meyer zur Capellen ve Dietrich Seckel (Stuttgart: Franz Steiner), s. 99-119.

(1990b). "Das Portrait Sultan Mustafas II. in der osmanischen Miniaturmalerei", *Seventh International Congress on Turkish Art* (Varşova: Polonya Bilimsel Yayımcıları), s. 153-60.

Mantran, Robert (1962). *Istanbul dans la seconde moitie du XVIIe siècle, Essai d'histoire institutionelle, economique et sociale* (Paris, İstanbul: Institut Fnançais d'Archéologie d'Istanbul ve Adrien Maisonneuve).

(ed.) (1989). *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris: Fayard) [*Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Server Tanilli, Adam Yayınları, İstanbul, 1999].

Marcus, Abraham (1989). *The Middle East on the Eve of Modernity, Aleppo in the Eighteenth Century* (New York: Columbia University Press).

Mardin, Şerif (1962). *The Genesis of Young Ottoman Thought, A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton: Princeton University Press) [*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. İrfan Erdoğan, Mümtazer Türköne, Fahri Unan, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1996].

(1971). "Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türkiye, Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar* içinde, ed. E. Tümertekin, F. Mansur ve P. Benedict (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Enstitüsü), s. 411-58.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid (1984). *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* (Cambridge: Cambridge University Press).

Masson, Paul (1896, 1911). *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle* (Paris: Hachette).

Masters, Bruce (1994). "The View from the Province: Syrian Chronicles of the Eighteenth Century", *Journal of the American Oriental Society*, 114, 3, s. 353-62.

(baskıda). "The Evolution of an Imagined Community: Aleppo's Catholics in the 18th and 19th Centuries".

Maundrell, Henry (yeni bas. 1963). *A Journey from Aleppo to Jerusalem in 1697*, ed. David Howell (Beyrut: Khayat).

Maury, Bernard, André Raymond, Jacques Revault ve Mona Zakarya (1983). *Palais et maisons du Caire*, II: *Epoque ottomane (XVIe-XVIIIe siecles)* (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique).

McCarthy, Justin (1997). *The Ottoman Turks, an Introductory History to 1923* (Londra: Addison Wesley Longman Ltd.).

McGowan, Bruce (1969). "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", *Archivum Ottomanicum*, 1, s. 139-96.

(1981). *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800* (Cambridge, Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme).

(1987). "The Middle Danube cul-de sac", *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde, ed. Huri Islamoğlu-İnan (Cambridge, Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme), s. 170-77.

(1994). "The Age of the *Ayans*, 1699-1819", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914* içinde, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press), s. 637-758.

McNeill, William (1964). *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800* (Chicago, Londra: The University of Chicago Press).

Melling, Antoine (1819, yeni bas. 1969). *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*, ed. Treuttel ve Würtz (İstanbul: Doğan Kardeş).

Melikoff, Irene (1975). "Le probleme kızılbaş", *Turcica*, 6, s. 49-67.

Melman, Billie (1992). *Women's Orients, English Women and the Middle East 1718-1918, Sexuality, Religion and Work* (Londra, Basingstoke: Macmillan).

Menage, Victor (1978). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* kitap eleştirisi, c. I: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 41, s. 160-62.

Meriç, Rıfkı Melul, (1965). *Mimar Sinan, Hayatı, Eseri I: Mimar Sinan'ın Hayatına ve Eserlerine dair Metinler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Meriç, Ümit (2. bas. 1979). *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü* (İstanbul: Ötüken Yayınevi).

Micklewright, Nancy (1990). "Late-Nineteenth-Century Ottoman Wedding Costumes as Indicators of Social Change", *Muqarnas*, 6, s. 164-74.

Montague, Lady Mary Wortley (1993). *Turkish Embassy Letters*, ed. Anita Desai ve Malcolm Jack (Londra: Pickering).

Moran, Berna (1983-1994). *Türk Romanına Eleştirel bir Bakış*, 3 cilt (İstanbul: İletişim Yayınevi), c. I: *Ahmet Mithat'tan A.H. Tanpınar'a.*

Mordtmann, A.J. Sen. (1925). *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*, ed. ve açıklamalar Franz Babinger (Hannover/Almanya: Heinz Lafaire).

Mukerji, Chandra (1993). "Reading and Writing with Nature: a Materialist Approach to French Formal Gardens", *Consumption and the World of Goods* içinde, ed. John Brewer ve Roy Porter (Londra, New York: Routledge), s. 439-61.

Murphey, Rhoads (ed.) (1985). Kanûn-nâme-i Sultânî li *Azîz Efendi: Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations: An Agenda for Reform by a Seventh-Century Ottoman Statesman* (Cambridge MA: Harvard).

[Mustafa Âlî] (1975). *Mustafâ Âlî's Description of Cairo of 1599*, İngilizceye çev. ve ed. Andreas Tietze (Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaften).

(1979, 1982). *Mustafâ Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, 2 cilt, İngilizceye çev. ve ed. Andreas Tietze (Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaften).

Nasuhü's-silâhi (Matrakçı) (1976). *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, ed. Hüseyin G. Yurdaydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Nayır, Zeynep (1975). *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)* (İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi).

Necipoğlu, Gülru (1986a). "Plans and Models in 15th and 16th Century Ottoman Architectural Practice", *Journal of the Society of Architectural Historians*, XLV, 3, s. 224-43.

(1986b). "The Süleymaniye Complex in Istanbul: an Interpretation", *Muqarnas*, 3, 92-117.

(1989). "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry', *The Art Bulletin*, LXXI, 3, s. 401-27.

(1991). *Architecture, Ceremonial and Power, The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge MA: The Architectural History Foundation ve MIT Press).

(1992). "The Life of an Imperial Monument: Hagia Sophia after Byzantium", *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present* içinde, ed. Robert Mark ve Ahmet S. Çakmak (Cambridge: Cambridge University Press), s. 195-225.

Neumann, Christoph (1994). *Das indirekte Argument, Ein Plädoyer für die Tanzimat vermittels der Historie, Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşas Ta'rih* (Münster, Hamburg: Lit Verlag) [*Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, çev. Meltem Arun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000].

Nicolay, Nicolas de (1989). *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, ed. Marie-Christine Gomez-Géraud ve Stéphane Yérasimos (Paris: Presses du CNRS).

Ocak, Ahmet Yaşar (1978). "Emirci Sultan ve Zaviyesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, s. 129-208.

(1989). *La révolte de Baba Resul ou la formation de l'hétérodixie musulmane en Anatolie au XIIIe siecle* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Odorico, Paolo, S. Asdrachas, T. Karanastassis, K. Kostis ve S. Petmezas ile birlikte (1996). *Conseils et memoires de Synadinos prêtre de Serres en Macédoine (XVIIe siecle)* (Paris: Association "Pierre Belon").

Okay, M. Orhan (tarih belirtilmemiş) *İlk Türk Positivist ve Natüralisti Beşir Fuad* (İstanbul: Dergâh Yayınları).

Orhonlu, Cengiz (1963). *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).

(1967). *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).

(1974). *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).

Orhonlu, Cengiz, ed. Salih Özbaran (1984). *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar* (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).

Ortaylı, İlber (1983). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Hil Yayınları).

(1986). *İstanbul'dan Sayfalar* (İstanbul: Hil Yayınları).

[Osman Ağa] (1962). *Der Gefangene der Giauren, Die abenteuerlichen Schicksale des Dolmetschers Osman Ağa aus Temeschwar, von ihm selbst enzählt*, Almancaya çev. ve açıklamalar Richard Kreutel ve Otto Spies (Viyana: Verlag Styria).

(1980). *Die Autobiographie des Dolmetschers Osman Ağa aus Temeschvar*, ed. Richard Kreutel (Cambridge: Gibb Memorial Trust).

Owen, E. R[oger] J. (1969). *Cotton and the Egyptian Economy 1820-1914* (Oxford: The Clarendon Press).

(1981). *The Middle East in the World Economy 1800-1914* (Londra: Methuen).

Öney, Gönül (1971). *Ankara'da Türk Devri Yapıları, Turkish Period Buildings in Ankara* (Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları).

Özbaran, Salih (1977). "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri", *Tarih Dergisi* XXXI, s. 66-146.

(1994). *The Ottoman Response to European Expansion, Studies on Ottoman Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands During the Sixteenth Century* (İstanbul: ISIS).

Öztuncay, Bahattin (1992). *James Robertson, Pioneer of Photography in the Ottoman Empire* (İstanbul: Eren).

Öztürk, Mustafa (1987). "Tokat'ta Fiyatlar", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu* içinde (Tokat: İbni Kemal, Tokat Valiliği Şeyhülislâm İbni Kemal Araştırma Merkezi), s. 184-211.

Pamuk, Şevket (1987). *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913, Trade, Investment and Production* (Cambridge: Cambridge University Press).

(1988). *100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914* (İstanbul: Gerçek Yayınevi).

(1994). "A History of Ottoman Money", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press), s. 947-80.

Panzac, Daniel (1982). "Affréteurs ottomans et capitaines français à Alexandrie: la caravane maritime en Méditerranée", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, XXXIV, 2, s. 23-38.

(1985). *La peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850* (Louvain: Editions Peeters) [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997].

(1992). "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies*, XIV, s. 189-206.

(1996a). *Commerce et navigation dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle* (İstanbul: ISIS).

(1996b). *Population et santé dans l'Empire ottoman (XVIIIe-XXe siecles)* (İstanbul: ISIS).

Papoulia, Basilike (1989). "Die Osmanenzeit in der griechischen Geschichtsforschung seit der Unabhängigkeit", *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen* içinde, ed. Hans Georg Majer (Münih: Südosteuropa-Gesellschaft), s. 113-26.

Parker, Geoffrey (1985). *The Dutch Revolt* (Harmondsworth: Penguin Books).

Parry, Vernon J. vd. (ed.) (1976). *A History of the Ottoman Empire to 1730, Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History* (Cambridge: Cambridge University Press).

Pedani Fabris, Maria Pia (1994a). *I "Documenti turchi" dell'Archivio di Stato di Venezia* (Roma: Ministero per i Beni Culturali e Ambientali).

(1994b). *Il nome del Gran Signore, Inviati Ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia* (Venedik: Deputazione Editrice).

(tarih belirtilmemiş) "Maometto II e Gentile Bellini: La creazione di un immagine imperiale", (yayın adı belirtilmemiş) (Venedik: Centro Internazionale della Grafica di Venezia), s. 1-16.

Peirce, Leslie P. (1993). *The Imperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (Oxford, New York: Oxford University Press) [*Harem-i Hümayun*, çev. Ayşe Berktay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996].

Pegolotti, Francesco Balducci (1936). *La pratica della mercatura*, ed. Alan Evans (Cambridge MA: The Mediavel Academy of America).

Petrasch, Ernst, Reinhand Sänger, Eva Zimmermann ve Hans Georg Majer (1991). *Die Karlsruher Türkenbeute* (Münih: Hirmer).

Piri Reis (1955). *Kitab-ı Bahriye*, ed. Haydar Alpayut ve Ferzi Kurtoğlu (İstanbul: Türk Tarih Kurumu).

Pitts, Joseph (1949). "An Account by Joseph Pitts of his Journey from Algiers to Mecca and Medina and back", *The Red Sea and Adjacent Countries at the*

Close of the Seventeenth Century, as described by Joseph Pitts, William Daniel and Charles Jacques Poncet, ed. Sir William Foster CIE (Londra), s. 3-49.

Planhol, Xavier de (1968). *Les fondements geographiques de l'histoire de l'Islam* (Paris: Flammarion).

Popovic, Alexandre ve Gilles Veinstein (ed.) (1996). *Les voies d'Allah, Les ordres mystiques dans le monde musulman des origines à aujourd'hui* (Paris: Fayard).

Prator, Sabine (1995). "Arabische Stimmen in der Istanbuler Presse der Jungtürkenzeit", *Presse und Öffentlichkeit im Nahen Osten* içinde, ed. Christoph Herzog, Raoul Motika ve Anja Pistor-Hatam (Heidelberg: Heidelberger Orientverlag), s. 121-30.

(1997). "Şehbal - ein herausragendes Beispiel früher türkischer Magazinpresse", *Turcica*, 29, s. 433-45.

(1998). "Zum Stand der Forschung über die osmanische Presse", *Türkologie heute - Tradition und Perspektive, Materialien der dritten Deutschen Türkologen Konferenz, Leipzig, 4.-7. Oktober 1994*, s. 225-38.

Quataert, Donald (1983). *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908* (New York: New York University Press).

(1993). *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press).

(1994). "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert ile birlikte (Cambridge: Cambridge University Press), s. 759-946.

Queller, Donald E. (1973). "The Development of Ambassadorial Relazioni", *Renaissance Venice* içinde, ed. J.R. Hale (Londra: Faber & Faber), s. 174-96.

Quirin, Heinz (1991). *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte* (Stuttgart: Franz Steiner).

Raby, Julian (1980). "Cyriacus of Ancona and the Ottoman Sultan Mehmed II", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 43, s. 242-46.

(1982). *Venice, Dürer and the Oriental Mode* (Londra: Islamic Art Publications, Sotheby).

(1987a). "Pride and Prejudice: Mehmed the Conqueror and the Italian Portrait Medal", *Italian Medals, Studies in the History of Art* içinde, ed. J. Graham Pollard, c. XXI (Washington DC: National Gallery of Art), s. 171-94.

(1987b). "Mehmed the Conqueror and the Equestrian Statue of the Augustaion", *Illinois Classical Studies*, XII, 2, s. 305-13.

Rafeq, Abdul-Karim (1976). "The Law Court Registers of Damascus, with Special Reference to Craft Corporations during the First Half of the Eighteenth Century", *Les Arabes par leurs archives (XVIe-XXe siecles)*, ed. Jacques Berque ve Dominique Chevallier (Paris: Editions du CNRS), s. 141-59.

Rambert, Gaston (ed.) (1951, 1954, 1957). *Histoire du commerce de Marseille, publiée par la Chambre de Commerce de Marseille*, c. III: *De 1480 à 1515, de 1515 à 1599*; c. IV: *De 1599 à 1660, de 1660 à 1789*; c. V: *De 1660 à 1789, Le Levant* (her cildin yazarı farklıdır) (Paris: Plon).

Raymond, André (1973-74). *Artisans et commerçants au Caire, au XVIIIe siècle*, 2 cilt (Şam: Institut Français de Damas).
Renda, Günsel (1989). "Die traditionelle türkische Malerei und das Einsetzen der westlichen Einflüsse", *Geschichte der türkischen Malerei* içinde, ed. Günsel Renda vd. (İstanbul: Palasar SA), s. 15-86.
Renda, Günsel, Turan Erol, Adnan Turani, Kaya Özsezgin ve Mustafa Asher (ed.) (1989). *Geschichte der türkischen Malerei* (İstanbul: Palasar SA).
Rıfat Osman (yeni bas. 1989). *Edirne Sarayı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
Richter, Otto F. von (1822). *Wallfahrten im Morgenlande, Aus seinen Tagebüchern und Briefen dargestellt von Johann Philipp Gustav Ewers* (Berlin: Reimer).
Ritter, Carl (1843-). *Die Erdkunde Westasiens*, (Berlin: Reimer).
Rogers, John Michael (1986). "Ottoman Luxury Trades and their Regulation", *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, In memoriam V. Boskov* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz), s. 135-55.
Rogers, John Michael ve Rachel Ward (ed.) (1988). *Süleyman the Magnificent* (Londra: British Museum Publications Ltd.).
Rogers, John Michael ve Julian Raby (1995). *Empire of the Sultans, Ottoman Art from the Collection of Nasser D. Khalili* (Cenevre: Musée d'Art ed d'Histoire, the Nour Foundation).
Runciman, Steven (1968). *The Great Church in Captivity, A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence* (Cambridge: Cambridge University Press).
Saatçı, Suphi (1990). "Tezkiretü'l Bünyan'ın Topkapı Sarayı Revan Kitaplığındaki Yazma Nüshası", *Topkapı Sarayı Yıllığı*, 4, s. 55-102.
Sabatier, Daniel (1976). "Les relations commerciales entre Marseille et la Crète dans la première moitié du XVIIIe siècle", *Dossiers sur le commerce français en Méditerranée orientale au XVIII siècle* içinde, Jean-Pierre Filippini vd., (Paris: Presses Universitaires de France), s. 151-234.
Sadok, Boubaker (1987). *La Régence Tunis au XVIIe siècle: ses relations commerciales avec les ports de l'Europe méditerranéenne, Marseille et Livourne* (Zaguan: CEROMA).
Sagaster, Börte (1989). *Im Harem von Istanbul: osmanisch-türkische Frauenkultur im 19. Jahrhundert* (Rissen, Hamburg: E.B.-Verlag).
Sahillioğlu, Halil (1962-63). "Bir Mültezim Zimem Defterine göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII, 1-2, s. 145-218.
(1978). "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi*, özel sayı, s. 1-38.
(1985). "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", *Yusuf Hikmet Bayur Armağanı* içinde (Ankara: Türk Tarih Kurumu), s. 287-319.

Said, Edward W. (1978). *Orientalism* (New York: Vintage Books) [*Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul, 1995].

Salzmann, Ariel (1993). "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-century Ottoman Empire", *Politics and Society*, XXI, 4, s. 393-423.

(1995). "Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Régime, 1695-1807", yayımlanmamış doktora tezi, Columbia Üniversitesi, New York (Madison Wisconsin'de bulunan üniversite mikrofilmlerinde mevcut).

Schaendlinger, Anton (1983). *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II. aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*, 2 cilt (Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaften).

(1986). *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter aus den Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien*, 2 cilt (Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaften).

Schiltberger, Johannes (1983). *Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren 1394-1427*, çev. ve ed. Ulrich Schlemmer (Stuttgart: Erdmann-Thienemann).

Schweigger, Salomon (1986). *Zum Hofe des türkischen Sultanes* (Leipzig: VEB F.A. Brockhaus).

Sehi Beg (1978). *Heşt Bihişt, The tezkire by Sehi Beg*, ed. Günay Kut (Duxbury, Cambridge MA: Orient Press).

Sertel, Yıldız (1993). *Annem Sabiha Sertel Kimdi Neler Yazdı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).

Sey, Yıldız (ed.) (1996). *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Housing and Settlement in Anatolia, A Historical Perspective* (İstanbul: Habitat II, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı).

Shaw, Stanford J. (1962). *The Financial and Administrative Development of Ottoman Egypt 1517-1798* (Princeton NJ: Princeton University Press).

(ed.) (1968). *The Budget of Ottoman Egypt 1005-1006/1596-97* (Lahey, Paris: Mouton).

(1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt (II. cilt Ezel Kural Shaw ile birlikte) (Cambridge: Cambridge University Press) [*Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2 cilt, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul, 1994].

Sievernich, Gereon ve Hendrik Budde (1989). *Europa und der Orient 800-1900* (Berlin, Gütersloh: Berliner Festspiele, Bertelsmann Verlag).

Singer, Amy (1990). "*Tapu Tahrir Defterleri* and *Kadı Sicilleri*: A Happy Marriage of Sources", *Târih*, 1, s. 95-125.

(1994). *Palestinian Peasants and Ottoman Officials, Rural Administration Around Sixteenth-century Jerusalem* (Cambridge: Cambridge University Press) [*Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996].

Skilliter, Susan (1976). "The Sultan's Messenger, Gabriel Defrens, An Ottoman Master-Spy of the Sixteenth Century", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 68, s. 47-60.

Snouck Hurgronje, Christian (1931). *Mekka in the Latter Part of the 19th Century, Daily Life, Customs and Learning, the Moslims of the EastIndian-Archipelago*, İngilizceye çev. J.H. Monahan (Leiden, Londra: E.J. Brill ve Luzac).

Sözen, Metin ve Sami Güner (1988) *Arts in the Age of Sinan* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı).

Stavrianos, Leften S. (1958). *The Balkans since 1453* (New York: Rinehart & Company).

Stchoukine, Ivan (1966, 1971). *La peinture turque d'après les manuscrits illustrés*, 2 cilt (Paris: Paul Geuthner).

Steensgaand, Niels (1968). "Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650", *The Scandinavian Economic History Review*, XV, 1-2, s. 13-55.

Stewart-Robinson, J. (1965). "The Ottoman Biographies of Poets", *Journal of Near Eastern Studies*, 24, s. 57-74.

Stirling, Paul (ed.) (1993). *Culture and Economy, Changes in Turkish Villages* (Huntingdon: The Eothen Press).

St. Martin, M. Vivien de (1852). *Description historique et géographique de l'Asie mineure*, 2 cilt (Paris: A. Bertrand).

Stoianovich, Traian (1953). "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", *The Journal of Economic History*, 13, s. 398-411.

(1970). "Model and Mirror of the Pre-Modern Balkan City", *La ville balkanique, XVe-XIVe siècles* içinde, *Studia Balkanica*, c. III [Sofya: Académie Bulgare des Sciences, Institut d'Etudes balkaniques (Bulgar Bilimler Akademisi, Balkan Araştırmaları Enstitüsü)], s. 83-110.

(1994). *Balkan Worlds, The First and Last Europe* (Armonk NY, Londra: ME Sharpe).

Stojanov, Valery (1983). *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatik, mit einer Bibliographie* (Berlin: Klaus Schwarz).

Stoye, John (1994). *Marsigli's Europe 1680-1730, The Life and Times of Luigi Fernando Marsigli, Soldier and Virtuoso* (Londra, New Haven: Yale University Press).

Strauß, Johann (1995). "Probleme der Öffentlichkeitswirkung der muslimischen Presse Kretas", *Presse und Offentlichkeit im Nahen Osten* içinde, ed. Christoph Herzog, Raoul Motika ve Anja Pistor-Hatam (Heidelberg: Heidelberger Orientverlag), s. 155-174.

(yayıma hazırlanıyor). "Ottoman Rule Experienced and Remembered. Remarks on Some Local Greek Chronicles of the *Tourkokratia*".

Subrahmanyam, Sanjay (1990). *The Political Economy of Commerce: India, 1500-1650* (Cambridge: Cambridge University Press).

Sugar, Peter F. (1997). *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1805* (Seattle, Londra: University of Washington Press).

Sümer, Faruk (3. bas., 1980). *Oğuzlar, (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları* (İstanbul: Ana Yayınları).

Svoronos, N. (1956). *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (Paris: PUF).

Şeni, Nora (1991). "Symbolische Bedeutung der Frauenkleidung und die Jahnhundertwende, am Beispiel der Istanbuler Satyre", *Aufstand und Haus den Frauen* içinde, ed. ve Almancaya çev. Ayla Neusel, Meral Akkent ve Karin Ay-che, (Berlin: Orlanda Frauenverlag), s. 49-72.

Tabakoğlu, Ahmet (1985). *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları).

Taeschner, Franz (1925). *Alt-Stambuler Hof- und Volksleben, ein türkisches Miniaturenalbum aus dem 17. Jahrhundert* (Hannover: Orient-Buchhandlung Heinz Lafaine).

Tanındı, Zeren (1984). *Siyer-i Nebi, İslam Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı* (İstanbul: Hürriyet Vakfı).

Taşköprüzade (1927). *Es-saqaiq en-nomanijje von Taşköprüzade, enthaltend die Biographien der türkischen und im osmanischen Reiche wirkenden Gelehrten, Derwisch-Scheih's und Ärzte von der Regierung Sultan Otman's bis zu der Süleimans des Großen*, Almancaya çev. O. Rescher (İstanbul: Phoenix).

Tavernier, Jean Baptiste (1981). *Les six voyages en Turquie et en Perse*, 2 cilt, kısaltan ve açıklayan Stephane Yerasimos (Paris: François Maspero/La Découverte).

Thevenot, Jean (1980). *Voyage du Levant*, ed. Stephane Yerasimos (Paris: François Maspero/La Découverte).

Thomas, Lewis (1972). *A Study of Naima*, ed. Norman Itzkowitz (New York: New York University Press).

Tietze, Andreas (1942). "Die Geschichte von Kerkermeister - Kapitän, im türkischer Seeräuberroman aus dem 17. Jh.", *Acta Orientalia*, 19, s. 152-210.

Tilly, Charles (1985). "War Making and State Making as Organized Crime", *Bringing the State Back In* içinde, ed. Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol (Cambridge, Cambridge University Press), s. 169-191.

Todorova, Maria N. (1993). *Balkan Family Structure and the European Pattern, Demographic Developments in Ottoman Bulgaria* (Washington: The American University Press).

(1996). "The Ottoman Legacy and the Balkans," *Imperial Legacy, The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* içinde, ed. Carl L. Brown (New York: Columbia University Press), s. 45-77.

Togan, İsenbike (1992). "Ottoman History by Inner Asian Norms", *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History* içinde, ed. Halil Berktay ve Suraiya Faroqhi (Londra: Frank Cass), s. 185-210.

Toplu çalışma (1957). *Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

(1993). *Çağlarboyu Anadolu'da Kadın, Anadolu Kadının 9000 Yılı* (İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı).

(1995). *Im Lichte des Halbmonds, Das Abendland und der türkische Orient* (Dresden, Bonn: Staatliche Kunstsammlungen, Kunst und Ausstehlungshalle der Bundesrepublik Deutschland).

Tournefort, Joseph Pitton de (1982). *Voyage d'un botaniste*, 2 cilt, kısaltan ve açıklayan Stéphane Yérasimos (Paris: François Maspéro/La Découverte).

Tucker, Judith (1985). *Women in Nineteenth Century Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press).

Tulum, Mertol vd. (ed.) (1993). *Mühimme Defteri 90* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı).

Türek, Fahri ve Çetin Derin (çev.) (1969). "Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi", *Tarih Dergisi* 23, s. 205-218; 24, s. 69-93.

Ülgener, Sabri (1981). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul: DER).

Ünal, Mehmet Ali (ed.) (1995). *Mühimme Defteri 44* (İzmir: Akademi Kitabevi).

Ünver, Süheyl (1960). "XVinci Asırda Kullandığımız Filigranlı Kağıtlar Üzerine", *V. Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-17 Nisan 1956) Kongreye Sunulan Tebliğler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu), s. 338-91.

(1962). "XV. Yüzyılda Türkiye'de Kâğıtlar ve Su Damgaları", *Belleten* XXVI/104, s. 739-62.

Uzluk, Feridun Nâfiz (1958). *Fâtih Devrinde Karaman Eyâleti Vakıfları Fihristi, Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivindeki Deftere Göre* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1941a). "Buyruldu", *Belleten*, V/19, s. 289-318.

(1941b). "Tuğra ve Pençelerle Ferman ve Buyuruldulara Dair", *Belleten*, V/17-18, s. 101-57.

(1941c). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (İstanbul: Maarif Matbaası).

(1943, 1944). *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, 2 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

(1945). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

(1948). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

(1965). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

(2. bas., 1974). *Çandarlı Vezir Ailesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

(yeni basım 1977, 1982, 1983). *Osmanlı Tarihi*, 4 cilt; c. I: *Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri hakkında bir Mukaddime ile Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan İstanbul'un Fethine Kadar*; c. II: *İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*; c. III, böl. I: *II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşmasına Kadar*. c. III, böl. II: *XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*; c. IV, böl. I: *Karlofça Anlaşmasından* [aynen böyle] *XVIII. Yüzyılın Sonuna Kadar*; c. IV, böl II: *XVIII. Yüzyıl* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

(1981-86). "Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defteri", *Belgeler* XI, 15, s. 23-76.

Valensi, Lucette (1987). *Venise et la Sublime Porte, La naissance du despote* (Paris: Hachette).

Vatin, Nicolas (1996). "L'inhumation *intra muros* à Istanbul à l'epoque ottomane", *Les Ottomans et la mort, Permanences et mutations* (Leiden vd: E. J. Brill), s. 157-74.

Veinstein, Gilles (1975). "Ayân de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 20, s. 131-46.

(1996). "L'oralité dans les documents d'archives ottomans: paroles rapportées ou imaginées?" *Oral et écrit dans le monde turco-ottoman* (*Revue du monde musulman et de la Mediterranée* özel sayısı) (Aix-en-Provence: Edisud), 75-76, s. 133-42.

Vries, Jan de (1993). "Between Purchasing Power and the World of Goods: Understanding the Household Economy in Early Modern Europe", *Consumption and the World of Goods* içinde, ed. John Brewer ve Roy Porter (Londra: Routledge), s. 85-132.

Vryonis Jr., Speros (1971). *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley, Los Angeles, Londra: University of California Press).

Wallerstein, Immanuel (1974, 1980, 1989). *The Modern World-System*, 3 cilt. (New York vd.: Academic Press).

White, Hayden (1978). "Historical Texts as Literary Antefacts", *The Writing of History: Literary Form and Historical Understanding* içinde, ed. R. Canary ve H. Kosicki (Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press), s. 41-62.

Wild, Johann (1964). *Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604*, Georg A. Narciß ve Karl Teply (Stuttgart: Steingrüben).

Williams, Gerhild Scholz (1989). "Geschichte und die literarische Dimension, Narrativik und Historiographie in der anglo-amerikanischen Forschung der letzten Jahrzehnte", *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 63, s. 315-92.

Wirth, Eugen (1986). "Aleppo im 19. Jahnhundert-ein Beispiel für Stabilität und Dynamik spätosmanischer Wirtschaft", *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte: in memoriam Vanco Boskov* içinde, ed. Hans Georg Majer (Wiesbaden: Harrassowitz), s. 106-206. [Aynı kitabın 1986 tarihli düzeltilmiş bir baskısı da var.]

Wittek, Paul (1938, yeni basım 1966). *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland) [*Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çev. Güzin Yalter, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971].

Wittmann, Reinhard (1991). *Geschichte des deutschen Buchhandels* (Münih: C. H. Beck).

Wolf, Eric R. (1966). *Peasants* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall).
Woodhead, Christine (1983). *Talikizâde's şehnâme-i hümayun, A History of the Ottoman Campaign into Hungary 1593-94* (Berlin: Klaus Schwarz).
Wurm, Heidrun (1971). *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Gafer, genannt Hezarfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in den zweiten Hälfte des 17. Jahrhundents* (Freiburg i.B.: Klaus Schwarz).
Yerasimos, Stephane (1990). *La Fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques* (İstanbul, Paris: Institut français d'études anatoliennes and Librairie d'Amérique et d'Orient) [*Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1995].
(1991). *Les voyageurs dans l'empire ottoman (XIVe-XVIe siècles), Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
(1995). "La communaute juive d'Istanbul a la fin du XVIe siècle", *Turcica*, 27, s. 101-34.
Yurdaydın, Hüseyin G. (1963). *Matrakçı Nasuh* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi).
Zachariadou, Elizabeth A. (1985). *Romania and the Turks (c. 1300-c. 1500)* (Londra: Variorum).
Zilfi, Madeline (1986). "Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul", *The Journal of Near Eastern Studies*, 45, 4, s. 251-69.
(ed.) (1997). *Women in the Ottoman Empire* (Leiden: E.J. Bnill) [*Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000].
Zirojevic, Olga (1989). "Die Bewahrung und Erforschung der osmanischen Hinterlassenschaft in Jugoslawien: Archive und Forschungseinrichtungen", *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen* içinde, ed. Hans Georg Majer (Münih: Südosteuropa Gesellschaft), s. 187-204.
Zürcher, Erik J. (1993). *Turkey, a Modern History* (Londra, New York: I.B. Tauris) [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 1996].

DİZİN

A
Aalst, Pieter Cocke van 130
el-Abid, Hasan Ağa 225
Abbasiler 71
Abbud, Yusuf 225
Abdülhamid II. (hük. 1876-1909) 10, 20, 25dn, 53, 141-142, 145, 222, 277
Abdülkadir Gilani 123
Abou-El-Haj, Rifa'at 17dn, 217
Adana 185
adem-i merkezileşme 106, 257, 279-280
Afife Hatun 231
Afrika 8, 40, 62, 67, 116, 225
Afrikalı(lar) 275
ahidname 64, 69, 74, 79
ahkâm defterleri 96
Ahmed Cevdet Paşa, Sadrazam 222, 224, 236
Ahmed I. (1603-1617) 64, 124dn
Ahmed III. (1703-1730) 47, 111, 120, 133
Ahmed Lütfi 224
Ahmed Resmi 220
Ahmed Vefik Paşa 138
Aigen, Wolfgang 187
Akdağ, Mustafa 253
Akdeniz 5, 6, 9, 40, 61, 64-65, 67, 78, 90-92, 117, 129, 134, 185, 206-207, 221, 254, 259, 272
Akgün, Seçil 188
Akra 62
Aksan, Virginia 220
Akşin, Sina 258
Algemeen Rijksarchief (Hollanda) 64
Ali Haydar Midhat (Midhat Paşa'nın oğlu) 232
Ali Ufki 272
Ali Ulvi 219
Alliance Israelite Universelle Arşivleri 205
Alman(lar) 60, 180, 195, 207
Almanca 20, 34, 240
Almanya 13, 43, 187, 237, 273
Amasya 180
American Historical Association (Amerikan Tarih Derneği) 43
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 13, 18, 42, 111, 113, 126, 203, 219, 233, 273-274
Amerikalı(lar) 244, 263, 275, 281
Amerikan 217, 284
Amsterdam 132, 186
Anadolu 7, 16, 20, 37, 44, 52, 54, 58, 83-86, 89, 92, 97, 100-101, 106-107, 113, 124, 140, 179, 183, 185, 189, 193, 195-196, 199, 203, 207, 215, 225, 251-253, 257-258, 264, 270, 274, 277, 280
Anadolu'da Kadın Sergisi 113
Anastassiadou, Meropi 205-206
Anderson, Perry 12, 103, 259, 260
anı 229
Ankara 20, 48, 54, 64-65, 124, 133, 149, 179, 196

Ankara Savaşı 183
anlatısal kaynaklar 1; metinler 2; tarih 7
Arap(lar) 14, 178, 212, 233, 243, 246, 255, 277
Arapça 27-28, 31, 49, 72, 78, 188, 206-207, 218, 223, 227, 272
Archives des Affaires Etrangères (Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi) 62, 255
Archives du Port de Toulon (Toulon Limanı Arşivi, Fransa) 61
Archives Nationales (Fransız Ulusal Arşivi) 62
Archivio di Stato (Devlet Arşivi), Venedik 66; Floransa 78
Archivo General de Simancas (İspanya) 67
(Arel) Sadeddin 234
Arkeoloji Müzesi (İstanbul) 144, 148
Arnavutlar 243
Arnavutluk 39, 76, 86, 100
arşiv 1-3, 6, 10, 22, 32, 38-39, 41-42, 47-48, 199, 202-203, 206, 208, 221, 228, 277
Arz Odası (Topkapı Sarayı) 133
Asher, Mustafa 115
Association Française D'Etudes du Monde Arabe et de la Méditerranée (AFEMAM) 43
Asya 8, 10, 43, 68, 179, 247, 272, 283
Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) 17, 255, 259-260
Aşçıbaşı İbrahim Dede 231
Âşık, Mehmed 226
Âşıkpaşazade 211, 214
At Meydanı (bkz. Hipodrom) 130
Atatürk Kütüphanesi (İstanbul) 47
Athos manastırları 76
Atik Ali Paşa Camii 138
atlaslar 179
avarız 92, 94-95
avarız defterleri 93
Avlonya kadı sicili 76
Avrupa 1-2, 4-7, 9-10, 12-13, 15, 18, 39-40, 43, 49, 61, 64, 69-72, 86, 99-100, 103, 106, 111, 113, 117 118, 126, 128-129, 135-137, 140-141, 143, 145, 147-150, 177-178, 180-181, 183, 191, 193-198, 202, 205-206, 217-219, 222, 232-234, 240, 242-244, 247-248, 254-255, 259, 261-264, 270-273, 275-276, 280-283; arşivleri 256
Avrupa Birliği 275, 279
Avrupa Konseyi 113
Avrupalı(lar) 198-199, 201, 207, 243, 266, 274, 281
Avusturya 34, 53, 199, 202, 273; devlet arşivleri 68
Avusturyalılar 79
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 2
Aya İrini Kilisesi 135
Ayasofya 121, 124, 131, 141, 190, 212
ayan 257
Aydın, M. Akif 263
Aynaroz (Athos) 224, 267
Aziz Efendi 217

B
Baba İlyas 46
Babai ayaklanması 37
Bab-ı Âli 251, 277
Bab-ı Hümayun 121
Bacqué-Grammont, Jean-Louis 149
Bağdat 117, 123, 217, 222
Bağdat Köşkü (Topkapı Sarayı) 47
bailo 66, 181
Balat 112
Balkanlar 2, 34, 39, 52, 58, 83, 93, 97, 100, 103, 107, 130, 135-136, 179-180, 193, 214, 224-225, 233, 240, 243-244, 248-252, 255-257, 265-267, 276-278
Ball, John 191, 198
Baltık Denizi 186
Bender Abbas (İran) 185
Barbaros Hayreddin 116
Barış Gönüllüleri 274
Barkan, Ömer Lütfi 39, 70, 86, 90, 97-100, 102, 248-249, 252, 259, 270, 275
Barkey, Karen 279
Baş Muhasebe Kalemi 50

Başbakanlık Arşivi (İstanbul) 50, 52, 54 55, 74, 86, 96, 270
Bates, Ülkü 122
Batı Almanya 203
Bavyera 183
Bayezid I. (hük. 1389-1402) 183, 212
Bayezid II. (hük. 1481-1512) 210, 212
Bayly, Christopher 40
Beauge, Gilbert 114
Beckingham, C.H. 186
Bedeviler 201
Bektaşiler 34, 36, 57
Beldicean, Nicoara 71, 100, 264
Beldiceanu-Steinherr, Irene 71, 100, 264
belge fetişizmi 2
belge yönelimli çalışmalar 38-41
Belgrad 69, 75, 118, 179; devlet arşivleri 76
Bellini, Gentile 128, 132
Bennet, Ferdinand, İngiliz konsolos yardımcısı 65
Bennigsen, Alexandre 8
berat 58
Berat (Arnavutluk) 76
Bereketli Hilal 255
Berkes, Niyazi 253-254
Berktay, Halil 258, 275
Berlin 113, 220
Beşiktaş 53, 142
Beşir Fuad 235
Beyazıt Camii 204
Beyazıt Devlet Kütüphanesi 47
Beyazıt Meydanı 204
Beydilli, Kemal 63, 221, 262
Beyoğlu (bkz. Pera) 138, 142, 150, 180
Beyrut 202-203, 206, 234
Beyrut Ulusal Müzesi 77
Beytüllahm/Bethlehem 184
Bibliotheque Nationale (Fransa) 48-49
birinci tekil şahıs anlatımlı metinler 229
birincil kaynaklar 2-4, 11, 19-22, 29-32, 34, 37, 41, 102; malzeme 38; metinler 39
Bitinya 253
Bitlis 34
Bitola/Manastır 103
bive 87
Bizans 7-8, 12dn, 17dn, 99-101, 117, 121, 127, 129, 135, 190, 211-212, 219, 248, 251-252, 257, 264, 281
Bizans(lılar) 214, 263-265
Black, Cyril 265
Blacque, Alexandre 233
Bobovius, Albertus 219
Bodleian Kütüphanesi (İngiltere) 49
Boğdan 73, 86, 267
Bombaci, Alessio 66
Boserup, Esther 106
Bosna 75, 263, 266
Boşnak vezirler 79
Boşnakça 69
Bourbon hanedanı 187
Bowen, Harold 242-243, 277
Bozcaada (Tenedos) 135
Bratislava Üniversitesi Kütüphanesi (Prag) 49
Braudel, Fernand 40, 103, 105, 194, 256, 258, 260-261
Britanya 10, 43, 95
British Library 49
British Museum 113
British Society for Middle East Studies (BRISMES) 43
Bromley, J.S. 246
Brown, Carl L. 265dn
Brummett, Palmira 8
Bryer, Anthony 101-102
Buda 198
Buda Kalesi 118
el-Budeyri, Ahmed 225
Bulgar(lar) 136, 243, 266
Bulgarca 27
Bulgaristan 59, 85, 88-89, 94, 104, 136, 263, 266-267, 279
Burayk, Mikhail 224
Bursa 51, 56, 97, 138, 195, 226, 252
Bursa Mukataası Kalemi 51
Busbecq, Ogier Ghiselin de 48, 130, 179-180, 192, 197, 199, 273
buyuruldu 70

C

Cafer Çelebi 112-113

Cahen, Claude 251
Canbuladoğlu Ali Paşa 78
Carl, Ritter 179
Carpaccio, Vittore 129
Cassas, Louis-François 132-134, 136
Cebel-i Lübnan 52
de Cécy, Fransız elçi 63
Celali isyanları 85, 201
Celvetiler 36
Ceneviz 8
Cenevizliler 129
Cenevre 114
Cengiz Han 247
Center for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies (Bizans, Osmanlı ve Modern Yunan Araştırmaları Merkezi, İngiltere) 8
Ceride-i havadis 234
Cermenler 197
Cervantes, Miguel de 183
Cezzar Ahmed Paşa 62
el-Cezire 78, 144, 183-184
Chardin, Jean 16
Chaudhuri, K.N. 9, 40
Chayanov, A.V. 104-106, 261
Chilandarskij, Paisi 267
Choiseul-Gouffier, Comte de 133, 189
Churchill, William 234
Cizvitler 66, 188
cizye 92-93
cizye defterleri 51
Clement, Dodd 246
Combe, Sonia 42
Cook, Michael A. 105, 246-247
Curtin, Philip 40

Ç
Çakır, Serpil 146
Çanakkale Boğazı 135
Çandarlızade Halil Paşa 214
Çelik, Zeynep 203-204, 206
Çemberlitaş 137
çiftlik 99, 102-104, 106, 261
Çin 2, 10, 219, 272, 282
çini 119
Çinili Köşk (Topkapı Sarayı) 120
Çinli(ler) 177dn, 284
Çizakça, Murat 11, 18dn, 51
Çizgen, Engin 114
Çorum 58, 106

D
Dalmaçya 66, 187
Danişmend, İsmail Hami 275
Dankoff, Robert 33
Davis, Ralph 185
Davison, Roderic 244, 246, 270
defter-i atik 89-90
defter-i köhne 90
Delacroix, Eugene 250
Demokratik Almanya 203
dendrokronolojik araştırmalar 83-84, 86
Deny, Jean 59
dergiler 211, 233-236
Derman, Uğur 70
Dernschwam, Hans 197
Deutsche Morgenländische Gesellschaft (Alman Şark Derneği) 43
diplomasi 63
diplomatlar 62, 64, 179-180, 185, 188
diplomatik 69-75
dipnotlar 236
dispacci 66
Dışişleri Bakanlığı (Fransa) 205; arşivleri 202, 205
Divan-ı Hümayun 50, 56
Divanyolu 137-138
Diyarbekir 226
Doğu Akdeniz Şirketi (bkz. Levant Company) 7
Doğu Akdeniz Ticaret Heyeti arşivi (Hollanda) 64
dokuma 113-115, 119
Dolmabahçe Sarayı 137
Dominikenler 188
Doughty, Charles 272
Dresden 192
Dubrovnik 69
Duda, Heribert 58
Dumbarton Oaks Center (ABD) 8
Dündar Bey (Osman Bey'in amcası) 213
dünya fuarları 142

dünya sistemleri teorisi 17-18
Dürer, Albrecht 130, 132

E
École des Beaux Arts (Güzel Sanatlar Akademisi, Fransa) 203-204
Edirne 56, 98-99, 102, 122, 142, 192, 226
Eflak 73, 86
Ege 85, 97
Ege adaları 255
Elbasan (Arnavutluk) 76
Elker, Selâhaddin 72
Elvan Çelebi 46
Emecen, Feridun 262
Emeviler 111
el-Emin, Muhammed 228
Emirci Sultan 58
Encümen-i Daniş 222
Endonezya 10, 16
Engizisyon arşivleri 67
Ephesus (Efes/Selçuk) 183
Erdel 73, 86
Erim, Neşe 51
Erivan 16
Ermeni(ler) 10, 66, 200-201, 221, 248, 257, 274, 278
Ermenice 186, 188
Erzurum 186
Esenbel, Selçuk 10, 284
esirler 183, 186
Eski Saray (İstanbul) 122
Essex Record Office (İngiltere) 65
Estergon 118
Evliya Çelebi 15, 33-34, 195, 198-201, 220, 225-226, 270, 273
evliya menkıbeleri 211, 269
Eyice, Semavi 138

F
Farooqi, N.R. 8
Farsça 200, 223, 227
Fatih Camii 125
Fatih Sultan Mehmed 46-47, 54, 120, 128, 142, 212-213, 252, 279
Fatma Aliye 146, 222
Fawaz, Leila 202-203
Feher, Geza 118
Fekete, Lajos 71-74
Ferdinand I. 180
ferman 3, 23
Ferrara, Costanzo da 128
fetva 73
Filistin 22, 77, 92, 181-182, 273
Filistin kadı sicilleri 89
Findley, Carter 70, 243
Firuz Ağa Camii (İstanbul) 130
Fleischer, Cornell 9, 215, 217, 220
Floransa 78, 181
fotoğraf 111, 128, 131, 136, 142-147, 150, 263
fotoğrafçılar 115, 141, 143
fotoğrafçılık 114-115, 140-141, 275
Foucault, Michel 4
François I. 48
Frangakis-Syrett, Elena 62, 65, 202
Fransa 13, 15dn, 43, 48, 60-63, 91, 132, 134, 140, 143, 147, 188-189, 191-192, 202, 221, 235, 253, 279, 281
Fransiskenler 75, 79, 188
Fransız(lar) 61, 63, 78, 149, 177, 180, 187, 195, 199, 202-203, 205, 219, 222, 232, 244, 260, 271, 275, 283
Fransız Devrimi 278
Fransız Donanması 202
Fransızca 20, 28, 34dn, 43, 79, 206-207, 221, 231, 233, 240, 282
Friedrich II. (Prusya Kralı) 221
Frederik II. (Danimarka Kralı) 130
Fukazawa, Katsumi 278

G
Galabov, Galab 58
Galata 117, 138
Ganem Mukataası Kalemi 96
Garnet, Lucy 188
gayrimüslimler 20, 61, 87, 93, 113, 140-142, 184, 187, 215, 221, 250, 262, 266, 271, 278
gazavatname 215-216, 223
gazeteler 145-146, 211, 233
gazeteciler 235
Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi 49, 58

Gazi Hüsrev Bey Vakfı 58
el-Gazi, Necmeddin 228
Geheime Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Hanedan, Saray ve Devlet Gizli Arşivleri, Avusturya) 68
Genç, Mehmet 51, 278
Genç Osmanlılar 248
gezginler 177-179, 189, 193-195, 197, 199-201, 207
gezi anlatıları 178
Gibb, H.A.R. 242-243, 277
Gilles, Antoine 190
Girit 52, 61, 187
Girit Savaşı (1645-69) 219
Goffman, Daniel 63
göç 92
göçebeler 22, 83, 86-87, 92, 101 102, 107, 264
göçerler 37, 226, 271
göçmenler 203
Gökbilgin, Tayyip 66, 73
Gölpınarlı, Abdülbaki 58
görsel belgeler 110, 136, 263; kaynaklar 1-2, 22; kültür 110-112; sanatlar 126, 128, 258
Grabar, Oleg 111
gravürler 128, 145
Greko-Romen uygarlığı 182, 190, 271; yazarları 193
Griswold, William 85
Guboglu, Mihail 73
Günday, Dündar 72
günlükler 229
Gyllius, Petrus 189 192, 194, 197, 271

H

Habsburglar 2, 9, 48, 68, 129 130, 180, 187, 191, 198, 250, 256, 273
hac 180 183, 189, 225-226, 271-272
hacılar 181-182, 200
Haçova zaferi 216
Hakluyt Derneği 186
Halasi-Kun, Tibor 72
Halep 10, 60-61, 64-66, 133, 182, 185, 187, 195, 225-226, 259
halı 110, 126-127, 130
Haliç 112, 131, 138
Halide Edip (Adıvar) 235
Halvetiler 34
Hama (Suriye) 60
Hamburg 275
hane 87, 90, 93-95, 98-99
Hanefiler 221 222
Harameyn Muhasebesi 96-97
Harbiye Nezareti 52, 204
Harem-i Hümayun 232
Hariciye Nezareti 52
harita 136
haritacı 135
haritacılık 22, 117, 149
has 87
Hasköy 112
Hasluck 249
Hassan, Ümit 258
Hatice Sultan 134
hatırat 211
Hatt-ı Hümayun 51
Haussmann, Baron 137
Hazar Denizi 186
hediye defterleri 210
Herakleion (Girit) 76
Hertfordshire Arşivi (İngiltere) 65
Heyd, Uriel 246
Hezarfen, Hüseyin 219-220, 236
Hicaz 8, 123, 184, 226, 228
Hindistan 1-2, 9-10, 15, 30, 36, 39, 68, 95, 116, 199-200, 255, 272
Hint Okyanusu 8-9, 40, 252
Hintli(ler) 177dn, 179
Hipodrom (ayrıca bkz. At Meydanı) 117
Hıristiyan(lar) 6, 51, 66, 90, 93, 130-131, 183, 187-188, 197, 203, 207, 214, 225, 244, 249 250, 263, 266-267, 272-273
Hıristiyanlık 129, 182, 218, 259
Hırvatça 69
Hırvatistan 79
Hobsbawm, E.G. 40
Hodgson, Marshall 247
Hofkammerarchiv (Saray Dairesi Arşivleri, Avusturya) 68
Holbein, Hans 127

Hollanda 5, 10, 16, 60, 64-65, 106, 126-127, 132, 139, 147, 186
Holt, Peter 246
Hourani, Albert 241
Howard, Douglas 217
Hugo, Victor 283
Humphreys, Stephen 3, 260
Hunlar 197
Hurgronj, Christian Snouck 16
hüccet 55
Hürmüz (İran) 68
Hürrem Sultan 122

I
Irak 256

İ
İbn Arabi 46
İbn Haldun 220, 253
İbn Kemal 211, 213
İbrahim bin Mehmed Ali 232
İbrahim el-Halabi 221
İbrahim Paşa 131
icmal defterleri 87
İhsanoğlu, Ekmeleddin 262
ikincil incelemeler 39; kaynaklar 2-4, 22, 29, 30, 34, 37-38, 86; literatür 1, 3, 19-20, 23, 30-31, 74, 252, 272
Ilbert, Robert 206
iltizam 19, 98, 278
Imber, Colin 264
imge 110-111, 113, 115-117, 121, 128-129, 133, 135, 139-141, 147, 149-150, 194-195
İnalcık, Halil 8-9, 39, 70-71, 74, 86, 99, 103-104, 242, 246-248, 252-253, 260-261, 270, 274, 284
İngiliz(ler) 65, 177, 180, 182, 185, 195, 199, 202-203, 263
İngiliz arşivleri 244
İngiliz İç Savaşı 63
İngilizce 20, 24dn, 34, 43, 72, 79, 240, 254-255
İngiltere 13, 105, 140, 184, 189, 193, 202, 274
irade 52, 75
İran 9-10, 16, 68, 86, 117, 126, 183, 185-186, 193, 200, 216-217, 219, 225, 246, 255, 280
IRCICA 262-263
İsfahan 185
İskenderiye 6, 62, 202, 206
İskenderiye Belediye Arşivleri 206
İskenderun 29
İslam Eserleri Müzesi (İstanbul) 126
İslamoğlu-İnan Huricihan 11, 18dn, 28, 106
İspanya 5, 67, 147, 183
İspanyollar 187
İsrail 77
Issawi, Charles 255
İstanbul 1, 6, 10-11, 20, 29, 31, 33, 44, 47-48, 53-54, 56, 60-61, 63-64, 66, 72-73, 96, 98, 104, 108, 112-113, 117-119, 121-123, 125-126, 128-132, 136-138, 140-143, 147-149, 177, 179-180, 183, 186, 188-192, 194, 197, 202-204, 206, 212, 214, 219, 224, 226, 234, 237, 244, 258-259, 267, 272-273, 275, 277
İstanbul Boğazı 120, 134, 138-139, 189
İstanbul kadı sicilleri 55
İstanbul Üniversitesi 73, 204, 235
İsveç 221
İtalya 66-67, 78, 91, 121, 127, 131, 133
İtalyan(lar) 120, 127, 195, 199, 207
İtalyanca 69, 207
Itzkowitz, Norman 220, 242
İz, Fahir 33
İzmir 6, 48, 61-65, 92, 104, 133, 149, 183, 186, 202, 206, 234
İznik 10

J
Jackson, Marvin R. 256
Japon(lar) 177dn, 283-284
Japonya 284
Jelavich, Barbara 249-250, 256
Jelavich, Charles 249-250
Jennings, Ronald 270
Jön Türkler 10, 20, 248

K
kadastro defterleri 205

kadı sicilleri 33, 55-57, 73, 76-77, 96, 101, 103, 126, 205, 270
Kadın Eserleri Kütüphanesi (İstanbul) 48
kadın(lar) 3, 19, 41, 48, 57, 93, 106, 113, 122, 128, 130-132, 141-143, 145-148, 150, 188, 192, 210, 222, 225, 234, 236
Kadınlar Dünyası 235
Kadızadeliler 219
Kafadar, Cemal 20, 33, 41, 114, 148, 213-214, 230, 264-265
Kafkaslar 16, 107, 126, 188, 225
Kahire 33, 56, 59, 62, 123-124, 186, 197, 226
Kahire kadı sicilleri 59
Kalem 147
Kalenderoğlu 201
kaligrafi 70
Kalkoen, Cornelis 132
Kanada 42, 274
Kanitz, F. 94, 135-136
Kantemir, Dimitri 267
Kanun-i Osmani 215
Kanuni Sultan Süleyman (bkz. I. Süleyman) 8, 24, 37, 48, 66, 68, 79, 113, 116 118, 123, 131, 179, 198, 221, 230, 242, 263, 276, 279
Kapalıçarşı 137, 204
kapitalizm 13, 104-105, 107, 193, 243
kapitülasyonlar 64, 69, 71, 74
Karadeniz 12, 104, 252
Karaköy 138
Karal, Enver Ziya 241
Karamanlılar 100
Karaosmanoğulları 63, 104
Karatay, Fehmi Edhem 115
karikatür 145-147, 150
karikatürcüler 146, 147
Kariye Camii 190
Karlofça Antlaşması 220
Karlsruhe Müzesi 114
Karolenj 282
karşılaştırmalar 280-282
Kasaba, Reşat 18dn
katalog 115-116
Kâtip Çelebi 217-219, 272
Katolikler 66, 69, 131, 187, 250
Katolik misyonerler 225
Katsumi, Fukazawa 9
Kayseri 65
kaza 87, 105
Kepeci, Kamil 51
Keyder, Çağlar 17dn-18dn, 258
Kıbrıs 9, 77, 181, 185
Kiel, Machiel 122
kilim 110, 126-127
kiliselerin camiye çevrilmesi 124
Kiril ve Methodius Ulusal Kütüphanesi (Sofya) 58
Kırım 86
Kırım Hanlığı 53
Kırım Tatarları 73
Kiskira, Dina 188
kitabeler 121-122, 226
Kız Kulesi 139
Kızıl Deniz 8
Kızılırmak 84
Kocarlı Cihanoğlu Camii 139
koleksiyon 48, 114, 144, 189
koleksiyoncu(lar) 47, 60, 113, 233
koleksiyonculuk 46
konferanslar 42
konsolosluk raporları 208
Konya 46, 58, 107
Koyunoğlu, İzzet 47
köprü ve pazar vergileri 92
Köprülü Fazıl Ahmed 219
Köprülü, Fuad 7, 36, 249, 252
Köprülü Kütüphanesi 47
köy 83-84, 87, 90, 92, 96-97, 107-108, 274
köy monografisi 107
köylü(ler) 15, 18, 22, 82-84, 86, 89, 91, 95, 97-100, 102-106, 108, 201, 249-250, 254, 257, 261, 271
köylülük 96
Kraelitz, Friedrich 71
Kreutel, Richard 34
Kriegsarchiv (Savaş Arşivi, Avusturya) 68
Kuban, Doğan 137, 191
Kudüs, 22, 77-78, 182, 184, 271

Kudüs kadı sicilleri 77
Kuniholm, Peter 85
kuraklık 83, 86
Kurat, Akdes Nimet 246
Kutsal Topraklar 180-182
Küçük Asya 251
Küçük Kaynarca Antlaşması 262
Kürt beyleri 217; beylikleri 86
Kütükoğlu, Bekir 9, 218
Kütükoğlu, Mübahat 32, 73-75, 82, 263,
kütüphaneler 22, 31, 38, 41, 46, 48-49, 54, 240

L
Ladurie, Emmanuel Le Roy 105
Lahey 64
Lala Mustafa Paşa 119
Lale Devri 120, 133
Laleli 138
Lambton, Ann K.S. 246
Lampe, John R. 256
Lapidus, Ira M. 241
Latin 207, 218
Latin Amerika 40
Latince 69, 181, 189
Le Lorraine, Claude 135
Lefkoşa 77
Lehçe 72
Lehistan 2, 79, 128
Lehler 207, 244
Leibniz, Gottfried 192
Leiden 64
Leiden Üniversitesi Kütüphanesi 131
Lemircier-Quelquejay, Chantal 8
Levant Company (bkz. Doğu Akdeniz Şirketi) 6, 185, 202; arşivleri 65
Levantenler 147
Levnî 110, 117, 119-120, 128, 149
Lewis, Bernard 242, 245-246
Lewis, Geoffrey 241
Leyla Hanım 231
L'illustration 234
Limni Adası 100
Lindner, Rudi 253
Livorno (İtalya) 78-79
Lizbon (İspanya) 67
lonca 2, 11, 203, 271, 281
Public Record Office (Londra) 65, 202, 255
Londra 49, 113, 185
Londra Guildhall Kütüphanesi 65
Lorichs, Melchior 128, 130-132
Lotto, Lorenzo 127
Louis XIV. 192, 279
Louis XVI. 133
Lowry, Heath 101-102
Luther, Usha M. 179
Lübnan 77, 203
Lübnan Marunileri 66
Lybyer, A. 24, 242

M
Macar(lar) 71, 207, 250, 261, 264
Macaristan 83, 113, 117-118, 191, 216, 245
Maçka 101
Mağrip 226
Mahmud II. (hük. 1808-1839) 36, 57, 75, 141, 150, 251, 266
Mahmud Kemal (İnal), İbnülemin 228
Mahmud Paşa 214
Majer, Hans Georg 228
Makedonya 41, 55, 76, 244, 255
Malatya 12, 92
malikâne 278
Maliye Mezareti 52
Maliyeden Müdevver 50-51, 53
Manastır/Bitola kadı sicilleri 76
Manisa 104
Mantegna, Andrea 130
Mantran, Robert 62, 148
manzara resimleri 138
Mardin, Şerif 11
Marksist politik ekonomi 255
Marksistler 4
Marksizan tarihyazımı 12
Marmara Denizi 120
Marseilles Chambre de Commerce (Marsilya Ticaret Odası) arşivleri 6-7, 61-62, 202
Marsigli, Luigi Fernando 219
Marsilya 6-7, 62, 275

Maruniler 203
Maruni manastırları 77
Marx, Karl 255
Masson, Paul 63
matbaa 210
Matrakçı Nasuh 117-118, 128, 139, 149
Maundrell, Henry 182, 192
McCarthy, Justin 263
McGowan, Bruce 100, 103-104, 261-262
McNeill, William 244-245
meclis-i vükela 52
meclis-i vükela mazbataları 53
meddah hikâyeleri 226
Medici ailesi 78
Medine 96, 123, 139, 184, 226
Mehmed Ağa 121
Mehmed Fenari 216
Mehmed Süreyya 229
Mehmed Tahir 228-229
Mehmed II. (hük. 1451-1481) 25dn, 101, 122, 214, 264
Mehmed III. (hük. 1595-1603) 123, 216
Mehmed Ali Paşa 60, 206
Meiji 284
Mekke 8, 16, 96, 123, 139, 184, 186, 200, 226
mektup 211, 229
Mélikoff, Iréne 36
Melling, Antoine-Ignace 132, 134-136
Memlükler 8, 71, 124, 130, 182, 228
merkezileşme 257, 278-280
Merseburg 203
Mevlana Neşrî 211, 213
Mevleviler 34, 46, 58, 232
mezar taşları 110, 148-149, 229
Mezopotamya 226
Middle Eastern Studies Association (MESA) 42
Midhat Paşa 136, 222, 231-232
Mihrimah Sultan 122
Milli Kütüphane (Ankara) 55
Mimar Mehmed Ağa 112
Mimar Sinan 124, 230
mimari 112-113, 120, 124-125, 149-150, 191, 197-198, 203, 205
minyatür 22, 42, 47, 110-111, 113, 115-120, 125, 139, 149, 216, 263
minyatürcüler 118, 128
Mısır 6, 9, 34, 52, 55, 113, 133-134, 144, 189, 203, 206-207, 219, 226, 228, 235, 247, 254, 256, 260
Mısır Hükümet Arşivi 60
Mısır Ulusal Arşivi 59
misyonerler 187-188
Moğol 116, 200, 247
Montague, Leydi Mary Wortley 192, 194, 272
Montesquieu 200, 281
Mordtmann Sen., A.J. (1811-1879) 16
Moskova 129, 186, 199
Mostar Köprüsü 190
Mostar/Hersek 75
muahedeler 74
muhallefat ya da tereke defteri 56
Muhibbi ailesi 228
Mukataa Defterleri 51, 60
al-Muktataf, popüler bilim dergisi 236
Murad II. (hük. 1421-1451) 214
Murad III. (hük. 1575-1595) 54, 116, 119
Murad IV. (hük. 1623-1640) 217
el-Muradi, Muhammed Halil 228
Murphey, Rhoads 33
Museviler 51
Musil, Alois 16
Mustafa Âli 9, 33, 119, 215-218, 222, 236
Mustafa II. (1695-1703) 117
Mustafa Naima 216, 220
mübadele 252
Mühendishane-i Berr-i Hümayun 145
Mühimme Defterleri 50-51, 56
Mühimme Şikâyet Defterleri 56
mülteciler 263, 274
mültezim 82, 93, 96, 104, 208, 217, 278
müsellem 87
Müslüman(lar) 20, 34, 61-62, 67, 75, 83, 87, 93, 98, 112, 116, 131, 136, 138, 140-141, 146-147, 187, 197, 203, 205,

207, 215, 221, 224-225, 244, 250, 252, 263, 266-267, 271-273, 278
müze 113-114, 143-144, 190

N
Nablus kadı sicilleri 77
nahiye 87, 96
Naile Hanım 145
Nakkaş Osman 110, 116
nakkaşhane 119-120
Nakşibendiler 34, 36, 232
narh 32-33, 108
Nasır Halili koleksiyonu 114
nasihat 219, 221
nasihat literatürü 218
nasihat risalesi 217, 220-221
Nationalbibliothek (Ulusal Kütüphane, Almanya) 49
Nayır, Zeynep 113
Necipoğlu, Gülru 9, 120, 122
Niksar 106
Nil nehri 34
Nuruosmaniye Camii 123
nüfus 83, 87, 90-93, 95, 102, 105-106, 137, 252, 259

O
Ocak, Ahmet Yaşar 58
d'Ohsson, Ignatius Mouradgea (Muradcan Tosunyan) 221
Orhonlu, Cengiz 8
Orta Kapı (Topkapı Sarayı) 121, 135
Ortadoğu 3, 15-16, 21-23, 25dn, 30, 32, 43, 113, 126, 177, 194, 227, 240-241, 245-247, 255, 260, 273
Ortadoğulu(lar) 195, 197, 207
ortakçı kullar 98-100
Ortaylı, İlber 11, 251, 262, 265
Ortodoks(lar) 182, 203, 224, 250-251
Ortodoks manastırları 76
Oruç Bey 211
oryantalistler 25dn
oryantalizm 15
Osman Ağa 231, 272
Osman Hamdi 143, 145
Osman III. (1754-57) 123
Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi (CIEPO) 43
Osmanlı Rus Savaşı 221
Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarih Kongresi 43
Osmanlıca 27-28, 31-32, 34, 48, 78, 188, 192, 200, 207, 223, 227, 233, 244, 267
Osmanlı-Habsburg Savaşı (1683-99) 231
Otlukbeli zaferi 120
otobiyografi 229-232
Otranto 120
Owen, Roger 255-256

Ö
Ödekan, Ayla 258
öşür 92, 100
Özbaran, Salih 68
Özendes, Engin 115
Özsezgin, Kaya 115
Öztuncay, Bahattin 143
Öztürk, M. 148

P
Palairet, Michael 266
paleografya 32, 42, 69-75
Pamuk, Şevket 11, 148, 254-255, 261
Panayiotis, Nikusios 219
Panzac, Daniel 6, 62, 278
Papa Sinadinos 224
para 1, 3, 11, 32, 99, 185, 254
Paris 48-49, 62, 78, 113, 137, 144, 192, 195, 199, 267
Parry, Vernon J. 246
Pasarofça Antlaşması 66
Peçevi 217
Peçin 83
Pegolotti, Francesco 185
pençe 70
Pera (bkz. Beyoğlu) 138, 150, 180
Peysonnel ailesi 64
Piri Reis 117
Pitts, Joseph 184
Planhol, Xavier de 101
Plovdiv Şehir ve Bölge Arşivi 59
Polonya 73, 79
Polonyalı 261

Pope, Alexander 192
Portekiz 9, 10, 67-68
Portekizli(ler) 8, 252
portre 22, 116-117, 128, 131-132, 134, 181
Postdam 203
Prag 49
Prens Adaları (İstanbul) 135
Prens Milos, Sırp 75
Procopius 190
Prokosch, Erich 34
Protestan(lar) 147, 187-188, 250
Provence 61
Prusya 192
Purchas, Samuel 186

Q
Quataert, Donald 18dn, 203, 206, 260-262

R
Radcliffe yazmaları 65
Ramovic, Arifa 224
Ranke, Leopold von 181
Raşid 216
Raymond, André 9, 148, 278
reaya 102
ilan 150
relazione 66, 181
Renda, Günsel 115, 140
resim 127-136, 139-140, 144-145, 283
ressam(lar) 22, 115-117, 126-128, 132-133, 135, 140, 143
restorasyon 123, 125, 142
Revan Köşkü (Topkapı Sarayı) 47
Reychman, Jan 72
Richter, Otto von 183
Rıfat Osman 142
Rijksarchief (Hollanda) 64
Rijksmuseum (Hollanda) 132
risale 32, 48, 121, 217, 222
Robert Koleji (İstanbul) 188
Robertson, James 143
Rogers, Michael 113
Roma 66, 122, 128, 131, 136, 181, 189-191, 193, 195, 197, 219, 280, 282
Romanya 250
Rousseau (Fransa'nın Halep konsolosu) 64
Rum Mehmed Paşa 214
Rum Ortodoks Kilisesi 265
Rumeli 53, 136, 140, 215, 222
Rumen(ler) 73, 243, 261
Rum(lar) 107, 147, 190, 257
Rus(lar) 244, 251, 261
Rus arşivleri 284
Rusça 240, 251, 255, 284
Rusçuk kadı sicilleri 58
Rusya 5, 15dn, 53, 103, 283, 285
ruzname/ruznamçe 73
Rüstem Paşa 179

S
Sadok, Baubaker 62
Sadrazam Sinan Paşa 216
Sadreddin-i Konevi 46
Safaviler 9-10, 123, 131, 247
Safiye Sultan 123
Sahillioğlu, Halil 9, 51, 148
Sâî Mustafa Çelebi 230
Said, Edward 15-16, 30, 177, 260
Sakız Adası 250
salname 205
Saltuk-name 33
Salzmann, Ariel 51, 280
Samsun 183
sancak 87
Santo di Pietro 127
Saraybosna 49, 58, 224; kadı sicilleri 58; Şark Enstitüsü 58; Tarih Arşivi 58
Sardis (Sart) 183
Sarı Saltuk 33
Sayda 6, 62
Schiltberger, Hans 183
Schweigger, Salomon 180, 182
Sebah ve Joaillier 143
sefer anlatıları 218
Sehi Bey 227
Selanik 61-62, 124, 188, 202, 205-206, 234-235
Selanik Makedonya Devlet Arşivi 76
Selanikî, Mustafa 217

Selçuklu(lar) 37, 83, 100-101, 113, 148, 248, 252, 263, 280
Selçuk Hatun 122
Selim I. (hük. 1512-1520) 181
Selim III. (hük. 1789-1807) 134
seramik 113
Serbo-Kroat (Sırp-Hırvatça) 69
Serez 224, 267
sergi 113-115, 142-143
sergi katalogları 113-114
Sertel, Sabiha 235
Servet-i fünun 233
seyahat 178-179, 182-183, 185, 188-189, 193, 199, 221, 225-226
seyahat anlatıları 177, 179, 181, 185-187, 192-193
seyahatname 15, 22, 178-179, 189, 193, 199-200, 207-208, 215, 226, 270, 273
Seyyid Hasan Efendi 230
Shaw, Ezel Kural 247-248
Shaw, Stanford 247-248
sikke 110, 148
Sinadinos 267
sınıf 13, 21, 28, 38, 56, 110-111, 128, 138-140, 143, 145-146, 150, 189, 203, 227, 230, 234, 244, 247, 250, 252, 254, 257, 273, 280, 283, 285
sınıf mücadelesi 12, 250
Sintzendorff, Joachim von 180
sipahiler 87
Sırbistan 75, 266-267
Sırpça 27, 69
Sırp(lar) 76, 243, 250, 264, 266
Sivas 106
siyakat 72
Slavca 58
Sofya 58, 69, 179, 195
Sofya Ulusal Tarih Müzesi 59
Soğuk Savaş 284
Sokollu Mehmed 116
sorunsal-yönelimli çalışmalar 38-40
sosyal bilimciler 12
sosyal bilimler 11, 38
St. Martin Vivien de 179
St. Petersburg 198
Staianovich 241
Stavrianos, Leften 243-244, 249
Stoianovich, Traian 103
Stojanov, Valery 71, 72
Stchoukine, İvan 115
Sufi 225, 232
Sugar, Peter 248-249
Sultan Ahmed Camii 112, 121
Sultan Osman 213
Suriye 6, 9, 34, 55, 57, 92, 133, 185, 187, 189, 203, 207, 224-226, 228, 235, 256, 260, 272, 279
Surname 111
Süleyman I. (bkz. Kanuni) 22, 25dn, 124
Süleymaniye 49, 130-131
Süleymaniye Camii 122
Süleymaniye Külliyesi 46
Süleymaniye ve Topkapı Sarayı kütüphaneleri 47
Sümer, Faruk 101
Sünni İslam 9
Sünniler 217
Sünnilik 37

Ş
Şah Tahmasp 131
Şam 29, 57, 59-60, 225-226, 228
Şam kadı sicilleri 60
Şark Meselesi 244
Şehbal dergisi 234
şehir manzarası 112, 136, 139, 149
şehname 216
Şehzade Camii 123
Şehzade Mehmed 123
Şemseddin Sami 146
Şeriye Belgeleri 60
Şeyh Edebalı 37
Şeyhülislam Feyzullah Efendi 230
Şiilik 9
Şikâyet Defterleri 51
Şinasi 146

T
tahrir 22, 39, 89-90, 92-93, 95, 97-102, 107
tahrir defterleri 70, 87, 96, 270

Taif 222
Takvim-i vekayi 233
Talikizade 216
Tanzimat 20, 51-53, 78, 115, 128, 208, 222, 224, 229, 231, 243-247, 251, 262, 269, 277, 283
tapu tahrir 54
tapu tahrir defterleri 86
Tapu ve Kadastro 54
Tapu ve Kadastro arşivi 55
tarihsel görecilik 4
tarihyazıcılığı 181, 219, 227, 236, 239, 251
tarihyazımı 2-4, 7-8, 11-14, 19, 24-25dn, 30, 39, 70, 95, 97, 207, 217, 222, 255, 258, 261, 273, 275, 281
Taşköprüzade 227
Tatar hanları 86
Tavernier, Jean Baptiste 15-16, 193, 199-202
Tekin, Şinasi 33
tekke ve zaviye arşivleri 58
telgraf 75
Temeşvar 58
Temettuât Defterleri 52, 97
Temimi 78
Temimi Vakfı 43
Teply, Karl 34
tercüme-i haller (biyografi) 211, 219, 227, 236
tereke defterleri 39, 57, 59, 76, 102, 126
tereke listeleri 205
tezkire 227
Thévenot, Jean 189
Thomas, Lewis 220
Tietze, Andreas 33, 187
Tilly, Charles 13, 279
tımar 87-88, 93, 96, 98, 177, 217, 252, 285
Timur 111, 183
Tiran 76
Todorova, Maria 265, 267
Tokat 186
Tokyo 113
Topkapı Sarayı 117, 120, 122, 125, 135, 139, 198
Topkapı Sarayı Arşivi 53-54
Topkapı Sarayı Koleksiyonları 111
Topkapı Sarayı Kütüphanesi 49, 53, 115
Toplum ve Bilim 284
Torre do Tombo 68
Torre do Tombo Devlet Arşivi 67
Toulon (Fransa) 61
Tournefort, Joseph Pitton de 16
Trabzon 195
Trabzon Büyük Komnenoi Beyliği 101
Trakya 249
tramvay 150, 205
transkripsiyon 32
transliterasyon 31, 38-39
Tripolitsa 250
Tuna nehri 256
Tunus 43, 62, 78-79, 144
Turani, Adnan 115
Turkish Studies Association (Türkiye Araştırmaları Derneği) 42
tüccarlar 6, 12, 15, 32, 40, 57, 63, 82, 98, 127, 140, 177, 184-188, 193, 199-201, 203, 208, 226, 250, 252
Türk(ler) 27-28, 34, 50, 147, 149, 185, 190, 193, 197, 205, 217, 229, 242, 244, 248, 250-252, 258, 262-263, 265-266, 273-277, 281, 284
Türk Sanatları Kongresi 43
Türk Tarih Kurumu 44, 258
Türkçe 9, 14, 20, 24dn, 27, 31-32, 37, 39, 79, 218, 223, 240, 252, 254-255, 258, 272, 274
Türkiye 1, 5, 9, 11, 14, 31-32, 43, 47, 55, 57-58, 107, 121, 146, 233, 240-241, 245-246, 255, 257-258, 262, 273-276, 284
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı 44, 48
Türkiye Nümismatik Derneği 148
Türkiyeli 17

U

ulus-devlet 13-14, 20, 206, 243, 245, 250, 273-274, 277
Urfa 201
Uzakdoğu 283
Uzun Hasan 120
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 70, 241-242

Ü
Ünver, Süheyl 70
Ürdün 55
Üsküdar 122
Üsküp 76

V
Vafiades, B. 142
vakayinameler 3, 10, 32, 37, 47-48, 59, 85, 117, 211-215, 218-225, 227, 241
vakfiyeler 60, 73-74
vakıf defter ve kayıtları 205
vakıf defterleri koleksiyonu 54
Vakıflar Genel Müdürlüğü (Ankara) 97
Vakıflar İdaresi Arşivleri 54-55
vakıfname 3, 37, 39, 54
Vakit 231
Vanmour, J.B. 132-133, 149
Vatan ve Millet caddeleri 142
Vatikan arşivleri 66
Vatikan kütüphanesi 76
Vatin, Nicolas 149, 264
Vehbî 111
Venedik 8, 59-60, 66-67, 79, 130, 181, 184-185, 218, 267
Venedik Senatosu 66
Venedikli(ler) 129, 177, 187, 271
Veronese, Venedikli ressam 116
Verroia 76
Versailles 198
Vidin 58
Vilayet Alıkâm Defterleri 51
Viyana 34, 48, 68-69, 131, 192, 195, 198-199, 220, 225, 267
Viyana Kongresi 243
Volga nehri 186
Vries, Jan de 106
Vryonis, Speros 249, 251
Wallerstein, Immanuel 17-18, 257
Ward, Rachel 113
Weber, Max 243, 281
Wild, Hans 184
Wittek, Paul 220, 264

Y
Yahşi Fakih 211
Yahudi(ler) 112, 205-206
Yakındoğu 101
Yaş 250
Yazır, Mahmud 71
yazmalar 7, 32, 46-49, 58, 75, 110, 115, 120, 149, 178, 189, 210
Yemen 8-9, 221, 228
Yeni Cami 112-113
Yeni Culfa (İran) 186
yeniçeriler 36, 57, 78, 135, 183, 230, 241, 285
Yerasimos, Stephane 178-179, 200-201, 212-213
Yıldız Arşivi 53, 277
Yıldız Esas Evrakı 53
Yıldız Kütüphanesi 141
Yıldız Maruzat Defterleri 53
Yozgat 140
Yugoslavya 14, 49
Yunan(lılar) 128, 189, 193, 205, 218, 243-244, 252, 266, 282
Yunanca 27, 48, 188, 224, 267
Yunanistan 55, 76, 107, 133, 206, 224, 243, 279
Yusuf Razi 231

Z
Zachariadou, Elizabeth 8
Zadar (Zara) 69, 79
Zajaczkowski, Ananiasz 72
Zaviye arşivleri 57
zeamet 87
Zola, Emile 235
Zonguldak 203

"Bu kitapta aşağı yukarı son on yıldır giderek daha erişilebilir hale gelen Osmanlı arşiv belgeleri ile görsel ve anlatısal kaynakların bende uyandırdığı heyecanı okurlarımla paylaşmak istiyorum." Suraiya Faroqhi'nin bu kitabı Osmanlı tarihi konusundaki mevcut bilgi birikimine bir giriş niteliği taşıyor. Tarihin yorumlanmasında birincil ve ikincil kaynakların nasıl kullanılabileceğini berrak bir biçimde araştırdığı bu çalışmasında yazar, söz konusu alan ve bu alanın yan disiplinlerindeki öğrencileri ve araştırmacıları belgelere yakınlaştırmayı amaçlıyor. Hem arşiv belgelerini hem de anlatısal ve görsel kaynakları ele alarak, bunların hangi amaçlarla ortaya çıktığını gösteriyor ve okuyucuları, ellerindeki malzemeye eleştirel bir gözle bakmaları konusunda yönlendiriyor. Öğrencilerin özellikle lisans döneminde yararlandıkları Osmanlı tarihi "elkitapları"na yönelik eleştirisi ise, daha geniş bir tarihsel bağlam konusunda aydınlatıcı düşünceler sunuyor. Elinizdeki kitap, zengin ve karmaşık bir disiplin olan Osmanlı tarihinde özellikle araştırmalarına yeni başlayacak olanlar için bir kılavuz işlevi görecektir. Aynı zamanda deneyimli uzmanlar da, söz konusu alanın bu samimi ve gelişkin yorumunda yeni ve meydan okuyucu yanlar bulacaklardır.

ISBN 975-333-154-1
9 799753 331547

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

www.tarihvakfi.org.tr